T.C
FIRAT ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI

XVI. YÜZYILDA ANADOLU'DA SANAYİ

(DOKTORA TEZİ)

DANIŞMAN
Doç. Dr. Orhan KILIÇ

HAZIRLAYAN
Ümit KOÇ

ELAZIĞ-2003

TC.
FIRAT ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANA BİLİM DALI

TEZİN ADI
XVI. YÜZYILDA ANADOLU'DA SANAYİ

DOKTORA TEZİ

Bu tez 05./03./ 2003 tarihinde aşağıdaki juri tarafından oy birliği /oy çokluğu ile kabul edilmiştir.

Danışman
Doç. Dr. Orhan KILIÇ

Prof. Dr. Mustafa ÖZTÜRK

Prof.Dr.Muhammet Beşir AŞAN

Yrd. Doç. Dr. Mehmet KARAGÖZ

Yukarıdaki jüri üyelerinin imzaları tasdik olunur.

Yrd. Doç. Dr. Enver ÇAKAR

Enstitü Müdürü

Doç. Dr. Orhan KILIÇ

ÖZET

Doktora Tezi
XVI. Yüzyılda Anadolu'da Sanayi
Ümit KOÇ

Fırat Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü
Tarih Ana Bilim Dalı
2003; Sayfa: XXIV+279

XVI. Yüzyılda Anadolu'da Sanayi isimli doktora tez çalışmamız sekiz bölümden meydana gelmektedir. XVI. yüzyılda Anadolu'da faaliyet gösteren belli başlı sanayi işletmelerini (savaş sanayii, dokuma sanayii, deri sanayii, yağ ve yağ mamulleri sanayii, içki sanayii, çini ve seramik sanayii, değirmenler ve tuzlalar) ele alıp incelediğimiz bu çalışmamızda, dönemin sanayii anlayışı elde edilen veriler doğrultusunda metodik olarak sunulmaya çalışılmıştır.

XVI. yüzyıl Anadolu sanayii üzerine genel bir çalışmanın şu ana değin yapılmamış olması, bu çalışmanın yapılmasını teşvik etmiştir. Ağırlıklı olarak arşiv vesikaları (Mühimme Defterleri, Tapu-tahrir defterleri, Şer'iye sicilleri ve Mukataa kayıtları) ve tetkik eserler kullanılarak meydana getirilen bu çalışmada, metot olarak öncelikle tetkik eserlerde sunulan bilgilerden istifade edilmiş, eksik kısımlar yapılan arşiv çalışmalarıyla giderilmeye çalışılmıştır. Ayrıca konunun daha iyi anlaşılabilmesi için çalışmada çok sayıda tablo ve harita kullanılmış bazen ilgili resimlere de yer verilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Anadolu, Sanayi, teknoloji, üretim, hammadde.

SUMMARY

Ph. D. Thesis
The Industry of Anatolia in XVI. Century
Ümit KOÇ

Üniversity of Fırat
The Institute of Social Sciences
Departman of History
2003; Page:XXIV+279

This doctorate thesis which was formed in eight chapters called The Industry of Anatolia in 16 century. The study explores the main branchs of industry like the industries of war, textile, leather, vegetable oil and fat (sesame oil, soap, candle etc.), drink (wine and boza), tile and ceramic in adition saltpan and mill. This study have target to put forward the understandin of industy in Anatolia in 16. century as methodic.

We decided to exeminate this study. Because, until now whatever study has been not created about the industry of Anatolia in 16. century. While we was examinating this study benefiting from the Ottoman archives documents (Mühimme Defters, Tahrir Defters, Şer'iye Sicils, Mukataa Defters) and besides the printed studies (book, article, thesis etc). Firstly, we used this printed studies for determining the limits of topic and then using the archives documents for completing deficiency. İn adition we used the lots of schedule, map and sometimes photographs and schemes

Key Words: Anatolia, industry, technology, production, raw material.

İÇİNDEKİLER

GİRİŞ

BİRİNCİ BÖLÜM

SAVAŞ SANAYİİ

İKİNCİ BÖLÜM

DOKUMA VE BOYAMA SANAYİİ

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM
DERİ SANAYİİ

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM
YAĞ VE YAĞ MAMULLERİ SANAYİİ

BEŞİNCİ BÖLÜM
İÇKİ SANAYİİ

ALTINCI BÖLÜM
ÇİNİ VE SERAMİK SANAYİİ

YEDİNCİ BÖLÜM
DEĞİRMENLER

SEKİZİNCİ BÖLÜM
TUZLALAR

TABLO LİSTESİ

HARİTA LİSTESİ

RESİM LİSTESİ

ÖNSÖZ

Tarihi gelişim süreci içerisinde belli bir bölgede otorite tesis etmiş olan hemen bütün devletlerin güçlü bir ekonomiye gereksinim duyacaklarına şüphe yoktur. Güçlü ve istikrarlı ekonomilerin planlı ve istikrarlı üretimle mümkün olacağı tezinden hareketle XVI. yüzyıl Osmanlı Devleti idaresinde Anadolu sanayiini ele alıp incelemeyi uygun bulduk.

Anadolu'nun coğrafi konumu, Türklerin ve diğer Osmanlı Devleti tebaasının yaşam tarzları, tüm dünyada etkisini gösteren konjonktürel değişmeler ve daha sayamadığımız pek çok etkene bağlı olarak yapısal bir değişim süreci yaşayan Anadolu sanayii, yükselişinin en son noktasını ve çöküşün başlangıcını XVI. yüzyılda yaşamıştır. Bu sebepten dolayıdır ki, XVI. yüzyıl Anadolu sanayiini daha çok rakamsal değerlerle ifade edebilmenin Osmanlı siyasi tarihini anlama noktasında da önemli avantajlar sunacağı kanaatindeyiz. Çünkü siyasi istikrara bağlı olarak gelişme kaydeden sanayileşme süreci ile siyasi otoriteyi finanse eden üretim ve pazarlama aşamasını birbirinden ayrı düşünmemiz mümkün değildir. Ancak şunu üzülerek belirtmeliyiz ki, Osmanlı Devleti üzerine yapılan çalışmalar XVI. yüzyıl Osmanlı sanayii hakkında genel bir yargıya varabileceğimiz bilgileri sunmaktan çok uzaktır. Biz bu çalışmamızla Osmanlı Devleti'nin tamamı için olmasa bile en azından XVI. yüzyıl Anadolu sanayii üzerine sağlıklı değerlendirmeler yapabileceğimiz rakamsal verilere ulaşmayı hedefledik. Arşiv vesikalarının ve zengin kütüphanelerin bulunduğu İstanbul ve Ankara gibi merkezlere oldukça uzak bir noktada sürdürmüş olduğumuz çalışmamızın yaşanan tüm sıkıntılara rağmen büyük oranda hedefine ulaştığı kanaatindeyiz.

Araştırma konusunun tespiti, planlaması ve hazırlanışı aşamasında yardımlarından sıklıkla istifade ettiğim Sayın Danışman Hocam Doç. Dr. Orhan KILIÇ'a ve konuya yakınlığı münasebetiyle tecrübelerinden istifade ettiğimiz Sayın Bölüm Başkanımız Prof. Dr. Mustafa ÖZTÜRK'e teşekkürlerimi arz ediyorum. Arşiv vesikalarının okunması ve değerlendirilmesi esnasında yardımlarından istifade ettiğim Kıymetli Hocam Yrd. Doç. Dr. Enver ÇAKAR'a ve çalışmamızda yer alan haritaların çizimini gerçekleştiren Değerli Arkadaşım Arş. Gör. Veysel KUŞÇU'ya teşekkürlerimi sunuyorum.

Proje olarak sunmuş olduğumuz Doktora çalışmamıza Üniversitemiz Araştırma Fonu FÜNAF (Fırat Üniversitesi Araştırma Fonu) tarafından finansal olarak desteklenmiştir. Bilimsel çalışmalara maddi olanaklar sağlayan FÜNAF'ın çalışmalarını organize eden Üniversite yönetimimize ayrıca teşekkür ediyoruz.

Ümit KOÇ

Elazığ-2003

KISALTMALAR

A.Ü. : Ankara Üniversitesi

BA. : Başbakanlık Osmanlı Arşivi

b. : Belge

Bkz. : Bakınız.

c. : Cilt

çev. : Çeviren

DİA : Diyanet İslam Ansiklopedisi

E.Ü. : Ege Üniversitesi

F.Ü. : Fırat Üniversitesi

Haz. : Hazırlayan

İA. :İslam Ansiklopedisi

İ.Ü. : İstanbul Üniversitesi

Kuyud-ı Kadime: Tapu Kadastro Genel Müdürlüğü Kuyûd-ı Kadime Arşivi Tahrir Defteri

MAD. : Maliyeden Müdevver Defter

MD. : Mühimme Defteri

O.M.Ü.: Ondokuz Mayıs Üniversitesi

OTAM: Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma Merkezi Dergisi

s. : Sayfa

S. Sayı

Sos. Bil. Ens. : Sosyal Bilimler Enstitüsü

Şer. Sic. : Şer'iye Sicili

TD. : Tapu Tahrir Defteri

Y.Ü. : Yüzüncüyıl Üniversitesi

KONU ve KAYNAKLAR

1. KONU

XVI. Yüzyılda Anadolu Sanayii isimli tez çalışmamız oldukça geniş bir alanı ve zaman dilimini kapsamaktadır. XVI. yüzyıl Anadolu'sunda hemen tüm sanayi kolları hakkında kayda değer bilgileri değerlendirmeyi hedeflediğimiz bu çalışmamızda, coğrafi alan olarak XVI. yüzyıl Anadolu'sunun sınırları değil günümüz Anadolu'sunun sınırları esas alınacaktır.

XVI. yüzyıl Anadolu sanayiinin izlemiş olduğu seyri olumlu ve olumsuz yönde etkileyen pek çok faktör olduğuna şüphe yoktur. Özellikle siyasi istikrarı bozan gelişmeler; dışarıda yapılan savaşlar ve ülke içinde yaşanan isyan ve ayaklanmalar, Osmanlı merkezi yönetiminin gündeminde önemli bir problem olarak yerini almıştır. Siyasi istikrarsızlık ve güven ortamının bozulması sanayiinin varlığını doğrudan tehdit eden unsurlar olarak karşımıza çıkmasına rağmen, çalışmamızda konu bütünlüğünün bozulmaması için siyasi olaylara ilişkin bilgiler özet olarak sunulmaya çalışılacaktır.

Anadolu sanayiini diğer faktörlerle etkileşimi açısından ele alıp incelediğimizde üç ayrı yaklaşım tarzının benimsenmesi gerektiği kanaatindeyiz. Bunların ilkini doğrudan devlet kontrolünde ve devletinin siyasi otoritesini tesis etmeye yönelik sanayi faaliyetleri teşkil etmektedir ki, savaş sanayiini tüm kollarıyla bu kategoride ele alıp incelemek mümkündür. Çini üretimini de gelişimini büyük oranda devletin sanatsal içerikli imar faaliyetlerine borçlu olması münasebetiyle bu kategoriye dahil edebiliriz. İkinci kategoride ülkeye önemli ticari getiri sağlayan dokuma ve deri sanayiini zikredebiliriz ki, teknik olarak ülkenin asıl sanayii alt yapısını bu sektörlerin teşkil ettiğine şüphe yoktur. Özellikle dokuma ve kısmen de deri sanayiinin dış pazarlarda alıcı bulması bu sanayii kollarında dış etkenlerin tesirini göstermektedir. Son olarak hemen bütün yerleşim birimlerinde rastlanan ve tamamen yöre halkının günlük ihtiyaçlarını karşılamaya yönelik faaliyet gösteren küçük sanayi kuruluşları (sabunhane, mumhane, meyhane, bozahane, kirişhane vs.) ile değirmen ve tuzlaları zikredebiliriz ki, en olumsuz şartlarda dahi bu işletmeler faaliyetlerini sürdürebilmişlerdir.

XVI. yüzyıl Anadolu sanayiini yukarıda genel olarak üç kategoride ele alıp incelememize rağmen, çalışmamızı sekiz bölümden oluşmaktadır. Var oluş sebepleri ve gelişimleri benzer faktörlere bağlı olmasına karşın tüm bu sanayi kollarının kendine özgü teknik özelliklere sahip olması bizi mümkün olduğunca fazla bölüm kullanmaya yönlendirmiştir.

2. KAYNAKLAR

Çalışmamızda kullanılan kaynakların ağırlıklı bölümünü arşiv vesikaları ve tetkik eserler teşkil etmektedir. Klasik kaynaklar olarak nitelendirebileceğimiz vekayinâmelerde ise XVI. yüzyıl Anadolu sanayiine ilişkin verilere ulaşmamız pek mümkün olmamaktadır. Bu kaynaklarda yer alan bilgiler daha ziyade İstanbul'a ait olup, rakamsal değerler ifade etmekten uzaktır. Ancak Evliya Çelebi Seyahatnâmesi'nde, Anadolu sanayii hakkında bazı verilere ulaşmak mümkün olmasına rağmen, bunlar daha ziyade XVII. yüzyılın ilk yarına ait bilgilerdir.

2.1.Arşiv Kaynakları

2.1.1. Mühimme Defterleri

Mühimme Defterleri, Osmanlı Devleti'nin en üst düzeyde karar alma organı olan Divan-ı Hümayun'da devletin siyasi, askeri, idari, iktisadi ve diğer tüm alanlarda alınan önemli kararların kaydedildiği defterlerdir. İstanbul Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde bulunan *Mühimme Defterleri*nin XVI. yüzyıla ait olanları büyük bir titizlikle incelenerek konumuzla ilgili tüm hükümler kullanılmıştır. Özellikle çalışmamızın ilk bölümü olan *Savaş Sanayii*ne ilişkin bilgiler büyük oranda Mühimme Defterlerinden elde edilmiştir.

Mühimme kayıtlarında yer alan bilgileri kullanırken karşılaştığımız en önemli sıkıntı, Divan-ı Hümayun'da alınan kararların taşrada uygulamasının mümkün olup olmadığı meselesidir. Osmanlı merkezi yönetimi beylerbeyi, sancak beyi ve kadılara gönderdiği hükümlerle herhangi bir işin yapılmasını emrettiğinde yüksek olasılıkla bunların yerine getirildiğini tahmin edebiliriz. Ancak bazen eldeki imkanların ötesinde talepler arttığında işlerin yetiştirilemediğini ve muhatapların azarlanarak bir an önce emirlerin yerine getirilmesinin istendiğini görmekteyiz. Şu halde eğer kadı sicillerinde açıklayıcı bilgi yok ise, emir tekrarının olmadığı durumlarda istenilen yükümlülüklerin yerine getirildiğini var sayabiliriz.

2.1.2. Tapu Tahrir Defterleri

Tahrir Defterleri fetihlerden sonra, saltanat değişikliklerinde veya 20-30 yıllık periyodlarda devletin gerekli gördüğü taktirde belli bölgelerin ekonomik potansiyelini; üretim miktarı, vergi nüfusu ve devletin elde edeceği vergi gelirlerini tespit etmek için düzenlenirdi[1]. *Mufassal, icmâl ve evkaf tahrir defterleri* gibi çeşitleri bulunan bu kayıtlar, döneminin iktisadi, siyasi, askeri ve sosyal durumu hakkında detaylı bilgiler sunması nedeniyle önemlidir.

Tahrir Defterleri, İstanbul Başbakanlık Osmanlı Arşivi'ndeki Tapu-Tahrir ve Maliyeden Müdevver Defter Kataloglarında, Ankara Tapu Kadastro Genel Müdürlüğü Kuyûd-ı Kadime Arşivi kataloğunda bulunmaktadır. Tezimizi hazırlarken bu arşivlerde bulunan tahrir defterlerinin konumuzla ilgili bilgi sunan toplam 62 adedinden istifade ettik.

Tahrir Defterleri'nde yer alan mukataa kayıtları, kaza ve nahiyelerde faaliyet gösteren sanayi işletmelerinin mukataa bedellerini ihtiva etmesi sebebiyle çalışmamızın temel kaynakları arasında yer almaktadır. Ancak Tahrir defterlerinde yer alan statik verilerden yola çıkarak kesin verilere ulaşmamız pek mümkün olmamaktadır. Defterlerin değerlendirilmesi esnasında karşılaştığımız problemleri şu şekilde sıralayabiliriz:

Öncelikle Tahrir defterlerinde yer alan mukataa gelirleri, tahririn yapıldığı seneye ait itibari değerleri ifade etmesi sebebiyle sonraki yıllar için yüzde yüz belirleyici değildir. Mukataalar belirlenen bu itibari değer üzerinden açık arttırma usulüyle iltizama verildiğinden, iltizam sözleşmelerinde yer alan bedeller ekseriyet itibariyle tahrir kayıtlarında yer alan rakamlardan daha yüksektir. Bu sebepten dolayı iltizam sözleşmesi mevcut olmayan mukataa kayıtlarının daha esnek değerlendirilmesi yerinde olacaktır.

İkinci olarak her bölgenin tahririnin farklı zamanlarda yapılmış olması, itibari de olsa bu rakamlardan yola çıkarak Anadolu sanayii üzerine genel bir değerlendirme yapmamızı mümkün kılmamaktadır. Bu sebepten dolayıdır ki, çalışmamızda yer alan mukataa gelirlerinin sunulduğu tablolarda genel toplamlar alınamamıştır. Tablolarda herhangi bir kaza veya nahiyeye ilişkin verilen rakamlar, sadece tahririn yapıldığı senelere ait olup, tahrir öncesi ve sonrası yıllara ait veriler tablolarda yer almamaktadır. Böylesi bir durumda diğer yıllara ait gelirleri yok sayarak genel bir toplam alma yoluna gidersek hiç şüphesiz ki, elde edilen rakamlar gerçeğin kat ve kat altında olacaktır.

---

[1] Geniş bilgi için bakınız: Ömer Lütfi Barkan, " Tahrir Defterlerinin İstatistik Verileri Hakkında Bir Araştırma", *IV. Türk Tarih Kongresi (10-14 Kasım Ankara, 1948) Bildirileri,* Ankara 1952, s. 290-295; Kemal Çiçek, "Osmanlı Tahrir Defterlerinin Kullanımında Görülen Bazı Problemler ve Metod Arayışları", *Türk Dünyası Araştırmaları,* S. 97, (Ağustos 1995), s. 94-112.

Üçüncü olarak herhangi bir sanayi işletmesinin mukataa gelirleri arasında yer almaması böyle bir işletmenin olmadığı anlamına gelmemektedir. Nitekim dokuma sanayii daha ziyade Batı ve Orta Anadolu'da yoğunlaşmış olmasına karşın, dokuma sanayiine bağlı faaliyet gösteren boyahanelere ilişkin verilerin daha ziyade Anadolu'nun doğusunda yoğunlaşması dikkat çekicidir. Diğer yandan Anadolu'nun hemen her yerinde hayvancılığa bağlı olarak debbağhanelerin bulunması beklenirken, mukataa kayıtları arasında debbağhanelere ilişkin verilerin bir hayli sınırlı olduğunu görmekteyiz. Hatta Ankara, Manisa ve Balıkesir gibi deri işçiliğinde bir hayli aşama kaydetmiş şehirlere ait Tahrir kayıtlarında debbağhanelere ait mukataa gelirlerinin yer almayışı gerçekten şaşırtıcıdır.

Ancak tüm bu olumsuzluklara rağmen tahrir defterlerinde kayıtlı mukataa gelirleri, Anadolu'nun hemen her köşesine yayılmış küçük sanayi işletmelerini takip edebileceğimiz yegane kaynaklardır. Rakamlar yüzyıl içinde durağan bir seyir izlemiş olsa bile bu tüm sanayi kolları için geçerli olduğundan, sanayi işletmelerinin kıyaslamalı olarak tahlilini yapabilmemizi mümkün kılmaktadır. Ayrıca bu rakamlar kaza ve nahiyelerin müstakil olarak sanayi gelirlerini tespit edebilmemiz açısından da önemlidir.

Tahrir Defterlerinin baş kısmında yer alan Kanunnameler ise özellikle sanayi faaliyetlerinin düzenlenmesi ve üretim standartlarının belirlenmesi noktasında bize önemli bilgiler sunmaktadır. Bu kanunnamelerin Ömer Lütfi BARKAN ve bilhassa Ahmet AKGÜNDÜZ tarafından tamamına yakınının tıpkı basımları ile birlikte yayınlanmış olması bize zaman ve değerlendirme açısından önemli avantajlar sağlamıştır.

2.1.3. Maliyeden Müdevver Defterler

Maliyeden Müdevver Defterler arasında Tapu-Tahrir Defterlerinin yanı sıra mukataaların iltizam kayıtlarını ihtiva eden Mukataa Defterleri'de yer almaktadır. Bu defterler daha ziyade XVII. yüzyıl ve sonrasına ilişkin iltizam sözleşmelerini ihtiva etmesine karşın 160, 3457, 3737, 4944, 18293 numaralı defterlerde XVI. yüzyıl Anadolu sanayiine ilişkin çeşitli mukataa kayıtlarına ulaşmamız mümkün olmuştur.

Mukataa defterlerinde yer alan iltizam sözleşmeleri, mukataanın hangi bedel üzerinden kaç yıllığına kimlere verildiğini ayrıntılı bir şekilde ifade etmektedir. Ayrıca bir önceki döneme ait iltizam bedellerini, mültezimlerin iltizam şartlarına riayet edip etmediklerini ve mukataaların işletilmesinde karşılaşılan güçlükleri bu defterlerden takip etmek mümkündür.

2.1.4. Şer'iye Sicilleri

Taşradaki adli, idari, askeri, iktisadi ve diğer bütün resmi işlemlerin kaydedildiği şer'iye sicilleri, Osmanlı merkezi yönetiminin almış olduğu kararların ne dereceye kadar taşrada uygulanabildiğini gösteren resmi belgeler olması münasebetiyle de ayrıca öneme sahiptirler.

Sanayi faaliyetlerinin yürütülmesinde karşılaşılan güçlükler; hammadde paylaşımı, standartlara uygun üretimin gerçekleştirilmesi, pazarlama ve belirlenen fiyatlara uygun alışverişin gerçekleştirilmesine ilişkin bilgilere şer'iye sicillerinde ulaşmak mümkündür. Ayrıca mukataa kayıtlarını ihtiva eden belgelerin yer yer sicil kayıtları arasında yer alması mukataaların iltizama verilişine ilişkin bilgilere ulaşmamıza da imkan sağlamaktadır. XVI. yüzyıl Anadolu'suna ilişkin bilgiler daha ziyade Ankara, Bursa ve Manisa sicillerinde bulunmasına karşın, sınırlı düzeyde de olsa Balıkesir, Konya ve Antep'e ait sicillerden de istifade etmemiz mümkün olmuştur. Ayrıca şer'iye sicillerini büyük bir titizlikle inceleyerek, tespitlerini eser ve makaleleriyle araştırmacıların hizmetine sunan İbrahim GÖKÇEN, Fahri DALSAR, Halil İNALCIK ve Özer ERGENÇ'in araştırmalarından da büyük oranda istifade ettik.

2.2. Tetkik Eserler

XVI. yüzyıl Anadolu sanayiine ilişkin topyekûn bir çalışma şu ana değin yapılmamıştır. Daha ziyade yapılan sancak çalışmalarında her bölgenin kendi özelliğine göre başta küçük sanayi faaliyetleri olmak üzere, diğer sanayi kolları hakkında sınırlı bilgi verilmiştir. Biz tezimizi hazırlarken Anadolu sancakları üzerine yapılan tüm çalışmalara ulaşmaya çalıştık. Bu çalışmaların önemli bir kısmı kitap olarak basılmış olmasına karşın, basılmamış *doktora tezi* hüviyetinde olan diğer bir kısım ise, YÖK Dökümantasyon Merkezi ve üniversitelerin kendi kütüphanelerinde araştırmacıların hizmetine sunulmaktadır.

Doktora çalışmamızı hazırlarken başvurduğumuz bazı eserler gerek sunmuş oldukları bilgiler ve gerekse konuyu ele alış biçimleriyle çalışmamıza önemli katkılarda bulunmuşlardır. İdris BOSTAN'ın gemi inşası; Salim AYDÜZ'ün top döküm teknolojisi; Fahri DALSAR'ın Bursa ipekçiliği; Halil İNALCIK'ın Osmanlı pamuklu ve ipekli dokuma sanayii; Özer ERGENÇ'in Ankara sof dokumacılığı; İbrahim GÖKÇEN'in Manisa'da deri

sanatları ve Lütfi GÜÇER'in tuzlalar üzerine yapmış oldukları çalışmaları bu kategoride değerlendirebiliriz.

Arşiv vesikalarının yetersiz kaldığı durumlarda ise, sanat tarihçilerinin günümüze kalan örneklerden yola çıkarak sunmuş oldukları bilgilerden istifade etme yoluna gittik. Tüfek, tabanca, kılıç, kalkan, zırh ve benzeri ateşli ve ateşsiz silahlar; halı, kilim, sicim, sumak, zili gibi örtü amaçlı kullanılan dokumalar; çini ve seramik imalatına ilişkin verilen bilgiler çok büyük oranda sanat tarihçilerinin yapmış oldukları çalışmalardan istifadeyle elde edilmiştir.

GİRİŞ

1. ANADOLU COĞRAFYASININ TARİHİ GELİŞİMİ

Günümüzde Türkiye'nin Asya kesimindeki topraklara verilen Anadolu ismi Ortaçağ'dan beri çeşitli büyüklüklerde birimleri ifade etmek için kullanılmıştır. Bazen bir idari bölge, bazen de memleket için kullanılan bu adın içine aldığı alan zamanla değişikliklere uğrayarak doğuya ve güneye doğru genişleme göstermiştir[1].

İlk olarak Grekler tarafından Küçük Asya (Asia Minor) olarak isimlendirilen bu bölge[2], Bizans dönemine gelindiğinde Grekçe doğu, güneşin doğduğu yer anlamına gelen Anadolu (Anatoli) kelimesi ile ifade edilmeye başlanmıştır. Yarımadanın konumu itibariyle Kostantinopolis'in (İstanbul) doğusunda yer alması Anadolu isminin benimsenmesinde ve yaygın bir kullanım alanı bulmasında belirleyici olmuştur[3]. Bizans hakimiyetinde idari bir bölge statünde olan Anadolu, önceleri şimdiki İç Anadolu'nun batı kesimi ile sınırlıyken, VII. Konstantinos döneminde (912-959) batıda Eskişehir civarından başlayarak Güneyde Batı Toroslar'a ve Konya'ya kadar uzanan bölgeyi kapsamaktaydı[4]. XI. Yüzyılda Anadolu'ya akınlar düzenleyen Türklerin bölgede ilk temaslarının Rumlarla olması münasebetiyle özellikle Anadolu'nun orta ve batı bölümünü Rum olarak isimlendirdiklerini görmekteyiz[5]. Yarımadanın Türkler tarafından Anadolu olarak isimlendirilmesi ancak Anadolu Selçukluları döneminde mümkün olmuştur. Selçuklu Devleti Anadolu'da Bizans'ın yerini aldığında, Anadolu kelimesi ilk kez bir idari ünite olarak değil, coğrafi sahayı isimlendirmek için kullanılmıştır. Osmanlı Devleti hakimiyetinde Beylerbeyilik olarak teşkilatlandırılan (1393) Anadolu, Kızılırmak'ın denize döküldüğü yer ile Antalya körfezinin doğusunu birleştiren çizginin batısında kalan tüm alanı kapsamaktaydı. Anadolu Eyaleti XVI.

---

[1] Metin Tuncel, "Anadolu", *DİA*, c.3, İstanbul 1991, 106.

[2] Tuncer Baykara, *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyasına Giriş I Anadolu'nun İdari Taksimatı*, Ankara 1988, s. 28; Veli Sevin, *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyası I*, Ankara 2001, s. 2, (M.Ö. V. Yüzyıl öncesine ait kayıtlarda Asya adı daha çok Batı Anadolu'nun küçük bir bölümüne verilmiş bulunmaktadır. Doğrudan doğruya Küçük Asya deyimi bu dönemde kullanılmamıştır).

[3] T. Baykara, *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyası*, s. 22; M. Tuncel, "Anadolu", c.3, s.106-7.

[4] M. Tuncel, "Anadolu", s. 107.

[5] T. Baykara, *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyası*, s. 23, (Rum, Roma kelimesinden gelmiş olup, daha çok erken devirlerde Araplar tarafından özellikle Doğu Roma yani Bizans için kullanılmıştır. Bu ad Asya'nın öteki yörelerinde Anadolu anlamında da kullanılır olmuştur. Türkiye Selçukluları devrinde Anadolu'nun orta ve kuzey kısımları için denmiş olmalıdır. Ancak Rum Anadolu'nun bütünü içinde söylenmiştir).

yüzyılın sonlarına kadar 17 sancaktan, bu tarihten sonra ise 14 sancaktan oluşmakta idi. XIX. yüzyılın ikinci yarısında eyaletlerin yerini büyük vilayetler aldı; böylelikle Anadolu kelimesi tekrar idari bir bölüm adı olmaktan çıkarak coğrafi bir terim oldu. XIX yüzyılın sonu ile XIX yüzyılın başlarında Anadolu kelimesinin ifade ettiği alan Trabzon'dan veya Çoruh nehri ağzından İskenderun körfezi arasına çekilen bir çizgi ile sınırlandırıldı. Cumhuriyet dönemine gelindiğinde ise Anadolu kelimesi, Türkiye'nin Asya kıtası üzerindeki bütün toprakları içine alan bir coğrafi bölgeyi ifade etmek için kullanılmaya başlandı[6].

2. ESKİ ÇAĞLARDAN TÜRK HAKİMİYETİNE KADAR ANADOLU'DA SANAYİ

Tarihi devirler içerisinde Anadolu'da yaşamış olan topluluk ve milletlerin her birisi farklı bir göç dalgasıyla bu bölgeye gelip yeni birer medeniyet tesis emiş olmalarına karşın, genel itibariyle bir bütünün parçaları olmaktan ileri gidememişlerdir. Gerek fetih (yurt edinme) amaçlı ve gerekse istilacı kavimlerin önünden kaçarak Anadolu'ya gelip yerleşen topluluk ve kavimler netice itibariyle tek bir amaca, Anadolu uygarlığının gelişmesine hizmet etmişlerdir. Belli bir zümre, kavim ve bazen de tüm sakinlerinin refah ve mutluğunu tesis ve temin eden Anadolu coğrafyası, aynı amaca hizmet eden, insanlık tarihinin ilk ve en önemli gelişimi olarak kabul edebileceğimiz mevcut kaynakları kullanarak yeni aletler icat edebilme ve bu aletler yardımıyla hammaddeyi mamul maddeye dönüştürebilme yeteneği olarak tanımlayabileceğimiz sanayiinin gelişiminde de birinci dereceden etkin olmuştur.

Dağlık alanlar, ovalar ve oldukça uzun kıyı şeridine sahip olan Anadolu, coğrafyasının sunmuş olduğu olanaklara bağlı olarak tarihin ilk devirlerinden itibaren var olan ve gelişme gösteren sanayi kollarını bu bağlamda ele alıp inceleyelim.

2.1. Madencilik ve Sanayi

Anadolu coğrafyasında dağlık alanların önemli yer tutması ve özellikle yarım adanın kuzey ve güneyinde doğu-batı yönünde uzanan sıradağların yer alması ulaşım ve

---

[6] M. Tuncel, "Anadolu", s. 107.

nakliye güçlüğünü beraberinde getirmiş, ayrıca yarımadanın orta bölümünde yer alan geniş ve yüksek düzlüklerde dağların konumuna bağlı olarak karasal iklimin görülmesi zirai ekonomiye bağlı sanayi faaliyetlerinin yürütülmesinde ciddi güçlüklerin yaşanmasına sebep olmuştur. Ancak tüm bu olumsuzluklara rağmen, dağlık alanların sanayi faaliyetlerine sunmuş olduğu imkanlar görmezlikten gelinemeyecek kadar fazla idi. Her şeyden önce dağlık alanların maden yatakları açısından zengin oluşu sanayinin ilk nüvesini teşkil edecek araç ve gereçlerin yapımı için son derece gerekli olan başta bakır ve demir olmak üzere diğer madenlerin temini noktasında önemli avantajlar sağlamaktaydı.

Anadolu'nun bir çok bölgesinden (özellikle Trabzon ve Ergani) mevcut bakır madenleri M.Ö.6000 yıllarında işletilmeye başlanmış ve M.Ö. 3000 yıllarına gelindiğinde bakıra belli oranda kalay karıştırılarak tunç alaşımının elde edilip bilinçli olarak kullanılmaya başlanması[7], Anadolu madenciliğinin sanayileşme sürecini teşkil etmiştir. Hitit döneminde, daha önceki Asur ticaret kolonileri döneminde de olduğu gibi bakır ve tunç en çok kullanılan madenlerdi. Demir ise günlük yaşamda kullanılmıyor ve çok değerli sayılıyordu. Anadolu'da demir filizleri çok olmasına karşılık, bunu eritebilmek için gerekli olan yüksek ısı ve arıtma tekniği yaygınlaşmış bir teknoloji olmadığından demirden gereği gibi istifade edilemiyordu[8]. Nitekim III. Hattuşilinin (M.Ö. 1275-1250) bir mektubundan anlaşıldığına göre, Hititler demir madenini topraktan çıkarmayı biliyor ve ondan çeşitli aletler ve mobilya yapabiliyorlardı. Ancak bu işin yapılması bir hayli uzun zaman almaktaydı[9]. Ayrıca yazılı belgelerde demir kılıç, demir tablet ve hatta demirden yapılmış tanrı ve hayvan heykellerine değinilmesine karşın yapılan kazılarda maalesef bu tür büyük eşyalara rastlanamamıştır[10]. Nitekim Çanakkale boğazını aşıp Anadolu'ya gelen ve burada Hitit Devleti'ni yıkarak yerine Frigya Krallığını kuran (M.Ö. 750) Hint-Avrupa kökenli kavimleri böylesine üstün kılan özellik, kendilerinin demir silahlar kullanmalarına

---

[7] Yüksel Arslantaş, *Tarih Öncesi Dönemde Anadolu'nun İktisadi Durumu (Poleolitikten Asur Ticaret Kolonileri Dönemine Kadar)*, (F.Ü. Sos. Bil. Ens. Tarih Anb. Dalı Basılmamış Doktora Tezi), Elazığ 2003, s . 257,260.

[8] Ali M. Dinçol, "Hititler" *Anadolu Uygarlıkları ve Görsel Anadolu Tarihi Ansiklopedisi*, c. 1, İstanbul 2000, s. 68.

[9] Ekrem Akurgal, *Anadolu Kültür Tarihi*, İstanbul 1995, s. 114.

[10] Ali M. Dinçol, "Hititler", c. 1, s. 69, (Bahsedilen demir eşyaların Hitit Devleti'nin yıkılışından sonra gelen istilacı güçler tarafından eritildiği ve yeniden kullanıldığı düşünülebilir. Eritilip tekrar kullanılabilme özelliklerinden dolayı bütün madeni eserler için bu varsayım geçerlidir).

karşın Hititlerin ellerinde yalnızca tunçtan yapılmış silahların bulunmasıdır[11]. Demiri işleyecek teknolojiye sahip Friglerin diğer madenleri kullanma noktasında başarılı olduklarına şüphe yoktur. Nitekim Friglerin ilk çağ dünyasında tanınan ve kolay alıcı bulan dış satım ürünlerinden en başta gelenini madenden, özellikle de tunçtan yapılmış eşyalar teşkil etmekteydi[12]. Ayrıca Friglerin imal ettikleri yaylı çengelli iğneler dönemin teknolojik bir Frig buluşu olup, bunlar Asur ve Genç Hitit merkezlerinde aranan ve beğenilen sanat eserlerindendi[13]. Urartuların da tunç ve bilhassa demiri işlemede göstermiş oldukları başarı sayesinde M.Ö. IX yüzyıldan itibaren Yakındoğu siyasetinde söz sahibi olabilmişlerdir[14]. Elbette ki ilk çağ Anadolu'sunda maden sanayi demir ve tunç işçiliğinden ibaret değildi. Özellikle Lidya Krallığı'nda altın ve mücevher işleyen yerli atölyelerin varlığı, M.Ö. 3000 yıllarından gelen bir geleneğin devamıydı[15]. Anadolu'da Roma ve Bizans döneminde de madenciliğin devam ettiğini görmekteyiz. Bizans döneminde sanayinin büyük bölümü İstanbul'da toplanmış olmasına karşın Anadolu'da bulunan kentlerde hammaddeye bağlı olarak bazı sanayi kollarının varlığını devam ettirdiğini söyleyebiliriz[16] ki bunlar arasında maden sanayinin önemli bir yer tuttuğuna şüphe yoktur.

2.2. Tarımsal Üretim ve Sanayi

Yeterli düzeyde tarıma elverişli ovalara ve zengin akarsu kaynaklarına sahip olan Anadolu'da, yüzey şekilleri ve yükseklik farklarından kaynaklanan olumsuzluklar istenilen düzeyde sulu tarımın yapılabilmesini engellemiştir. Akarsuların eğimli yüzeylerde uzun mesafeler kat etmesi ve herhangi bir ovayı sulayamadan denize dökülmeleri veya Anadolu sınırları dışına akmaları sulu tarım açısından ciddi bir dezavantaj olarak Anadolu medeniyetlerinin karşısına çıkmıştır. Ancak Anadolu'nun

---

[11] *AnaBritannica*, "Anadolu", c. 2, İstanbul 1993, s. 228.

[12] Veli Sevin, "Frigler" *Anadolu Uygarlıkları ve Görsel Anadolu Tarihi Ansiklopedisi*, c. 2, İstanbul 2000, s. 271.

[13] E. Akurgal, *Anadolu Kültür Tarihi*, s. 269.

[14] Altan Çilingiroğlu, *Urartu Krallığı Tarihi ve Sanatı*, İzmir 1997, s. 107, 116, (Van gölü havzasında zengin demir yataklarına bağlı olarak demir işçiliği M.Ö. 2000 yılında kadar uzanmaktaydı. Ancak demirden miğfer, kalkan, kılıç ve mızrak gibi savaş aletlerinin yapılması daha çok Urartu hakimiyetinde mümkün olmuştur).

[15] Veli Sevin, "Lydialılar" *Anadolu Uygarlıkları ve Görsel Anadolu Tarihi Ansiklopedisi*, c. 2, İstanbul 2000, s. 304.

[16] Hakkı Dursun Yıldız, "Bizans", *Anadolu Uygarlıkları ve Görsel Anadolu Tarihi Ansiklopedisi*, c. 2, İstanbul 2000, s. 562.

batı bölümünde bulunan akarsular ovalık alanlarda uzun mesafeler kat ettiklerinden dolayı sulu tarıma imkan sağlamışlardır.

Gerek yüzey şekilleri ve gerekse yükseklik farklarından dolayı pek çok ürünün küçük çapta yetiştirilebilmesine imkan sağlayan Anadolu coğrafyası, ziraata bağlı sanayiinin de çok çeşitli fakat küçük işletmeler halinde teşekkül etmesine sebep olmuştur. Örneğin Hititlerde en çok ziraatı yapılan ürünler arasında yer alan arpa ve buğday pek çok ekmek çeşidinin yanı sıra, ekşitme yöntemiyle bira gibi çeşitli içkilerin üretimini de teşvik etmiştir. Ayrıca yaygın olarak yetiştirilen bir diğer bitki türü olan üzümden şarap üretimi gerçekleştirilmiştir. Zeytin üretimi sınırlı düzeyde gerçekleştirilmesine karşın, zeytin yağı elde etmeye yönelik faaliyetlerde bulunulmuş ve yine yağ elde etme amaçlı olarak susam ziraatı yapılmıştır[17]. Dokuma amaçlı tarımsal faaliyetlerin yapılışına ilişkin bilgilerimiz Frigler dönemine kadar inmektedir. Frigler kendir üretimine bağlı olarak keten dokumacılığı yapmakta idiler. Bizans döneminde ketenin yanı sıra pamuğun da önemli yer tuttuğunu görmekteyiz.

2.3. Hayvancılık ve Sanayi

Deri sanayiinin Anadolu'da gelişebilmesi için gerekli tüm şartların hazır olduğunu söylemek abartılı bir yaklaşım olmasa gerekir. Yükseklik farklarına bağlı olarak yılın önemli bir bölümünde yeşilliğini koruyabilen geniş otlakları bünyesinde bulunduran Anadolu, gerek küçük baş ve gerekse büyük baş hayvancılığın yaygın olarak gerçekleştirilebilmesine imkan sağlamıştır. Her tür ham derinin kolayca temin edilebilmesi, deriyi işlemek için gerekli olan su kaynaklarının bol miktarda bulunması ve deri işlemede diğer önemli maddeler olan palamut ve sumağın Anadolu'da yetişiyor olması dericiliğin gelişmesini teşvik etmiştir. Ancak derinin çabuk bozulan bir organik madde oluşu eski dönemlere ait örneklerden çok azının günümüze ulaşmasını mümkün kılmıştır. Urartuların geleneksel kalkanları olan *umbo*ların yapımında demir ve tunçun yanı sıra gön (büyükbaş hayvan derisi) kullanıldığı ve bunların aslan ve boğa motifleriyle süslendiği yapılan arkeolojik kazılarla tespit edilebilmiştir[18]. Sonraki dönemlerde; Eski Yunan ve Roma'da dericilikle uğraşan kişilerin toplumun aşağı

---

[17] Ali M. Dinçol, "Hititler",c. 1, s. 69.
[18] A. Çilingiroğlu, *Urartu Krallığı*, s. 119.

seviyesinden kimseler olarak kabul edildikleri ve debbağhanelerin pis kokuları sebebiyle yerleşim merkezlerinden uzakta kurulmasının istendiğini biliyoruz[19].

Anadolu coğrafyasının hayvancılık yapmaya son derece müsait oluşunun bir diğer neticesi dokuma sanayinde kendini göstermiştir. Çatalhöyük ve Çayönü'nde yapılan arkeolojik kazılarda kemik dokuma taraklarının bulunması ve iskeletler üzerinde kumaş kalıntılarına rastlanması M.Ö. 6000 yıllarında Anadolu'da dokuma sanayinin varlığını göstermektedir. M.Ö. 3000 yıllarına gelindiğinde Troia, Çukurova, Orta Anadolu ve Karadeniz bölgesinin önemli birer dokuma merkezleri oldukları anlaşılmaktadır. M.Ö. 2000 yıllarında Anadolu'da yünden dokunan ve Pirinkannu ismi verilen kumaşın bir hayli meşhur oluşu ve kumaş ticaretinin Anadolu sınırlarının dışına taşması, artık dokumacılığın bir zanaat haline geldiğini göstermektedir[20]. Hitit ve Frigya hakimiyetinde Anadolu dokumacılığının yün ağırlıklı olduğu görülür. Frigler evlerinin tabanlarını, geometrik şekillerle süslü yün halı ve kilimlerle kaplamaktaydılar[21]. Bizans döneminde yün dokumacılığının yanısıra ipekli dokumacılığın da Anadolu'da yaygın olarak yapıldığı görülmektedir. VI. Yüzyılın ikinci yarısına değin İran üzerinden gelen Çin ipeğine bağımlı olan Anadolu ipekli dokumacılığı, yüzyılın ikinci yarısından itibaren Çin'in yanı sıra Anadolu'da üretilen ipeğe bağlı olarak önemli atılımlar gerçekleştirmiştir[22]. Anadolu'da ipek böcekçiliği doğuda Diyarbakır ve Siirt batıda ise Filâdefiya olarak adlandırılan Alaşehir ve Balıkesir'de yapılmaktaydı. Özellikle Balıkesir ipekleri Bizans ipek dokumacıları tarafından tercih edilmekteydi[23]. Ancak X. yüzyıla gelindiğinde dokuma sanayiinin ciddi problemlerle karşılaştığını görmekteyiz. İmtiyazlı devlet atölyelerinin rekabeti ve vergilerin ezici ağırlığı karşısında zor anlar yaşayan özel sektör, ipeğin İstanbul'a az geldiği dönemlerde büsbütün iş yapamaz duruma gelmekteydi[24]. Anadolu ipekli dokumacılığının da benzer olumsuzluklardan etkilendiğine şüphe yoktur. Özellikle Türklerin Anadolu'da hakimiyet tesis etme mücadelesi, İran üzerinden Anadolu'ya ulaşan Çin ipeğinin temininde ciddi sıkıntıların yaşanmasına sebep olmaktaydı ki, bir de buna Bizans'ın koyduğu ağır vergilerin

---

19 Nebi Bozkurt, "Deri", *DİA*, c.9, İstanbul 1994, s. 174.
20 Y. Arslantaş, *Tarih Öncesi Devirlerde Anadolu'nun İktisadi Durumu*, s. 192, 248.
21 Veli Sevin, "Frigler" *Anadolu Uygarlıkları ve Görsel Anadolu Tarihi Ansiklopedisi*, c. 2, s.273.
22 H. Dursun Yıldız, "Bizans Tarihi", s. 562, (İpek böceğinin yumurtaları Çin'den Bizans'a ortası oyuk değnek içinde 552-54 yılları arasında iki rahip tarafından getirilmiş ve buradan Sicilya yoluyla Avrupa'ya geçmiştir).
23 İ. Hakkı Uzunçarşılı, *Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu, Karakoyunlu Devletleri*, Ankara 1988, s. 250.
24 W. Heyd, *Yakındoğu Ticaret Tarihi*, (Çeviren, Enver Ziya Karal) Ankara 2000, s. 61.

eklendiği düşünülecek olursa Anadolu dokuma sanayiinin yok olma aşamasına geldiğini söyleyebiliriz.

2.4. Denizcilik ve Sanayi

Anadolu'nun üç tarafının denizlerle çevrili olması ve gemi inşası için gerekli olan tüm ağaç türlerinin yarımadada yetişmesine karşın, ciddi bir gemi sanayinin Anadolu sahillerinde teşekkül etmemiş oluşu gerçekten ilgi çekicidir. Aslında bunun sebebini tespit etmek o kadar da zor değildir. Doğu ile Batı arasında köprü vazifesini gören Anadolu sürekli olarak Asya veya Avrupa içlerinden gelen kavimlerin hakimiyet mücadelesi verdikleri alan olduğundan galip olan taraf hangisi olursa olsun karasal bir kültürün yarımadada hakim olacağı kesindir. Bu sebepten dolayıdır ki tarihin ilk devirlerinden beri Anadolu'da hakim olan güçler geleneklerine uygun olarak kara kuvvetlerine önem vermişler, gerek donanma gemileri ve gerekse ticaret gemileri inşa etmeyi sürekli olarak ikinci sınıf bir uğraş olarak görmüşlerdir.

Örneğin Hititler deniz gücüne hakimiyetlerinin son yıllarında sahip olmuşlardır. Ancak kendileri bu konuda fazla deneyim sahibi olmadıkları için, özellikle deniz ticaretinde egemenlikleri altındaki diğer uluslardan istifade etme yoluna gitmişledir. Özellikle Anadolu'nun güneydoğu Akdeniz kıyısında yer alan Ura kentinin gemi ve gemicileri Hititlere bağlı olarak Kuzey Suriye limanlarıyla ticaret yapıyorlardı[25].

Benzer şekilde Roma'nın denizlerle olan ilgisi ancak M.Ö. 310 yıllarında başlamış ve denizcilik onurlu bir meslek olarak görülmediğinden vatandaşların en aşağı tabakalarından gönüllüler bulunabilmiştir. Roma'nın denizcilik alanında inkişafı ise ancak milada yakın yıllarda mümkün olmuştur. Roma hakimiyeti döneminde Anadolu'da devlet adına gemi inşa edildiğine dair herhangi bir bilgi mevcut değildir[26].

3. SİYASİ İSTİKRAR VE ANADOLU SANAYİİ

Siyasi istikrar, güvenli ticaret yolları ve talebi karşılamaya yönelik üretim faaliyetleri, hemen bütün uygarlıklarda olduğu gibi Anadolu uygarlıkları için hayati

---

[25] Ali M. Dinçol, "Hititler", c. 1, s. 70.
[26] Mehmet Özsait, "Anadolu'da Roma Egemenliği", *Anadolu Uygarlıkları ve Görsel Anadolu Tarihi Ansiklopedisi*, c. 2, İstanbul 2000, s. 408.

önem arz etmiştir. Anadolu sanayiini kabaca iki aşamada ele almak gerekirse bunun ilk ayağını temel ihtiyaçları karşılamaya yönelik bölgesel üretim, ikinci ayağını ise Anadolu sınırlarını aşarak diğer toplumların da beğenisini kazanabilecek düzeyde teknoloji ve sanatın kullanıldığı, ticari getirisi olan ulusal üretimin teşkil ettiğini söyleyebiliriz. Anadolu, tarihi devirler içerisinde sürekli olarak değişik ulusların istilalarına maruz kaldığından, olgunlaşması uzun bir sürece bağlı, ticari getirisi olan sanayi faaliyetlerin yürütülmesinde pek başarılı olunamamıştır. Üretilen malların değişik coğrafyalarda tanınarak pazar payı elde etmesi kalitenin ötesinde süreklilik arz eden üretimle mümkün olacağından, çoğu kez siyasi otoritenin sağlanamadığı ve hakim güçlerin asker temin edecekleri bölge olarak gördükleri Anadolu, köklü bir sanayi geçmişine sahip olamamıştır.

Anadolu'nun belli bir bölümünde hakimiyet tesis etmiş Frigya[27], Lidya[28] ve Urartu Devletleri'nin sanayi alanında gerçekleştirmiş olduğu birkaç atılım göz ardı edilecek olursa, özellikle Roma ve Bizans hakimiyetinde İstanbul'a yakın birkaç merkezin dışında önemli bir sanayi faaliyetinden söz etmek mümkün değildir. Benzer olumsuzluklar Türklerin Anadolu'da hakim oldukları dönemlerde de yaşanmış olmasına karşın, siyasi istikrarın sürekliliği belli başlı sanayi faaliyetlerinin yeşermesine imkan sağlamıştır.

4. TÜRKLER VE ANADOLU SANAYİİ

Türklerin Anadolu'da gerçekleştirdikleri sanayi faaliyetleri hiç şüphesiz uzun bir tarihi birikimin sonucu olarak ortaya çıkmıştır. Türklerin anayurdu olarak kabul edilen Orta Asya coğrafyasının sunduğu imkanlar ve imkansızlıklar çerçevesinde ortaya çıkan ve yine bu çerçevede gelişme gösteren Türk sanayiini üç ana başlık altında ele alıp incelemek mümkündür. Bunların ilkini Türklerin ata mesleği olarak ta kabul edilen madencilik teşkil etmektedir. İkinci sırada ise sergi ve örtü amaçlı kullanılan halı kilim

[27] V. Sevin, "Fripler", c. 2, s. 271-272, (Frigleri İlkçağ dünyasında tanınan ve kolay alıcı bulan dış satım ürünlerinde en başta geleni madenden, özellikle de tunçtan yapılmış olanlar oluşturuyordu. Asur İmparatoru II. Sargon Frigya'da imal edilen kazanları değerli savaş ganimetleri arasında saymaktadır. Ağız kenarları insan ve hayvan kafalarıyla süslü, üç ayaklı kaideler üzerinde duran bu büyük kazanların Asur, Urartu, Geç-Hitit ve Kıbrıs soyluları arasında sevilerek kullanıldığı görülmektedir).

[28] Veli Sevin, "Lydialılar" c. 2, s. (Lidyalılar İnsanlık tarihi ve kültürüne yaptıkları armağanlardan ve en önemlisi kuşkusuz ki parayı icat etmiş olmalarıdır).

ve benzeri dokumalar yer almaktadır. Geniş çapta yapılan hayvancılığa bağlı olarak gelişen dericiliği de üçüncü sırada zikretmek yerinde olacaktır. Birde Türklerin Anadolu'ya geldikten sonra ihtisas sahibi oldukları sanayi dalları vardır ki, denizlere bağlı olarak gelişen gemi inşa faaliyetleri ve yerleşik hayatın doğal bir sonucu olarak gelişen taş endüstrisi ve çiniciliği bu bağlamda ele alıp incelemek mümkündür.

4.1. Madencilik

Türklerin Orta Asya yaylalarında saf olarak altın ve bakır madenlerine rast geldikleri ve bunları ateşte eriterek şekil vermiş oldukları bilinmektedir. Hatta Türkler ilk etapta bakırdan imal etmiş oldukları silahların yeteri kadar sağlam olmadığını görünce bu madeni kalay ile karıştırarak daha sert ve kuvvetli bir maden elde etme yoluna gitmişlerdir. Nitekim Altay Dağları'nın pek çok yerinde bulunan maden ocakları ve izabe fırınları, Türklerin madenleri topraktan çıkarmayı ve çıkardıkları ürünü izabe ederek işlenecek hale getirmeyi ve onlardan da her türlü madeni eşyayı yapmayı bildiklerini göstermektedir[29].

Türkleri madencilik sahasında asıl önemli kılan demiri işlemede göstermiş oldukları teknolojik üstünlük ve başarıdır. Başlıca meslekleri demircilik ve madencilik olan bozkır Türk topluluğunda mükemmel kılıç, kalkan, kargı, mızrak, temren (ok) imal edilmekteydi. Türk kılıçlarının hayvan figürlü kabzaları altın levhalarla kaplanır ve kıymetli taşlarla süslenirdi. Diğer harp aletlerini süslemede benzer şekilde altın ve gümüşten istifade edilirdi[30].

Ergenekon ve Manas destanlarında demir ve demirciliğe ilişkin konuların işlenmesi Türklerin aslında demircilikle ne kadar iç içe olduğunu göstermesi açısından önemlidir. Nitekim Göktürkler dönemine gelindiğinde demircilik yalnızca Türk ordusu ve toplumunun ihtiyacını karşılamak için üretim yapan bölgesel bir sektör olmaktan çıkmış, işlenen demir ve çelik mamuller önemli bir getirisi olan uluslar arası ticaret metaı olmuştur. Göktürklerin kendi dönemlerinde Orta Asya'nın silah endüstrisini ellerinde bulundurduklarını söylemek kesinlikle abartılı bir yaklaşım olmaz[31]. VI. yüzyıl ve sonrasında Türk silah ustalarının imal etmiş oldukları miğfer, parçalardan oluşan ağır

---

[29] Fahrettin Tızlak, "Osmanlılardan Önce Türklerde Madencilik", *Türkler*, c. 7, Ankara 2002, s. 407.
[30] İbrahim Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü, İstanbul 1986, s. 308.*
[31] Bahaeddin Ögel, *Dünden Bugüne Türk Kültürünün Gelişme Çağları,* İstanbul 1988, s. 212.

zırhlı gömlek, ince metal tabakalardan yapılmış zırhlar, kalkan ve at teçhizatları ipek yolu hatlarınca Kafkaslardan Avrupa içlerine varıncaya kadar savaşçıların donanımında oldukça önemli etkiye sahip olmuştur[32].

Türklerin Anadolu'ya geldikten sonra da madencilik faaliyetlerine devam ettiklerini ve özellikle Anadolu'da bol miktarda bulunan demir cevherine bağlı olarak Orta-Asya'dan getirmiş oldukları birikimleri burada sergileme fırsatı bulduklarını söyleyebiliriz. Ancak, Anadolu'nun doğusunda Van gölü havzasında hakimiyet tesis etmiş olan Urartuların M.Ö. IX yüzyılda demiri işlemeye başladıkları ve imal ettikleri demir silahlarla diğer medeniyetlere üstünlüğünü kabul ettirdiği düşünülecek olursa, Anadolu madenciliğinin altın çağını Türkler döneminde yaşamış olduğunu söylemek abartılı bir yaklaşım olacaktır. Her ne kadar Roma ve Bizans hakimiyeti döneminde siyasi istikrarsızlığa bağlı olarak Anadolu madenciliğinin tüm diğer sanayi kollarında olduğu gibi gerileme göstermesi muhtemelse de, bu dönem zarfında madencilik alanında klasik yöntemlerin dışına çıkılarak bazı küçük gelişmelerin yaşandığı düşünülebilir. Ancak ateşli silahların bulunmasıyla dövme tekniğinin yerini ileri teknoloji gerektiren döküm tekniğinin alması, madencilik alanında önemli bir devrimin yaşanmasına sebep olmuştur ki bu devrimin öncüleri arasında Türkleri zikretmek yanlış olmaz. Özellikle XV. yüzyılda top döküm teknolojisinde yaşanan büyük gelişmeler yalnızca Türkleri değil tüm dünyayı yakından ilgilendiren İstanbul'un fethi ve Bizans'ın tarih sahnesinden silinmesi gibi önemli siyasi sonuçları da beraberinde getirmiştir.

4.2. Dokuma

Önceleri halıcılığın tarihi en fazla XIV-XV. yüzyıllara kadar indirilip daha önceki yüzyıllara ilişkin yorum yapılamazken, Orta Asya'nın yüksek dağlarında Hun kurganlarında yapılan kazılarda çıkan yeni halıların keşfiyle dünya halı sanatı tarihçesi, günümüzden 2500 yıl önceye M.Ö. 500 yıllarına kadar uzanmıştır. Orta Asya'ya milattan önce ve milattan sonra hakim olmuş Türk toplulukları arasında, halı, keçe ve diğer dokumaların özel bir yeri vardır. Halı o dönemde soyluluğun, zenginliğin ve prestijin bir simgesi sayılmıştır. Geçmişte tahtlara serilen kıymetli eşyalar üzerine

---

[32] Yuri Buryakov, "Eski ve Orta Çağ Dönemlerinde Büyük İpek Yolu Üzerindeki Orta Asya Türkleri", c. 3, *Türkler*, Ankara 2002, s. 239.

serilen halı, Uygurlar döneminde Çin hükümdarlarına gönderilen belli başlı hediyelik eşyalar arasında yer almıştır[33].

Orta Aysa dokumacılığı elbette ki yünden dokunan halılar ve benzeri sergi ve örtülerden ibaret değildi. Doğu Türkistan'da pamuk tarımı VI. Yüzyılın başında yayılmaya başlamıştı. Özellikle Turfan deresinin sakinleri çok fazla pamuk yetiştiriyorlardı. Pamuk ziraatı yapan halkın, aynı şekilde pamuktan kumaş imal etme noktasında da becerikli oldukları, mamullerin Çinliler tarafında satın alıp, sevilerek kullanılmasından anlaşılmaktadır. Çin kaynaklarına göre 951 yılında Uygurlar Çin sarayına 1329 parça beyaz pamuklu kumaş, Turfan Maniheyleri ise 350 parça pamuklu kumaş göndermişlerdir[34].

Doğu Türkistan'da Lyukçun vahasında yetiştirilen kenevire bağlı olarak keten kumaşlar da imal edilmekteydi. Uygurların pek çok belgesinde Lyukçun'da imal edilen yüksek kaliteli keten ipliklerden söz edildiği görülür. Özellikle Ortaçağlarda Lyukçun vahası marka ile işaretlenen yüksek kaliteli keten kumaşların üretim merkeziydi[35].

Türklerin Orta Asya'da başlayan dokumacılık serüveni hiç şüphesiz ki Anadolu'da gelişerek devam etmiştir. Köklü bir geçmişe sahip olan Anadolu dokumacılığının M.Ö. 6000 yıllarında başladığı ve M.Ö. 2000 yıllarına gelindiğinde özellikle yünlü dokumada önemli gelişmeler kaydettiği[36], Roma ve Bizans hakimiyetinde daha ziyade Anadolu'nun batısında dokumacılık faaliyetlerinin gelişerek devam ettiği düşünülecek olursa Türklerin bu coğrafyada dokumacılık adına çok şey öğrendiklerini kabul etmek gerekir. Ancak dokumacılığın bir türü vardır ki bu alanda ne Anadolu medeniyetleri ve ne de dünyanın diğer bölgelerinde tesis edilmiş medeniyetler Türklerle boy ölçüşecek düzeyde bir gelişme kaydedememiştir. Yünlü dokuma kategorisinde değerlendirebileceğimiz halı kilim ve benzeri sergi ve örtü amaçlı dokumalar Türklerin Anadolu uygarlığına önemli bir katkısı olmuştur. Bazı metinlerde Türklerin Anadolu'ya gelişlerinden önce Ermenilerin bu alanda önemli aşamalar kaydettiği yönünde ifadeler varsa da[37] Claude Cahen'in de belirttiği gibi halı dokumacılığı Türklerin Anadolu'ya getirdikleri yeni bir dokuma tekniği olmuştur[38].

---

33 Hamza Gündoğdu, "Tarihi Türk Halıcılığı", *Türkler*, c. 8, Ankara 2002, s. 185, 187.
34 David Gudiashvili, *III-X. Yüzyıllarda Doğu Türkistan'da Dokumacılık, Türkler*, c. 3, Ankara 2002, s. 256.
35 D. Gudiashvili, "*III-X. Yüzyıllarda Doğu Türkistan'da Dokumacılık*", s. 256.
36 Y. Arslantaş, *Tarih Öncesi Devirlerde Anadolu'nun İktisadi Durumu*, s. 192, 248.
37 R. Ettinghaussen, "*Halı*", *İA, İstanbul 12987, s. 131.*
38 Claude Cahen, *Osmanlı'dan Önce Andolu'da Türkler*, (çev: Yıldız Moran), İstanbul 1979,s. 166.

Anadolu'da Türkler tarafından dokunan halı, kilim ve benzeri ürünler günlük ihtiyacı karşılamanın ötesinde Anadolu dışına ihraç edilen bir meta olarak Anadolu ekonomisindeki yerini almıştır. XIII. yüzyılda özellikle Konya, Aksaray, Kırşehir ve Kayseri bölgesinde dokunan halılar bu yüzyılın sonlarında ve özellikle XIV yüzyılın başlarında Suriye, Irak, Mısır, İtalya, Hindistan, Çin ve Türk ellerine sevk olunuyordu. Ayrıca bu dönemde kumaş ve halıcılığa bağlı olarak gelişen boya bitkileri üretimi ve ihracı çok önem kazanmıştı[39].

Halı dokumacılığının hammaddesinin yün olması münasebetiyle, çok sayıda koyun sürüsüne sahip göçebe Türklerin bu sahada söz sahibi olduklarını söyleyebiliriz. Pamuk ve ipek dokumacılığının ise yerleşik hayatı benimsemiş Türk toplumlarında özelliklede Uygur ülkesinde gelişen bir sanayi dalı olduğunu görmekteyiz. Orta Asya'dan Anadolu yönünde cereyan eden Türk göçlerinde hakim unsurun göçebeler olduğunu tarihi bir gerçek olarak kabul etmemiz gerekirse, Uygurların dokuma alanında edindikleri deneyimlerin Anadolu'ya ulaşmadığı gerçeğini de kabul etmemiz gerekmektedir. Özellikle XIV ve XV. yüzyılda Anadolu'da büyük gelişme gösteren Türk ipekli ve pamuklu dokumacılığının temellerini Bizans ve daha önce Andolu'da hüküm sürmüş uygarlıklara bağlamak yerinde bir yaklaşım olacaktır. Çünkü VI. yüzyılda İstanbul ve Bizans'ın Akdeniz eyaletlerinde ipekli kumaşlar yaygın olarak dokunmaktaydı[40]. Ancak Türklerin bu yeni dokuma türlerine adaptasyonu çok çabuk olmuş ve XIV. yüzyılda Germiyan, Denizli ve Alaşehir'in kırmızı kumaşları ve beyaz renkteki sarık tülbentleri gerek Anadolu ve gerekse Anadolu dışında rağbet görmeye başlamıştır[41]. Özellikle Denizli dokuma sanayii, pamuğun dönemine göre daha ileri tekniklerle işlenmesine bağlı olarak büyük gelişmeler kaydetmiştir[42].

Anadolu dokuma sanayii en istikrarlı gelişme gösterdiği dönem ise şüphesiz XV. yüzyıl ile XVI. yüzyılın ilk yarısı olmuştur. Dokumanın hemen her çeşidinde; pamuklu, ipekli ve yünlü dokumalarda büyük bir atılımın yaşandığı bu dönemde, dokuma mamulleri Osmanlı ihracatında önemli bir yere sahip olmuştur.

---

[39] H. Gündoğdu, "Tarihi Türk Halıcılığı", s. 188; Gönül Cantay "Anadolu Türk Beylikleri Sanatı", *Türkler*, c. 8, Ankara 2002, s. 16.

[40] Anna A. Ierusalimskaya, "İpek Yolunda Kafkaslar", *Türkler*, c. 3, Ankara 2002, s. 244.

[41] İ. Hakkı Uzunçarşılı, *Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu, Karakoyunlu Devletleri*, Ankara 1998, s. 247.

[42] Cafer Çiftçi, XIV. "Yüzyılda Anadolu'da Uç Beyliklerinin Siyasi ve İktisadi Faaliyetleri", *Türkler*, c. 7, Ankara 2002, s. 398.

4.3. Dericilik

Orta Asya'nın kültür tarihine bakacak olursak, deri eski Türkler ile atalarının günlük hayat ve giyiminde, birinci dereceden rol oynuyordu. Daima at üzerinde yaşayan eski Türkler çizme, pantolon giymek ve kemer kullanmak zorundaydılar. Kırmızı kemer ve kırmızı çizme Orta Aysa Türk tarihinde hükümdarlık sembolüydü. Ayrıca atların eyer ve koşum takımlarının da derininden yapılma mecburiyeti vardı[43].

Hayvancılığı bir yaşam tarzı olarak benimseyen Orta Asya Türk topluluklarının yaşantılarının doğal yansıması olan dericiliğe ilişkin birikimlerini Anadolu'ya taşıdıklarına hiç şüphe yoktur. Moğol istilası sebebiyle Türkistan'dan Anadolu'ya göç etmek zorunda kalan halk arasında; özellikle 1220 yılında olan göçlerde çok sayıda esnaf ve sanatkar bulunmaktaydı. Bu esnaf ve sanatkarlar arasında Türklerin yaşam şartlarına bağlı olarak en etkin zümreyi debbağlar teşkil etmekteydi ki, debbağlık Anadolu'da deri sanatının piri olarak kabul edilen Ahi Evren'in (1171-1262) önderliğinde çabucak gelişmiştir[44]. Deri işçiliği üzerine Türkler öylesine önemli bir birikime sahiptiler ki, Anadolu'da veya dünyanın herhangi bir yerinde bu alanda Türklere herhangi bir medeniyetin öncülük ettiğini savunmak akılcı bir yaklaşım olmasa gerekir.

Selçuklular döneminde siyasi istikrarın sağlanmasıyla oluşan güven ortamında Diyarbekir ve Kastamonu, Anadolu dericiliğinin merkezi durumuna gelmişlerdir. Beylikler döneminde ise sepicilikte kullanılan mazının ve özellikle derinin ihraç malları arasında yer alması dericiliğin bu devirde de ileri seviyede olduğunu göstermektedir[45]. Anadolu'da Moğol istilasının ardından gerileyen deri sanayii Osmanlı döneminde yeniden canlanarak Avrupa dericiliğinin gelişmesine de zemin hazırlamıştır. Özellikle XIV ve XV. yüzyıllarda Orta-Avrupa milletleri bazı deri mamullerini Türkler vasıtasıyla tanımış olduklarından dericilik Türk işi olarak nitelendirilmiştir[46]. Nitekim Türkler tarafından çok eski senelerde beri işlenen sahtiyan, *maroken*; sağrı ise, *chagrien* ismiyle Rönasans döneminde Avrupa'ya girerek Avrupalı debbağlar tarafından işlenmeye başlanmıştır[47].

---

[43] Bahaeddin Ögel, *Türk Kültür Tarihine Giriş*, c. 5, Ankara 1991, s. 115, 162,163.
[44] Neşet Çağatay, "Anadolu Türklerinin, Ekonomik yaşamları üzerine gözlemler", *Belleten*, c. LII, S. 203, (Ağustos 1998), Ankara, s. 93, (s. 485-500).
[45] Zeki Tekin, "Türklerde Dericilik", *DİA*, c. 9, İstanbul 1994, s. 177.
[46] L. Fekete, "Osmanlı Türkleri ve Macarlar 1366-1699", *Belleten*, c. XIII, (Ekim 1949), s. 700-701.
[47] Dr. Nuri, *Türklerin Deri Sanayiine Yaptıkları Hizmetler*, İstanbul 1936, s. 9, (Hans Lubier'e atıfla).

4.4. Gemi İnşası

Orta Asya'da kopup gelen ve Anadolu'ya yerleşen Türklerin kendilerine son derece yabancı olan bir alanda; denizcilik ve buna bağlı olarak gelişen gemi inşa faaliyetlerinde göstermiş oldukları başarı gerçekten hayret uyandıracak niteliktedir.

Türklerin Anadolu'ya yerleşmeye başladıktan kısa süre sonra sahil bölgelerine ulaştıkları ve İzmir civarını ele geçiren Çaka Bey'in inşa ettirdiği kırk gemiden oluşan donanmayla deniz seferine çıktığı bilinmektedir. Daha önceki dönemlerde Türklerin Hazar denizi ve Baykal gölünde gemicilikle uğraştıkları yönünde bilgiler var ise de bunlar kesinlik kazanmamıştır. Selçuklular Anadolu'yu ele geçirdikten kısa süre sonra Alanya ve Sinop'ta birer tersane kurmuşlardır. Onların ardından Aydınoğulları, Karasi, Saruhan, Menteşe ve Candaroğulları hakim oldukları bölgelerde çeşitli türlerde gemiler inşa etmişlerdir[48]. Osmanlı Devleti'nin denizcilik ve gemi inşa faaliyetleriyle ilk olarak tanışması da bu beylikleri hakimiyeti altına alması neticesinde mümkün olmuştur. Bizanslılardan alınan İzmit'te de küçük çapta gemi inşa faaliyetleri sürdürülmüş olmasına karşın, Rumeli'ye geçiş sonrasında tesis edilen Gelibolu Tersanesi önemli bir aşama teşkil etmiştir. Ancak Osmanlı Devleti'nin denizcilik alanında yaptığı asıl sıçrayış, Yavuz Sultan Selim'in Mısır seferini müteakip Akdeniz'de hakim olma düşüncesine yönelik aldığı kararla mümkün olmuştur[49].

4.5. Taş İşçiliği ve Çinicilik

Eski Türkler, yaz ayları için zaruri olan yaylak hayatı dışında, kışın barınmak üzere evler inşa ediyorlardı. Asya Hunlarının kurban sunmak üzere binalar yaptıklarını kaydeden Çin kaynakları ayrıca, Göktürk hakanlarının sağlam meskenlerden kurulu merkezlerinden de bahsetmektedir. Ancak günümüze sadece Uygurlar döneminde inşa edilen Ordu-balık şehrinin bazı kalıntıları ulaşabilmiştir. Eski Türkçe'de şehir anlamına gelen *balık* kelimesinin aslı *bal* yani bugün şekliyle *balçık*tır. Bu da gösteriyor ki Türklerin inşa ettikleri binalar daha çok kerpiç ile yapılıyordu. Öyle anlaşılıyor ki senenin belli bölümünde kullanılan bu meskenlerin sağlamlığına fazla ehemmiyet

---

[48] İdris Bostan, "Gemi", *DİA*, c. 14, İstanbul 1996, s. 11.

[49] İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti'nin Merkez ve Bahriye Teşkilatı*, Ankara 1988, s. 389, 390, 394.

verilmiyordu[50]. Tamamen kullanıma yönelik olan bu evlerin çabuk harap olmaları ve dolayısıyla birikimlerin gelecek nesillere aktarılamaması inşaat alanında önemli bir gelişmenin yaşanmasını engellemiştir.

Türklerin inşaat sektöründe göstermiş oldukları asıl başarı ilk kez Anadolu'da gerçekleştirilen iskan faaliyetlerine bağlı olarak ortaya çıkmıştır. Ayrıca, sosyal ve kültürel amaçlı Darüşşifa, medrese ve kervansaraylar planlayıp inşa eden Selçuklular, 237 yıl içinde, Anadolu'da taş işleme, süsleme ve bezeme tekniğinde yeni bir çığır açmıştır[51]. Kesme taştan inşa edilen binalar, taş işleme teknikleriyle daha ilk dönemden sanatsal bir özellik arz etmesine rağmen, asırlar boyu dimdik ayakta kalabilen bu tarz dayanıklı binaları asıl önemli kılan özellik, çiniciliğin gelişmesine uygun platform hazırlamasından ileri gelmektedir. Nitekim Selçuklu sulatanlarının hakimiyetlerini sembolize etmek için inşa ettikleri çini süslemeli camiler, türbeler, saraylar ve medreselerin belli bir kısmı fazla hasar görmeden günümüze gelebilmiştir.

Selçuklu dönemi kültür ve sanatının merkezi Konya olmuştur. Beylikler devrinde de bu merkezin etkisi görülmekle birlikte Osmanlı Devleti'nin kuruluşu siyasi ve kültürel merkezin Konya'dan Bursa'ya geçmesini sağlamıştır. Böylece Konya çini merkezi olarak da değerini kaybetmiş ve yeni çini merkezi Bursa yakınlarındaki İznik olmuştur[52]. Çiniciliğin yanı sıra aynı teknikler kullanılarak imal edilen seramik üretimi (vazo, sürahi, fincan, kase vs.) İznik'in yanı sıra Kütahya'da da önemli gelişme göstermiştir. Ancak Kütahya çiniciliği İznik'le kıyaslandığında önemli bir gelişme kaydedememiştir.

---

[50] İ. Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, s. 309.
[51] Kemâl Erguvanlı, "Taş Endüstrisi ve Teknolojisinin Anadolu'da Tarihsel Gelişimine Genel Bir Bakış", *I. Uluslararası Türk-İslam Bilim ve Teknoloji Tarihi Kongresi*, (14-18 Eylül 1981), s. 288.
[52] Şerare Yetkin, *Anadolu'da Türk Çini Sanatının Gelişmesi*, İstanbul 1986, s. 201.

BİRİNCİ BÖLÜM

SAVAŞ SANAYİİ

1. TOP DÖKÜMÜ-GÜLLE VE FINDIK YAPIMI

1.1. Gerekli Madenlerin Temini

1.1.1. Demir

Demir madeni açısından bir hayli zengin kaynaklara sahip Anadolu'da, XVI. yüzyıl boyunca bir çok madenin faal olarak çalıştığını ve ayrıca yapılan araştırmalarla yeni madenlerin keşfedilerek faaliyete geçirildiğini görmekteyiz. Sivil kullanımdan ziyade askeri amaçlara yönelik faaliyet gösteren demir madenlerinde, top ve gülle dökümünden, nal ve mıh[53] yapımına kadar pek çok farklı alanlarda üretim yapılmaktaydı.

Demir madenlerinin işletilmesinde öncelik, ihtiyaç duyulan işçilerin ve ustaların istihdamı olmuştur. Osmanlı Devleti'nde hemen bütün işletmelerde sıkıntısı çekilen konulardan biri yeterli iş gücüne sahip olunamamasıydı ki bu durum demir madenlerinin işletilmesinde de bariz şekilde görülmektedir. İnceleme dönemimizde Anadolu'da aktif olarak faaliyet gösteren demir madenlerinin başında Kiğı, Bilecik ve sonraki yıllarda işletilmeye başlayan Van'daki madenler gelmekteydi. Top ve gülle dökümü için ihtiyaç duyulan demirin bu madenlerden karşılanıyor olması stratejik olarak da önemlerini birhayli arttırmaktaydı. Bu nedenle vereceğimiz örnekler daha ziyade bu madenlere ilişkin olacaktır. Ancak hemen şunu belirtmemiz gerekir ki Anadolu'da faaliyet gösteren demir madenleri bunlardan ibaret değildi. Ordu[54], Ünye, Satılmış[55] ve Divriği[56] de demir madeni (Harita 1) açısından zengin bölgelerdi.

---

[53] BA, *MD. 31*, h. 699, s. 315; (Kiğı beyine gönderilen 28 Eylül 1577 tarihli hükümde, İstanbul'daki nalbantların Samakov'dan nal gelmemesi neticesinde sıkıntı çektikleri belirtilerek, eskiden olduğu gibi fazla nal kestirip İstanbul'a göndermesi istenmiştir); BA, *MD. 34*, h. 105, s. 49; (Kiğı Beyi Sinan beye gönderilen 26 Mart 1578 tarihli hükümde, Şark seferine hareket eden askerlerin davarlarına lazım olan nal ve mıhın hazırlanması istenmiştir).

[54] Bahaeddin Yediyıldız, *Ordu Kazası Sosyal Tarihi*, Ankara 1985, s. 110, (Ordu'ya tabi Bayramlu'da demir madeninden elde edilen vergi geliri 1485'de 6.000; 1547'de 7.124 ve 1613 yılında 7.200 akçedir).

[55] Mehmet Öz, *XV-XVI. Yüzyıllarda Canik Sancağı*, Ankara 1999, s. 103, (Demir madeninden elde edilen gelir 1485'de Satılmış'ta 850, Ünye'de 2.960 akçe; 1520'de Satılmış'ta 600, Ünye'de 1.435 akçedir).

Bilecik madeninde, Aydın, Teke, Bolu müsellemleri; Karahisar-ı Sahip, Hamidili, Hüdavendigar, Sultanönü, Karasi piyadeleri[57] ve Kütahya, Manisa, Aydın[58], Selanik, Vize, Ofçebolu ve Naldöken[59] Yörüklerinin istihdam edildiklerini görmekteyiz. İstihdamı sağlanan işçilerin zahire ihtiyacı ise akçe karşılığında Bilecik, Eskişehir, Bazarcık ve Göl kazalarından sağlanmakta idi[60]. Bilecik Madeninde istihdam edilen müsellem, piyade ve Yörüklerin para aldıklarına dair bir kayıt mevcut değildir. Ancak kayıtlarda *Boktor* taifesi olarak zikredilen ve gülle dökmekte usta oldukları anlaşılan kişiler ücret mukabilinde çalışmakta idiler. Güre, Selendi ve Kula kazalarında bulunan Boktorların ihtiyaç duyacakları alet ve edevatlarıyla birlikte Bilecik Madeninde göreve çağrıldıklarını görmekteyiz[61].

Kiğı ve Van'daki madenlerde müsellem ve piyade gibi askeri sınıfa mensup kişilerin istihdamına ilişkin herhangi bir bilgi mevcut değildir. Bu madenlerdeki işletmeler belli şartlar dahilinde iltizama verilmekteydi. İltizam şartlarına uymakla mükellef olan mültezim ekseriyetle işçisini (ırgat) ücreti mukabilinde temin etmek zorundaydı. Ancak bazen yöre halkının istihdam edildiği de olurdu[62].

Bilecik madeninde sıklıkla karşılaşılan sorun madenlerde istihdamı öngörülen yaya ve müsellemlerin görevlerine gitmemeleri, eksik gitmeleri veya görev süresini doldurmadan firar etmeleriydi[63]. Yaya ve müsellemlerin kanunsuz davranışları bazen devlet görevlilerini de karşı karşıya getirmekteydi. Örneğin Bilecik kadısı Ahmed, yayabaşıların yaya ihracına mani olduğu gerekçesiyle Carullah Çavuşun verdiği rapor

---

[56] *7 Numaralı Mühimme Defteri*, c. III, Ankara 1999, h. 1988, s. 7, (Divriği sancak beyine gönderilen 27 Ağustos 1568 tarihli hükümde, Divriği'den her sene 100.000 civarında nal toplayarak İran'a gönderen ve İran'ın sadık adamlarından oldukları bildirilen kişilerin haklarından gelinmesi istenmiştir).

[57] *5 Numaralı Mühimme Defteri*, h. 160, Ankara 1994, s. 69; (Zikredilen yerlerin müsellem ve piyadeleri beylerine gönderilen 23 Ağustos 1565 tarihli hüküm); *5 Numaralı Mühimme Defteri*, h. 203, s. 87, (Sultanönü piyadeleri beyi Mehmed beye gönderilen 1 Eylül 1565 tarihli hükümde, Bilecik madeninde çalıştırılmak üzere 113 nefer piyade talep edilmiştir).

[58] Feridun Emecen, "Bilecik", *DİA*, c. 6, İstanbul 1992, s. 155.

[59] Ahmet Vefik, *Osmanlı Devrinde Türkiye Madenleri(967-1200)*, İstanbul 1989, s. VII; Yörüklerin Rudnik Madeninde istihdamına ilişkin olarak bakınız, *7 Numaralı Mühimme Defteri* c.I, h. 5, Ankara 1998, s.4; c. II, h. 1723,24, Ankara 1988, s. 262,63; c. III, h. 2395, Ankara 1999, s. 209.

[60] *12 Numaralı Mühimme Defteri*, c. I, h. 115, Ankara 1996, s. 101, (Zikredilen yerlerin kadılarına gönderilen 2 Mart 1571 hüküm).

[61] *12 Numaralı Mühimme Defteri*, c. I, h. 116, s. 102, (Zikredilen yerlerin kadılarına gönderilen 2 Mart 1571 tarihli hüküm).

[62] BA, *MD. 29*, h. 406, s. 169; (Erzurum beylerbeyine gönderilen 13 Şubat 1577 tarihli hükümde Kiğı madeninde Çemişgezek halkının çalıştırılmayıp eskiden kimler çalışıyorsa yine onların çalıştırılması istenmiştir).

[63] BA, *MD. 3*, h. 1159, s. 510; (Biga sancağı yayaları beyine gönderilen 23 Mart 1560 tarihli hüküm); *6 Nurmaralı Mühimme Defteri*, c. II, h. 1151, Ankara 1995, s. 182 (Hüdavendigar beyine ve kadılarına gönderilen 1565 tarihli hüküm); BA, *MD. 14*, h. 471, s. 332; (Bilecik Madeni hizmetinde olan Çarullah Çavuş'a gönderilen 14 Ağustos 1570 tarihli hüküm).

üzerine görevinden azlolunmuş, bunun üzerine kadı merkeze mektup göndererek, Bilecik madeninde çalıştırılmakta olan taşçı taifesinin halkın ekinlerine konup, davarlarını salıp zarar ve ziyan ettiğini, men edilmesi için Carullah Çavuş'a mektup göndermesine rağmen müdahale etmediğini bildirmiştir[64].

Askeri sınıfa mensup işçilerin yanı sıra ücretleri mukabilinde çalıştırılan ırgatların da firar ettiklerini görmekteyiz. Kiğı madeninde çalıştırılan ırgatların ücretlerini almalarına rağmen gerekli hizmeti yapmadan firar etmeleri gerçekten ilgi çekicidir[65]. Bu durumun işe mukabil öngörülen ücretin yetersizliğinden mi, yoksa gereği gibi disiplinin sağlanamayışından mı kaynakladığını bilemiyoruz.

Madenlerin işletilmesinde önemli görevlere sahip üst düzey kişilerin görevlerinin başında bizzat durmayarak yerlerine ehil olmayan kişileri göndermeleri işletmeleri sekteye uğratan bir diğer unsurdu. Bilecik Madeninde top yuvarlağı dökmekle görevli Anadolu tımarları kethüdasının işin başında bulunmayarak yerine oğlunu tayin etmesi ve oğlunun sorumsuz davranışlar sergilemesi işin atıl kalmasına sebep olmuştur[66]. Benzer şekilde Bilecik Madeninde top dökmekle görevli Topçubaşına gönderilen 4 Nisan 1565 tarihli hükümde, bizzat görevinin başında durarak yaya ve müsellemleri eksiksiz olarak istihdam etmesi istenmiştir[67].

Demir madenlerinin işletilmesinde işçi istihdamından sora karşılaşılan en önemli problem, çeşitli şartlarla madenin işletme hakkını elde eden mültezimin bu şartlara (iltizam sözleşmesine) uygun üretimi gerçekleştirememesiydi. Van'a tabi Kârcikan ve Gâvar nahiyelerinde birkaç mahalde bulunan demir madenlerinin işletilme hakkını üç yılda miriye 40.000 adet gülle teslim etmek şartıyla alan Rıdvan ve arkadaşları[68] ancak bu süre sonunda, adamlarının dağılıp karhanenin atıl kalması sebebiyle taahhütlerinin yarısını yerine getirerek devlete 20.000 adet gülle teslim edebilmişlerdir[69]. Taahhüt edilen miktarın sağlanamamasında bölgedeki idari amirlerin merkezden bağımsız, başlarına buyruk davranışlarının etkin olması dikkat çekicidir[70].

---

[64] BA, *MD. 3, h. 151, s. 73; (Yenişehir ve Gölpazarı kadılarına gönderilen* 14 Ağustos 1559 tarihli hüküm).
[65] BA, *MD. 35,* h. 539, s. 214; (Kiğı sancağı beyine ve Kiğı kadısına gönderilen 4 Eylül 1578 tarihli hüküm).
[66] *7 Numaralı Mühimme Defteri,* c. II, h. 1475, s. 140; (Anadolu tımarları kethüdasına gönderilen 23 Mayıs 1568 tarihli hüküm).
[67] *6 Numaralı Mühimme Defteri,* c. II, h. 961, Ankara 1995, s. 79.
[68] BA, *MD. 24,* h. 37, s. 14; (Van beylerbeyine gönderilen 8 Nisan 1574 tarihli hüküm).
[69] BA, *MD. 35,* h. 185, s. 76; (Van beylerbeyine gönderilen 17 Mayıs 1578 tarihli hüküm).
[70] BA, MD. 31, h. 512, s. 231, (Van beylerbeycisine, Bitlis ve Ahtamar kadılarına gönderilen 7 Eylül 1577 tarihli hükümden, Van'daki demir madenlerinin iltizam hakkını elinde bulunduran Hızır ve İlyas'ın

1.1.2. Bakır

Bakırın yumuşak ve hafif bir maden oluşu miğfer, kalkan, at alınlıkları ve benzeri ateşsiz silah ve gereçlerin yapımında önemli avantajlar sağlamıştır. İşlenmesi zor ve kullanımı ağır olan demirin bu alanda kullanımı XVI. yüzyıl boyunca giderek azalmıştır. Ancak bakırın asıl önemi % 87 oranındaki bakırın % 13 oranında kalayla karıştırılmasından elde edilen tunç toplarının dökümünde ortaya çıkmıştır[71].

Osmanlı Devleti'nin en önemli bakır yatakları Anadolu'da bulunmaktaydı. Özellikle Küre, Ergani, ve Keban'da[72] faaliyet gösteren ocaklar bakır üretiminde önemli bir yere sahipti. Ancak öyle anlaşılıyor ki Ergani ve Keban bakır madenlerinin işletilmesi XVI. yüzyıldan sonraki dönemlerde mümkün olmuştur. XVI. yüzyıla ilişkin elimizdeki bilgiler daha ziyade Kastamonu sancağına bağlı Küre kazasındaki bakır madeni (Harita 1) üzerinde yoğunlaşmaktadır. XVI. yüzyıl boyunca oldukça verimli bir şekilde çalışan Küre Madeni'nden elde edilen vergi geliri gerçekten önemli bir meblağ tutmaktaydı. 1525 yılında 2.300.000 akçelik gelir, 1530 yılında 2.255.381 akçeye gerilemiş ancak 1582 yılında tekrar artış göstererek 2.752.940 akçe düzeyine ulaşmıştır[73].

Küre madeninden çıkarılan bakır, yalnızca Anadolu şehirlerinin ihtiyacını karşılamakla kalmayıp ülkenin diğer bölgelerine de sevk edilmekteydi. Nitekim Kastamonu kadısına gönderilen 14 Nisan 1577 tarihli hükümde, Bağdat'a gönderilmek üzere 700 kantar bakır talep edilmesi[74] bunun en açık göstergesidir. Anadolu bakırcı esnafının ihtiyacının çok büyük oranda bu madenden karşılandığına hiç şüphe yoktur. Örneğin bakırcılık sanatında bir hayli ilerleme kaydetmiş olan Sivas, Tokat ve Amasya'da bulunan kazancıların ihtiyaç duydukları bakır, Küre Madeni'nden karşılanmaktaydı[75]. Küre madeninin sunduğu imkanlara bağlı olarak Kastamonu'da da

---

ücretle ırgat temin etmelerine bazı sancakbeyi be sipahiler tarafından kanunsuz olarak engel olunması ve karhanlere tahsis edilen meşe ağaçlarının kestirilmesi neticesinde karhanelerin atıl kaldığı anlaşılmaktadır).

[71] T. Nejat Eralp, *Tarih Boyunca Türk Toplumunda Silah Kavramı ve Osmanlı İmparatorluğu'nda Kullanılan Silahlar,* Ankara 1993, s. 173-174.

[72] BA, *MD. 16,* h. 248, s. 126; Ahmet Refik, Osmanlı Devrinde Türk Madenleri, s. 9-10; V. J. Parry, *"Osmanlı İmparatorluğu'nda Kullanılan Harp Malzemelerinin Kaynakları", İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi,* S. 3, İstanbul 1972, 41.

[73] Ayşe Tosunoğlu, *Tapu-Tahrir Defterlerine Göre XVI. yüzyılda Kastamonu Sancağı,* (İ.Ü. Sos. Bil. Ens. Tarih Anabilim Dalı Basılmamış Doktora Tezi), İstanbul 1999, s. 462.

[74] BA, *MD. 30,* h. 58, s. 23.

[75] *7 Numaralı Mühimme Defteri,* c. III, h. 2448, s.237; h. 2449, s. 237; h. 2450, s. 238.

önemli bir bakırcılık sektörünün geliştiğini görüyoruz. Hatta Kastamonu bakırcı sanatkarları bakır kapları altınla yaldızlayacak kadar işi ileri götürmüşlerdir[76].

Karadeniz bölgesinde Ortaçağlardan beri bakır işçiliğinde önemli aşama kaydetmiş olan Trabzon şehrine ham bakırın nereden geldiği bilemiyoruz. Ancak kaynağı belirtilmemekle birlikte XVI. yüzyılda Trabzon'a tabi kazalardan şehre bakır geldiği ve hatta önemli bir bölümünün Trabzon limanı vasıtasıyla İstanbul'daki Top döküm merkezlerine sevk edildiği şeklinde bilgilere rastlamak mümkündür[77].

XVI. yüzyılın ikinci yarısında tesis edildiğini tahmin ettiğimiz Van ve Erzurum tophanelerinde dökülecek toplar için gerekli olan bakırın da Küre Madeni'nden karşılanıyor olması kuvvetle muhtemeldir. Çünkü bu dönemde Erzurum ve Van'a en yakın konumda olan bakır üretim merkezleri buralardır. Daha öncede belirttiğimiz gibi Keban bakır madeninin işletilmeye başlaması sonraki yüzyıllarda mümkün olmuştur.

1.1.3. Kalay

Kalay tunç topların dökümünde vazgeçilmez bir maden olmuştur. Demir ve bakırın aksine ülkede kalayın az bulunması, Osmanlı Devleti'ni bu madeni elde etmek için Avrupalı tacirlere yüksek meblağlar ödemeye mecbur etmiştir. Avusturyalı Arşidük Ferdinand'ın 1544 yılına ait bir emrinde Osmanlılarla erzak, ateşli silah, barut, güherçile, mızrak, zırh, demir, kalay ve kurşun ticaretini kanun dışı ilan ettiğini görüyoruz[78]. Bunların içinde Osmanlı Devleti için hayati önem taşıyan kalaydır. Bu madeninin Osmanlı ülkesine akışı bilhassa İngilizler ve sonrasında Hollandalılar tarafından gerçekleştirilmekteydi. 1579 yıllında İngilizler tarafından Osmanlı ülkesine oldukça yüksek düzeyde kalay ve kurşun sokulduğu İspanya'nın Londra elçisi Bernardino de Mendoza tarafından kaydedilmektedir[79].

---

[76] BA, *MD. 26*, h. 621, s. 519, (Kastamonu beyine gönderilen 18 Eylül 1574 tarihli hükümde, çeşitli bakır kapların yaldızlanarak altın zayi edildiği belirtilerek, bundan böyle bakır kapların yaldızlanmaması istenmiştir).
[77] Oktay Belli, İ. Gündağ Kayaoğlu, *Anadolu'da Türk Bakırcılık Sanatının Gelişimi*, İstanbul 1993, s. 50; Oktay Belli, İ. Gündağ Kayaoğlu, *Trabzon'da Türk Bakırcılık Sanatının Tarihsel Gelişimi*, İstanbul.. s. 26.
[78] V. J. Parry, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Kullanılan Harp Malzemelerinin Kaynakları", s. 42.
[79] V. J. Parry, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Kullanılan Harp Malzemelerinin Kaynakları", s. 43.

1.1.4. Kurşun

Top güllesi ve tüfek fındığı dökümünde kullanılan kurşun, Anadolu'da büyük oranda Hakkari'den ve Erzurum'daki Çanice madeninden (Harita 1) çıkarılmaktaydı. Kurşun önemli bir harp mümimmatı olduğundan, bu madenler zaman zaman istenilen miktarda kurşunu karşılamada yetersiz kalmaktaydı. Nitekim Hakkari madeninden 979/1571-72 yılında talep edilen kurşun miktarı 1.000 kantar iken[80], 1577 yılına gelindiğinde bu miktarın 7.000 kantar olduğunu görmekteyiz[81]. 1578 yılında Çanice madeninden talep edilen kurşun miktarı ise 6.000 kantardı[82]. Kurşuna olan böylesi yüksek talebin üretim ve sevkıyat aşamasında bazı sıkıntılara yol açması olağandır.

Kurşun tedarikinde yaşanan bir diğer problem ise elde edilen kurşunun ülke dışına çıkışını engelleme noktasında yaşanmaktaydı. Özellikle İran sınırının kontrol altına alınabilmesi için merkezi yönetimin özel çaba sarf etdiğini yörüyoruz. Erzurum beyler beyine gönderilen 23 Ekim 1574 tarihli hükümde Çatha madeninde hasıl olan kurşunun İran'a kaçışının engellenmesi için özel ihtimam gösterilmesi ve tüfek fındığı dökülmek üzere Erzrurum'a sevk edilmesi istenmiştir[83].

1.2. Top Döküm Teknolojisi

İstanbul'un fethi öncesinde dahi Avrupa'ya nispet oldukça gelişmiş bir top döküm teknolojisine sahip Osmanlı Devleti'nde[84] top dökümü için gerekli malzemeler ve topun dökülüşünü aşama aşama anlatan bilgilere Evliya Çelebi Seyahatnamesinde rastlamak mümkündür. Her ne kadar bu bilgiler Tophane-i Amire'ye ilişkin olarak veriliyorsa da ülkenin diğer bölgelerinde faaliyet gösteren tophanelerde de bu kadar gelişmiş olmamakla birlikte benzer tekniklerin kullanıldığı açıktır.

Evliya Çelebi topun dökülüşünü dört aşamada anlatır ki, bunlar top kalıplarının hazırlanışı, tunç fırınları, döküm işleminin gerçekleştirilmesi ve döküm işlemi

---

[80] BA, *MD.10*, h.60, s. 42.
[81] BA, *MD. 30*, *h. 70*, s. 32
[82] BA, *MD.* 32, h. 197, s. 95.
[83] BA, *MD. 26*, h. 291, s. 113.
[84] Semîr el Hâdim; *Es-Silahunnari ve Eşeruhu Fiş-Şark*, Beyrut *1980*, s. *122,23*, (II. Mehmed'in İstanbul'un fethi için döktürdüğü topların ağırlıkları 18,75 ton, uzunlukları 17 ayak, ayarı 25 inç ve attığı gülle *800 libreydi. Günde yedi kez ateşlenebilen bu toplarda bir atış esnasında 330 libre barut* kullanılmaktaydı).

sonucunda çıkarılan topun değişik meslek gruplarınca işlenerek kullanıma hazır hale getirilmesi şeklinde sıralanabilir[85].

1.2.1. Top Kalıplarının Hazırlanışı

Top kalıbı yapmak için öncelikle dolaplara ihtiyaç duyulmaktaydı. Hazırlanan dolapların içine kırkar ellişer okka gülle genişliğinde namlu deliğini oluşturmak için demir miller yerleştirilmekte idi. Bu miller dolapların içine yerleştirilmeden önce, ellişer bin yumurta ile karıştırılarak macun haline getirilmiş olan çamur ile iplerle bağlamak suretiyle sıvanırdı. Namlu kısmı yukarı gelecek şekilde dikey konumda bulunan bu dolapların içine mil yerleştirilmeden önce altı sikkelerle beslenirdi. Erimiş tuncun kalıplara dökülerek top haline gelmesinden sonra mil çıkarılmak suretiyle top elde edilirdi[86]. Dolabın içine yerleştirilen milin kalınlığı dökülecek topun çapını belirlemekteydi. Demir milin yumurta ile karıştırılmış çamurla sarılması ise, muhtemelen tunçla demirin kaynaşmasını engellemek içindi.

1.2.2. Tunç Fırınları

Tuncun eritilebilmesi için çok yüksek ısıya ihtiyaç duyulmakta idi. Fırının elde edilen bu yüksek ısıdan zarar görmesini engellemek için dört tarafı, Adalardan elde edilen yeşil renkli ateş taşıyla yapılırdı. Ocağın altı boş üzeri ise kubbe şeklindeydi. Bu kubbelerin içinde kırk ellişer bin kantar bakırı ve maya için eskiden bina olmuş top kırıklarını yerleştirirler, kubbelerin dışındaki aralıkta da binlerce kantar kalay uygun kıvama getirilirdi. Elde edilen bakır ve kalay miktarı dökülecek topların nevini belirleyeceğinden katipler tarafından deftere kaydedilirdi[87]. Bakırın erime ısısı kalayınkinden daha yüksek olduğu için, ısısının bir hayli yüksek olduğu kubbe içinde bakır, ısının daha düşük olduğu kubbenin dış kısmında ise kalay eritilmek suretiyle döküm için uygun hale getirilirdi.

---

[85] Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, c. I, İstanbul *1314*, s. *437-439*, (Bu kaynaktan istifade edilirken muhteva mümkün olduğunca korunarak özet bilgi verilme yoluna gidilecektir.).
[86] Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, c. I, s. 437.
[87] Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, c. I, s. 437.

1.2.3. Döküm İşleminin Gerçekleştirilmesi

Top döküm işlemi gerçekleştirilmeden önce, tunç kubbelerin önünde mevcut çukurların içine top kalıpları ağızları yukarı gelecek şekilde yerleştirilirdi. Eğer dökülecek topun cinsi balyemez topu ise her ocağa 20 kalıp, kolomborne topu ise 25'er kalıp, şahi topu ise 100'er kalıp ve eğer içine adam sığacak büyüklükte olan şayka topu ise 5'er kalıp olarak hazırlanır ve ağızları Kağıthane balçığıyla sıvanırdı. Bir sene önceden birer kulaç uzunluğunda kesilerek kurutulan çam odunları kubbelerin yanına yığılır ve yapılan dua merasimiyle iki fırın birden ateşlenir, kubbelerin yanlarındaki her iki delikten atılan odunlar ile ateşin bir gün bir gece yanması sağlanırdı. Ateşçiler ve dökümcüler sadece gözleri görülecek şekilde bir çeşit örtülü külahlar giyerler ve diğerleri de keçeden elbiseler giyerek bunlara yardımcı olurlardı. Sadrazam, şeyhülislam ve diğer devlet erkanının katılımıyla merasim başlar, eriyen tunç çam ağaçlarından elde edilen serenlerle karıştırılır, direkler kullanılmaz hale geldikçe yenilenerek bu işlem tunç eriğinin yüzü kaymak tutuncaya kadar devam ettirilir ve ocakların ısısı arttırılarak dualarla döküm aşamasına gelinirdi. Ustalar keçe elbiseleri ile kazan başına gelerek kapağı açarlar ve bu esnada bir su damlası faciaya sebep olacağından orada bulunanlar uyarılırdı. Hazırlanan oluklardan aşağı doğru akan tunç, kalıpları doldurur; balyemez topunun (Resim 1) dolması yarım saat kadar sürerdi. Kalıp dolunca, keçe ile sarılmış bir çeşit renkli ve yağlı çamur ile yolu kapatılarak, bir diğer topun yolu açılır ve bu işlem bütün kalıpların dolması tamamlanıncaya kadar devam ettirilirdi. Topların kalıptan çıkartılması için bir haftalık sürenin geçmesi beklenirdi[88].

1.2.4. Döküm Sonrası Yapılan İşlemler

Döküm işleminden sonra kalıplardan çıkarılan toplar sanatkarlar ve kuyumcular tarafından cilalanırdı. Cilalanan toplar marangozlar tarafından kundaklandıktan sonra, top arabası yapılan atölyelerde kullanıma hazır hale getirilirdi[89].

Evliya Çelebinin konuyla ilgili verdiği bilgiler bunlardan ibarettir. Ancak konu üzerinde doktora tezi hazırlamış olan Salim Aydüz, döküm sonrası yapılan işlemleri;

---

[88] Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, c. I, s. 437.
[89] Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, c. I, s. 437-439.

Resim 1: İstanbul'un Fethinde Kullanılan Balyemez Toplarından İkisi

Kaynak: Nejat Eralp, *Osmanlı Iparatorluğu'nda Kullanılan Silahlar*, Resim 44

Namlu ucunun kesilmesi, falya deliğinin açılması, topların perdahlanması, topların kontrolü ve son olarak da kundak ve top arabası imali şeklinde ele alıp incelemiştir[90].

1.3. Anadolu'da Faaliyet Gösteren Tophaneler

1.3.1. Erzurum Tophanesi

Erzurum tophanesinin ilk olarak hangi tarihte faaliyete geçtiği noktasında herhangi bir bilgiye sahip değiliz. Ancak taş ve topraktan yapılmış olan Erzurum tophanesinin yağmur ve kardan dolayı kullanılamaz hale geldiğini ve yerine 1576 yılında kargir bir binanın inşa edildiğini biliyoruz. Erzurum tophanesi stratejik konumundan dolayı İran seferleri esnasında aktif rol üstlenmiştir. Sinan Paşanın 1604 yılında gerçekleştirmiş olduğu şark seferlerinde kullanılmak üzere100 adet şahi ve 20 adet miyane darbzen topunun Erzurum'da bulunan Nüzül Emini Abdüllatif Efendi tarafından hazırlanmış olması tophanenin kapasitesini göstermesi açısından önemlidir[91].

1.3.2. Van Tophanesi

Stratejik konumu münasebetiyle doğu sınırlarının güven altına alınmasında büyük önem taşıyan Van'da özellikle XVI. yüzyılın ikinci yarısında yoğun faaliyet gözlenmektedir. Van'da ilk top döküldüğüne dair bilgilerimiz 19 Aralık 1565 tarihlidir. Bu tarihte Diyarbekir ve Van beylereyilerine yazılan bir hükümde, yeniden bina olunan Erciş ve Ahlat kaleleri için 50 adet darpzen lazım olduğu, Diyarbekir'de fazla var ise oradan gönderilmesi, şayet yok ise dökücü ve levazımın tedarik edilip Van'da dökülmesi emrolunmuştur[92].

---

[90] Salim Aydüz, *Osmanlı Devleti'nde Tophâne-i Âmire'nin Faaliyetleri ve Top Döküm Teknolojisi (XIV-XVI. Asırlarda)*, İstanbul 1998, s. 246-263.
[91] S. Aydüz, *Tophane-i Amire*, s. 57.
[92] *5 Numaralı Mühimme Defteri*, Ankara 1994, h. 682. s. 266.

Van'da dökülmesine karar verilen bu darpzenler için gerekli olan 40 kantar kalay Amid kalesindeki miri mahzenlerden, toprak Hizan'dan, ardıç otu gemi ile Ahtamar adasından, demir Kiğı madeninden, lazım olan kereste de yerli halktan karşılanmış ve bunların masrafı için gerekli tutarın Diyarbekir hazinesinden karşılanması için Diyarbekir beylerbeyine ve defterdarına hükmü şerif yazılması hususunda 29 Aralık 1565 ve 8 Ocak 1566 tarihli iki ayrı tezkere çıkmıştır. Van'da dökülecek toplar için usta bulunamadığından, İstanbul'daki hassa topçuları bu işe memur edilmiş ve bölükbaşı Mustafa maiyeti ile birlikte Van'a gönderilmiştir[93].

1578'de başlayan İran harpleri sırasında huduttaki kalelerin top bakımından takviyesi icap etmiş ve bu yıllarda Van'daki top dökümhanesinde yeniden döküme başlanmıştır. 20 Nisan 1578 tarihinde Van beylerbeyine gönderilen bir hükümle, İstanbul'dan gönderilen üstat topçular vasıtasıyla, kırık topları da eriterek yeni toplar döktürüp gerekli mahallere dağıtması emredilmiştir. Yeni dökülen bu toplardan birkaç tanesi ilk olarak Hakkari Bey'i Zeynel'in Albak Sancağı yakınlarında yaptırdığı kaleye gönderilmiştir[94].

1.4. Dökülen Top Çeşitleri

XVI. yüzyılda Osmanlı Devleti'nin değişik türlerde çok sayıda topu Tophane-i Amire'de döktürdüğü ve ihtiyacın büyük oranda buradan karşılandığı bilinmektedir. Burada dökülen toplar arasında *şayka, balyemez, bacaluşka, kanon, kolomborna, darpzen (büyük darpzen, şâhi darpzen, miyane darpzen, küçük darpzen), prangı* ve *çakaloz* zikredile bilir[95].

İnceleme dönemimizde Anadolu'da faaliyet gösteren Erzurum ve Van tophanelerinde dökülen topların çeşitleri ile ilgili olarak maalesef kayda değer bir bilgiye sahip değiliz. Ancak özellikle İran seferleri esnasında ihtiyaç duyulan topların bir kısmının muhasara alanına yakın yerlerde seyyar tophanelerde dökülme ihtimali kuvvetle muhtemeldir ki, Erzurum ve Van tophanelerini bu bağlamda değerlendirmek yerinde olacaktır. Kiğı ve Birecik madenine gönderilen hükümlerde yalnızca, bacaluşka,

---

[93] Orhan Kılıç, *XVI. ve XVII. Yüzyıllarda Van (1548-1648)*, Van 1997, s. 282.
[94] BA, *MD. 35*, h. 369, s. 143, (Van beylerbeyine yazılan 13 Ağustos 1578 tarihli hüküm); O. Kılıç, *Van*, s. 282.
[95] S. Aydüz, *Tophane-i Âmire*, s. 309-361.

kanon, kolomborna ve darpzenlerde kullanılmak üzere gülle ve fındık üretimine ilişkin talebin olması[96], bu topların Erzurum ve Van'da dökülmüş olma ihtimallerini kuvvetlendirmektedir. Bu sebeple yalnızca bu topların gelişimi ve teknik özellikleri hakkında bilgi vermekle yetineceğiz.

1.4.1. Bacaluşka

Büyük çaplı muhasara toplarından birisi olan bacaluşka, Batı kökenli bir kelime olması münasebetiyle farklı dillerde farklı şekillerde telaffuz edilmiştir. Bu toplar, Portekiz ve İspanyolca da basilisco, Fransızca basilic ve İtalyanca da basilisco olarak isimlendirilmişlerdir[97]. Bu topun mühimme kayıtlarında "kale döğmeğe kabil muhasara topu" olarak tasvir edilmesi ağır toplardan olduğunu göstermektedir[98].

Badaluşka topları taş ve bakır gülle atmakla birlikte daha çok demir gülle atmakta kullanılmışlardır. Kullanılan güllelerin ağırlıkları 23 vukiyye[*] (29.5 kg.) ile 11 vukıyye (14.11 kg.) arasında değişmekteydi. Bu tür topların 11 vukiyye ve daha aşağı gülle atan türlerine ise "kanon" denilmekteydi. Bu topların boyları, 30 karış (660 cm.) ile 9 karış (180 cm.) arasında değişmekteydi[99].

XVI. Asrın başlarından itibaren Tophane-i Âmire'de dökülen toplar içerisinde zikredilen badaluşkaların ağırlıkları eldeki uç örnekler esas alındığında 5 ton ile 11,34 ton arasında değiştiği söylenebilir[100].

1.4.2. Kanon

Bu top, Fransızca "canon", İtalyanca "cannone" ve İngilizce "cannon" kelimeleri ile ifade edilmektedir. Fransızca'dan Türkçe'ye kanon olarak geçen kelime Osmanlılarda bacaluşka türü topların 4 ile 11 vukıyye arası yuvarlak atan kısımlarını

---

[96] BA, *MD. 24, h. 37, s. 14; MD. 27, h. 443, s. 194; h. 895*, s. 374.
[97] S. Aydüz, *Tophane-i Âmire*, s. 317.
[98]BA, *MD. 27, h. 146, s. 58, (Semendire beyine gönderilen 2 Kasım 1575 tarihli hüküm)*; İ. Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilatı'nda Kapukulu Ocakları*, c. II, Ankara 1988, s. 49.
[*] 1vukıyye (okka), *1.2828 kilogramdır.* Bkz. *Walther Hinz, İslamda Ölçü Sistemleri*, (Çev: Acar Sevim), İstanbul 1990, s. 30.
[99] S. Aydüz, *Tophane-i Âmire*, s. 318.
[100] S. Aydüz, *Tophane-i Âmire*, s. 318-19.

isimlendirmekteydi. Hatta bazı vesikalarda "badluşka nâm-ı diğer top-ı kanon" şeklinde zikredilmiştir[101].

Esasında kanonlar Fransız ve Burgonyalı top döküm ustaları tarafından 1465 ve 1477 yılları arasında güçlü gemilerde kullanılmak üzere geliştirilmişlerdi. Atış esnasında geri tepmenin gemiye zarar vermesini engellemek için geriye doğru hareket edebilir tarzda tekerlekli olarak tasarlanan bu topların namluları atış sonrası güvertenin içine girdiğinden çabuk bir şekilde tekrar doldurulmasına imkan sağlamıştır. Ateşleme zamanında ise top tekrar ileri doğru itilmek suretiyle namlu güverteden dışarı çıkartılarak geminin yanma riski ortadan kaldırılmaya çalışılmıştır[102].

1.4.3. Kolomborna

Kolombor, kolonbor, diye zikredilen bu top, Kolovrino'dan bozma olup karada ve gemilerde kullanılan menzil topunun adıdır[103]. İtalyanca aslı "colubrina" veya "culverin"dir[104]. Uzun menzilli toplar arasında değerlendirebileceğimiz Kolomborna XVI. Yüzyılın başlarından itibaren Osmanlılar tarafından kara ve deniz savaşlarında kullanılmaya başlanmıştır[105]. Bu topun mermileri 3, 5, 7 okka gülle atan muhtelif ağırlıkta idi[106].

Toptan çok tüfek görüntüsü veren kolobornanın ilk örnekleri 1425 yılında Akdeniz çevresinde görülmeye başlanmıştır. "Couleuvrin" adı verilen bu fitilli tüfekler ağaç kundağa bağlı bir namludan meydana gelmekte ve boyları yaklaşık olarak 2 m. civarında bulunmakta idi. Bu silahlar hayli ağır olduğundan genellikle kalelerin mazgallarında, metrislerde veya ucu çatallı bir destek üzerine konularak kullanılmaktaydı. Kolonbornalar daha sonraları top olarak kullanılmak üzere geliştirilmişler ve hem savaşlarda hem de kalelerde kullanılmışlardır[107].

Osmanlıda kullanılan kolonborna toplarının büyüklükleri ve attıkları güllelerin ağırlıklarına ilişkin farklı görüşler bulunmaktadır. Midhat Sertoğlu günümüze ulaşan bir

---

[101] S. Aydüz, *Tophane-i Âmire*, s. 323.
[102] William H. Mc Neil, *The Pursuit of Power*, USA 1982, s. 100.
[103] İ. Hakkı Uzunçarşılı, *Kapukulu Ocakları*, c. II, s. 49.
[104] V. J. Parry, "Bârûd-The Ottoman Empire", *E. I*, c. I, Netherlands 1979, s. 1062.
[105] S. Aydüz, *Tophane-i Âmire*, s. 324.
[106] İ. Hakkı Uzunçarşılı, *Kapukulu Ocakları*, c. II, s. 49.
[107] S. Aydüz, *Tophane-i Amire*, s. 325.

örneğinden yola çıkarak bu topların uzunluklarının 8 metreye kadar olabildiğini ve 5 okkadan 7 okkaya kadar demir gülle attıklarını belirtir[108]. Silahtar Tarihi'nde kolonborna toplarının 3 vukıyyeden 9 vukıyyeye kadar yuvarlak atabildikleri belirtilir[109]. Salim Aydüz, Agostan'dan atıfla bu topların daha çok 3-11 okka gülle attıklarını ancak 2 vukıyyeden 16 vukıyyeye kadar gülle atan cinslerinin de bulunduğunu belirtmektedir[110]. Küçük gülleler atmasından dolayı hafif toplar arasında zikredilen bu toplar şahi topları ile birlikte küçük fırınlar da dökülmekteydi[111].

1.4.4. Darbzen

Arapça "darb" (vurma, döğme) kelimesi ile Farsça vurmak manasındaki "zeden/zen" kelimelerinin terkibinden meydana gelen ve Türkçe'de "dövme" anlamına gelen kelime ıstılahi olarak "kale döğen top" anlamında kullanılmıştır[112].

Darbzen topları, Osmanlı ordusunda piyade ve dağ topu vazifesi gören hafif toplardandır. Çap bakımından bacaluşkadan küçük, ağırlığı bir kantar civarında (54 kg.) ve uzunluğu 7 karıştan (1,5 m.) 17 karışa (3,74 cm.) kadar değişebilen bu toplar genellikle bir okkadan küçük mermiler atmakta ve ikisi rahatlıkla bir at, katır veya deveye yüklenebilmekteydi. Çap ve gülle küçüklüğüne rağmen, çağına göre seri atış yapabilen ve en çok rağbet gören toplardan birisi olarak kabul edilen darbzenlerin birkaç tanesi kundak arabalarıyla bir arada nakledilebilirdi[113].

Darbzenleri çaplarını esas alarak büyükten küçüğe doğru sıralamamız gerekirse[114]:

Büyük Darbzen veya Darbzen-i Büzürg olarak isimlendirilen toplar yaklaşık 8 kantar* (451.44 kg.) ağırlığındaydı ve 2 okkadan (2.566 kg.) daha fazla gülle atabiliyordu.

---

[108] Midhat Sertoğlu, *Resimli Osmanlı Tarihi Ansiklopedisi*, İstanbul 1958, s. 179.
[109] Silahdar Fındıklı Mehmed Ağa, *Silahdar* (Neşreden Ahmed Refik), c. II, İstanbul 1928, s. 47.
[110] S. Aydüz, *Tophane-i Amire*, s. 326.
[111] S. Aydüz, *Tophane-i Âmire*, s. 326.
[112] Ş. Sami, *Kamus-ı Türki*, İstanbul 1318, s. 853.
[113] *7 Numaralı Mühimme Defteri*, c. II, h. 1214, s. 14, (Topçubaşıya yazılan 7 Nisan 1568 tarihli hükümde, Yemen mühümi için talep edilen topların boylarını 7 karış (154 cm), ağırlıklarının bir kantar (54 kg.), 50 dirhem (160 gr.) fındık atar ve ikisi bir beygire yüklenebilecek tarzda olması istenmiştir); S. Aydüz, *Tophane-i Amire*, s. 329-30.
[114] S. Aydüz, *Tophane-i Amire*, s. 332, 333, 335.

Şâhî Darbzen darbzen toplarının en çok kullanılanıdır. Ağırlıkları 4-7 kantar arasında değişen bu topların gülleleri 1-2 okka civarındaydı.

Miyane Darbzen, orta boy darbzen türü olup attığı fındıklar 0,5 ile 1 okka arasında değişmekteydi. Bu topun ağırlığına ilişkin herhangi bir bilgi mevcut değildir.

Küçük Darbzen, sadece darbzen olarak da isimlendirilmektedir. Bunların ağırlıkları 1 kantar civarında ve uzunlukları 6-7 karış olup, 50 dirhem ağırlığında fındık atabilmekteydiler.

1.5. Gülle ve Fındık Yapımı

XVI. yüzyıl Anadolu'sunda mevcut tophaneler ve top döküm tekniklerine ilişkin bilgilerimiz yok denecek kadar az olmasına karşın, gülle ve fındık üretimine ilişkin detaylı bilgiye ulaşmamız mümkün olmaktadır. Anadolu'nun batısında yer alan köklü bir geçmişe sahip Bilecik madeni ile daha ziyade Osmanlı-İran mücadelelerinde isminden oldukça sık bahsettiren Kiğı madeni özellikle yüzyılın ikinci yarısında aktif hizmet vermişleridir. Van'a bağlı Kârcikân ve Gâvar nahiyelerinde birkaç bölgede bulunan demir madenlerinin ömrü maalesef diğerleri kadar uzun olmamıştır[115].

Bilecik madeni 67 adet ocaktan meydana gelmesine rağmen daha önce de belirtildiği üzere işçilerin istihdamında yaşanan problemlerden dolayı tam kapasite çalıştırılamamaktaydı. Ancak her şeye rağmen burada farklı çaplarda çok sayıda gülle üretimi yapıldığını söyleyebiliriz. Örneğin Anadolu kethüdasına gönderilen 19 Haziran 1568 tarihli bir hükümde, Bilecik madeninde 11, 14 ve 16 vukıyyelik 10.000 adet top yuvarlağı dökülmesi ve sonraki üretimin topçu başının göndereceği kalıba göre yapılması istenmiştir[116]. Yaklaşık on yıl sora Bilecik madeninde 10.000 adet meyane yuvarlak işletilmesinin istenmesi[117] üretimdeki istikrarı göstermesi açısından önemlidir.

Van'a tabi Kârcikân ve Gavar nahiyelerindeki demir madenlerinin işletilmesine yönelik yapılan iltizam sözleşmesi talep edilen güllelerin sayısı ve hangi toplarda kullanılmak üzere üretildiği noktasında bize bilgi vermektedir. Sözleşmeye göre Rıdvan

---

[*] Anadolu'da *Selçuklulardan günümüze 1 kantar 56.749 kilogramdır.* Bkz. W. Hinz, *İslamda Ölçü Sitemleri*, s. 33.

[115] BA, *MD. 24*, h. 37, s. 14; *MD. 31*, h. 512, s. 231; *MD. 35*, h. 185, s. 76.

[116] *7 Numaralı Mühimme Defteri*, c. II, h. 1580, s. 190.

[117] BA, *MD. 31*, h. 61, s. 24, (*Dergah-ı Ali çavuşlarından Birecik Madeni emini* Mehmet Çavuş'a gönderilen 15 Temmuz 1577 tarihli hüküm).

ve arkadaşlarından 3 yıllık dönem içinde, 13'er vukıyyeden 4.000 badlluşka yuvarlağı; 4.5 vukıyyeden 4.000 kalut yuvarlağı; 1.5 vukıyyeden 4.000 kalumir yuvarlağı; 1.5 vukıyyeden 16.000 şahi darbzen yuvarlağı ve 0.5 vukıyyeli 12.000 küçük darpzen yuvarlağı olmak üzere toplam 40.000 yuvarlak talep edilmiştir[118].

Kiğı demir madenin Diyarbekir beylerbeyinin uhdesinde olması sebebiyle şehirde depolanan gülle, fındık ve demirden mamül kazma, kürek, balta gibi malzemelerin önemli bir bölümü Kiğı madeninde faaliyet gösteren karhanelerden temin edilmekteydi. Bu malzemenin ihtiyaç fazlasının Bağdat beylerbeyiliği başta olmak üzere ihtiyaç duyulan diğer mahallere sevk edildiğini görmekteyiz. Örneğin Diyarbekir beylerbeyine gönderilen 10 Ocak 1576 tarihli hükümde, Bağdat beylerbeyinin elinde bulunan 4 badoluşka topu için 9, 11 ve 12 vukıyyelik toplam 8.000 demir yuvarlak ve 6 dingil; 4 kolonborna topu için 2.5 vukıyyelik 8.000 demir yuvarlak ve 6 dingil; darpzenlere 2 vukıyye ve 300 ve 350 dirhemli* (962-1.122 gr.) toplam 1.000 darzen fındığı talep etmiştir[119].

Gülle ve fındık dökümü demirin yanısıra kurşun madeniyle de yapılabilmekteydi. Ancak demire oranla Anadolu'da daha az bulunan kurşun madeni, top güllesinden ziyade tüfek fındığı imal etmek için kullanılırdı. Anadolu'daki en önemli gülle ve fındık döküm merkezinin Van şehri olduğuna şüphe yoktur. Hakkari'den gönderilen kurşun Van'da istenilen standartlara uygun olarak gülle ve fındık imal etmek için kullanılmakta ve buradan ihtiyaç duyulan mahallere sevk edilmekteydi. Bazen kurşunun ihtiyaç mahaline işlenmeden gönderildiğide olurdu. Miktarı belli olmamakla birlikte Van'dan ilk kurşun gülle sevkıyatı 1571 yılında Basra'ya gerçekleştirilmiştir[120]. Bir sene sonra Basra mühimmatı için ihtiyaç duyulan 300.000 adet güllenin Hakkari'den gönderilen 1.000 kantar kurşun ile yine Van'da döküldüğünü ancak Basra'ya sevkıyatın gerçekleştirilemediğini görüyoruz[121]. 1577 yılına gelindiğinde ise bu kez 7.000 kantar kurşunun, gülle ve fındık olarak işlenmeden, ham olarak doğrudan Basra'ya sevkıyatına karar verilmiştir ki[122], döküm işleminin Basra'da gerçekleştirilmiş olması kuvvetle muhtemeldir.

---

[118] BA, *MD. 24*, h. 37, s. 14, (Van beylerbeyine gönderilen 8 Nisan 1574 tarihli hüküm).
* 1 dirhem 3.207 kilogramdır. Bkz. W. Hinz, *İslamda Ölçü Sistemleri*, s. 39.
[119] BA, *MD. 27*, h. 443, s. 194, (Ayrıca talep edilen malzeme içinde, 500 kazma, 500 balta, 1.000 kürek, ve 200 kantar ham demirde yer almaktadır).
[120] *12 Numaralı Mühimme Defteri*, c. I, h. 131, s. 108.
[121] BA, *MD. 10*, h. 60, s. 42.
[122] BA, *MD. 30*, h. 70, s. 28.

Anadolu'daki bir diğer önemli kurşun gülle ve fındık döküm merkezi Erzurum'dur. Çatha madeninden elde edilen kurşun Erzurum'a gönderilmekte ve muhtemelen Erzurum tophanesinde gülle ve fındık olarak işlenmekteydi. Erzurum beylerbeyine gönderilen 27 Temmuz 1574 tarihli hükümde Çatha madeninde hasıl olan kurşundan 30.000 adet tüfek fındığının dökülmesi emredilmiştir[123]. İlk bakışta talep edilen miktarın Van'a nispet oldukça az olduğu dikkat çekicidir. Ancak bu sayıyı Erzurum'da ki üretimin tamamı gibi göstermek yanlış olacaktır. Nitekim Erzurum beylerbeyine gönderilen 12 Temmuz 1578 tarihli bir başka hükümde Çatha madeninden Bağdat'a 6.000 kantar kurşun gönderilmesi istenmiştir[124] ki bu oldukça önemli bir miktardır. Kurşunun Erzurum'da gülle ve fındık olarak işlenmeden ham olarak Bağdat'a sevk edilmesi ise muhtemelen nakliyenin daha kolay gerçekleştirilebilmesinden kaynaklanmaktadır.

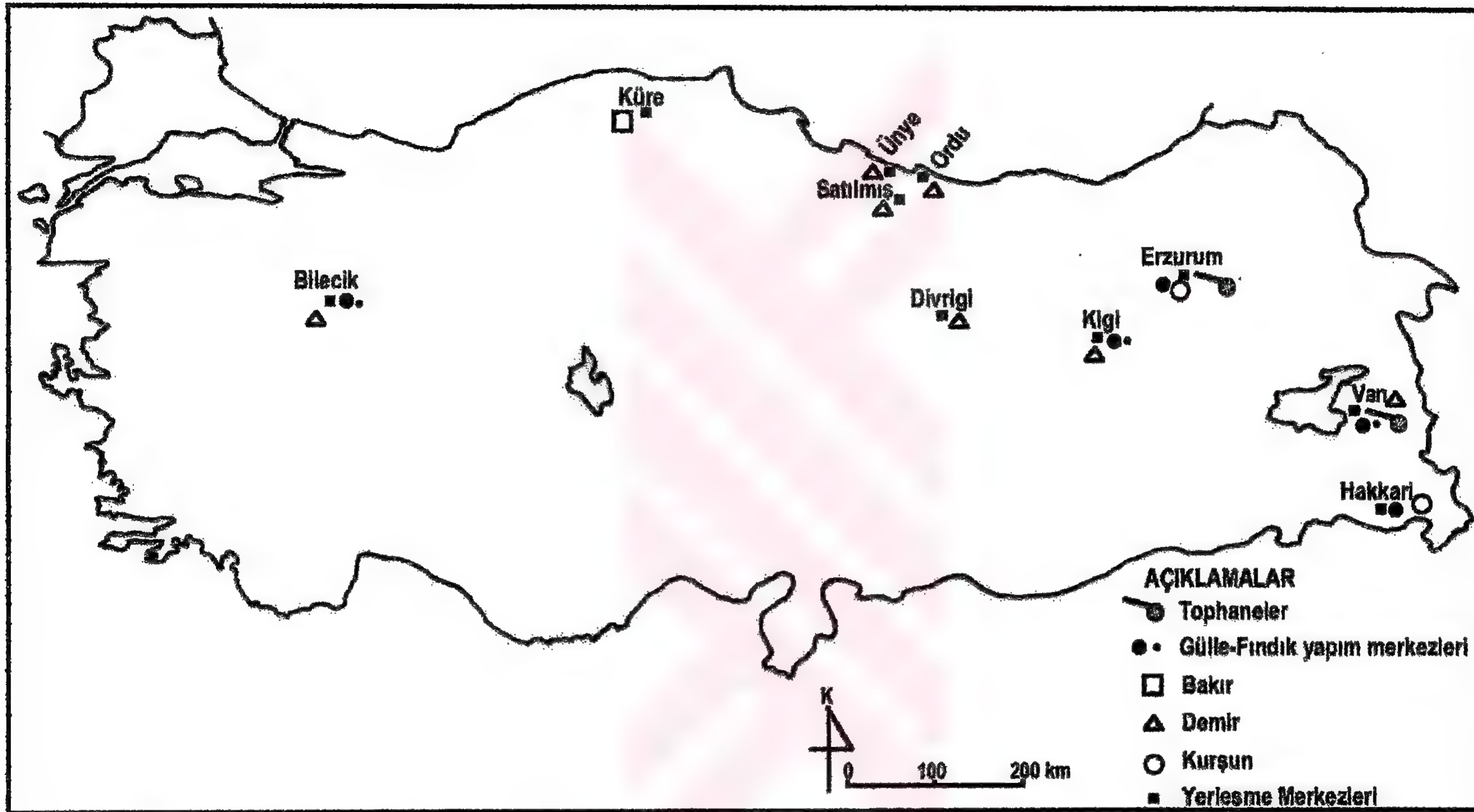
2. TÜFEK İMALATI

2.1. Tüfeğin İlk Olarak Osmanlı Devleti'nde Kullanılışı

XV. yüzyılda Osmanlı ordusunun büyük bölümü ok, yay, kılıç, gürz, mızrak gibi geleneksel silahlarla donatılmış olmakla birlikte, sınırlı düzeyde de olsa tüfek kullanılmaktaydı[125]. İlk kullanılış yılı hakkında gerçek bir tarih tespit etmek mümkün olmamakla beraber, 1402 tarihinde Ankara Savaşı'nda[126], 1421 yılında Düzmece Mustafa hadisesinde, 1430 da Selanik fethinde ve 1422 de Sivrihisar kuşatmasında tüfek kullanıldığı bilinmektedir[127]. 1444 yılına gelindiğinde Varna Savaşı'nda top ve

---

[123] BA, *MD. 26*, h. *291*, s. *113*.
[124] BA, *MD. 32*, h. 197, s. 95.
[125] Halil İnalcık-David Ayalon, "Gunpowder and firearms in the Memluk Kingdom, a challenge to a medial society", *Belleten*, c. XXI, S. 8, Ankara 1995, s. 506.
[126] Solak-Zâde Mehmed Hemdemi Çelebi, *Solak-Zâde Tarihi*, (Hazırlayan: Vahid Çabuk), c. I, Ankara 1989, s. 96, 99, (Ankara Savaşı'nda Bayezid'e Sırbistan'dan gönderilen 20.000 kadar yardımcı kuvvetin çoğunun tüfenk atıcı piyade ve süvariden ibaret olduğu belirtilmektedir. Ayrıca *"Yıldırım Bayezid Han ateş saçan silahlarla yaptığı savaşlarda galip ve muzaffer olmakla, bu savaşta dahi galip gelmeyi kendine mukarrrer bilip açıktan açığa Timurdan gelen mektuplara itibar etmedi"* ifadesi ise tüfeğin Osmanlı ordusunda daha önceki yıllarda da kullanılmış olabileceği ihtimalini ortaya koymaktadır).
[127] Mehmet Neşri, *Kitab-i Cihân-Nümâ, Neşri Tarihi* (Yayınlayan F. R. Unat, M. A. Köymen), c. II, Ankara 1987, s. 565, 611, 639.

Harita1: XVI. Yüzyılda Anadolu'da Tophaneler, Gülle-Fındık Dökümhaneleri ve Hammadde Merkezleri

tüfek geniş çapta kullanılmıştır[128]. II. Murat devrinde tüfeğin Osmanlı ordusunda kabul edilmiş olduğu anlaşılmaktadır. Esasen Fatih devrinde orduda tüfekçi bir fırka bulunduğu ve harplerde, kale müdafaasında veya taarruzunda olduğu gibi meydan muharebelerinde de bu silahın kullanıldığı anlaşılmaktadır[129].

Tabancanın Osmanlı ordusunda kullanılmaya başlanması tüfekten yaklaşık yüz, yüz elli yıl sonra, XVI. yüzyılın ortalarından itibaren mümkün olmuştur. Dönemin ateşli silahları tek atışlı olduğundan, ikinci bir atış için silahın hazırlanması vakit ve can kaybına neden olacağından, savaşçının taşıdığı silah sayısının fazla olması büyük avantaj sağlamaktaydı. Bu sebepten dolayıdır ki tüfek gibi büyük ve kullanımı güç silahlar yerine hafif ve daha az yer kaplayan tabancaların kullanımı tercih edilmiştir. Bu bağlama müzelerde bulunan örnekler de, Osmanlı süvarilerinin, atın terkisine iki taraflı olarak taktıkları birer adet çifte kuburluklarda toplam dört adet tabanca taşıyabildiklerine işaret etmektedir[130].

Mekanizmaları açısından diğer ateşli silahlarla aynı aşamaları geçiren tabancalar, form açısından da zaman içerisinde küçülmüş ve daha kullanışlı hale gelmiştir. Yine diğer silahlar gibi XVIII. yüzyıl sonuna kadar başta İstanbul olmak üzere Osmanlı topraklarında çeşitli atölyelerde imal edilirken, bu dönemden sonra özellikle İstanbul'daki fabrikalarda imal edilmeye başlanmışlardır[131].

2.2. Osmanlı Devleti'nde Tüfek İmalatı

Osmanlı Devleti'nde ilk olarak tüfek imal edildiğine dair kayıtlar 1524-25 tarihlidir. Osmanlı Devleti'nde ateşli silahların dökümünde ve kullanılmasında önemli yeri bulunan yabancı ustalardan ismi zikredilmeyen Rus tüfekçiye tüfekhâ-i hassa için sarf etmek üzere 400.000 akçe verildiği, 1524-25 tarihli saraya ait bir bütçe defterinde belirtilmektedir[132].

---

[128] Mücteba İlgürel, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Ateşli Silahların Yayılışı", *İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, İstanbul 1979, s. 301.
[129] H. İnalcık-D. Ayalon, "Gunpowder anda firearms in the Memluk Kingdom", s. 506.
[130] Tülin Çoruhlu, "Osmanlı Ateşli Silahları", *Osmanlı-Kültür ve Sanat*, c. II, Ankara 1999, s. 256.
[131] T. Çoruhlu, "Osmanlı Ateşli Silahları", s. 256.
[132] Salim Aydüz, "XIV-XVI. Asırlarda, Avrupa Ateşli Silah Teknolojisinin Osmanlılara Aktarılmasında Rol Oynayan Avrupalı Teknisyenler (Tâife-i Efrenciyân)", *Belleten*, c. LXII, S. 235, Ankara 1999, s. 803, 805.

Osmanlı Devleti'nde top hariç ordunun ihtiyaç duyacağı hemen her türlü savaş araç ve gereçleri Cebeci ocağında imal edilip muhafaza edilmekteydi. 27 Mayıs 1572 tarihinde Cebecibaşına yazılan tezkerede Donanmayı Hümayun gemilerinin mühimmatı için istenen silahlar arasında 400 kabza mükemmel tüfek ve bu tüfekler için 30 sandık fındık (tüfek kurşunu) yer almaktadır. Cebecibaşına yazılan aynı tarihli bir başka hüküm de ise Bodrum kalesi için 20 (levazımı ile) ve Nove kalesi için 200 kabza mükemmel tüfek talep edilmektedir[133].

Örnek olarak seçtiğimiz her iki hükümde de tüfeklerin Cebehane'de imal edildiklerine dair açıklayıcı bir bilgi yoktur. Aslında tüfeklerin metal (namlu ve mekanizma) ve ahşap (dipçik, kabza ve kundak) olmak üzere iki ayrı kısımda imal edildiği düşünülecek olursa, birbirinden tamamen farklı iki iş kolunun uyumlu çalışmasından söz etmek yerinde olacaktır. Öncelikle metal aksamın nerede ve ne şekilde imal edildiğine dair elimizde yeterli bilgi mevcut değildir. Ancak öyle tahmin ediyoruz ki bunlar Cebehane'nin dışında tophanede veya özel demirci ustaları tarafından imal edilmekteydi. İmal edilen metal aksama uygun, ahşap aksamın hazırlanması hassa kundakçıları denetiminde gerçekleştirilmekteydi. Ada (Adapazarı) kadısına gönderilen 980/1572-73 tarihli hükümde, her 300 adet kundağa birer akçe ödenmesi koşuluyla kazada olan reayanın standartlara uygun 3.000 adet kundağı hazır etmeleri ve bunların acilen İznikmid iskelesine indirilerek İstanbul'a gönderilmesi emredilmiştir[134]. Akyazı kazasına bağlı Bey köyünde yaşayan halk da benzer şekilde miri için tüfek kundağı hazırlamakla mükellefti. Tüfek kundakları Harmanlı Dağı'ndan kesilen ıhlamur ağaçların işlenmesiyle elde edilmekteydi[135].

Cebehaneye getirilen metal ve ahşap aksamlar burada birleştirilerek tüfekler kullanıma hazır hale getirilmekteydi. Cebeci ocağına mensup silah ustalarının görev yaptığı tek yer İstanbul'daki Cebehane ile sınırlı değildi. 931/1524-25 Tarihli Mısır Eyalet Kanunnamesi'nde tüfek imalatına ilişkin şu bilgiler yer almaktadır: *"Tüfek hususunda gerektir ki, kal'ada, Cebehane'de veyahut civarında bir münasib mahalde bir kârhâne vaz olunub bir tüfek ilminde mâhir kimesneye ulufe edüb cebeciler zümresine ilhak edüb üstâd olan kimse ol kârhânede oturup cebeci başı ma'rifetiyle*

---

[133] İ. Hakkı Uzunçarşılı, *Kapukulu Ocakları*, c. II, s. 11.
[134] İ. Hakkı Uzunçarşılı, *Kapukulu Ocakları*, c. II, s. 13-14.
[135] İ. Hakkı Uzunçarşılı, *Kapukulu Ocakları*, c. II, s. 22, (*MD. 9*, s. 281; Akyazı kadısına gönderilen 981/1573 tarihli hüküm).

işleye"[136]. Kanunname hükmünden de anlaşılacağı üzere Cebehane'de veya civarında tüfek imal etmek üzere bir atölyenin kurulması ve tüfek imalatında usta olan bir kişinin maaş karşılığında cebeciler zümresine dahil edilerek, cebeci başının emrinde tüfek imal etmesi istenmektedir. Bu tarz bir yapılanmanın Mısır'ın haricinde önemli Osmanlı kale ve şehirlerinde de bulunması kuvvetle muhtemeldir. Örneğin Anadolu'da Erzurum, Diyarbekir, Ankara[137] ve Trabzon'da[138]; ülkenin diğer bölgelerinde Şam, Bağdat, Belgrad ve Budin gibi büyük şehirlerde ve kalelerde tüfek imalathaneleri bulunmaktaydı[139].

İstanbul dışında ateşli silahların imalatının gerçekleştiriliyor olması, özellikle imal edilen tüfeklerin kontrolü noktasında devleti bazı tedbirler almaya zorlamıştır. Çünkü kullanımı son derece kolay olan tüfeğin, devlete asi grupların eline geçmesi devlet otoritesini ciddi şekilde zafiyete uğratabilirdi. Tüfek imalatı ve satışına yönelik ilk yasaklamanın Mısır'da gerçekleştirildiğini görmekteyiz. Mısır'da devletin ihtiyacına yönelik imalat yapan atölyelerin dışında, tüfek imalatı ve tamir edilmesi kesinlikle yasaklanmıştır. Pazarlarda tüfek satılması; *hisar eri, azeb* ve *atlı tüfekçi*lerin dışında şahısların tüfek satın alması yine bu yasak kapsamındadır[140].

Anadolu'da baş gösteren Celali isyanlarında tüfek Celaliler tarafından da kullanılmaya başlandı. Tüfek kullanımının artması ile tüfek teknolojisinde gelişmeler oldu. Ancak devlet bu tehlikeli silahın reaya ve Celaliler tarafından kullanılmasını yasakladı. "tüfek teftişi" adıyla halkın elindeki silahlar toplandı. Ancak devletin tüm çabalarına rağmen Anadolu'da bazı gizli atölyelerde tüfek imalatı devam etti. Celali isyanlarının arttığı yıllarda tüfeğin Anadolu'ya kaçak olarak da girdiği anlaşılmaktadır. Bu yıllarda teftişlerin layıkıyla yapılmaması ve kaçakçılığın önlenememesi yüzünden yerli ve yabancı tüfek çeşitlerinde artış olmuştur[141]. Bir vezire ait 1009/1600 tarihli silah listesinde, Cezayiri, Frengi (batı Avrupa'dan), Rûmi (Osmanlı), İstanbuli, Macari, Alaman, Macari Zemberekli ve Kâr-i Morton olarak isimlendirilen tüfek çeşitlerine tesadüf edilmektedir[142]. Bu silahların en ağırı 25 dirhem fındık atabilen Cezayiri ve en hafifi ise 7 dirhem fındık atan Kari Morton'dur. XVI. asrın son senelerinde normal bir

---

[136] Ömer Lütfi Barkan, *Kanunnameler I*, İstanbul 1943, s. 356; Ahmet Akgündüz, *Osmanlı Kanunnameleri ve Hukuk Tahlilleri, c. 6, İstanbul 1993, s. 103.*
[137] Tülin Çoruhlu, "Osmanlı Ateşli Silahları", s. 256.
[138] Mustafa Özer, "Osmanlı Dönemi Ticaret Hayatı ve Ticaret Yapıları", *www. trabzon-bld.gov.tr.*
[139] Tülin Çoruhlu, "Osmanlı Ateşli Silahları", s. 256.
[140] *Ö. Lütfi Barkan, Kanunnameler I, s. 356-57; A. Akgündüz, Osmanlı, s. 103.*
[141] Mücteba İlgürel, "Osmanlı Devleti'nde Ateşli Silahlar", *Osmanlı-Teşkilat*, c. 6, Ankara 1999, s. 607.
[142] Mücteba İlgürel, *"Osmanlı Devleti'nde Ateşli Silahların Yayılışı", s. 301.*

tüfeğin fiyatı ise 300 ile 600 akçe arasında değişirken orta yollu bir atın fiyatı iki misliydi[143].

Özellikle XVI. yüzyılın sonlarında imal edilmiş tabancaların halihazırda müzelerde sergileniyor olmasına karşın, şu ana değin verdiğimiz arşiv kayıtlarında tabanca kelimesinin yer almayışı ilgi çekicidir. Öyle anlaşılıyor ki, tüfeğe göre hafif ve daha küçük boyularda olan tabanca bu dönemde yine yaygın olarak tüfek ismiyle ifade ediliyordu.

2.3. XVI. Yüzyılda İmal Edilen Osmanlı Tüfeklerinin Genel Özellikleri

Tüfeğin Osmanlı Devleti'ndeki gelişimi, Avrupa'daki gelişimin seyrini aynen takip etmiştir. İlk önce kullanılanları ağır metris tüfekleri olmuş, onları sırasıyla fitilli tüfekler, zemberekli ve fitilli musketler takip etmiştir[144]. Fitilli tüfeklerin yoğun olarak kullanıldığı dönem XVI. yüzyıldır. Bu dönemde Osmanlı tüfeklerinin namluları Avrupalılarınkinden daha uzun ve namlu çapı genişti. Daha ağır mermi atabilmesine karşın hazırlanması ve kullanımı zaman alan bu tüfeklerin menzili 500 ile 600 adım arasında değişmekteydi[145].

Fitilli Tüfekleri yapım teknikleri açısından iki kısımda ele alıp incelemek mümkündür. Tüfeğin asıl önemli kısmını metal aksam yani ateşlemenin gerçekleştirildiği namlu ve mekanizma bölümü teşkil etmekteydi. Osmanlı tüfeklerinin namluları çelik veya özel su verilerek şekillenmiş *menevişli* çelikten döküm tekniğiyle yapılmışlardır. Fitilli tüfeklerin içleri yivsizdir. Bu nedenle söz konusu namlular kaval namlu olarak adlandırılırlar. Namlu dış gövdeleri dıştan köşeli veya silindirik formda olup, uç kısma doğru önce incelir, sonra genişleyerek sonuçlanır. 16-17 yüzyıllara tarihlenen ve *ejderhan* olarak adlandırılan namlularda namlu ucu iç kısımlarda silindirik olarak devam ederken dışta ejder başı şeklinde biçimlenmiştir. İsabetli atışlar yapabilmeyi sağlayan arpacık gez ve nişangah sistemleri namlunun en önemli öğeleridir. Fitilli mekanizmalı silahlarda nişangah sistemleri Avrupa nişangahlarından çok farklıdır. Namlu gerisinde yer alan nişangah sistemi, namlu ile birlikte döküm

---

143 Semîr el Hâdim, *Es-Silahunnari ve Eşeruhu Fiş-Şark*, s. 156-157.

144 Nejat Eralp, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Kullanılan Silahlar*, s. 127.

145 Osman Bahadır, "Osmanlıların 16. Yüzyıldaki Askeri Durumu ve Tekniği", *Osmanlı İmparatorluğu'nun Doruğu 16. Yüzyıl Teknolojisi*, İstanbul 1999, s. 347-48.

sırasında gövdeye birleştirilmiş, namlu yüzeyinde oldukça yüksek ve üçgen plaka şeklindedir. Tepesinde gez kertiği, üzerinde ise mesafe delikleri ve rakamları bulunur[146].

Osmanlı tüfeklerinin dipçik, kabza ve kundakları yekpare ahşaptan yapılmış olup, formları onları diğer milletlerin silahlarından bariz şekilde ayırır. Dipçik köşeli formdadır ve kabza kısmından kesin bir yükselişle çıkıntı yapar ve bu kısım namlu gerisine yataklık eder. Namlunun oturduğu kundak kısmının ucunda namluyu temizlemeye ve doldurmaya yarayan *harbi yuvası* bulunur. Harbiler genellikle ahşap bir çubuk şeklinde olup, baş kısımları gümüş, bafon ve pirinç levha geçirilmiştir. Kundak başlangıcında ve tüfeğin sağında, gövdeye perçinlenmiş metal bir levhanın içerisinde ise falya deliğini açmak ve temizlemek için kullanılan falya çivisi yuvası bulunur. Bazı örneklerde dipçik tabanına açılan, sürgülü kapaklı yuva içerisinde ise silahın yağlanması ve temizlenmesi için kullanılan malzemeler konulur. Namlu kundağa sayıları bir ile beş arasında değişen metal bileziklerle bağlanmıştır. Kundağın alt kısmındaki tetik ve tetik korkuluğu metalden yapılmıştır. Ayrıca kundak üzerinde tüfeği taşımak için kullanılan askı kayışlarının bağlandığı iki adet *gerdane* halkası bulunur. Mekanizmalar daima namlu başlangıcının sağına ve kundağın üzerine perçinlenmişlerdir[147].

XVI. yüzyıl tüfeklerinde dikkat çeken bir diğer önemli unsur kontrol damgalarının bulunmasıdır. Genellikle namlunun üzerinde yer alan kontrol damgalarına yer yer tesbit levhaları ve dipçiklerde de rastlamak mümkündür. Bazen silahın üzerine kontrol veya tescil amacı ile padişah tuğrasının işlenmesi silahın tarihlendirilmesi açısından da önemlidir. XVI. yüzyılda padişah tuğralarının yanı sıra sıklıkla kullanılan bir diğer damga da Osmanlı hanedanının tabi olduğu boyu sembolize eden Kayı damgasıdır. Ayrıca "imtihan" şeklinde okunan mühürler de sıklıkla kontrol damgası olarak kullanılmışlardır. *Deneme, sınama* anlamına gelen bir kelime olan imtihan, tüfeğin kontrol edildiğini gösteren resmi bir damgadır. İmtihan yazısının padişah tuğrasıyla birlikte kullanılması çok sık karşılaşılan bir durumdur[148].

---

[146] Tülin Çoruhlu, *"Osmanlı Ateşli Silahları"*, s. 258-59.
[147] Tülin Çoruhlu, *"Osmanlı Ateşli Silahları"*, s. 259.
[148] Tülin Çoruhlu, "Osmanlı Tüfekleri Üzerinde Görülen Kontrol Damgaları", *Türk Dünyası Tarih Dergisi*, S. 18, İstanbul 1988, s. 10-11.

2.4. XVI. Yüzyılda İmal Edilen Osmanlı Tüfekleri

2.4.1. Metris Tüfekleri

Sonraki dönemlerde çakmaklıları da imal edilen bu tüfekler (Resim 2) çok ağır oldukları için metris adı verilen toprak siperlerde kullanılmışlardır. Bu tüfeklerde namlu ile dipçik arasında bulunan muylular tüfeğin dikey bir ayak yardımıyla yerden destekli olarak ateşlenmesini sağlar. Böylece toprağa çakılan çatal ayak üzerindeki tüfeğin hem geri tepme hızı azaltılmış, hem de hedefe isabetli atış yapması sağlanmış olmaktadır. Bu tüfeklerin boyları 120 ile 160 cm. arasında değişmektedir[149].

2.4.2. Fitilli Tüfekler

Fitilli tüfekler (Resim 2) metris tüfeklerinin daha hafif ve elde taşınabilir nitelikte olanlarıdır. Başlangıçta bu tüfeklerde bir çatal ayak üzerinde ateşlenmişlerdir. Bir çok yerli ve yabancı kaynakta *arkebüz* adı verilen bu tüfeklerin Osmanlılar tarafından kullanıldığını gösteren ifadeler vardır[150].

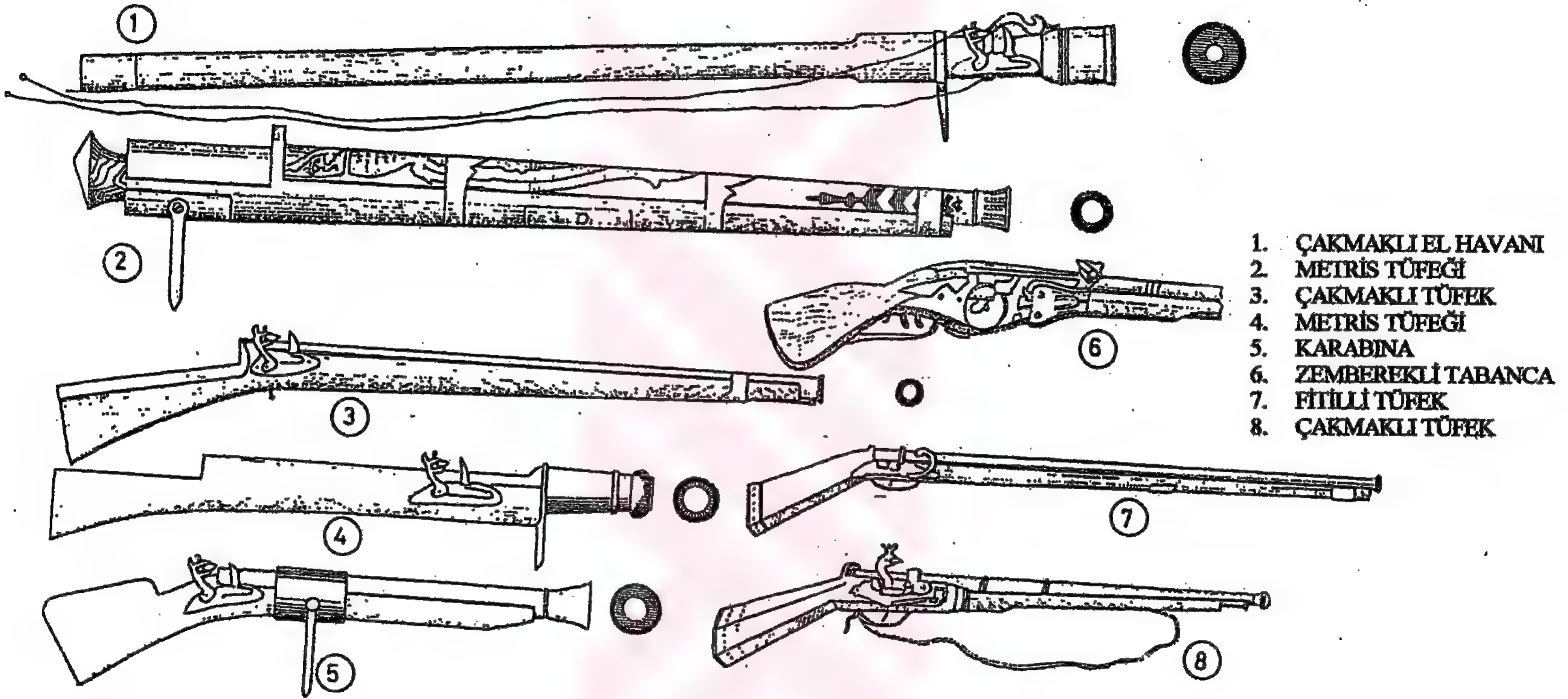
2.4.3. Musketler

XVI. yüzyıldan itibaren kullanılmaya başlayan fitilli tüfeklere göre boy ve ağırlık yönünden daha kullanışlı musketlerin hem fitilli hemde zemberekli türleri kullanılmıştır[151].

---

[149] Necjat Eralp, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Kullanılan Silahlar*, s. 129.
[150] Necjat Eralp, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Kullanılan Silahlar*, s. 129.
[151] Necjat Eralp, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Kullanılan Silahlar*, s. 129.

Resim 2: Osmanlı Ordusunda Kullanılan XVI. ve XVII. Yüzyıla Ait Ateşli Silahlar

Kaynak: T. Nejat Eralp, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Kullanılan Silahlar*, s. 128.

3. GÜHERÇİLE MADENLERİNİN İŞLETİLMESİ VE BARUT İMALATI

3.1. Güherçile Madenleri

Anadolu'da güherçile madenlerinin bir hayli fazla oluşu dikkat çekicidir. Merkezi yönetim bir yandan mevcut madenleri en verimli şekilde işletmeye çalışırken diğer yandan yeni madenlerin bulunması için mücadele vermiştir. Madenlerin büyüklükleri hakkında pek fazla bilgiye sahip olmamakla beraber, elimizdeki belgeler madenlerin çıkarıldığı yerleri tespit etmemiz noktasında bize imkan sağlamaktadır. XVI. yüzyılda Anadolu'da Lazıkıyye (Denizli), Göynük, Kayseri, Niğde, Larende (Karaman), Maraş, Seferihisar, Kiğı, Mazgird, Tekman, Adilcevaz, Erciş, Darende, Malatya, Kayseri, İçel, Van, Erzurum, Erzincan, Tercan, Kemah, Oltu, Kars, Birecik ve Tarsus'da[152] güherçile madenleri (Harita 2) işletilmekteydi.

3.2. Madenlerde İşçilerin İstihdamı ve Ücretleri

Güherçile madenlerinde işçilerin istihdamı meselesi, devleti sürekli olarak meşgul eden bir problem olarak karşımıza çıkmaktadır. İşletilen güherçile madenlerine yakın köylerde yaşayan halk mükellefi oldukları bir takım vergilerden muaf tutulmak kaydıyla bu madenlerde istihdam edilebildikleri gibi, askeri sınıfa mensup sipahi, yeniçeri ve hisar erlerinin de benzer şekillerde görevlendirildiklerini görmekteyiz. Daha ziyade besledikleri yük hayvanları sayesinde önemli bir nakliye gücüne sahip olan aşiretlerinde yer yer güherçile madenlerinde istihdam edildiklerine rastlanmaktadır.

Güherçile madenlerinde köylülerin istihdamına ilişkin olarak Budun beylerbeyine gönderilen 1566 tarihli hükümde; güherçile işi için Havas-ı Hümayun'un yarar köylerinden değil yaramayanlarında görevli ayrılması istenmiştir[153]. Köylerde

---

[152] *7 Numaralı Mühimme Defteri,* c. 1, h. 248, s. 128 (Lazkiye, Göynük); h. 822, s.396 (Kayseri, Niğde, Larende); Ahmet Refik, *Osmanlı Devrinde Türkiye Madenleri (967-1200),* İstanbul 1989, s. 14, 18 (Maraş, Karaman); *7 Numralı Mühimme Defeteri,* c.3, h. 2250, s. 137 (Seferihisar); BA, *MD. 10,* h.28, s. 22 (Kiğı, Mazgirt, Tekman); h.402, s.254 (Erciş); *12 Numaralı Mühimme Defteri,* c. II, h. 989 s. 152 (Darende); h. 990, s. 152 (Malatya); BA, *MD.14,* h.146, s.10 (Kayseri); *MD. 16,* h.254, s.129 (İçel); *MD. 19,* h. 304, s.144 (Van); *MD. 21,* h. 652, s.275 (Erzurum); *MD.27,* h. 634, s.269 (Erzincan,Tercan, Kemah, Oltu, Kars); 5 Numaralı Mühimme Defteri, h. 1059, s. 174 (Birecik, Tarsus).

[153] *5 Numaralı Mühimme Defteri,* h. 1126, s. 184.

yaşayan reayanın çeşitli madenlerin işletilmesi, kereste temini ve benzeri kamuya ait işlerin yürütülmesinde önemli görevler üstlendikleri düşünülecek olursa halihazırda mükellefi oldukları işleri aksatmadan yürütebilmeleri için *yaramayan köylerden* görevli talep edilmesi olağandır. Köylüler daha ziyade güherçile işlenebilmesi için ihtiyaç duyulan odun, toprak ve suyun temininde kullanılmakta idiler[154].

Bağdat'taki baruthane için ihtiyaç duyulan odunun temininde Cemasat taifesi ve ismi belgelerde zikredilmeyen diğer aşiretlerin istihdam edildiğini görmekteyiz. Eskiden beri Bağdat baruthanesi için akçe mukabilinde keleklerle odun taşıyan bu aşiretlere devlet tarafından özel ihtimam gösterilmiştir[155]. Aynı şekilde Bağdat baruthanesinde imal edilen barutun Trablus'a taşınabilmesi için ihtiyaç duyulan develerin temininde sıkıntı çekilmiş ve bu işin halli için Beni Rabia Sancağı beyi Havray'dan bölgedeki aşiretlerden 200 adet deve temin edip göndermesi istenmiştir[156]. Bu uygulamalar yalnızca Bağdat'la sınırlı değildir. Benzer uygulamalara ülkenin diğer bölgelerinde de rastlamak mümkündür. Örneğin Erzurum vilayetinde işlenen güherçilenin Oltu'da bulunan baruthaneye taşınması bölge halkından temin edilen kira davarlarıyla mümkün olmaktaydı[157]. Yine bezer şekilde Belgrat mahzenlerinde depolanan barut, buradan ihtiyaç duyulan yerlere temin edilen kira davarları sayesinde sevk edilmekteydi[158].

İşçilerin ücretleri meselesine gelindiğinde, devlete olan maliyetlerinin düşük olmasından dolayı daha ziyade askeri sınıfa mensup işçilerin tercih edildiklerini görmekteyiz. Güherçile nazırı Ali Çavuş 19 Mart 1566 yılında yaptığı tetkikler sonucunda, eğer amele işlerse güherçilenin kantarının 135 akçeye, müsellem ve mütekaid (emekli sipahiler) işlerse 90 akçeye mal olacağını merkeze rapor etmiş ve merkezden gönderilen hükümde bundan böyle güherçilenin müsellem ve mütekaid sipahilere işletilmesinin uygun olacağı bildirilmiştir[159]. Bu dönemde güherçilenin kantar fiyatının 100 akçe[160]olduğu düşünülecek olursa, amelelerin çalıştırılması durumunda devletin 35 akçe zarara uğrayacağı açıktır. Ülkenin batısında maliyetin daha da yüksek oluşu dikkat çekicidir. Osman isimli bir kişinin Üsküp güherçile madeninin

---

[154] *6 Numaralı Mühimme Defteri,* c. 2, h. 1071, s. 107; *12 Numaralı Mühimme Defteri,* c. 1, h. 293, s. 198.
[155] *12 Numaralı Mühimme Defterei,* c.II, h. 893, s. 103; h. 894, s. 104.
[156] *BA*, MD. 26, h. 336, s. 128.
[157] *BA,* MD. 31, h. 512, s. 231, (Erzurum beylerbeyine ve bu vilayette bulunan kadılara gönderilen 7 Eylül 1577 tarihli hüküm).
[158] *12 Numaralı Mühimme Defteri,* c. I, h. 380, s. 248, (Rumeli beylerbeyine gönderilen 2 Nisan 1571 tarihli hüküm).
[159] *5 Numaralı Mühimme Defteri,* h. 1259, s. 204.
[160] *12 Numaralı Mühimme Defteri,* h. 575, c.1, s.360 (Diyarbakır defterdarına gönderilen 16 Nisan 1571 tarihli hüküm).

işletilmesine ilişkin olarak merkeze gönderdiği mektuptan anlaşıldığına göre, güherçilenin kantarı 150 akçeye işlenmekte kira bedeliyle birlikte maliyet 230 akçeyi bulmaktadır. Maliyetin bu kadar yüksek olmasına rağmen devletin Üsküp'teki güherçile madeninin işletilmesi konusunda ısrarlı davranması[161] sanırım ancak baruta duyulan acil ve azami ihtiyaçla açıklanabilir.

Askeri sınıfın yevmiye ile çalışması halinde de devletin bu uygulamadan kazançlı çıktığı görülmektedir; Erzurum'da bulunan güherçile madeninde istihdam edilen üstat ve yeniçeriler 2 şer akçe nafaka alırken[162], Budun baruthanesinde görevli kişilerin 10 ar akçe ücret almaları dikkat çekicidir[163].

İşçilerin istihdamında yaşanan tüm güçlülere rağmen, güherçile madenlerinin belli bir düzen içinde işletilebilmesi ve ihtiyaç duyulan barutun imalinde, devletin tavizsiz tutumu ve mevcut iş gücünü gereği gibi kullanabilmesi önemli rol oynamıştır.

3. 3. İstismarlar ve Firar Olayları

Askeri sınıfa mensup sipahi, yeniçeri ve hisar erlerinin sık sık göreve gelmemeleri veya firar etmeleri devleti sert önlemler almaya mecbur etmiştir. Özellikle Ankara, İçel, Karaman, Kayseri ve Niğde gibi Anadolu'nun iç kısımlarındaki şehirlerde istihdam edilen sipahi ve hisar erlerinin göreve gelmediklerini veya yükümlülüklerini tam olarak yerine getirmeden firar ettiklerini görmekteyiz. Devlet bu durumdaki sipahilerin çiftliklerini ellerinden alarak durumu kontrol altına almaya çalışmış ancak benzer olayların yaşanmasının önüne geçememiştir[164].

Sipahilerin yükümlülüklerinden kurtulabilmek için zaman zaman rüşvet verme yoluna gittiklerini de görmekteyiz. Güherçile işleyen yerlerin kadılarına gönderilen 30 Temmuz 1571 tarihli bir hükümde; kadılar tarafından güherçile karhanelerinde görevlendirilen naiblerin, hizmete gelen sipahilere görevlerini tamamlamadan tamamladı diye temessük verdikleri, bazılarından da bedel akçesi alarak zimmetine geçirdiklerinin şikayet olunduğu belirtilerek, güherçile hizmetinde görevlendirilen

---

[161] *6 Numaralı Mühimme Defteri,* c. 2, h. 1071, s. 107, (Üsküp kadısına gönderilen 26 Nisan 1565 tarihli hüküm).
[162] BA, *MD. 21,* h. 652, s. 275.
[163] *7 Numaralı Mühimme Defteri,* c. 1, h. 908, s. 124.
[164] *7 Numaralı Mühimme Defteri,* c. I, h. 822, s. 396; *12 Numaralı Mühimme Defteri,* c. II, h. 835, s. 79; BA, *MD. 16,* h. 250, s. 127; h. 251, s. 128; h. 252, s. 129.

sipahilere hizmet bitiminde verilecek temessükün bizzat kadılar tarafından verilmesi istenmiştir[165]. Hükmün tüm güherçile işlenen yerlerin kadılarını muhatap alması, istismarın yalnızca Anadolu'nun iç kısımlarıyla sınırlı olmayıp tüm imparatorluk genelinde rastlanılan yaygın bir durum olduğunu göstermesi açısından önemlidir. Seferihisar'daki güherçile madenini işletilmesinde Seferihisar kadısının güherçile kömürünün ihracına mürasele göndererek mani olmaya çalışması[166], Tokat nazırı Molla Ali'nin Darende'deki güherçile karhanesinin iptali için ehl-i fesadla işbirliği yapması[167], Budin ve Çanad'da güherçile madenlerinde istihdam edilen işçilere hizmeti aksatacak şekilde emin ve amiller tarafından müdahalede bulunulması[168] diğer dikkat çekici örneklerdir

Asıl hayret uyandıran husus, "baruthane olmazsa yükümlülükte olmaz" zihniyetiyle baruthanelerin yakılmak suretiyle ortadan kaldırılmaya çalışılmasıdır. Seferi hisar kadısına gönderilen 10 Kasım 1568 tarihli hükümde; barut dövülen hanı kasaba halkından bazı kimselerin yakmak suretiyle barut işlenmesine mani olmak istediklerinin güherçile hizmetinde bulunan Malazgirt kalesi dizdarı Mustafa tarafından bildirildiği belirtilerek, olayın faillerinin tespit edilip bildirilmesi istenmiştir[169]. Kasaba halkından bazı kimselerin baruthaneyi yakmak suretiyle ne gibi bir menfaat elde edeceklerini anlamak pek mümkün değildir. Ancak güherçile hizmetindeki yükümlülüklerini yerine getirmemek için her türlü yola başvuran sipahilerin bu işe teşebbüs etme ihtimalleri kuvvetle muhtemeldir. Çünkü Rum beylerbeyine ve beylerbeylikte güherçile karhaneleri olan kadılara gönderilen 25 Aralık 1568 tarihli hüküm bu görüşümüzü destekler mahiyettedir. Hükümde; güherçile karhanesinde hizmete tayin olunan sipahizadelerin noksansız olarak vazifelerine gitmelerinin sağlanması ve hizmete gitmemek için güherçile karhanelerini yakmak isteyenlerin kimler olduklarının tahkik edilip bildirilmesi istenmektedir[170].

Devletin karşılaşılan bu tarz problemleri bir nebze olsun hafifletebilmek için zaman zaman madenlerden güherçile çıkarma işini iltizama verdiği de olurdu. Örneğin,

---

165 *12 Numaralı Mühimme Defteri,* c. II, h. 839, s.75.
166 *7 Numaralı Mühimme Defteri,* c. III, h. 2638, s. 330.
167 *12 Numaralı Mühimme Defteri,* c.II, h. 989, s. 152 (Divriği ve Darende kadısına gönderilen 7 Ağustos 1571 tarihli hüküm).
168 *7 Numaralı Mühimme Defteri,* c. III, h. 2210, s. 118, (Budin beylerbeyine ve defterdarına gönderilen 12 Ekim 1568 tarihli hüküm).
169 *7 Numaralı Mühimme Defteri,* c. III, h. 2638, s. 330.
170 *7 Numaralı Mühimme Defteri,* c. III, h. 2711, s. 367.

15 Haziran 1578 tarihinde Adilcevaz alaybeyi Ahmed'in yılda devlete 1.700 kantar güherçile teslim etmek kaydıyla buradaki madenleri iltizama aldığını görmekteyiz[171].

3.4. Güherçile Madenlerinin İşletilmesinde Karşılaşılan Güçlükler

3.4.1. İdari Problemler

Güherçile madenlerinin işletilmesinde karşılaşılan problemler, yetki ve sorumluluk alanlarının gereği gibi tespit edilememesinden kaynaklanmaktadır. Bunun en önemli sebebinin iş gücü ve üretime duyulan aşırı talepten ileri geldiği düşünülebilir. Aşağıda sunacağımız örnekler bu düşünceyi destekler mahiyettedir.

Sis kadısı Mevlana Muslihiddin ile Mirza Çavuş Malatya sancağında bulunan güherçile karhanesinin kendi iltizamları dahilinde olduğunu bildirdiklerinden, üçbin kantar güherçileye başkasına iltizam olunan bu karhaneye hilaflı olduğu gerekçesiyle dokunulmaması istenmiştir[172].

Malatya güherçile nazırı olan Ali Çavuş'un işlediği üç yüz dört batman güherçileyi Maraş mültezimi olan Hacı Veled gelip zapt eylemiş ve bu durum karşısında güherçilenin veya parasının Hacı Veled'den alınıp Ali çavuşa verilmesi karara bağlanmıştır[173].

İçel'in Kıbrıs'a ilhak olması sebebiyle sancakta bulunan güherçile karhanelerinde hizmet etmekle yükümlü olan sipahizadeler göreve gelmemiş ve yapılan yeni düzenleme ile bunların kendi istekleri doğrultusunda İçel veya Kıbrıs'ta bulunan güherçile karhanelerinden birinde istihdamına karar verilmiştir[174].

3.4.2. İklim Koşulları

Lazkiye ve Göynük kadılarına gönderilen 21 Eylül 1567 tarihli hükümde; Lazkiye ve Göynük'te kış mevsiminin yaklaşması üzerine güherçile işlenemediği ve

[171] Orhan Kılıç, *XVI. Yüzyılda Adilcevaz ve Ahlat (1534-1605),* Ankara 1999, s. 206.
[172] BA. *MD. 16,* h. 250, s.127, (Güherçile nazırı Ali Çavuş'a gönderilen 1 Mayıs 1572 tarihli hüküm).
[173] BA. *MD. 19,* h. 88, s. 37, (Malatya beyine ve kadısına gönderilen 27 Mayıs 1572 tarihli hüküm).
[174] *BA,* MD. 16, h. 254, s. 129; h. 255, s. 130, (Güherçile nazırı Ali Çavuş'a ve İçel kadılarına gönderilen 1 Nisan 1572 tarihli hükümler).

Yörüklerin güherçile madenlerinde kışlayıp zarar verdiklerinin bildirilmesinden dolayı, güherçile kuyularının sağlam bir şekilde kapattırılması ve madenlere güvenilir bekçiler tayin edilip Yörük taifesi ile başkalarının kuyulara zarar vermelerinin önlenmesi istenmiştir[175].

Yine benzer şekilde Avlonya, Ohri ve İlbasan sancaklarında güherçile işlemeye uygun yerlerin tespit edilerek güherçile işletilmeye başlanmasına yönelik taleplerin olumsuz kış şartları nedeniyle yerine getirilemediğini görmekteyiz[176].

3.4.3. Su Sıkıntısının Çekilmesi

Güherçile madenlerinin işletilmesinde su hayati bir öneme sahip olduğundan, su sıkıntısı çekilmemesine azami önem gösterilmiştir. Su meselesinde doğabilecek ihtilaflar madenlerin işleyişini engellemeyecek şekilde çözüme kavuşturulmuştur. Kayseri kadısına gönderilen 1 Mayıs 1572 tarihli hükümden anlaşıldığına göre; Kayseri'de bulunan miri güherçile ocaklarına lazım olan su eskiden beri Hüseyin bey çeşmesinden karşılanmakta iken, karhanenin üst tarafına birkaç çırnağ dükkanı kurulmuş ve bu dükkanlar suyu kirlettiğinden karhane işletilemez hale gelmiştir. Bu durum karşısında merkezi yönetim karhanenin tekrar faal hale getirilmesini ve uğradığı zararın karşılanmasını emretmiştir[177].

Suyun yetersiz olduğu durumlarda üretimin devamını sağlayabilmek için karhanelerin yerlerinin değiştirilerek daha uygun yerlerde üretimin yapıldığını görmekteyiz. Örneğin Erzurum beylerbeyi ve defterdarına gönderilen 8 Şubat 1576 tarihli hükümde; Erzurum'da güherçile işlemenin suyun azlığı nedeniyle müşkül olduğu ve Oltu'da kurulursa yılda dokuz ay işlemesinin mümkün olacağının güherçile üstadı Bayram tarafından bildirildiği belirtilerek, karhanenin Oltu'da kurulması istenmiştir[178].

---

175 *7 Numaralı Mühimme Defteri,* c. I, h. 248, s. 128.

176 *5 Numaralı Mühimme Defteri,* h. 1299, s. 210, (İlbasan beyine gönderilen 24 Mart 1566 tarihli hüküm).

177 BA. *MD. 16,* h.243, s.124.

178 BA, *MD. 27,* h. 897, s. 375.

3.5. Güherçilenin İşlenmesi

Güherçile, nitrat tuzlarının genel adı olup, özelde potasyum nitrat "Hint güherçilesi", sodyum nitrat ise "Şili güherçilesi" olarak nitelendirilmektedir[179]. Osmanlı Devleti sınırları içerisinde mevcut güherçile madenleri daha ziyade, potasyum nitrat yani Hint güherçilesi olarak nitelendirilen türdendi. Güherçile (potasyum nitrat, $KNO3$) doğada yağış dönemlerinden sonra, bitkisel ve hayvansal maddelerin, potasyum içerikli topraklarda havanın ve nitratlaştırıcı bakterilerin varlığında bozulup çiçeklenmesiyle oluşmaktadır. Oluşan alkali nitratların, kuruma döneminde kılcal etkinlik yoluyla toprağın yüzeyinde kristalleşmesi, yüksek teknolojiye ihtiyaç duyulmaksızın güherçilenin işlenmesini mümkün kılmıştır. XIV. yüzyılda yalnızca eczacılık ve kuyumculukta kullanılan güherçilenin[180] özellikle XV. ve XVI. yüzyıllarda yaygın olarak barut üretiminde de kullanıldığını görmekteyiz.

Güherçile barut imalinde kullanılabilir hale gelmesi için önce yıkanıp eritilirdi. Yıkama işi, suyun sıcaklığı 18 derecede tutulan dört ayrı havuzda yapılırdı. Dördüncü havuzdan kazanlara doldurulup 60-70 derecede kaynatılır ve tulumbalarla güherçilenin dondurulacağı havuza alınırdı. Birinci havuzda 30-35, ikinci havuzda 20-25 dereceye kadar çalkalanan güherçile şerbet havuzundan sonra kazanlarda kaynatılıp tuzu çıkarılır, suyu uçurulduktan sonra fıçılara doldurulup yıkanır ve kalhanede hamlık giderilinceye kadar eritilip kalıplara boşaltılırdı[181].

Güherçilenin işlenmesi barut imali kadar ileri teknoloji gerektirmediğinden dolayı, madenlere yakın yerlerde tesis edilen karhanelerde güherçilenin saflaştırılması işlemi gerçekleştirilmekteydi. Yukarıda belirtildiği şekilde işleme tabi tutularak barut imaline uygun hale getirilen güherçile, yakın bölgelerdeki baruthanelere sevk edilebildiği gibi ihtiyaç halinde İstanbul'a nakledildiği de olurdu. Örneğin 13 Ağustos 1571 tarihinde Silistre beyine gönderilen hükümde, burada daha önce tedariki emrolunan güherçilenin Südde-i Saadete gönderilmesi istenmiştir[182]. Erzurum beylerbeyine gönderilen 6 Aralık 1571 tarihli benzer bir hükümde ise, Erciş'te işlenerek Erzurum'a gelen güherçilenin Cebhane-i Amire'ye ulaştırılmak üzere

---

[179] Zeki Tez, "Güherçileden Kara Baruta", *Bilim Tarihi*, S.17, Mart 1993, s. 8.
[180] Zeki Tez, "Güherçileden Kara Baruta", s. 8.
[181] Mübahat Kütükoğlu; "Baruthane-i Âmire", *DİA*, c. 5, İstabul 1992, s. 96.
[182] *7 Numaralı Mühimme Defteri*, c. III, h. 2057, s. 41.

Trabzon'a sevk edilmesi istenmiştir[183]. Van ve Erzurum'da baruthane bulunmasına rağmen Erçiş'te işlenen güherçilenin İstanbul'daki baruthanelere gönderilmesi ilgi çekicidir.

3.6. Baruthaneler ve Barut İmalatı

Barut yapımında kullanılan karışım içinde en çok ihtiyaç duyulanı güherçiledir. Karhanelerde işlenerek saflaştırılan güherçile, belli oranda odun kömürü ve kükürtle karıştırılarak barut üretiminde kullanılırdı[184]. Bu üç madde ayrı ayrı dibek veya çarklarda ezilip perdahlandıktan sonra % 75 güherçile, % 12,5 odun kömürü ve % 12.5 kükürt oranında karıştırılarak barut imalatı gerçekleştirilirdi[185].

Barut üretiminin yapıldığı baruthaneler daha ziyade İstanbul'da yoğunlaşmış olmakla birlikte güherçile, kurşun ve yakacak temininin mümkün olduğu, ülkenin değişik kesimlerinde de baruthane ve barut karhanelerinin tesis edildiğini görmekteyiz. İstanbul'da faaliyet gösteren baruthanelerin barut üretiminde ihtiyaç duyulan güherçile ve kükürt gibi temel maddeleri ne şekilde nereden temin ettiğine dair bilgilerimiz XVI.yüzyılın ikinci yarısına aittir. Van, Erciş, Ahlat ve Adilcevaz'daki madenlerden çıkarılan güherçile ve Hakkari ve Erciş'teki madenlerden elde edilen kükürt[186] Erzurum yoluyla Trabzon limanına ulaştırılmakta ve buradan deniz yoluyla İstanbul'a sevk edilmekteydi[187]. Karaman vilayetindeki madenlerden elde edilen güherçilenin belirli bir bölümünün yine İstanbul'un ihtiyacı için ayrıldığını görmekteyiz[188].

Anadolu'da faaliyet gösteren baruthanelerin (Harita 2) üretim kapasitelerinin İstanbul'da faaliyet gösteren baruthanelere nispet oldukça düşük olduğunu söylemek yanlış olmaz, ancak buralarda sefer zamanlarında önemli bir faaliyetin göze çarptığı muhakkaktır.

---

[183] BA, *MD. 10*, h. 402, s. 254.
[184] Zeki Tez, "Güherçileden Karabaruta", s. 13; Mübahat Kütükoğlu; "Baruthane-i Âmire", s. 98.
[185] Zafer Gölen; "Osmanlı Barut Üretim Merkezi: Baruthane-i Âmire", *Türkler* c. 10, Ankara 2002, s. 139; (Verilen oranlar XVII. ve XVIII. yüzyıllarda tatbik edilen oranlardır. XVI. yüzyıla ilişkin rakamlara maalesef sahip değiliz).
[186] Orhan Kılıç, *XVI. ve XVII. Yüzyıllarda Van (1548-1648)*, Van 1997, s.284; BA. *MD. 10*, h.39, s.28, (Van beylerbeyine gönderilen 10 Haziran 1571 tarihli hüküm).
[187] *BA. MD.31* h.259, 260, 261, s.107, (Trabzon beyine, Erzurum ve Van beylerbeyine gönderilen 31 Temmuz 1577 tarihli hükümler).
[188] *BA. MD. 16* h.253 s.129.

3.6.1. Van Baruthanesi

Van, Erciş, Ahlat ve Adilcevaz'daki madenlerden çıkarılan güherçile Hakkari ve Erciş'deki madenlerden elde edilen kükürt[189] Van'da barut imalini mümkün kılmıştır. Van'da baruthane yapımı teşebbüsüne ilk olarak 1565 yılında başlanmıştır. Van beylerbeyinin merkezden barut talep etmesi üzerine kendisine gönderilen 19 Aralık 1565 tarihli hükümde, mümkün olduğu kadar levazım tedarik ederek bol miktarda barut işlettirmesi, şayet barut imali için yeterli güherçile bulunamazsa Halep'ten iki üstat getirtip güherçile işlettirmesi, bu da mümkün olmazsa gereği gibi araştırıp koyun gübresinden imaline çalışması istenmiştir[190].

Van baruthanesinin barut üretimine ne zaman başladığı ve burada ne miktar barut üretildiğine dair elimizde açılayıcı bilgiler mevcut değildir. Ancak Van'da barutun ham maddesi olarak tabir edebileceğimiz güherçile üretiminin bir hayli fazla olduğu ve ihtiyaç fazlası güherçilenin İstanbul'a sevk edildiğine dair elimizde bir hayli belge mevcuttur. Van beylerbeyine gönderilen 978/1570 tarihli hükümlerden anlaşıldığına göre bu yıllarda Van'da bulunan güherçile madenlerinin Erciş müstahfizlarından Mehmed b. Hayrullah ve Malazgirt Dizdarı Ali tarafından işletildiği anlaşılmaktadır[191]. İltizam usulüyle işletilen madenlerden elde edilen ve saflaştırılan güherçilenin, Van-Erzurum-Trabzon yolu ile İstanbul'a sevk edildiğini görmekteyiz[192]. İşlenerek barut imalatına uygun hale getirilmiş güherçilenin İstanbul'a bu denli yoğun bir şekilde sevk edilmesi Van baruthanesinin üretim kapasitesinin pek de fazla olmadığı noktasında bize fikir vermektedir. Kaldı ki kükürt madenlerine yakınlığıyla bilinen Van'da güherçilenin baruta dönüştürüldükten sonra İstanbul'a sevk edilmesinin nakliye açısından da büyük avantajlar sağlayacağı açıktır.

---

[189] O. Kılıç, *Van,* s.284; BA. *MD.10* h.39 s.28 (Van beylerbeyine gönderilen 10 Haziran 1571 tarihli hüküm).
[190] O. Kılıç, *Van,* s.284.
[191] *12 Numaralı Mühimme Defteri,* c. I, h. 82, s. 84; h. 135, s. 110.
[192] BA, *MD. 19,* h. 304, s. 144, (Van beylerbeyine gönderilen 10 S. 980 tarihli hüküm); *MD. 31,* h. 259, 260, 261, s. 107, (Trabzon beyine, Erzurum ve Van beylerbeylerine gönderilen 31 Temmuz 1577 tarihli hükümler).

3.6.2. Erzurum ve Oltu Baruthaneleri

Erzurum baruthanesinde ilk kez barut üretimi yapıldığına dair bilgilerimiz 6 Haziran 1571 tarihine aittir. Kiğı, Mazgird ve Tekman kazalarındaki güherçile madenlerini iltizam eden Hüseyin ve arkadaşlarının bu tarihte ellerindeki güherçileyi siyah barut imali için Erzurum kalesine teslim ettiklerini görmekteyiz[193]. Zengin güherçile madenlerinden temin edilerek Erzurum'a taşınan güherçilenin bir kısmı Erzurum baruthanesinde siyah barut imali için kullanılırken diğer bir kısmı saflaştırılarak İstanbul'a sevk edilmekteydi. İhtiyaç halinde Erzurum'da üretilen barutun da İstanbul'a gönderildiği olurdu[194].

Temin edilen güherçilenin fazlalığı karşısında daha fazla suya ihtiyaç duyulması, karhanelerin Erzurum'dan zengin su kaynaklarına sahip Oltu'ya taşınmasını gündeme getirmiştir. Nitekim güherçile üstadı Behram'ın tespitlerine göre Erzurum'da karhanelerin 2-3 ay çalışabilmesine karşın bu süre Oltu'da 9 aydan az değildir[195]. 985/1577 tarihine gelindiğinde Oltu'daki baruthanenin faaliyette olduğunu görüyoruz. Bu tarihten sonra Erzurum'da işlenen güherçile yöre halkından temin edilen kira hayvanlarıyla Oltu'ya taşımakta ve barut imalatı burada gerçekleştirilmekteydi[196].

3.6.3. Diyarbakır Baruthanesi

Diyarbakır'da barut imalatına ilişkin ilk girişim 975/1567-8 yılından evvel Topçu Hüseyin'in bu iş için görevlendirilmesiyle yapılmıştır. Amid hazinesinden barut imal etmek üzere 5.000 flori alan bu görevlinin ne miktar barut imal ettiğine dair herhangi bir kayıt mevcut değildir[197]. 983/1575 yılında Diyarbakır beylerbeyine gönderilen bir hükümde miri karhanelerden başka yerlerde barut işlenmesinin

---

[193] BA, *MD. 10,* h. 28, s. 22, (Erzurum beylerbeyine gönderilen 6 Haziran 1571 tarihli hüküm).
[194] BA, *MD. 26,* h. 164, s. 62, (Erzurum beylerbeyine gönderilen 17 Haziran 1575 tarihli hüküm).
[195] BA, *MD. 27,* h. 897, s. 375, (Erzurum beylerbeyine ve defterdarına gönderilen 8 Şubat 1576 tarihli hüküm).
[196] BA, *MD. 31,* h. 512, s. 231, (Erzurum beylerbeyine ve bu vilayetteki kadılara gönderilen 7 Eylül 1577 tarihli hüküm); *MD. 32,* h. 222, 223, s. 108, (Karahisar-ı Şarki kadısına ve Erzurum beylerbeyine gönderilen 23 Mart 1578 tarihli hükümler).
[197] *7 Numaralı Mühimme Defteri,* c. II, h. 1480, s.1423, (Diyarbakır beylerbeyine gönderilen 26 Mayıs 1568 tarihli hüküm).

yasaklanması[198], sonraki yıllarda barut üretiminde gelinen noktayı göstermesi açısından önemlidir. Ancak miri baruthanenin kapasitesinin ne olduğu ve üretimin hangi yıllara kadar devam ettiği açık değildir.

3.6.4. Erciş , Ahlat, Hakkari ve Ahtamar Adası Baruthaneleri

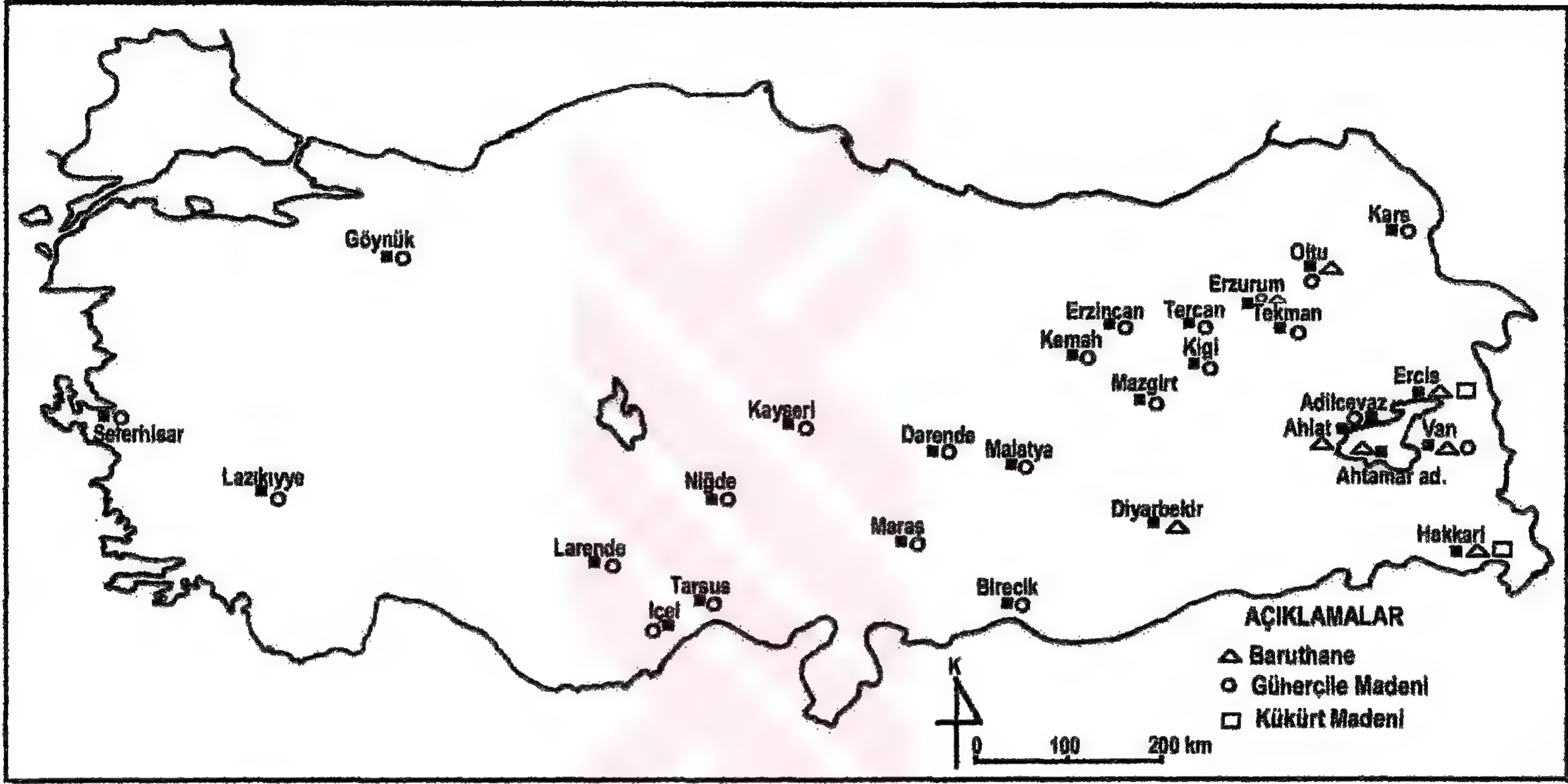
Erciş ve Ahlat Baruthaneleri hakkındaki bilgilerimiz bir hayli sınırlıdır. Ancak Van'da tımara defterdarı olup nazır ül- emval (mal müdürü) olan Hüseyin'e gönderilen 15 Temmuz 1570 tarihli hükümden anlaşıldığına göre Erciş ve Ahlat'ta barut işlendiği ve ihtiyaç duyulan odunun taşınabilmesi için Van gölünde bulunan mükemmel gemilerden bir tanesinin istihdam edildiği anlaşılmaktadır[199]. Barut üretiminde kullanılan güherçilenin yanı sıra kükürt madenin de bu bölgede çıkarılıyor olması[200] Erciş ve Ahlat'ta barut üretimini teşvik etmiş olsa gerekir. Benzer şekilde Hakkari ve Ahdamar Adası'nda da barut karhanesi kurularak barut imalatı yapıldığını görmekteyiz[201]. Ancak buralarda daha sonraki yıllarda barut üretimi yapıldığına dair elimizde herhangi bir kayıt bulunmamaktadır.

4. ATEŞSİZ SİLAHLAR

Savaşçı bir toplum olan Türklerde ok, yay ve kılıç kullanımına ilişkin bilgiler Türk tarihi kadar eskidir. Mete Han'ın ıslık çalan okları keşfiyle başlayan ok yapım sanatındaki gelişme, sonraki dönemlerde çeşitli Türk boyları ve devletlerinde uygulanan yeni yeni tekniklerle devam etmiştir. Orta Aysa Türk boylarının imal edip kullandığı hafif eğimli ve keskin kılıçlarların gelişim süreci, benzer şekilde ok ve yay ile paralel bir seyir izlemiştir. Zırh imalatı zaman içinde farklılıklar göstermesine rağmen, geleneksel olarak Türk zırhları hiçbir dönemde Avrupa tarzında ağır metallerden imal edilmemişlerdir.

---

198 BA, *MD. 27,* h. 838, s. 349, (Diyarbakır beylerbeyine gönderilen 8 Şubat 1576 tarihli hüküm).
199 BA, *MD. 14,* h. 296, s. 210.
200 *12 Numaralı Mühimme Defteri,* c. II, h. 832, s. 72, (Hakkari beyi Zeynel'e gönderilen Rebiü'l-evvel 979/1571 tarihli hüküm).
201 O. Kılıç, *XVI. Yüzyılda Adilcevaz ve Ahlat,* s. 207.

Harita 2: XVI. Yüzyılda Anadolu'da Baruthaneler ve Hammadde Merkezleri

Kuruluşundan XVI. yüzyıl kadar olan süreçte, ateşli silahların icadına rağmen Osmanlı ordusunda kullanılan ateşsiz silahların bir hayli çeşitlendiğini görmekteyiz. Ancak bunların nerede ve hangi tekniklerle üretildiğine dair bilgilerimiz son derece sınırlıdır. Osmanlı ordusunda geniş kullanım alanı bulan ok, yay ve kılıç imalatına yönelik olarak arşiv kaynaklarında sınırlı düzeyde de olsa bilgi bulunmasına karşın, zırh imalatına ilişkin veriler günümüze gelebilen örneklerin incelenmesiyle mümkün olabilmektedir.

4.1. Ok

Osmanlı literatüründe Türkçe bir kelime olan okun yanı sıra, aynı anlamı ifade etmek için, Arapça "sehm" ve Farsça "tir" kelimeleri de kullanılmıştır[202]. Ok, yay veya keman denilen kavis şeklinde bükülmüş bir ağaç çubuğa gerili kirişe takılarak uzağa atılan ucu sivri demirli ince ve kısa değneğe verilen isimdir[203]. Kamış veya ağaçtan imal edilmiş 66-70 cm uzunluğunda ve 8, 12, 16 gram (4-5 dirhem) ağırlığında olan bu alet, savaş, av ve spor maksatlı olarak yüzyıllar boyu kullanılmıştır[204]. XVI. yüzyılın ortalarına kadar imal edilip kullanılan kamış oklara sonraki dönemlerde rastlanmamaktadır. Daha sağlam ve kullanışlı olan ağaç okların yapımı XV. yüzyılın son çeyreğinde başlayarak XIX yüzyılın sonlarına kadar devam etmiştir[205]. Osmanlılar daha ziyade ağaç oklar imal edip kullanmayı yeğlediklerinden, bundan sonra vereceğimiz bilgiler bu istikamette olacaktır.

4.1.1. Teknik Açıdan Ok İmalatı

Kullanılan malzemeler ve bu malzemelerin işlevleri açısından ok üç farklı aşamada imal edilmekteydi. Okun gövdesini oluşturan çubuk, genellikle çam, dişbudak ve gürgen gibi hafif ve sert ağaçlardan yapılırdı. Çubuğun ucunda temren denilen sivri demiri, arkasında ise kuğu, kartal, tavşancıl gibi kuşların kanat tüylerinden yapılmış

---

202 Ferit Devellioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat*, Ankara 1993, s. 930, 1110.
203 M. Zeki Pakalın, *Tarih Deyimleri ve Terimleri*, İstanbul 1993, c. II, s. 717.
204 Atıf Karahan, *Osmanlı Devleti'nde Spor*, Ankara 1995, s. 361
205 Atıf Karahan, *Osmanlı Devleti'nde Spor*, s. 363.

kuyruğu (yelek, yelen) vardı. Ok temreni önceleri çakmak taşından, sonra da kemik, pirinç, demir ve çelikten yapılmıştır[206].

Ok yapımında kullanılacak olan ağaçların iyice kuruması gerekmekteydi. Bahar sonunda ağaçların suları çekildiği zaman yerden bir karış yukarıdan kesilir ve kesilen ağacın bir buçuk arşınlık kısmının budaksız olmasına dikkat edilirdi. Ok imaline müsait olan ağaçlar ikişer santim kalınlığında kesilip hazırlandıktan sonra "küştere" olarak isimlendirilen aletle düzeltilir, iki ay kadar o vaziyette terk edilirdi. Ağaçlar sonra uygun ısıda fırına konularak sararıncaya kadar fırında bırakılırdı. Fırınlama işleminin dikkatli yapılması gerekmekteydi. Isı fazla olursa ağaç yanabilir, az olursa ağaç ağırlığını muhafaza edeceği için menzili düşük olurdu. Fırından çıkarılan ağaçlar havadar ve rutubetsiz bir yerde 10 gün bırakılır, akabinde yine rutubetsiz bir mahzen veya mağazada üç beş sene saklanırdı. Böylece ok yapmaya yarar hale gelen ağaçlar, cinsine göre ok yapılmak üzere ayrılırdı[207].

Okun "temren"* denilen uç kısmı kullanım amacına göre farklı metalardan farklı şekillerde yapılırdı. Savaş oklarının temreni demir; menzil, puta ve darb oklarının temrenleri de demir, fildişi veya keçi boynuzundan yapılırdı. Osmanlı ustaları genellikle altı çeşit temren kullanmışlardır. Bunların dört çeşidi savaş amaçlı kullanılırken diğer iki çeşidi spor amaçlı kullanılmıştır. Savaş amaçlı kullanılanları vurucu güçlerine göre şu şekilde sıralayabiliriz[208]:

1. Bunların en etkilisi olan ilk iki çeşidi, üç köşeli demirden yapılmış olup demire bile saplanabilecek nitelikteydi.
2. İkinci derecede etkili olanları dört köşeli olup, demirden daha yumuşak sert nesnelere saplanabilirdi.
3. Üçüncü derecede etkili olanları ise, "yassı" olarak isimlendirilen üçgen biçimli oklardı. Bunlar hem düşmana hem de av hayvanlarına karşı kullanılmaktaydı.

Savaş oklarının temrenleri bıçak gibi bilenir ve kılıçlara su verildiği gibi su verilip çelik haline getirilirdi.

---

[206] Osman Bahadır, *Osmanlıların 16. Yüzyıllardaki Askeri Durumu ve Tekniği*, s. 344.
[207] M. Zeki Pakalın, *Tarih Deyimleri ve Terimleri*, c. II, s. 719.
* "Temren" Çağatayca'dan Anadolu'ya geçmiş bir sözcük olup "temür" (demir) kökünden gelmektedir. Bkz. Atıf Karahan, *Osmanlı Devleti'nde Spor*, s. 366.
[208] Atıf Karahan, *Osmanlı Devleti'nde Spor*, s. 366.

Okun kuyruk (yelek, yelen) kısmına gelince, kuğu, kartal, tavşancıl[209], seher kuşu, sultani kuğu, karabatak ve kaz gibi hayvanların kanatlarından yapılmaydı. İran orijinli olup XVII. yüzyılın başlarına kadar İstanbul'a da gelen seher kuşunun kanadından yapılan yelek takılı okların, diğer kuşların kanadı takılı oklardan 100 adım daha ileri gidebildiği söylenmektedir. Şurası kesindir ki, hangi kuş olursa olsun bütün kuşların sağ kanadından alınan tüyler, sol kanadından alınan tüylerden daha iyidir[210].

Oku oluşturan bu üç kısmın ağırlıklarının belirli bir oran dahilinde olması gerekmekteydi. Oklara takılacak tüylerin ağırlığı, okun ucundaki temrenin ağırlığının sekizde birine eşit olmalıydı. Yani ok 4 dirhem ise, temren 0.5 dirhem, yelek de 0.250 dirhem ağırlığında olmalıydı[211].

4.1.2. Ok İmalatı Yapılan Yerler

Osmanlı Devleti'nde düzenli olarak ok imalatının yapıldığı ilk merkez Bursa'dır. Kuruluşunun ilk yıllarında Selçuklu ve Germiyan Oğulları'nın ok ustalarından yararlanan Osmanlı, Bursa'yı alıp devlet düzenine geçmeye başladıklarında Karamanlılar, İranlılar ve Çerkez Kölemenler'in ok ve yay ustalarını yüksek ücretler vererek Bursa'ya getirdiler[212].

Bursa'dan hemen sonra revaçta olan bir diğer ok üretim merkezi Edirne'dir. Edirne'de imal edilecek okların standart ve fiyatları 907/1502 Tarihli Edirne İhtisab Kanunnamesi'nde belirtilmiştir. Kanunnameye göre, çam ağacından yontulan ve yeleni kaz tüyünden olan beş adet okun fiyatı eskiden olduğu gibi 5 akçeye; "belki" okunun yeleni kartal tüyü olursa adedi birer akçeye, tavşancıl tüyü olursa 2 akçeye; "hâki" okunun iki adedi 1 akçeye ve "sezgen" okunun 3 akçe harcı olduğundan, adedinin 4 akçeye satılması kararlaştırılmıştır[213].

İstanbul'un fethiyle birlikte burada tesis edilen Cebeci ocağında "tiger" olarak adlandırılan çok sayıda ok sanatkarı çalışmaktaydı. Cebehanenin ihtiyacı için sürekli üretim yapan bu okçular yetersiz kaldıkları durumlarda Edirne okçularına da siparişle ok işlettirilmekteydi. 917/1511 tarihli bir cebe muhasebe defterinde Cebehane için lazım

---

[209] Osman Bahadır, *Osmanlıların 16. Yüzyıllardaki Askeri Durumu ve Tekniği*, s. 344.
[210] Atıf Karahan, *Osmanlı Devleti'nde Spor*, s. 366.
[211] Atıf Karahan, *Osmanlı Devleti'nde Spor*, s. 367.
[212] Âtıf Kahraman, *Osmanlı Devleti'nde Spor*, s. 370.
[213] A. Akgündüz, *Osmanlı Kanunnameleri*, c. 2, s. 394.

olan 780.000 adet okun imal bedeli olarak hazineden İstanbul okçularına 100.000; Edirne okçularına 30.000 akçe tahsis edilmiştir[214]. Öyle anlaşılıyor ki, silah sanayiinin hemen her dalında olduğu gibi ok imalatında da XVI. yüzyılın en faal üretim merkezi İstanbul olmuştur.

Osmanlı yönetimini bazen cemaatlere de vergiden muaf tutmak kaydıyla bazı mükellefiyetler yükleyebilmekteydi. Örneğin Sinop şehri dolaylarında yaşayan Tirgerân cemaati 1487 yılı itibariyle muafiyetleri mukabilinde Sinop kalesine yılda 500 ok teslim etmekle mükellefti[215]. Muhtemelen bu mükellefiyet XVI. yüzyıl boyunca da devam etmiştir.

4.2. Yay

Ok atmak için kullanılan aletin adıdır[216]. Osmanlı literatüründe aynı anlamı ifade etmek için Arapça "kavs" ve Farsça "keman" kelimeleri de kullanılmıştır[217]. Kurulmamış halde yani kirişsiz iken, ortası ve kenarları kıvrık düz bir durumda olan yay, kurulduğunda yarım daireye benzer[218].

4.2.1. Teknik Açıdan Yay İmalatı

Yay imalatını gerçekleştirebilmek için başta ağaç olmak üzere kemik, sinir ve tutkala ihtiyaç duyulur. Yay her türü ağaçtan yapılabilse de en makbulü akağaçtı. Yay ağacın kendisinden değil, sürgünlerinden yapılırdı. İyi sürgün elde etmek için ağaç kesilir, sürgünler iki bilek kalınlığına ulaşınca yerden yarım arşın yukarıdan yay boyunca kesilerek alınır üst tarafı bırakılırdı. Alınan bu kısım tam ortadan ikiye bölünerek iki adet yay imal etmek için kullanılırdı[219].

---

[214] İ. Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti'nde Kapukulu Ocakları*, c. II, s. 14.
[215] Mehmet Ali Ünal, "XV. ve XVI. Yüzyıllarda Sinop", *XVII. Türk Tarih Kongresi*, c. III, Ankara 1999, s. 790.
[216] M. Zeki Palalın, *Tarih Deyimleri ve Terimleri*, c. III, Ankara 1993, s. 608.
[217] Ferit Devellioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*,s. 497, 5005.
[218] Osman Bahadır, "Osmanlıların 16. Yüzyıldaki Askeri Durumları", s.344.
[219] M. Zeki Pakalın, *Tarih Deyimleri ve Terimleri*, c. III, s. 608.

Yay imalatı şu şekilde gerçekleştirilirdi. Kesilen akağaç kesildikten sonra kaba tesviyesi yapılarak eğimi verilir ve üç gün süre ile bir kapta soğuk su içerisinde bekletilir. Bu işlemi takiben iyice yumuşayıncaya kadar kaynatılıp, kemik konulacak kısmı talaş alevinde ısıtılarak yay tezgahına takılırdı. Kurulmamış yay formunda yuvaları bulunan yay tezgahında yay başları ve yay eğimi tam olarak verilir. Ve rutubetsiz bir ortamda kurumaya bırakılırdı. Yayda kullanılacak kemikler manda veya öküz boynuzundan, sinirler ise öküzün bileğinden diz kapağına kadar olan kısımdan çıkartılırdı. Yayın iç tarafına konulan sinirler üzerine ince kayın ağacı levhaları, ortadaki kabza bölgesine kızılcık ağacından bir parça konularak dış tarafına da boynuz parçası yerleştirilirdi. Sinirlerin kaynatılmasından elde edilen "çağa" tutkalı ile bu parçalar uyumlu ve sağlam bir şekilde yapıştırılarak kurutulurdu. Kurutma işleminin tamamlanmasının ardından kabza şekillendirilir ve uçlarda kirişlerin geçirileceği yuvalar açılırdı. Böylece yay kullanıma hazır hale gelmiş olurdu[220].

4.2.2. Yay İmalatı Yapılan Yerler

İstanbul'da Cebeci ocağı sanatkarları arasında okçulardan bahsedilmesine karşın yay ustalarının yer almayışı dikkat çekicidir. Öyle tahmin ediyoruz ki ok imal edilen yerlerde muhtemelen yay da imal edilmekteydi. Nitekim Rumeli'de yetişen akağaç, Gerede ve Anadolu'nun diğer bölgelerinde yetişen türlerine nispet yay yapımına elverişli olmamasına karşın, Edirne'de yay imalatı gerçekleştirilmekteydi[221].

Yay yapımı için gerekli olan ak ağacın yanı sıra, yayın kabza ve uç kısımlarını kaplamak için kullanılan boynuzların en iyisi Anadolu'dan; Aydın ve Menemen taraflarından yetişen öküzlerden elde edilirdi. Yayın diğer önemli bir kısmı olan kirişler ise öküzlerin bilekleri ile dizleri arasındaki sinirlerin işlenmesiyle elde edilirdi[222]. Anadolu'da kiriş imal eden çok sayıda kirişhane bulunmaktaydı. Tahrir defterlerinde tesadüf edilen kirişhanelere ait vergi gelirleri bu işletmelerin kapasitelerini göstermesi açısından önemlidir.

---

[220] M. Zeki Pakalın, *Tarih Deyimleri ve Terimleri,* c. II, s. 608; Nejat Eralp, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Kullanılan Silahlar,* s. 81; Âtıf Kahraman, *Osmanlı Devleti'nde Spor,* s. 376-77.

[221] A. Akgündüz, *Osmanlı Kanunnameleri,* c. 2, İstanbul 1990, s. 394, (907/1502 Tarihli Edirne İhtisab Kanunnamesi'nde Çağa yayının 15 akçeye satın alınıp cilalandıktan sonra Edirne yayı ile birlikte 100-120 akçeye satıldığı belirtilerek çağa okunun 40 akçeden yukarı satılması yasaklanmıştır).

[222] M. Zeki Pakalın, *Tarih Deyimleri ve Terimleri,* c.III, s. 608.

TABLO 1: 1518-74 Yıllarında Anadolu'da Kirişhaneler ve Gelirleri

Kazalar ve Nahiyeler	Vergi Geliri (Akçe)			
	1518-24	1536-47	1559-64	1566-74
Ayıntab[223]	-	3.180 6.000	-	5.000 6.000
Behisni[224]	350 120	120 250	250	-
Diyarbekir[225]	15.000	-	-	13.396
Gerger[226]	-	360	360	-
Harput[227]	-	-	-	1.080
Hasan Keyf[228]	-	-	6.250	-
Kahta[229]	-	-	360	-
Malatya[230]	-	360	580	-
Ruha[231]	5.000 1.895	-	-	-
Sakif[232]	-	5.500	-	-
Siirt[233]	-	1.000	-	-

Tablomuzda ilk göze çarpan Kirişhane gelirlerinin Anadolu'nun doğu ve güneydoğu bölümlerinde yoğunlaşmış olmasıdır. Özellikle Diyarbakır kirişhanesi gelirinin 15.000 akçe düzeyine ulaşmış olması önemli bir sektöre işaret etmektedir. XVI. yüzyıla ait hemen hiçbir kaynakta Anadolu'da yay imalatı yapıldığına dair açıklayıcı bir bilgi yer almamasına karşın, elde ettiğimiz bu veriler Anadolu'nun doğu ve güneydoğu bölgelerinde yüksek bir olasılıkla yay imalatı yapıldığına işaret etmektedir.

---

[223] *Gaziantep Şer. Sic.* No. 4, s. 449, (10-13 Haziran 1572 'de 5.000 akçe); H. Özdeğer, *Ayıntab Livası*, s. 130, (1536, 1543 ve 1574 yıllarına ait veriler).
[224] M. Taştemir, *Adıyaman*, s. 125, (1519, 1524, 1530, 1547 ve 1560 yıllarına ait veriler).
[225] BA, *TD. 64*, (924/1518), s. 5; Yılmaz Kurt, "Diyarbakır Eyaleti", s. 198, (1567-68 yılına ait veri).
[226] BA, *TD. 257*, (954/1547), s. 27; M. Taştemir, *Adıyaman*, s. 192, (1560 yılına ait veri).
[227] M. Ali Ünal, Harput Sancağı, s. 144, (1566 yılına ait veri).
[228] Yılmaz Kurt, "Diyarbakır Eyaleti", s. 199, (1564 yılına ait veri).
[229] M. Taştemir, *Adıyaman*, s. 168-69, (1560 yılına ait veri).
[230] BA, *TD. 257*, (954/1547), s. 2; *TD. 324*, (967/1559-60), s. 1.
[231] BA, *TD. 64*, (924/1518), s. 387; A. Nezihi Turan, *Ruha Sancağı*, s. 136, (1523 yılına ait veri).
[232] BA, *TD. 208*, (947/1540), s. 66.
[233] BA, *TD. 208*, (947/1540), s. 71.

4.3. Kılıç

Kılıç kelimesi günümüz türkçesinde genel bir anlam ifade etmesine rağmen inceleme dönemimiz ve öncesi için durum böyle değildir. *Sabre* kelimesi genel bir anlama sahip olup, hafif eğri formda imal edilen, başlangıçta sadece eğimin dış yüzü keskin, ucuna doğru her iki yüzüde keskinleşen kesici ve delici savaş aletlerini ifade etmek için kullanılmıştır[234]. *Kılıç* ve *yatağan* ismi verilen savaş aletleri ise bu kategoride değerlendirebileceğimiz Türkler'e mahsus özel türlerdir. Ancak anlaşılan o ki kılıç kelimesi zamanla her iki türüde ifade etmek için kullanılır olmuştur. Anlam kargaşasına sebebiyet vermemek için kılıç kelimesini bizde genel anlamda kullanmaya özen göstereceğiz.

Kılıç yapımı Türklerin en eski uğraşlarından biridir. Yaşadıkları bölge olan Altaylarda önemli miktarda demir cevherinin bulunması bu mesleğin teşekkülünde ve gelişmesinde belirleyici olmuştur[235]. Altay dağlarında bulunan en eski kılıç şekil olarak uzun ve eğri formda olup kılıcın kabza ve balçak kısmı daha sonraki Türk kılıçlarının tam bir proto tipini teşkil etmekteydi[236]. Türk devletlerinde imal edilip kullanılan kılıç, ateşli silahların bulunmasına rağmen Osmanlılar döneminde de önemini muhafaza etmiştir.

4.3.1. Teknik Açıdan Kılıç İmalatı

Kılıç görünümü itibariyle *kabza, balçak, namlu* ve *kın* olmak üzere dört ana bölümden meydana gelmektedir. Kılıcın elle tutulacak kısmına kabza; eli karşı darbelerden koruyan siperliğe balçak, kılıcın asıl kesici görevini yapan yerine de namlu ismi verilir. Kın kılıcın ana parçası olmayıp, kullanılmadığı zaman muhafaza etmek amacıyla kullanılır.

Hemen her dönemde kılıçların değeri, namlunun keskinliği ve sağlamlığıyla ölçülmüş, diğer kısımlar ise daha çok estetik ve sanatsal kaygılarla ön plana çıkmıştır. Bu nedenden dolayıdır ki, Osmanlı kılıçlarını Batılı devletlerin kılıçlardan ayıran özellik

---

234 A.R. Nowshervi, "Development of War Industry Under The Muslims with Special Reference to Sword Making", *I. Intenational Congress On The History Of Turkish-Islamic Science And Tecnology*, İstanbul 1981, s. 228.
235 A.R. Nowshervi, "Sword Making", s. 226.
236 Bahaeddin Ögel, *İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi*, Ankara 1991, s. 159.

olarak, *Su verme* tekniği üzerinde durulmuştur. Aslında bu teknik yalnız Osmanlı değil İslam kılıçlarının da karakteristik özelliğidir.

Su verme tekniği şu şekilde uygulanmaktaydı: Kılıç yapmak amacıyla eritilen demir, nar kabuğu ve benzeri bitkisel maddeler eklendikten sonra tekrar ısıtılmakta ve böylece katkı maddeleriyle demire gerekli karbon verilmekteydi. Sonrasında elenen manganez ile karışımın fosfor ve benzeri zararlı maddelerden ayrıştırılması sağlanırdı. *Su verme* çeliğin soğutulması sırasında oluşan kristalleşmeye atfen kullanılan bir deyimdir. Kristalleşme olgusu, kısmen demir cevherinin tipine, kısmen de çeliği ısıtmada kullanılan odunun türüne bağlı görülmektedir. Batı'da *damaks* adı verilen bu işlem çok az usta tarafından bilinip uygulanmaktaydı. Günümüzde yapılan incelemelerde su verilmiş Doğu kılıçlarında kullanılan alaşımların saf demir-karbon olduğu ve çok zengin karbon içerdiği anlaşılmıştır[237].

4.3.2. Geleneksel Türk Kılıçları

Mısır ve Suriye'nin fethini (1517) müteakip, buradaki silah ustaları için İstanbul cazibe merkezi haline gelmesine karşın, Türk kılıçları kendine özgü geleneksel yapısı aynen korunmuştur. Osmanlı Türklerinin geleneksel kılıçları (sabreleri) olan *kılıç* ve *yatağanı*[238]. ele alıp incelediğimizde geleneksel Türk kılıcından ne kastedildiği daha iyi anlaşılacaktır.

4.3.2.1. Kılıç

Kılıç tipik bir Türk *sabre**sidir. Kısa, geniş yüzeyli ve İran sabrelarınden daha az eğri olan bu kılıç türü (Resim 3) Orta-Asya kökenlidir. XV ve XVI. yüzyıllarda

---

[237] O. Bahadır, "Osmanlıların Askeri Durumu ve Tekniği", s. 345.
[238] A.R. Nowshervi, "Sword Making", s. 226.
* Hafif eğri formda imal edilen bu kılıçlarda keskin olan kısım eğimin dış tarafıdır. Kılıcın uçuna gelindiğinde her iki tarafın da keskin olduğu görülür. Bkz. A.R. Nowshervi, "Sword Making", s. 228.

Osmanlılar tarafından yaygın olarak kullanılan kılıç, eğriliğindeki önemsiz bir farklılık ile *pala* olarak da isimlendirilmiştir[239].

4.3.2.2. Yatağan

Bir çeşit *sabre* olan yatağan (Resim 4), düz ve tek keskin ağza sahip çok popüler bir Türk kılıcıdır[240]. Yatağanlar kılıcın görevini yapmakla beraber form, yapı ve ölçüleri itibariyle çok değişiktir. Beyaz veya siyah, kemik veya boynuzdan yapılan kabzanın baş kısmı iki geniş kulak şeklinde sağa ve sola ayrılır. Bunlar yatağanın hamle esnasında elden çıkmasını önledikleri gibi silaha ayrı bir estetik görünüm verirler. Bu görünümü nedeni ile halk arasında "kulaklı" diye de adlandırılırlar. *Namlu*nun eğimine paralel bir eğim yapan , *kabza* başı hafifçe içeri kıvrıldığından eli kavrayan bir tırnak meydana getirir. Yatağanda *balçak* bulunmamaktadır. Bir "Y" harfi meydana getiren kabza enli ve kalın bir metal bilezik altında namlu ile birleşir. Namlu kabza içerisinden baş kısma kadar uzanır[241].

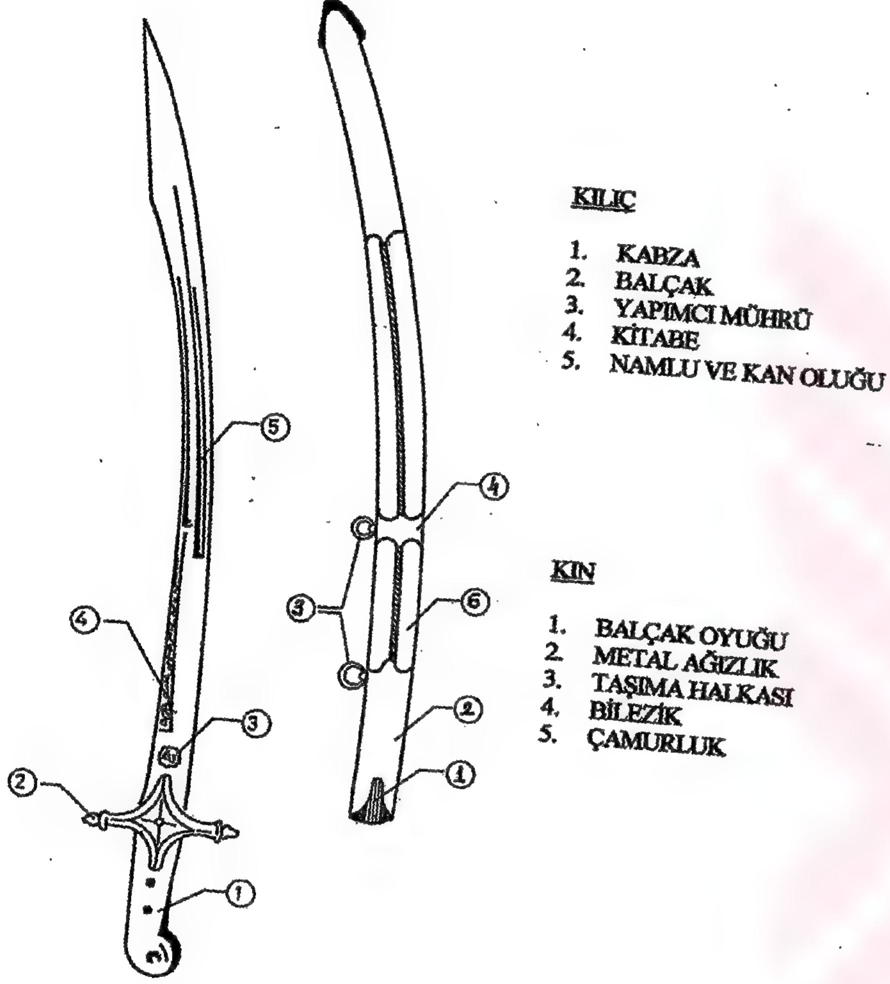
4.3.3. Kılıç İmalatı Yapılan Yerler

İstanbul'da Cebeci ocağında kılıç imalatı ile uğraşan sanatkarlara ilişkin herhangi bir kayıt mevcut değildir. Ancak Evliya Çelebi Genç Osman'ın şehit edildiği dönemde (1622) Kurşunlu Mahzen ile Topkapı arasında Fatih Sultan Mehmet tarafından yaptırılmış olan Dımışkıhanenin (kılıç imalathanesi) faaliyetlerinden bahsetmektedir; Kale dışında ve deniz kenarında büyük bir imalathane olan Dımışhane faaliyetlerini Sultan İbarihim dönemine kadar sürdürmüştür[242]. Maalesef Evliya Çelebi kılıcın işleniş tarzı ve işlenen kılıçların çeşitleri hakkında bilgi vermemektedir.

---

239 A.R. Nowshervi, "Sword Making", s. 228, (Metinde "pallash" olarak verilen kelimeden kasıt "pala" olsa gerekir. Çünkü belirtilen nitelikler palanınki ile örtüşmektedir).
240 A.R. Nowshervi, "Sword Making", s. 229.
241 N. Eralp, *Osmanlı İmparatorluğu'ndan Kullanılan Silahlar,* s. 69, 71.
242 Evliya Çelebi, Seyahatnâme, c. I, s. 70, 71. (Evliya Çelebi Dımışkhane için ihtiyaç duyulan demirin topkapı sırtlarındaki madenden temin edildiğini ancak madenin yerinin halihazırda bilinmediğini söylemektedir. Seyahatnâmede ayrıca IV. Murad'ın kılıççıbaşısı Davud Ustanın da burada kılıç işlediği yönünde bilgiler yer almaktadır).

Resim 3: Geleneksel Türk Kılıcı

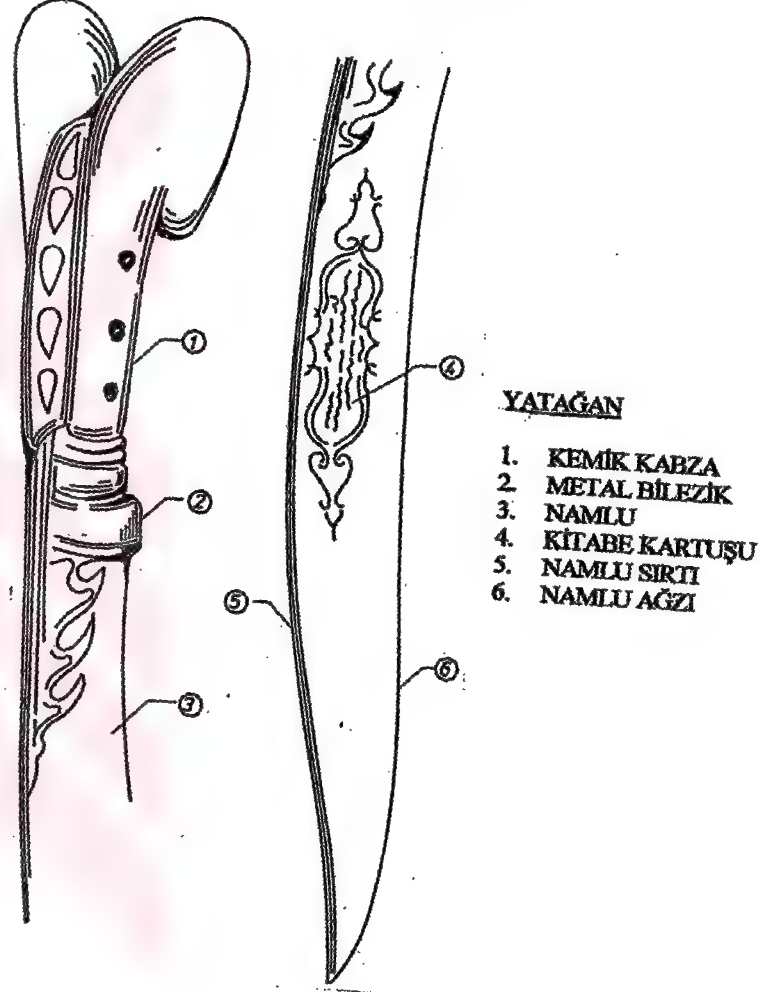
KILIÇ

1. KABZA
2. BALÇAK
3. YAPIMCI MÜHRÜ
4. KİTABE
5. NAMLU VE KAN OLUĞU

KIN

1. BALÇAK OYUĞU
2. METAL AĞIZLIK
3. TAŞIMA HALKASI
4. BİLEZİK
5. ÇAMURLUK

Resim 4: Geleneksel Türk Kılıçlarından Yatağan

YATAĞAN

1. KEMİK KABZA
2. METAL BİLEZİK
3. NAMLU
4. KİTABE KARTUŞU
5. NAMLU SIRTI
6. NAMLU AĞZI

Kaynak: T. Nejat Eralp, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Kullanılan Silahlar*, s. 59, 70.

907/1502 Tarihli Edirne İhtisab Kanunnamesi'nde: *"Kılıççılar, bıçakçılar Dimaşkî deyü Firengî işlemeyeler ve her birini ayru satalar ve suyun onat vereler..."*[243] ve Yavuz Selim'in Kanunnâme-i Osmani'inde: *"dimişkı deyu firengi işlemeye ve satmaya, ala kılıç kını 60, evsatı 50 ve ednası 40 akçeye ola..."*[244] şeklinde yer alan ifadeler, inceleme dönemimizde kılıç imalatına yönelik bilgi edinebildiğimiz nadir iki belgedir. İlk kanunname hükmünden iki önemli sonuç çıkarmak mümkündür. Birincisi *Dimaşki* veya *Firengi* olarak isimlendirilen kılıçların isimlerine binaen yalnızca Şam'da ve Avrupa'da üretildikleri iddiası yanlış bir tespit olacaktır. Çünkü bu kılıçların bizzat Edirne'de de üretilebildikleri çok açıktır. İkincisi ise Dımaşki kılıçların Firengi kılıçlardan daha kaliteli olduğu gerçeğidir.

Ülkenin başka bölümlerinde ordu için olmasa bile, halkın ihtiyacını karşılamaya yönelik kılıç imalatının yapıldığı şüphesizdir. Özellikle Anadolu'da zengin demir madenlerinin bulunması, demire su vererek kılıç imalatına uygun çelik elde etme noktasında maharetli olan Türk kılıç ustalarını teşvik etmiş olsa gerekir. Nitekim A. R. Nowshervi Bizanslılardan Türklere miras kalan demir madenlerinde kılıç üretiminin yapıldığını belirterek, Alanya, Adana, Amasya, Kilikya ve Galatya (Ankara, Yozgat ve Çankırı) da zengin demir yataklarının bulunduğundan bahsetmektedir[245]. Ayrıca, Denizli'ye bağlı Yatağan'da, yatağan ismi verilen kılıçların üretildiğine dair ilk bakışta bir kanaat oluşmasına rağmen, bunu ispatlamak pek mümkün görünmemektedir. Çünkü yatağanda bıçakçılık sanatının şimdilik en eski işareti 1703 tarihlidir. Türkiye müzelerinde sergilenen yatağanların tarihlerini tespit edebilmemize rağmen nerede üretildiklerini tespit etmek ise şimdilik mümkün olmamaktadır[246].

[243] A. Akgündüz, *Osmanlı Kanunnameleri*, c. 2, s. 395.
[244] Selami Pulaha-Yaşar Yücel; *I. Selim Kanunnamesi (1512-1520) ve XVI. Yüzyılın İkinci Yarısının Kimi Kanunları*, Ankara 1988, s. 38.
[245] A.R. Nowshervi, "Sword Making", s. 226; O. Bahadır, "Osmanlıların Askeri Durumu ve Tekniği", s. 245.
[246] Tuncer Baykara, *Yatağan*, Tokyo 1984, s. 107, (Türkiye müzelerinde bulunan en eski yatağan 978/1579-1571 tarihli olup kitabesinden Dergiz Ali tarafından yapıldığı anlaşılmaktadır. Ancak nerede imal edildiğine ilişkin bilgi yer almamaktadır).

4.4. Zırhlar

Zırh eskiden savaşlarda silah darbelerinden korumak için vücuda ve başa giyilen ve atlara giydirilen elbiselere verilen isimdir. Eski Türkler buna *çokal* ve *savut* da derlerdi. Bunu giyen askerlere ise zırla örtülü manasında *zırhpuş* denilirdi[247].

Osmanlıda kullanılan zırhlar, vücudun muhtelif kısımlarını korumaya mahsus ayrı ayrı parçalardan ibaretti. Bunların tamamına zırh takımı denilmekteydi ki, miğfer, zırh gömlek, zırh göğüslük, kolçak, eldiven, dizgeç, at alınlığı, at sağrı zırhı, at göğüslüğü ve boyun kalkanı gibi bölümlerden oluşmaktaydı[248]. Bu takıma kalkanı da ilave etmemiz mümkündür.

4.4.1. Teknik Açıdan Zırh İmalatı

Osmanlı zırh takımını meydana getiren her bir parçanın imalatı için farklı farklı teknikler uygulanmıştır. Bunları dövme, zincir örme, döküm, kesme ve perçin teknikleri olarak sınıflandırmamız mümkündür[249].

Dövme tekniği ile işlenmiş levhalar içten çekiçlenerek şekillendirilmiştir. Miğferler, at alın zırhları ve kalkanlar geniş ağızlı ve sığ eserler olduğu için çökertme usulü ile çekiçlenmiş ve uygun forma getirilmiştir. Plakalardan oluşan zırh parçaları da aynı şekilde çökertme usulü ile işlenmiştir. Bu usulün uygulandığı eserlerin içlerinde çekiç izlerini görmek mümkündür. Yivli gövdeli olan eserlerde de yivlerin genişliklerine göre bazen yükseltme ve bazen de çökertme yöntemi uygulanırdı.

Örme ve birleştirme işinde kullanılan zincirler haddeden çekilmiş tellerden yapılırdı. Zırh gömlekleri bazen zincir halkalar ile örülmüştür. Zincir örmelerde her bir halka önünde ve iki yanında bulunan üç halkadan da geçirilmiştir. Dolayısıyla kenar sıralardaki halkalar hariç, bütün halkalar beşli gruplar teşkil etmektedir. Bu teknik bütün zincir örme Osmanlı zırhları için geçerlidir.

Döküm tekniği daha ziyade miğferlerin tepeliklerini yapmak için uygulanırdı. Bundan sonraki aşamalar ise kesme ve perçinleme yöntemiyle yapılırdı. Siperlik ve

---

247 *Sanat Ansiklopedisi*, "Zırh Maddesi", c. 5, İstanbul 1945, s. 2288.
248 *Sanat Ansiklopedisi*, "Zırh Maddesi", s. 2288.
249 Tülin Çoruhlu, "Osmanlı Koruyucu Silahları", *Osmanlı-Kültür ve Sanat*, c. 11, Ankara, 1999, s. 269-272.

siperlik köprülerinin gövdeye birleştirilmesi ve peçelikli miğferlerde göz oyuklarının üst tarafına peçelik çengelinin takılması perçinleme yöntemiyle olurdu. Bu yöntem bazen örme tekniğinde birbiri içinden geçirilerek kıvrılan halkaları sabitlemek içinde kullanılırdı. Kalkanların iç kısmına yerleştirilen taşıma kulplarının tutturulması yine bu yöntem ile olurdu. Kesme tekniği çoğunlukla döküm sonrası delik açma ve esere son şekli verildikten sonra kenarları düzeltme maksadıyla uygulanırdı.

Kullanıma hazır hale gelen zırhın her bir bölümü kullanılan malzemenin özelliğine göre kazıma, kabartma, kesme, kakma, yaldızlama ve tombaklama işlemleri uygulanarak süslenirdi.

4.4.2. Zırh İmalatı Yapılan Yerler

Günümüze gelebilen örneklerin incelenmesi ve minyatür çalışmalarında yer alan tasvirlerin gözlenmesiyle zırh imalatında kullanılan malzemeler, uygulanan yapım teknikleri ve zırhların görünüşlerine ilişkin detaylı bilgi verilebilmiştir. Ancak, bunların nerede, hangi şartlar altında üretildikleri sorusu aynı netlikle cevaplanamamıştır. İ. Hakkı Uzunçarşılı Yeniçerilere ait cebe yani zırhların üzerlerini örten kumaşların, tulga (miğfer) kılıflarının ve zırh kiselerinin Cebehane'de imal edildiğini söylemesine karşın[250], metal aksamın imaline ilişkin bilgi vermemiştir. Konuyla ilgili yapılan diğer çalışmalarda da zırh imal edilen merkezlerden bahsedilmemektedir.

XVI. yüzyılda zırhların demir yerine daha hafif ve kolay işlenen bakırdan imal edildiğinden daha önce bahsetmiştir. Osmanlı ordusunun ihtiyaç duyduğu tüm silahların Cebehane'de veya Cebecibaşının kontrolünde, kullanılacak malzemenin bolca bulunduğu mevkilere yakın kale ve şehirlerde imal edildiğini biliyoruz. Şu halde, zırh imalatında ağırlıklı olarak bakır kullanılması ve XVI. yüzyıl itibariyle ihtiyaç duyulan bakırın sadece Kastamonu'daki Küre Madeni'nden temin ediliyor olması, imalatın bizzat bu bölgede istihdam edilen cebeci sanatkarları tarafından yapıldığı düşüncesini akla getirmektedir. Maalesef Kastamonu'ya ait ne Tahrir ve ne de Mühimme kayıtlarında burada zırh imal edildiğine dair her hangi bir bilgi mevcut değildir. Öyle anlaşılıyor ki, Küre Madeni'nden çıkarılan bakırın deniz yoluyla İstanbul'a sevk

[250] İ. Hakkı Uzunçarşılı, *Kapukulu Ocakları*, c. II, s. 11.

edilmesi ve burada Cebeci ocağına mensup veya sivil sanatkarlar tarafından işlenerek zırh imalatının gerçekleştirilmesi daha muhtemel olanıdır.

5. GEMİ İNŞASI

Osmanlı Devleti'nin kuruluşunu müteakip Marmara, Ege ve Karadeniz yönünde genişlemesi kıyı güvenliğini sağlayabilmesi için küçükte olsa bir donanmanın varlığını zorunlu kılmıştır. Kuruluşundan kısa bir süre sonra Karesi beyliğinin, akabinde Saruhan, Aydın ve Menteşe beyliklerinin ve Karadeniz kıyılarında yer alan Candaroğulları'nın Osmanlı Devleti'ne ilhakı, Osmanlıların donanma ve basit düzeyde de olsa gemi inşasına ilişkin bilgilere ulaşmasına imkan vermiştir[251].

Osmanlıların ilk zamanlarında Karamürsel'de, Karesi beyliğinden alınan Edincik'te ve Bizanslılardan alınan İzmit'te pek gelişmiş olmamakla birlikte tersanelerin mevcudiyeti bilinmektedir. Osmanlı Devleti'nin Rumeli'ye geçişiyle birlikte Gelibolu'da diğerlerine nispet oldukça büyük bir tersane tesis edilmiştir. İstanbul'da tesis edilecek bir tersanenin Gelibolu'dakine nispet daha güvenli ve devlet merkezinde olması münasebetiyle kontrolünün daha kolay olacağı açık olasına rağmen, İstanbul'da tersane adına Fatih Sultan Mehmet'in Haliç'te Aynalıkavak semtinde yaptırmış olduğu birkaç gözden başka bir şey yoktu[252]. Fatih'in Türk deniz gücünü arttırma için gösterdiği bütün gayretler Türk donanmasını yine de istenilen seviyeye çıkarmaya kafi gelmemişti. Özellikle donanma personeli eski görünümünden çok farklı bir durum arz etmediği gibi, savaş gemileri de henüz batı gemileri ayarına ulaşamamıştı. Osmanlı bahriyesinde görülen bu eksiklikler ise Türk donanmasına bir nakliye filosu hüviyeti veriyordu[253]. Osmanlı Devleti'nin denizcilik alanında yaptığı asıl sıçrayış, Yavuz Sultan Selim'in Mısır seferini müteakip Akdeniz'de hakim olma düşüncesine yönelik aldığı kararla mümkün olmuştur. Yavuz Sultan Selim'in emriyle Haliç'te Gelibolu'dan sonra ikinci büyük tersanenin inşasına Frenk benzerleri örnek alınarak 1515 yılında başladı[254]. Başlangıçta İstanbul Tersanesi'nde Venedik'te olduğu gibi sürekli bir gemi inşa programından söz etmek mümkün değildir. Bir donanma vücuda

---

[251] İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti'nin Merkez ve Bahriye Teşkilatı*, Ankara 1988, s. 389.
[252] İ. Hakkı Uzunçarşılı, *Merkez ve Bariye Teşkilatı*, s. 390, 394.
[253] Ali İhsan Gencer, "Osmanlı Türklerinde Denizcilik", *Osmanlı-İktisat*, c. 6, Ankara 1996, s. 571.
[254] İ. Hakkı Uzunçarşılı, *Merkez ve Bariye Teşkilatı*, s. 394.

getirmek için gemi inşası veya eskilerin tamiri icap ettiğinde İstanbul, Galata ve civar adalarda ne kadar amele ve usta varsa toplatılarak büyük bir hızla çalıştırılırlardı. Gemilerin inşası için gerekli olan malzemeler ise ocaklık yerlerden önceden tedarik edilirdi[255].

İstanbul Tersanesi kuruluş yerine atfen zaman zaman Galata veya Haliç Tersanesi olarak da isimlendirilmiştir. Sonra ki yıllarda yaygın olarak Tersane-i Amire şeklinde isimlendirilen tersanede 1530 senesinde kalafatçı, marangoz, kürek yapıcı, makaracı, kumbaracı, demirci, üstüpücü ve tamircilerden oluşan 89 adet kadrolu sanatkarın çalışıyor olması dikkat çekicidir. Ancak ihtiyaç duyulan ustalar ülkenin özellikle kıyı bölgelerinden para ile tutularak tersanede çalışmak üzere İstanbul'a getiriliyorlardı[256].

Osmanlı Devleti'nde gemi inşa faaliyetlerinin başlangıcı, gelişimi ve Tersane-i Amire'ye ilişkin bilgiler doğrudan konumuzun kapsamı içinde yer almadığından dolayı şimdilik bu kadarla sınırlı tutuyoruz. Ancak XVI. yüzyılda Anadolu'da gemi inşasına ilişkin bilgilerin yetersiz kaldığı durumlarda Tersane-i Amire'ye ilişkin bilgilerden istifade edilme yoluna gidilecektir.

5.1. Usta ve İşçilerin İstihdamı

Anadolu'da mevcut tersanelerde gemi inşası için ihtiyaç duyulan usta ve işçiler İstanbul Tersanesi'nin ilk yıllarında olduğu gibi dışarıdan temin edilmekteydi. Ancak İstanbul'un aksine Anadolu'da bu durum yüzyıl içinde hiç değişmeden devam etmiştir. Tersanelerde kadrolu usta ve işçilerin bulunmayışı özellikle sefer zamanında yoğun faaliyet göstermesi beklenen Anadolu'daki tersanelerde ve gemi inşa tezgahlarında ciddi sıkıntıların yaşanmasına sebep olmuştur.

Savaş gemilerinin yapımı devletin tekelinde olmasına karşın önemli bir kıyı şeridine sahip olan Anadolu ve ülkenin diğer bölgelerinde rençber gemileri yani ticari gemi yapımının da mevcut olduğu anlaşılmaktadır. Bu durum zaman zaman sivil gemilerin yapımında çalışan usta ve işçilerin devlet hizmetine gelmekte isteksiz davranmalarını ve dolayısıyla donanmayla sefere çıkacak gemilerin istenilen zamanda

---

255 İ. Hakkı Uzunçarşılı, *Merkez ve Bariye Teşkilatı*, s. 398.

256 İdris Bostan, "XVI-XVII. Yüzyıllarda Osmanlı Tesaneleri ve Gemi İnşa Teknolojisi", *Osmanlı Teşkilat*, c. 6, Ankara 1999, s. 614.

yetiştirilememesine sebep olmaktaydı[257]. Aslında devletin Anadolu tersanelerinde düzenli bir gemi inşa programına sahip olmayışı ve daha ziyade sefer zamanlarında ciddi taleplerde bulunması usta sıkıntısı çekilmesinin belki de en önemli sebebiydi ki buna örnek teşkil edecek bir çok hükme sahibiz. Sinop tersanesinde inşa edilen beş kadırganın yanı sıra Samsun'da ayrıca beş kadırganın daha yapılması Sinop kadısından talep edildiğinde, usta azlığından dolayı bunun mümkün olamayacağını bildirmiş, ancak merkez yönetim kendisinden Trabzon, Batum ve Kefe'den gelecek usta, neccar ve kalafatçılarla 10 kadırganın inşa edilmesinin yanı sıra, 10 geminin yapımı için gönderilen Süleyman Reis'e de yardımda bulunmasını talep etmiştir[258].

Gemi inşasında karşılaşılan diğer bir önemli problem işçilerin istihdamı meselesidir. Maliyeti mümkün olduğunca azaltmayı planlayan merkezi yönetim askeri sınıflara mensup neferlerden ve vergi mükellefiyetlerine karşılık olarak halktan istifade etme yoluna gitmiştir. Şöyle ki, Sakarya'da inşa olunacak gemilerde istihdam edilmek üzere Ankara yayalarının göreve çağrılması[259]; Bolu müsellemlerinin Sinop'ta inşa edilmekte olan gemi hizmetinde yer almaları[260] ve yine Bolu nevbetlü piyadelerinden 60 neferinin yayabaşıları ve mukaddimleri ile birlikte Sinop'a gemi hizmetine çağrılmaları[261] askeri sınıfın istihdamına yönelik kayda değer örnekler olarak sunulabilir. Bu bağlamda reayanın istihdamına ilişkin hükümlere de rastlamak mümkündür. Sinop'ta yapılmakta olan gemiler için ihtiyaç duyulan kerestenin temininde Sinop'un çevre köy ve kasabalarında yaşayan halkın istihdam edildiğini görüyoruz[262]. Sinop tersanesinde ihtiyaç duyulan kerestenin diğer bir bölümünün Canik

---

[257] *12 Numaralı Mühimme Defteri,* c. I, h. 368, s. 242; (Sinop kadısına gönderilen 26 Mart 1571 tarihli hükümde, Sinop'ta yaptırılmakta olan gemilerin Nevruzdan önce bitirilerek İstanbul'a gönderilmesi hususunda kendisine dört defa emir gönderildiği halde bazı neccarların rençber gemilerinde çalışmasına müsaade etmesinden dolayı gemilerin zamanında bitirilemediği belirtilerek, neccarların tamamının bu iş için istihdam edilmesi aksi halde ağır şekilde cezalandırılacağı bildirilmiştir).
[258] BA, *MD. 10*, h. 405, s. 260; h. 471,472, s. 293; (Sinop kadısına gönderilen 7 Aralık 1571 tarihli hüküm; Sinop kadısına, Trabzon ve Batum sancaklarındaki kadılara gönderilen 14 Aralık 1571 tarihli hükümler).
[259] *6 Numaralı Mühimme Defteri,* c. I, h. 139, s. 76; (Ankara yayaları beyine gönderilen 17 Ağustos 1564 tarihli hüküm).
[260] *12 Numaralı Mühimme Defteri,* c. I, h. 52, s. 69; (Bolu müsellemlerinin olduğu yerlerin kadılarına gönderilen 21 Şubat 1571 tarihli hükümde, Sinop'ta yapılmakta olan gemi hizmetinde görevlendirilen Bolu müsellemlerinin defterde ikişer ekinci kaydolundukları halde iki hizmetten birine gitmemekte ısrar ettikleri belirtilerek, her iki hizmette istidam edilmeleri istenmiştir).
[261] *12 Numaralı Mühimme Defteri,* c. I, h. 857, s. 84; (Bolu piyade beyine gönderilen 7-21 Ağustos 1571 tarihli hükümde, Tophane hizmetine tayin olunan nevbetlü piyadelerden 60 neferinin Sinop'ta bina olunan gemiler hizmetinde yayabaşıları, mukaddimleri ve olagelen kanun üzere altışar aylık zad ü zevadleriyle acilen istihdam edilmeleri istenmiştir).
[262] *12 Numaralı Mühimme Defteri,* c. I, h. 46, s. 46; (Sinop kadısına gönderilen 26 Mart 1571 tarihli hüküm).

sancağından temin edildiği ve bu iş için yine reaya taifesinin istihdam edilmek istendiği mevcut hükümler içinde yer alan bilgilerden anlaşılmaktadır[263]. Reayanın kereste hizmetinde istihdam edilişine dair bilgiler Sinop tersanesiyle sınırlı değildir. Benzer şekilde Amasra'da binası ferman olunan 5 kadırganın yapımında da Borlu kazası halkının görevlendirildiğini görmekteyiz[264]. Müslüman halkın yanısıra gayri müslimlerin de gemi inşasın hizmetinde yer yer istihdam edildikleri anlaşılmaktadır. Örneğin Canik sancağında yaşayan gayri müslim halkın marangozları, kalafatçıları ve gemilerin yapımında kullanılan gerekli malzemeyi (zift, üstübü, urgan, vb.) taşımakla görevli gemicileri Sinop tersanesi hizmetinde uzun yıllar istihdam edilmiş ve dışardan gelen baskılara karşı bunların güvenliği devlet tarafından titizlikle sağlamıştır[265].

Osmanlı Devleti'nin belirlenen miktarda gemiyi inşa etmekte ne derece başarılı olduğu, gemi hizmetinde istihdam edilen usta, sanatkar ve işçilerin ne dereceye kadar görevlerine riayet ettiklerini, eldeki materyal eksikliğinden dolayı tespit etmek bir hayli güç olmaktadır. Ancak her şeye rağmen bu tersanelerde ve gemi inşa tezgahlarında yoğun bir faaliyetin yaşandığını söylemek yerinde olacaktır.

5.2. Gemi İnşası İçin Gerekli Malzemenin Temini ve Nakledilmesi

5.2.1. Kereste

Anadolu'da mevcut tersanelerde gemi inşası için ihtiyaç duyulan malzemelerin türüne göre farklı şekillerde temin edildiğini görmekteyiz. Gemi yapımında en çok ihtiyaç duyulan metanın kereste olduğu açıktır. Tersaneler tarafından talep edilen kereste bölgeye en yakın miri ormanlardan getirilmekte; kesilişinden tersaneye taşınışına kadar geçen aşamada bölge halkı mükellefi oldukları bir kısım vergilere

---

[263] BA, *MD. 14*, h. 1147 s. 792; (Canik sancağı kadılarına gönderilen 29 Ocak 1571 tarihli hükümde, Sinop'ta inşa olunan miri gemiler için kereste tedarikinde görevli kaza halkının "biz kendirciyiz" diyerek görevi reddettiklerinin haber alındığı belirtilerek, zikrolunan kerestenin bir an önce Sinop'a ulaştırması istenmiştir).

[264] BA, *MD. 60*, h. 173, s. 77; (Borlu Kadısına gönderilen 16 Aralık 1585 tarihli hükümde, Amasra'da yapılacak 5 kadırganı inşasının Borlu kazası halkının hisselerine düşen keresteyi indirmemelerinden dolayı sekteye uğradığı belirtilerek, halka bu manada önderlik eden Halis, Osman, Kemal ve Ömer isimli kişilerin hakkından gelinmesi ve halkın hisselerine düşen keresteyi indirmesi istenmiştir).

[265] *12 Numaralı Mühimme Defteri*, c. II, h. 1023, s. 169; (Sinop kadısına gönderilen 11 Mart 1572 tarihli hüküm).

mukabil istihdam edilmekteydiler[266]. Önemli bir hacmi ve ağırlığı olan kerestenin taşınması ise ancak kira hayvanları vasıtasıyla mümkün olmaktaydı ki, bu hizmet genellikle cari fiyat üzerinden ücretleri ödenmek koşuluyla hayvan sahiplerinden talep ediliyordu[267]. Kira hayvanlarının teminine ilişkin olarak yolsuzluk yapıldığına dair iddialara rastlamakta mümkündür. Konrapa kadısının işe yarar öküz sahiplerinden para alarak, gemi kerestesi hizmetine işe yaramayan öküzleri gönderdiği iddiası üzerine Bolu beyine gönderilen 27 Ocak 1566 tarihli hükümde, durumun tahkik edilerek neticesinin merkeze bildirilmesi istenmiştir[268]. Böyle bir yola baş vurulması aklımıza hemen iki alternatifi getirmektedir ki, ya merkezi yönetimin hayvan sahiplerine önerdiği para tatminkar olmaktan çok uzaktı veya bu hizmet vergi mükellefiyeti karşılığı talep edilmiş olmalıydı. Kaldı ki, Basra mühimmatı için gerekli keresteyi temin etmekle görevlendirilen Maraş, Kars, Ayıtab, Andırın, Gügercinlik ve Hısn-ı Mansur kazası halklarından hazırladıkları kerestenin teslimi aşamasında *mimar akçası* diye kanunda yeri olmayan bir para talep edilmesi[269], bu işin bazen de yükümlülük gereği yapıldığı ihtimalini kuvvetlendirmektedir.

5.2.2. Sütun ve Seren

Gemilerin güvertelerinden yukarı doğru dikilen ve topukları bazı gemilerde omurga, bazı gemilerde güvertelerinden herhangi biri üzerinde bulunan yuvalara bindirilen ve eğrilmemesi için çarmık ve diğer halatlarla baştan, kıçtan ve yanlardan bağlanan direklere sütun, direkler üzerinde yelken açmak ve işaret kaldırmak üzere yatay olarak bağlanmış gönderlere de seren denilirdi.

XVI. asır ile XVII. Asrın ilk yarısında mavna, kadırga ve baştartalar için gerekli sütun ve serenler İznikmid hinterlandında bulunan Ada, Akyazı, Ab-ı Sâfi, Sarıçayır, Akhisar ve Geyve bölgesinden tedarik edilerek İznikmid iskelesinden Tersâne-i

---

[266] *12 Numaralı Mühimme Defteri,* c. I, h. 46, s. 46; (Sinop kadısına gönderilen 26 Mart 1571 tarihli hükümde, Sinop'ta yaptırılmakta olan gemilere kereste getirilmesi hizmetinde çalıştırılan Bafra kazası halkına tekrar aynı hizmeti teklif etmeyerek çevre köy ve kasabalar halkına yaptırılması istenmiştir).

[267] BA. MD. 5/1, h. 418, s. 171; (Akhisar, İznik, Ada, Akyazı, Üsküdar, Kandıra, Şile, Biga ve Lapseki kadılarına gönderilen 27 Rebi'ül-evvel 973 tarihli hükümler); 6 Numaralı Mühimme Defteri, c. I, h. 543, s.295; (Kocaeli beyine gönderilen 20 Kasım 1564 tarihli hüküm).

[268] *5 Numaralı Mühimme Defteri,* h. 575, s. 150.

[269] *12 Numaralı Mühimme Defteri,* h. 413, s. 269-270; (Maraş, Kars, Ayıntab, Andırın, Gügercinlik ve Hısn-ı Mansur kadılarına gönderilen 5 Nisan 1571 tarihli hüküm).

Âmire'ye sevk edilmekteydi[270]. Buradan veya başka bir bölgeden Anadolu sahillerinde yer alan tersanelere Sütun veya seren gittiğine dair elimizde herhangi bir bulgu mevcut değildir. Ancak özellikle kadırga inşasıyla ön plana çıkan Anadolu tersanelerinde ihtiyaç duyulan sütun ve serenin kereste ile birlikte aynı bölgelerden temin edildiği düşünülebilir

5.2.3. Demir

Gemi inşasında ve teçhizinde ihtiyaç duyulan diğer bir önemli metaa demirdir. Demir yaygın olarak çivi kesiminde kullanılmasına karşın gemilerin demirlemesi için gereksinim duyulan *lenger*lerin yapımında da kullanılmaktaydı. Tersane-i Amire'de ve belki Anadolu'daki bazı tersanelerde ihtiyaç duyulan demirin Bulgaristan'daki demir sanayisinin merkezi konumunda bulunan Samakov'dan ve ayrıca Sofya, Dubniçe, Pazarcık ve İznebol'dan temin edildiğine dair bilgilerin çeşitli çalışmalarda yer almasına karşın[271], bunun XVI. yüzyıl Anadolu'su için geçerli olduğunu söylemek pek mümkün olmamaktadır. Bu dönemde oldukça önemli üretim kapasitesine sahip olan Kiğı demir madenin özellikle çivi, nal ve benzeri malzemenin üretiminde önemli bir yere sahip olduğu[272] düşünülecek olursa muhtemelen Anadolu sahillerinde faaliyet gösteren tersanelerin çivi ve ham demir ihtiyaçlarının buradan karşılandığı düşünülebilir. Bu noktada Kiğı beylerbeyine gönderilen 28 Eylül 1577 tarihli hüküm bize önemli ipuçları vermektedir. Hükümde, Samakov'daki karhanelerin çoğunun harap olduğu ve bu nedenle İstanbul'a nal gönderilemediğinden nalbantların sıkıntı çektikleri belirtilerek, eskiden olduğu gibi Kiğı'daki karhanelerde nal kestirilip İstanbul'a gönderilmesi istenmiştir[273]. Elimizde kesin bir belge olmamasına rağmen, tıpkı güherçile naklinde olduğu gibi Erzurum-Trabzon hattının kira davarlarıyla aşılarak, Trabzon'dan deniz yoluyla İstanbul'a değin ihtiyaç duyulan mahallere çivi ve ham demir sevkıyatı yapılmış olabilir[274].

[270] İdris Bostan, *Tersâne-i Amire*, s. 119.
[271] İdris Bostan, "XVI. Yüzyılda Osmanlı Tersaneleri ve Gemi İnşa Teknolojisi", *Osmanlı İmparatorluğu'nun Doruğu, 16. Yüzyıl Teknolojisi*, İstanbul 1999, s. 330.
[272] BA, *MD. 32*, h. 90, s. 41; h. 197, s. 95.
[273] BA, *MD.31*, h. 699, s. 315.
[274] *BA, MD. 31*, h. 259, 260, 261, s. 107; (Trabzon beyine, Erzurum ve Van beylerbeyine gönderilen 1 Eylül 1577 tarihli hükümler).

5.2.4. Zift

Koyu siyah renkte, yapışkan bir madde olan , soğuk iken sert, ısıtıldığı zaman yarı sıvı hal alan zift, kalafattan sonra gemilerin ek yerlerini tıkamak ve tahtayı rutubete karşı korumak için kullanılırdı. Zift inceleme dönemimizde Midilli, Avlonya, Pazarcık, Gelibolu ve Lapseki gibi yerlerde mevcut olması münasebetiyle[275] muhtemelen Anadolu'daki tersanelere de buralardan sevk edilmekteydi. Rodos sancağı beyine gönderilen 4 Şubat 1560 tarihli bir hükümde, Birecik'te yapılacak gemilerde kullanılmak üzere Rodos ve İstanköy'den 50 kantar miktarı ziftin tedarik olunarak Antakya'ya gönderilmesi istenmiştir[276]. Bu durum Rodos ve İstanköy'de de zift çıkarılabileceği noktasında bir fikir vermesine karşın, yukarıda belirttiğimiz yerlerden elde edilen ziftin bir kısmının bu iki ada da depolanıyor olma ihtimali de yüksektir.

5.2.5. Kendir

Daha çok lifleri ve tohumlarından yağ elde etmek için yetiştirilen bir bitkiyi ifade eden kendir deyimi, literatürde kenevir ile aynı anlama gelmesine karşın, yaygın olarak kenevir bitkisinin saplarından elde edilen ve daha çok urgan yapımında kullanılan lifleri isimlendirmek için kullanılmıştır.

Evliya Çelebinin de belirttiği gibi Canik bölgesinde bütün dünyaya yetecek kadar kendir bulunmaktadır[277]. Bu bölgede yetiştirilen kendir, gemi inşası için gerekli olan kerestenin taşınmasından[278], gemi teçhizine kadar hemen her aşamada gereksinim duyulan urganların yapımında kullanılmaktadır. Tersane-i Amire başta olmak üzere ülkenin diğer bölümlerinde yer alan tüm tersanelerde ihtiyaç duyulan kendir ve urganın önemli bir bölümünün buradan temin edildiğine şüphe yoktur[279].

---

[275] İdris Bostan; *Osmanlı Bahriye Teşkilatı: XVII. Yüzyılda Tersâne-i Âmire*, Ankara 1992. s.130.
[276] BA, *MD. 3*, h. 751, s. 338.
[277] Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, c. II, s. 78.
[278] *12 Numaralı Mühimme Defteri*, c. I, h. 67, s. 76; (Samsun kadısına gönderilen 20 Şubat 1571 tarihli hükümde, Süveyş mühimmatı için Sinop'ta kestirilmesi emrolunan keresteyi dağdan çekip yalılara indirmye yarayacak kifayet miktarı "yoma" ve "ısperçena" urganları tedarik edip göndermesi istenmiştir).
[279] *12 Numaralı Mühimme Defteri*, c. I, h. 169, s. 126; (Samsun kadısına ve kendir nazırına gönderilen 17 Kasım 1570 tarihli hükümde, Tersane-i Amire için lazım olan kendirin Derviş Çavuş nezaretinde acilen gönderilmesi istenmiştir).

5.2.6. Üstüpü

Keten, kenevir veya bozuk halat parçalarından elde edilen üstüpü, ziftlenecek veya boyanacak tahtaların, kayık ve gemi teknelerinin aralıklarını su geçirmemesi için doldurmak üzere kullanılırdı. Yeni yapılan bir geminin ilk kalafatında ortalama 12 kantar üstüpü sarf edilirdi. Gemiler seferde iken de kalafat edildiklerinden kadırgaya 20 kantar, kalyataya 3 kantar ve firkateye 1,5 kantar üstüpü verilmekteydi[280].

Üstüpü gemi inşasında ve bakımında sürekli ihtiyaç duyulan bir malzeme olması münasebetiyle, Tersâne-i Amire tarafından sıklıkla talep edilmiştir. XVI. yüzyılda Kocaeli sancağına bağlı İznik, Şile ve Kandırı'dan 1539'da 76 kantar, 1565-66 yılında 100 kantar üstüpü İstanbul'a sevk edilmiştir. Ayrıca Karadeniz sahillerinde yer alan Sinop, Küre, Bendereğli, Yedidivan, Onikidivan, Amasra, Aşağı Hızırbeyli ve Yukarı Hızırbeyli kazalarından da Tersâne-i Âmire'ye üstüpü sevkıyatı yapılmaktaydı[281].

Anadolu sahillerinde yer alan tersanelerde usta ve işçi istihdamında neccar ve kalafatçıya duyulan ihtiyaçtan sıklıkla bahsedilmesi, buralarda üstüpüye duyulan ihtiyacı göstermesi açısından da önemlidir. Ancak gerek Karadeniz ve Marmara ve gerekse Anadolu'nun diğer bölgelerinde bulunan tersaneler ve gemi inşa tezgahları sıklıkla ihtiyaç duyulan malzemeye yakın yerlerde tesis edilmiş olduklarından, bu malzemelerin temininde hiçbir sıkıntıyla karşılaşılmamıştır. Mühimme defterlerinde konuyla ilgili hükümlerin yer almamasının en önemli sebebinin bu olması kuvvetle muhtemeldir.

5.2.7. Kirpas-Yelken ve Tente Bezi

Kirpas, ham bez, pamuk ve keten bezi anlamında kullanılan bir tabirdir[282]. Daha ziyade pamuk ipliğinden dokunan kirpasın yaygın olarak gemilerin yelken ve tente imalatında kullanıldıklarını görmekteyiz[283].

Tersâne-i Amire'de inşa edilen gemilerin yelken bezi ve tente ihtiyacı büyük oranda pamuk üretiminin bir hayli fazla olduğu Ege bölgesinden temin edilmekteydi.

---

280 İdris Bostan, *Tersane-i Amire*, s. 146
281 İdris Bostan, *Tersane-i Amire*, s. 146
282 M. Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, c. II, s. 283.
283 İdris Bostan, *Tersâne-i Âmire*, s. 154.

Saruhan beylerbeyine gönderilen 1 Ocak 1566 tarihli hükümde, Galata'da inşası devam eden gemiler iç hassa reislerinden Ali Reis ile emri şerif gönderilip 150.000 zira yelken bezi talep edilmiş ve karşılığında 2.000 flori bırakılmış olmasına karşın yelkenlerin ulaşmadığı bildirilmiştir[284]. Saruhan beylerbeyine gönderilen aynı tarihli ikinci bir hükümde ise 5.000 kıta yelken bezi ve 4.000 kıta tente bezinin masrafı mukataalardan karşılanmak koşuluyla satın alınıp gönderilmesi istenmiştir[285]. Saruhan sancağı kazalarından Akhisar ve Menemen (Tarhaniyat) kadılıklarında 1565-1571 yılları arasında da sipariş üzerine yelken bezi ve tente dokunmaya devam edilmiştir[286].

Mevcut kayıtlardan anlaşıldığına göre yelken bezi Saruhan sancağından yalnızca, Tersane-i Amire'nin ihtiyacı için İstanbul'a gönderilmekteydi. Kardeniz'de yeterli oranda pamuk üretiminin olmaması burada inşa edilen gemilerin yelken ve tente bezlerinin ne şekilde temin edildiği sorusunu akla getirmektedir. Muhtemelen çektiri tipi gemilerin inşa edildiği Anadolu sahillerinde yer alan tersanelerde (Harita 3) gemiler kabaca inşa edildikten sonra kürekleri kullanılmak suretiyle İstanbul'a götürülüp yelken, tente ve benzeri donanımları Tersâne-i Âmire'de tamamlanıyor olsa gerektir.

5.3. Anadolu'da Bulunan Tersane ve Gemi İnşa Tezgahları

5.3.1. Sinop Tersanesi

Sinop, Karadeniz kıyısındaki tek tabi liman olması ve gemi inşası için lüzumlu kaynaklara sahip bulunması hasebiyle tersane için ideal bir yerdi. Başta kereste olmak üzere kendir, üstüpü Sinop ve civarından temin edilmekteydi[287]. Sinop'ta zift üretildiğine dair bilgiler ise XVII. yüzyıla aittir[288].

Osmanlı İmparatorluğu, Sinop'taki tersaneyi Candaroğulları'ndan devralmış ve 16. yüzyılda da ihtiyacı olan bir çok harp gemisini burada yaptırmıştı. Nitekim Sinop Tersanesi'nde inşa edilen gemiler arasında 1566'da 15 kadırga, 3 mavna, 1571'de 25

---

284 *5 numaralı Mühimme Defteri*, h. 742, s. 288.
285 *5 numaralı Mühimme Defteri*, h. 758, s. 293.
286 Feridun Emecen, *XVI. Asırda Manisa Kazası*, Ankara 1989, s. 252.
287 İ. Bostan; *XVI. Yüzyıl Osmanlı Tersaneleri*, s. 323.
288 İ. Bostan; *Tersâne-i Amire*, s. 131.

kadırga yer almaktaydı. İnşa edilen gemi çeşit ve miktarlarından Sinop Tersanesi'nin Galata ve Gelibolu'dan sonra üçüncü büyük tersane olduğu anlaşılmaktadır[289].

5.3.2. İzmit Tersanesi

Osmanlılar Tarafından fethinden çok önceleri de tersanesi bulunan İzmit, civarında elverişli ormanların bulunması her dönemde gemi inşasını teşvik etmiştir.

İzmit tersanesi, gemi tezgahları ve kereste mahzenleri olan bir tersane idi. İzmit'te Hünkar Sarayı yakınında bulunan tersane, XVI. yüzyılda zaman zaman tamir geçirmişti. Mesela 1554'teki genel tamirden sonra, 1566'da yıkılan 4 kapısı ile bazı duvarları yeniden inşa edilmiştir[290].

5.3.3. Samsun Tersanesi

Sinop'tan sonra Karadeniz'in en fazla gemi inşa edilen ve bilhassa kendir teli dokunan tersanesi Samsun'da idi. İnebahtı mağlubiyetinden sonra (1571), burada 5 kadırga yapılmıştı[291].

5.3.4. Van Tersanesi

Van Gölü'nde bulunan ticari ve askeri amaçlı gemiler Van'daki gemi tersanesinde yapılırdı. Bu gemilerin yapımı ise Van'da bulunan gemi mimarları tarafından gerçekleştirilirdi. Gemi yapımı devletin tekelinde olup gölde yalnızca devlete ait gemiler çalışabiliyordu. Ticari amaçlı gemilerin gölde çalışması da yine devletin iznine bağlıydı. Van'a odun getirmek için miri gemilerin kifayet etmemesi üzerine, Van halkı merkeze bir arz göndererek kendilerinin de yapmasına müsaade edilmesini

[289] İ. Bostan; XVI. *Yüzyıl Osmanlı Tersaneleri*, s. 323.
[290] İ. Bostan; XVI. *Yüzyıl Osmanlı Tersaneleri*, s. 323-324.
[291] BA, *MD. 10*, h. 405, s. 260.

istermişler ve Van beylerbeyine gönderilen 30 Aralık 1582 tarihli bir hüküm ile devlete zararı olmayacaksa halkın da gemi yapmasına müsaade etmesi istenmiştir[292].

Gemi inşasının devlet müsaadesi ile olması, Van Gölü'ne kıyısı bulunan sancak beyleri içinde geçerliydi. Mesela Hakkari beyi Zeynel'in kendi ihtiyaçlarını ve levazımını taşımak için merkezi yönetimden izin istediği ve bu iznin 17 Mart 1566 tarihli bir hükümle kendisine verildiği görülmektedir[293].

Van'da inşa edilen gemiler için gerekli malzemenin temin edilişine ilişkin bilgilere ulaşmak mümkündür. Erzurum hazinesi defterdarına gönderilen 993/1585 tarihli hükümde; Van'da yapılacak on gemi için elli kantar demire ihtiyaç duyulduğu bunun mevcut ise Erzurum'daki hisardan, değil ise Kiğı Madeni'nden karşılanması istenmiştir[294]. Bu talebin yerine getirilemeyişinden olsa gerekir ki, 24 Temmuz 1584 tarihli bir başka hükümle yinelendiğini görmekteyiz[295].

Yukarıda verilen bilgilerden de anlaşılacağı üzere bir iç deniz hüviyetinde olan Van gölünün stratejik konumu ve nakliyede sunmuş olduğu avantajlar gerek askeri ve gerekse sivil amaçlı gemilerin yapımına imkan sağlamıştır. İnceleme dönemimizde Van Gölü'nde çeşitli amaçlarla 50 geminin faaliyet gösterdiği[296] düşünülecek olursa Van ve çevresinde mevcut tersanelerin önemini daha iyi kavramak mümkün olacaktır

5.3.5. Birecik Tersanesi

Birecik Tersanesi'nin kuruluş tarihi kesin olarak bilinmemekle beraber XVI. asrın ilk yarısında faaliyette olduğu anlaşılmaktadır[297]. Nitekim elimizdeki ilk kayıt 1522 yılında Birecik'te 2 sandal inşa edildiğini göstermektedir[298]. Ancak tersanenin aktif olarak çalıştığı dönem yüzyılın ikinci yarısı olsa gerekir. 1559 yılında Birecik'te inşa edilecek gemiler için 40-50 adet üstat ve kalafatçı; ayrıca 50 kantar ziftin Rodos ve İstanköy'den gemilerle Antakya'ya ve oradan Birecik'e ulaştırılmasının istenmesi, bir

---

292 O. Kılıç, *Van*, s. 285.
293 O. Kılıç, *Van*, s. 285.
294 BA, *MD. 35*, h. 881, s. 308.
295 BA, *MD. 59*, h. 328, s. 72, (Kiğı beyine, kadısına ve maden eminine gönderilen hükümde, Van'da yapılacak her 10 gemiden birine 5 kantar çivi gerektiği belirtilerek 50 kantar demirin gönderilmesi istenmiştir); O. Kılıç, *Van*, s. 286,87.
296 O. Kılıç, *Van*, s. 286.
297 Cengiz Orhonlu- Turgut Işıksal, "Osmanlı Devinde Nehir Nakliyatı Hakkında Araştırmalar Dicle ve Fırat Nehirlerinde Nakliyat", *Tarih Dergisi*, c. XIII, S. 17-18 den ayrı basım, İstanbul 1963, s. 79.
298 İdris Bostan, "XVI-XVII. Yüzyıllarda Osmanlı Tersaneleri ve Gemi İnşa Teknolojisi", s.616.

nehir tersanesinin kapasitesini göstermesi açısından önemlidir[299]. Nitekim devlet bir yıl sonra bu kez Basra'ya gönderilmek üzere gemi yapılmasını talep etmektedir[300]. Birecik Tersanesi'nde inşa edilen gemilerin nehirde işlemeye uygun küçük tonajlı gemiler olduğuna şüphe yoktur. Bunların en yaygın olanı "kelek" olarak ta isimlendirilen nehir gemileridir. Keleklerin yapımında kullanılan temel malzeme aracın suyun yüzeyinde kalmasını sağlayan tulumlardır. Bunun için hem yapım esnasında hem de tamirat için çok sayıda tuluma gereksinim duyulmaktaydı.1631 yılında ücretleri Diyarbakır hazine defterdarı tarafından ödenmek kaydıyla, Diyarbakır kazalarına her biri 5 akçeden 20.500 adet tulum siparişi verilmiştir[301].Ayrıca kelek yapımında nar kabuğu ve kendirde kullanılmaktaydı. Kendir bilindiği üzere halat yapımında kullanılmaktaydı. Nar kabuğu ise tulumların iç tarafının boyanması için gerekli bir madde idi[302].

Birecik'ten güneye Bağdat'a inmek isteyen tüccarlar tarafından da kullanılan keleğin fiyatı 1581 yılında 40; 1583 yılında 50 akçe civarındaydı. Birecik'ten bu fiyata alınan kelekler Felluca kanalına gelindiğinde parçalayarak 7-8 akçeye tahta olarak satabilmekteydi. Çünkü tersine gidiş mümkün değildi[303].

Birecik Tersanesi'nde keleğin yanısıra askeri ve nakliye amaçlı daha gelişmiş gemilerin de inşa edildiğini görüyoruz. Bu gemilerin kereste ve diğer levazımı, Maraş, Behisni, Antep, Kahta, Güvercinlik, Andırın, Kars-ı Zülkadriye (Kadirli) ve Hısn-ı Mansur bölgesinden temin ediliyordu. Nitekim 1565 yılında Birecik'te yapımı kararlaştırılan 500 gemi için gerekli malzemenin Azaz ve Kilis sancaklarından temin edilmesi istenmişti[304]. 1571-72 de Birecik'te inşa edilecek 250 adet asker gemisi ile 150 adet zahire gemisinin inşası için ise, ücreti Galata emini tarafından ödenmek üzere 1 hassa neccarı (marangoz), 1 mimar, 3 neccar, 3 kürek yontucu, 2 kalafatçı ve 1 demirci talep edilmişti. Birecik'teki tersanede inşa edilen gemilerin mimar, neccar ve benzeri teknik elaman ihtiyacı ile gemileri kullanacak reisler hemen hemen daima İstanbul'dan gönderilmekteydi[305].

---

[299] BA, *MD. 3,* h.751, s.338 , (Rodos Sancak beyine gönderilen 2 Şubat 1559 tarihli hüküm).
[300] C. Orhonlu- T. Işıksal, "Dicle ve Fırat Nehirlerinde Nakliyat", s. 79.
[301] Nejat Göyünç, "Dicle ve Fırat Nehirlerinde Nakliyat", *Belleten,* c. LXV, S. 243, Ankara 2002, s. 659. (Diyarbakır kazalarından Çapakur ve Savur'dan 400'er, Siverek ve Kulp'tan 500'er, Cüngüşten 600, Tercil, Atak ve Hani'den 800'er, Ergani Çermik ve Çemişgezekten 1.000'er, Palu'dan 2.000, Amid'den 2.500, Sağman-Pertek ve Mazgirt'ten toplam 3.000, Harput ve Hizo'dan 3.000'er tulum alınmıştır. Amid'te Arslan Beşe isminde bir Tulum Emini ve Osman isminde bir Kelekçiler Katibi bulunmakta idi).
[302] N. Göyünç, "Dicle ve Fırat Nehirlerinde Nakliyat", s. 657.
[303] N. Göyünç, "Dicle ve Fırat Nehirlerinde Nakliyat", s. 656.
[304] C. Orhonlu- T. Işıksal, "Dicle ve Fırat Nehirlerinde Nakliyat", s. 80.
[305] C. Orhonlu- T. Işıksal, "Dicle ve Fırat Nehirlerinde Nakliyat", s. 83.

5.3.6. Amasra'da Gemi İnşası

Borlu kadısına gönderilen 993/1585 tarihli mühimme kaydından anlaşıldığına göre, Amasra'da 5 kıta kadırganın yapımına başlanmış, ancak Borlu kazası halkının hisselerine düşen keresteyi hazırlamamaları neticesinde gemilerin inşası tamamlanamamıştır. Hükümde keresteyi hazırlamakla yükümlü kişlerin başbuğları olduğu belirtilen Halis, Osman ve Kemal isimli kişilerin haklarından gelinerek kadırgaların inşasının tamamlanması emredilmiştir[306]. Ancak kadırgaların inşasının tamamlanıp tamamlanmadığına ilişkin elimizde maalesef açıklayıcı bilgi bulunmamaktadır.

5.3.7. Kemerde Gemi İnşası

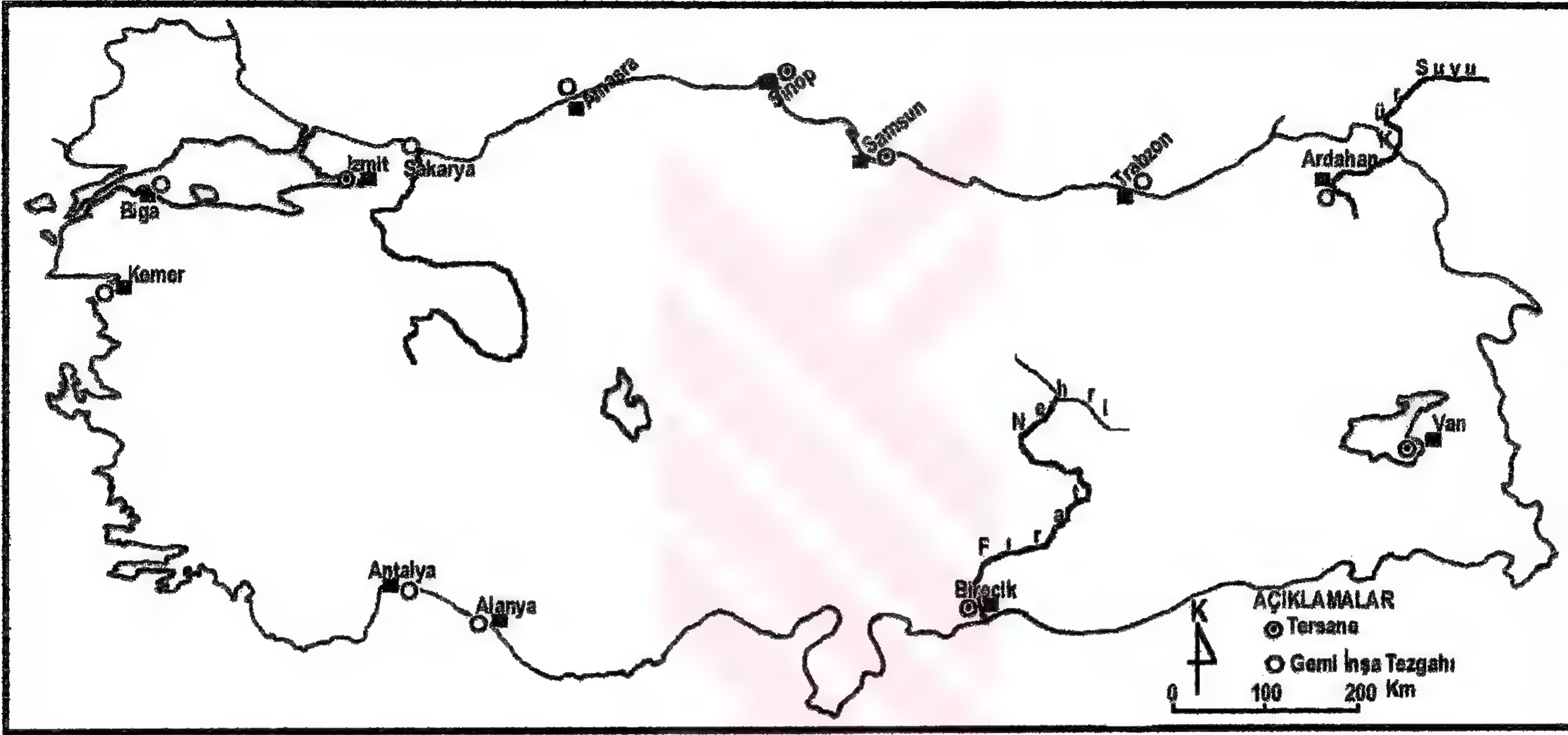
13 Eylül 1582 tarihli Mühimme kaydından anlaşıldığına göre, Kemer'de inşa edilecek 10 pare gemi için Dergah-ı Muallam çavuşlarından Mustafa Çavuş görevlendirilmiştir. Hükümde gemilerin tüm donanımıyla birlikte acilen tamamlanması emredilmiş olmasına karşın talebin yerine getirilip getirilmediği noktasında herhangi bir bilgiye sahip değiliz. Ancak emir tekrarının bulunmaması bu gemilerin yüksek olasılıkla inşa edildiğini göstermektedir[307].

5.3.8. Kür (Kura) Nehrinde Gemi İnşası

Erzurum beylerbeyine ve mal defterdarına gönderilen 25 Aralık 1578 tarihli mühimme kaydında, Kür suyunun hangi mahalinde olduğu belirtilmemiş olmakla birlikte muhtemelen Ardahan'a yakın bir mevkide 3 kıta şayka yapımının kararlaştırıldığını görüyoruz. Şirvan fethine katılacak askeri nehrin karşısına geçirmek için, köprü amaçıyla kullanılacak olan şaykaların altlarının düz olarak inşa edilmesi istenmiştir[308]. Daha sonra gönderilen bir diğer hükümde şayka sayısının 5 olarak

---

[306] BA, *MD. 60*, h. 173, s. 77.
[307] BA, *MD. 48*, h. 349, s. 130.
[308] BA, *MD. 32*, h. 246, s. 119.

Harita 3: XVI. Yüzyılda Anadolu'da Tersaneler ve Gemi İnşa Tezgahları

zikredildiğini görüyoruz. Şaykalar için gereksinim duyulan kerestenin ise Ardahan sancağından temin edilmesi kararlaştırılmıştır[309].

Ayrıca ihtiyaç durumunda Trabzon, Sakarya, Biga, Antalya ve Alanya'da da gemi inşası gerçekleştirilmekteydi[310].

5.4. Anadolu Tersanelerinde İnşa Edilen Gemi Türleri

XVI. yüzyılda Tersâne-i Âmire ve Gelibolu Tersanesi'nde donanmanın ihtiyacını karşılamak üzere çeşitli niteliklerde çok sayıda gemi inşa edildiğini görmekteyiz[311]. Ancak biz burada yalnızca Anadolu sahillerinde mevcut tersanelerde inşa edildiğini tespit ettiğimiz gemi türleri hakkında bilgi vereceğiz.

5.4.1. Kadırga

Yelken devrine yani kalyonculuğun birinci sırayı aldığı tarihe kadar Osmanlı Donanmasının temelini ve asıl vurucu gücünü kadırgalar teşkil etmiştir. İki bodoslaması* arası 55-56 zirâ (41-42 m.) olan bu gemiler gayet uzun ve ensiz, hemen hemen su seviyesinde denilecek kadar alçak, kıçları başlarına oranla daha yüksek ve baş bodoslamaları omurgalarına dikey inen çok hızlı ve kıvrak hareketli bir tekneye sahiptirler. Baş ve kıçlarında etrafı halatlarla çevrili birer yarım güverte bulunur ve buralarda kaptanla savaşçılar dururdu. Bir kadırgada 25 oturak, oturaklardan biri *ocak yeri* yani *matbah* olduğundan 49 kürek vardı ve her küreği 4 veya 5 kişi çekerdi. Mürettebat 100 savaşçı, 196 kürekçi, 20 halatçı, 2 dümenci, bir yelken ve 2 kürek tamircisi, 2 kalafatçı, 2 marangoz, 2 gümi (komi, hizmetkâr) ve hepsine kumanda eden, harita ve pusulayı kullanan bir reis olmak üzere yaklaşık 330 kişiden meydana geliyordu. Bir kadırgaya malzeme olarak 3 yelken, 2 tente, beş lenger 6.500-7.000 kg.

---

309 BA, *MD. 32*, h. 356, s. 180, (Erzurum beylerbeyine gönderilen 21 Mayıs 1579 tarihli hüküm).
310 İdris Bostan, "XVI-XVII. Yüzyıllarda Osmanlı Tersaneleri" , s.616.
311 Detaylı bilgi için bakınız, İ. Hakkı Uzunçarşılı, Osmanlı Devleti'nin Merkez ve Bahriye Teşkilatı, s.455-478; İdris Bostan, *Osmanlı Bahriye Teşkilatı: XVII. Yüzyılda Tersâne-i Âmire*, s. 83-97.
* Yunancadan Türkçeye geçmiş olan bu kelime, Gemi omurgasının baş ve kıç tarafından yukarıya uzanan ağaç veya demir direklerin her birini ifade etmek için kullanılmaktadır. Bkz. (T.D.K) Türkçe Sözlük.

halat ve toplar için mermi olarak yeterince yuvarlak verilirdi. XV. yüzyıl sonlarında her gemide bir büyük topla 4 darpzen ve 8 prangı topu bulunurken[312], daha sonraları biri başta, 2'si yanlarda 3 top bulunuyordu. Kadırganın üç yelkeninden büyüğüne "can kurtaran" denilirdi ve kumda gemiyi yukarı kaldırmak için kullanılırdı. Orta yelken fırtınada açılırdı. Trinkete ise devamlı kullanılırdı. XVII. yüzyılın başlarında bir kadırganın maliyeti 236-500 akçeye ulaşıyordu[313].

5.4.2. Mavna

XV. asırdan itibaren Osmanlı Donanmasında kullanıldığını gördüğümüz mavna menşe-i batıdan gelmeyen tek gemi idi. Kelimenin Türk veya Arap menşeli olduğu konusunda görüşler mevcuttur[314].

Mavna, kadırganın büyüğü olarak tanımlayabileceğimiz *baştarla* dan daha geniş ve yüksek, 26 oturaklı, ekseriya iki bazen üç direkli ve iki katlı olarak inşa edilen çektiri nevinden bir harp gemisi idi. Uzunluğu 65 zira, kıç yüksekliği 20 karış, baş yüksekliği 12.5 karış, kuşak yüksekliği karış idi. 52 küreğin her birini 7 kişi çekmekte idi. 364 kürekçi, yelken ve tirinkete kullanmak için 40 halatçı, 4 usta dümenci, kanatlar üstünde iki kürek arasındaki her mangada üçer kişiden 150 cenkçi ve 30 usta topçu ile hepsinin başlarında denizcilikte mahir, eski ve gün görmüş bir reisle birlikte mavna mevcudu 600 kişiyi buluyordu. Bir mavnada 16 okka atan iki koğuş topu, 6 kolonborna topu, kıç içinde ve omuzluğunda 4, her iki yanında altışardan 12 saçma topu olmak üzere 24 top bulunuyordu[315]. Sinop tersanesinde inşası emrolunan üç kıta mavnanın genel olarak belirtilen bu standartlara uygun olarak tasarlandığını görmekteyiz. Emirde mavnaların kürekle çekilen, hem kıçından hem önünden hem de yanından top atmağa elverişli inşa edilmesi istenmiştir[316].

---

[312] İ. Hakkı Uzunçarşılı, *Bahriye Teşkilatı*, s. 462; İdris Bostan, "Gemi", *DİA*, c. 14, s.13.
[313] İdris Bostan, *Tersâne-i Âmire*, s. 86; İdris Bostan, "Gemi", s. 13.
[314] İdris Bostan, *Tersâne-i Âmire*, s. 87.
[315] İ. Hakkı Uzunçarşılı, *Bahriye Teşkilatı*, s. 460-61; İdris Bostan, *Tersâne-i Âmire*, s. 87-88.
[316] BA, *MD. 10*, h. 393, s. 255.

5.4.3. Şayka

Şayka altı düz ve enli, bilhassa Özi, Dinyeper ve Tuna nehirleriyle Karadeniz'de Osmanlılar ve Kazaklar tarafından kullanılmış bir çeşit harp gemisidir. Şayka kelimesi Rusça *çayka* kelimesinden alınmış olup, martı anlamına gelmektedir. Üç topu bulunan şaykaların uzunlukları 17-33 zira arasında değişiyordu. Her şaykada 20 kürekçi, 20 cenkçi, bir topçu, bir dümenci ve bir de kaptan bulunmaktaydı. XVI. yüzyılda şaykalar daha ziyade Tersâne-i Âmire ve Tuna sahillerinde inşa edilmekteydi[317]. 1578-79 tarihli iki mühimme kaydında Kür (Kura) suyunu geçmek için şayka inşasından bahsedilmesine karşın, köprü amaçlı kullanılacak bu gemilerin teknik ve teçhizat açısıdan yukarıda belirttiğimiz özellikleri taşıması mümkün değilidir[318].

5.4.4. At Gemisi

İnce donanma gemilerinden ve çektirilerin yalnız kürekle hareket eden türlerindendir[319]. Eski salapurya (küçük mavna) ile benzer şekilde inşa edilen at gemilerinin içleri döşemeli olup baş ve kıç tarafları rampalıdır. İki başında ve iki kıç tarafında olmak üzere 4 küreği vardır. Bu gemiler daha ziyade *tımarlı sipahi*lerin nakli için Çardak ile Gelibolu arasında kullanılmakta idi[320]. At gemileri Tersane-i Amire ve Süveyş tersanesi[321] ve Bartın'da[322] inşa edilmekteydi. Ayrıca bu gemilerin Sinop'ta da inşa ediliyor olması kuvvetle muhtemeldir[323].

Anadolu tersanelerinde Askeri amaçla donanmanın ihtiyaçlarına yönelik inşa edilen bu gemilerin yanı sıra, sivil halk tarafından yük taşımak amacıyla inşa edilen ticari maksatlı gemilere de rastlamak mümkündür. Daha ziyade Karadeniz sahillerinde inşa edilen ve rençber gemileri olarak belgelerde yer alan[324] bu gemilerin, şayka veya mavnanın daha küçük bir modeli olarak inşa edildiği düşünülebilir.

---

[317] İ. Bostan, *Tersane-i Amire,* s. 88-89.
[318] BA, *MD. 32,* h. 246, s. 119; h. 356, s. 180.
[319] Midhat Sertoğlu, *Resimli Osmanlı Tarihi Ansiklopedisi,* s. 20.
[320] İ.H. Uzunçarşılı, *Merkez ve Bahriye Teşkilatı,* s.457
[321] İ. Bostan, *Tersane-i Amire,* s. 91.
[322] *12 Numaralı Mühimme Defteri,* c. I, h. 36, s. 25; (Onikidivan kadısına ve Dergah-ı Muallam çavuşlarında Ahmed'e gönderlen 22 Nisan 1570 tarihli hükümde, Bartın'da yapılmakta olan at gemilerinin bir an önce bitirilerek gönderilmesi istenmiştir).
[323] BA, *MD. 10,* h. 393, s. 255; (Kocaeli beyine ve Said kethüdaya gönderilen 979/1571-2 tarihli hüküm).
[324] *12 Numaralı Mühimme Defeteri,* c. I, h. 368, s. 242; (Sinop kadısına gönderilen 26 Mart 1571 tarihli hüküm); BA, *MD. 14,* h. 1165 s. 803; (Sinop kadısına gönderilen 6 Şubat 1571 tarihli hüküm).

İKİNCİ BÖLÜM
DOKUMA VE BOYAMA SANAYİİ

1. DOKUMA SANAYİİ

1.1. Pamuklu Dokuma

Pamuğun tarihte ilk kez kimler tarafından ne şekilde üretildiğine dair elimizde net bir bilgi olmamasına karşın, M.Ö. 3000'lerde[325] pamuk üretiminin yapıldığı bilinmektedir. Türklerde ise, pamuk dokumacılığın yapıldığına dair ilk bilgilere Uygurlara ait hukuk belgelerinde tesadüf edilmektedir. Uygur belgelerinde pamuk *kutık* olarak nitelendirilmekte ve *kutıklıg ve kutıksız örtgüg* ifadesiyle, pamuklu ve pamuksuz dokumalardan söz edilmektedir. Yine benzer şekilde Uygur metinlerinde yer alan *bözçi,* yani bezci kelimesiyle de dokumacılardan bahsedildiği anlaşılmaktadır[326].

Neredeyse insanlığın tarımsal üretime geçişi kadar eski bir tarihe sahip olan pamuğu hemen her dönemde yaygın ve önemli kılan ise maliyetinin düşük ve ekildiği toprağın niteliği açısından çok seçici olmamasından ileri gelmektedir. Pamuklu dokumaların genellikle yıkanılabilen, çok dayanıklı ve aşınmaya karşı dirençli kumaşlar oluşu, ince kumaştan dantele, yelken bezinden kadifeye kadar çok çeşitli ürünlere dönüştürülmesine imkan sağlamıştır.

Daha ziyade nemli ılıman iklim şartlarında, alüvyonlu kumlu topraklarda yüksek kalitede üretimi mümkün olan pamuğun Anadolu'da da önemli bir üretim kapasitesine sahip olduğunu görmekteyiz. İnceleme dönemimizde Anadolu'da hububattan sonra ikinci derecede üretim kapasitesine sahip olan pamuk[327], Eskidünya pamuğu olarak nitelendirilen türdendi, Yenidünya pamuğuna nispet daha az verimli olan bu pamuk türünün ziraatı günümüzde pek tercih edilmemektedir. Olgunlaştığında tümüyle kozasından çıkmadığından dolayı kapalı kozalı pamuklar olarak nitelendirilen Eskidünya pamuğunun hasadı ise elle yapılmaktaydı. Toplanan ürün çırçırlama işleminden geçirilerek lifler tohumlardan ayrılır, yıkanır, açma ve taraklama işlemleriyle

---

325 *AnaBritannica Ansiklopedisi,* "Pamuk" c. 25, İstanbul 1993, s. 35.
326 Bahaeddin Ögel, *Türk Kültür Tarihine Giriş,* c. 5, Ankara 1991, s. 354-55.
327 Halil İnalcık, " Osmanlı Pamuklu Pazarı, Hindistan ve İngiltere Pazar Rekabetinde Emek Maliyetinin Rolü", *Osmanlı İmparatorluğu'nda Toplum ve Ekonomi,* İstanbul 1993, s. 259.

tellerin birbirinden ayrılması sağlanırdı. Gevşek bir yığın oluşturan taraklanmış lifler uzatma ve düzleştirme işlemlerinden sonra bükülerek ip haline getirilirdi[328].

1.1.1. Anadolu'da Pamuklu Dokuma Merkezleri

Anadolu'da pamuklu dokuma merkezlerinin (Harita 4) yaygın olarak pamuk ziraatı yapılan alanlara yakın olduğunu görmekteyiz. İklim şartlarının uygunluğu Anadolu'nun pek çok yerinde pamuk ziraatı yapılmasını mümkün kılmasına karşın özellikle Batı Anadolu'nun gerek üretim miktarı ve gerekse ürün kalitesi itibariyle ön plana çıkışı dikkat çekicidir. Denizli (Lazıkıyye), Manisa, Menemen (Tarhaniyat), Akhisar, Bergama, Ayazmend ve Tire Batı Anadolu'da yer alan önemli pamuklu dokuma merkezleridir. Denizli'de dokunan kumaşların Ege ve Akdeniz limanları vasıtasıyla bazı Akdeniz ülkelerine ihraç edildiği bilinmektedir. Fakat daha da önemlisi Denizli'de dokunan kumaşların gerek Selçuklu ve Beylikler ve gerekse Osmanlı Devlet ricali tarafından tercih edilip kullanılan mamuller oluşudur[329]. Manisa, Menemen Akhisar[330], Bergama'daki üretim, bölge halkının ihtiyacını karşılamaktan öte donanmanın ihtiyaç duyduğu yelken bezi tente bezi ve esir gömleğini karşılamaya yönelikti[331]. İplik üretiminde Ayazmend[332] ve Tire'nin ön plana çıktığını görüyoruz. Özellikle tire ipliği (rişte-i Tire) imparatorluk pazarlarında o kadar hakim duruma gelmişti ki, ince pamuk ipliği için tire kelimesinin kullanımı günümüze kadar gelmiştir[333].

Orta Anadolu'da pamuklu üretim yapan yerler arasında Hamid-eli bölgesi başta olmak üzere, Karaman, Konya ve Niğde zikredilmelidir. Buralarda daha ziyade iç çamaşırı yapımında kullanılan bogasi ve elbise imalatında kullanılan astar üretimi yapılmakta idi[334].

---

[328]*AnaBritannica Ansiklopedisi,* "Pamuk" c. 25, s. 35., (Üretim tekniğine ilişkin verilen bilgilerin hangi döneme ait olduğu belirtilmemiştir).
[329] Turan Gökçe, *XVI ve XVII. Yüzyıllarda Lâzıkıyye (Denizli) Kazâsı,* Ankara 2000, s. 147.
[330] Feridun M. Emecen, *XVI. Asırda Manisa Kazası*, s. 79.
[331] H. İnalcık, " Osmanlı Pamuklu Pazarı, Hindistan ve İngiltere" , s. 262.
[332] *6 Numaralı Mühimme Defteri, h.* 395, s. 214.
[333] H. İnalcık, " Osmanlı Pamuklu Pazarı, Hindistan ve İngiltere" , s. 262.
[334] Ahmet Akgündüz, *Osmanlı Kanunnameleri ve Hukuk Tahlilleri,* c.2, s.175,176; c. 3, s. 164,165; H. İnalcık, " Osmanlı Pamuklu Pazarı, Hindistan ve İngiltere" , s. 262.

Kuzeyde ise Merzifon, Zile, Kastamonu, Küre, Tosya[335] ve Tokat[336], özellikle belirtilmelidir. Buralarda belli bir çeşit üretimden ziyade ihtiyaca yönelik üretim yapıldığı düşünülebilir.

Anadolu'nun güney kısımlarında özellikle Adana bölgesinde önemli bir dokuma sanayiinin mevcut olması beklenirken kayıtlarımızda böyle bir bilgi mevcut değildir. Ancak Tarsus'ta küçük çapta da olsa kirpas ve pamuk ipliği (rişte) imal edildiğini görmekteyiz[337]. Adıyaman (Behisni, Hısn-ı Mansur, Gerger, Kahta) da hem pamuk ziraatı hem de pamuğa bağlı imalatın gerçekleştirildiğini görmekteyiz. Daha doğuda ise yalnızca Diyarbakır'da pamuk ziraatından ve pamuklu dokumadan bahsetmek mümkün olmaktadır[338].

Ayrıca, 15 Eylül 1560 tarihli narh defterinde yer alan kayıtlardan anlaşıldığına göre, Rize, Sinop, Ereğli, Canik, Akçaşehir, Beyşehir ve Nazilli'de kendi isimleriyle anılan bezler dokunmaktaydı[339]. Ancak Rize bezi pamuktan değil kendirin işlenmesiyle elde edilen ketenden imal edilmekteydi[340]. Kendir üretiminin yaygın olarak gerçekleştirildiği Canik (Samsun) ve Sinop'ta dokunan bezlerin de ketenden olma ihtimali oldukça yüksektir.

---

[335] H. İnalcık, " Osmanlı Pamuklu Pazarı, Hindistan ve İngiltere" , s. 262.
[336] Emre Dölen, *Tekstil Tarihi, Dünya'da ve Türkiye'de Tekstil Teknolojisinin ve Sanayiinin Tarihsel Gelişimi*, İstanbul 1992, s. 390, (Batı Anadolu ve Adana bölgesinden gelen ham pamuk Toktat'ta eğrilir dokunur, boyanır ve basma yapılırdı. Tokat'ın kırmızı pamuklu bezleri ünlüydü).
[337] Ali Sinan Bilgili, *Osmanlı Döneminde Tarsus Sancağı ve Tarsus Türkmenleri*, Ankara 2001, s. 89.
[338] Yılmaz Kurt, "XVI. Yüzyılın İkinci Yarısında Diyarbakır Eyaletinde Sanayi ve Ticaret", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, S. 5, İzmir 1990, s. 192.
[339] Mübahat S. Kütükoğlu, "1009 (1600) Tarihli Narh Defterine Göre İstanbul'da Çeşitli Eşya ve Hizmet Fiyatları", *İ.Ü. Tarih Enstitüsü Dergisi*, c. IX, S. 9, İstanbul 1970, s. 34, (Rize bezinin 1589 yılı ve sonrasında alası 120 akçe iken, 1560 yılında alası 60, evsatı 40 ve ednası 20 akçe; Sinop bezinin 1560 yılında alası 14, evsatı 12 ve ednası 10 akçe; Ereğli bezinin 1589 yılı ve sonrasında 1 topu (11 zira) 205 akçe iken, 1560 yılında 120 akçe; Canik bezinin 1589 yılı ve sonrasında 1 topu (6 zira) 90 akçe iken, 1560 yılında 50 akçe; Nazilli penbe bezinin 1589 yılı ve sonrasında 1 topu (6 zira) 90 akçe iken, 1560 yılında 50 akçe; Akşehir bezinin 1589 yılı ve sonrasında 1 topu (10 zira) 225 akçe iken, 1560 yılında 135 akçe ve Beyşehir bezinin 1589 yılı ve sonrasında alasının 1 topu (10 zira) 220 akçe ve ednası 180 akçe iken, 1560 yılında alası 130 ve ednası 110 akçe olarak narh defterine kaydedilmiştir).
[340] M. Hanefi Bostan, *XV-XVI. Asırlarda Trabzon Sancağında Sosyal ve İktisadi Hayat*, Ankara 2002, s. 413-414, (Rize bezinin Trabzon'da da kendir üretimine bağlı olarak yaygın olarak dokunduğunu görmekteyiz. Şehirde üretilen keten bezinin büyük kısmı Trabzon'dan Kemah ve Harput Sancaklarına sevk edilmekteydi).

1.1.2. Dokunan Kumaş Çeşitleri

Pamuklu dokumanın ilk aşamasını, belgelerimizde "rişte" olarak isimlendirilen pamuk ipliği ve ham pamuklu bez olarak tabir edebileceğimiz kirpas teşkil etmektedir. Pamuktan iplik ve ham bez imalatı pamuk yetiştiren yöre halkı tarafından çok basit yöntemlerle yapılmaktaydı. Bogasi ve astar üretiminin de basit tezgahlarda halk tarafından yapıldığını söylemek yanlış olmaz. Ancak *kutnu* ve *futa* gibi ipek içeren pahalı mamuller ve belirli standartlarda üretilmesi istenen yelken bezi daha ileri teknikleri uygulamayı gerekli kılmıştır. Standartları kanunnamelerde açıkça belirtilen bu kumaşları birkaç grupta ele alabiliriz.

1.1.2.1. Bogasi ve Astar

Bogasi ve astarlık kumaşlar pamuklu dokumanın en basit ve temel şeklini teşkil etmekteydi. Pamuk ipliğinin basit bir dokuma işlemine tabi tutulmasıyla elde edilen bu kumaşlara pamuk üretiminin yapıldığı hemen her yerde rastlamak mümkündür. Amerikan bezine benzeyen ve kaput bezini de andıran bogasiler ve daha ince dokunan astarlıklar cüllahlar tarafından dokunurdu[341]. Esasen pamuklu kumaş dokumacılığının büyük kentlerden çok küçük kasaba ve köylere özgü bir ekonomik faaliyet olduğunu söylemek yanlış olmaz, ancak satışa hazırlama aşaması genellikle büyük merkezlerde gerçekleştirilmekteydi. Örneğin Bursa'nın çevre köy ve kasabalarında işlenen bogasiler boyanmak için şehre getirilir, sonrasında satışa sürülmek üzere çarşılara sevk edilirdi[342].

Önemli pamuklu üretim merkezlerinden Hamid-eli'nde bogasi ve astarların standartlarını belirleyen farklı tarihlere ait elimizde iki belge bulunmaktadır. Hemen hemen birbirinin tekrarı olan 1507 tarihli Hamid-eli Cüllah Yasaknamesi ve Yavuz Sultan Selim dönemine ait Hamid Sancağı Kanunnamesi, cüllahların eskiden olduğu gibi bogasileri 7.5 ve astarı 8 arşın işlemeleri, eksik işleyerek halkı zarara uğratmamaları konusunda uyarmaktadır. Aksi taktirde cüllahların, cüllahtan alıp satanların ve tacirlerin elinde bulunan eksik işlenmiş bogasi ve astarların her nerede bulunursa; gerek Bursa şehrinde ve gerekse İstanbul iskelesinde el konularak

---

[341] A. Akgündüz, *Osmanlı Kanunnameleri*, c.2, s. 175

[342] Suraiya Faroqhi, *Osmanlı'da Kentler ve Kentliler, Kent Mekanında Ticaret, Zanaat ve Gıda Üretimi, 1550-1650*, İstanbul 1993, s. 168.

parçalanacağı belirtilmiştir[343]. Ancak yapılan bu sert uyarıların pek bir işe yaramadığı Yavuz Selim devrine ait Hamid Sancağı Kanunnamesi'nde yer alan bilgilerden anlaşılmaktadır. Kanunnamede gelen bogasilerin boylarının hayli noksan olduğu ve bu haliyle Müslümanlara zarar vermenin ötesinde isthisab gelirlerinin azalmasına sebep olduğu belirtilerek kanun-ı kadime uygun hareket edilmesi istenmiştir. Bu kanunnamede cezai müeyyidelerin bir öncekine nispeten daha sert oluşu da dikkat çekicidir. Önceleri sadece eksik işlenmiş malın parçalanması yeterli olmasına karşın bu kez, durumun bu şekilde devam etmesi halinde kadıların sert bir şekilde azarlanacağı ve muhtesiblerin azlolunacağı belirtilmiştir[344]. Manisa'da dokunan bogasilerin de standartlara uygu işlenmediği 1 Eylül 1547 tarihli bir sicil kaydından anlaşılmaktadır. Ancak bu kez problem bogasinin eksik işlenmesi değil, perdahlama esnasında tüylenmesidir[345].

Pamuklu kumaşların gerek iç piyasaya ve gerekse ihracata yönelik üretimi ipekli, sof ve yünlülere nispet bir hayli fazladır. Zengin insanların pamuklu mamulleri pek fazla tercih etmemesine karşın, pamukluların fakir ve orta gelirli halk tabakalarında ve fermanla gösterişten uzak olmaları istenen gayrimüslimler arasında yaygın olarak kullanıldığı tahmin olunabilir. Pamuklular arasında özellikle bogasilerin ön plana çıkması ise daha ziyade iç çamaşırı ve astar imalatında bu tür dokumaların kullanılmasından ileri gelmekteydi. Örneğin üniformaları Selanik'te dokunmuş yünlü giysilerden oluşan Yeniçerilerin iç giyim ve astarları bogasiden yapılırdı[346].

Ankara şer'iyye sicil kayıtlarından bogasi ve astar fiyatlarına ilişkin bazı verilere ulaşmamız mümkün olmaktadır. 26 Nisan 1594 tarihli bir kayda göre, Hacı Yahya bin Hacı Kasım isimli kişi mahkemeye gelerek, Hacı Musli bin Hacı Kayabaliye 85 akçeden iki bogasi, 44 akçeye bir astar ve ayrıca bir miktar bez verdiğini belirterek karşılığında toplam 270 akçelik alacağının tahsil edilmesini istemiştir[347]. Bu durumda iki bogasi 170; bir astar 44 akçe olduğuna göre, miktarı belirtilmeyen bez içinde 56 akçe talep ettiği anlaşılmaktadır. Aynı yıla ait bir diğer kayıtta ise, Mustafa bin Ebvah

---

[343] A. Akgündüz, *Osmanlı Kanunnameleri*, c. 2, s. 175,176.
[344] A. Akgündüz, *Osmanlı Kanunnameleri*, c.3, s. 164-165.
[345] Çağatay Uluçay, *XVII inci Yüzyılda Manisa'da Ziraat, Ticaret ve Esnaf Teşkilatı*, İstanbul 1942, s. 124, (30 Ağustos 1547 Tarihli Manisa Şer'iye Sicili'nde yer alan metnin transkribi aynen verilmiştir).
[346] S. Faroqhi, *Osmanlı'da Kentler ve Kentliler*, s. 157.
[347] *Ankara Şer. Sic.* No: 5, s. 48, (Hacı Musli borcunu 260 akçe olarak kabul etmiş, ancak Hacı Yahya'nın kendisine 6.000 akçe borcu olup bunun 305 akçesini ödemediğini belirterek alacağının tahsil edilmesini istemiştir. Hacı Yahya ise, borcunu tamamen ödediğini ve bir tek akçe dahi borcunun kalmadığını ispat eylediğini belirtmiş ve böylece sicile kaydolunmuştur).

mahkemeye gelerek, Zımmi Sinan veled Merdik'e altı ay vade ile her birisi 140 akçeden, 35 kıta bogasi verdiğini belirterek, alacağının tahsil edilmesini istemiştir[348].

Daha öncede zikrettiğimiz 1600 tarihli narh defterinden, yüzyılın sonlarına doğru dokunan bogasi ve astarların çeşitleri, nerede dokundukları ve fiyatlarına ilişkin bilgi edinmemiz mümkün olmaktadır[349]:

Beyaz Borlu bogasisi: 1589 yılı ve sonrasında alası 240, ednası 170 akçe iken, 1600 yılında alası 150, evsatı 110 ve ednası 70 akçe;

Açık mavi ve nefti bogasi: 1589 yılı ve sonrasında alası 260 akçe iken, 1600 yılında alası 170 ve ednası 120 akçe;

Nefti isperek boyası ve lacivert çivit ile boyalı bogasi: 1589 yılı ve sonrasında 250-260 akçe iken, 1600 yılında 190 akçe;

Karaman astarı: 1589 yılı ve sonrasında 80 akçe iken, 1600 yılında 55 akçe ve Adana'dan gelen astarın 1600 yılı fiyatı 45 akçe olarak deftere kaydedilmiştir.

Narh defterinde ayrıca bogasilerin 1589 yılında eni 1.75 endaze, boyu 12 endaze iken, 1600 yılına eninin 1.25 zira ve boyu 9 zira olduğu belirtilmiştir.

1.1.2.2. Kutnu ve Futalar

Kutnu isminden de anlaşılacağı üzere batı dillerinde pamuk anlamına gelmektedir. Başlangıçta sadece pamuktan imal edilen kutnular zaman içerisinde değişerek pamuk ve ipek karışımından elde edilen bir dokuma türü olarak karşımıza çıkmaktadır.

İpekli dokuma bölümünde geniş olarak yer vereceğimiz üzere Fahri Dalsar ipekli dokumları çözgü telleri sayısını esas alarak sınıflandırma yoluna gitmiştir. Çözgü tellerinin sayısının kumaşın sıklığını ve kalınlığını belirlediği düşünülecek olursa 6.400 adet çözgü teline sahip olan kutnuların oldukça kalın ve sağlam kumaşlar olduğu ortadadır. İlk zamanlar Bağdat ve Şam'dan getirilerek Anadolu'da satılan kutnuların

---

[348] *Ankara Şer. Sic.* No:5, s. 246, (Zımmi Sinan veled Merdik borcunu kabul etmiş ancak, ödemenin şekliyle ilgili aralarından vuku bulan yeni gelişmelerin kendisini zarara uğrattığını belirtmiştir).
[349] Mübahat S. Kütükoğlu, "1009 (1600) Tarihli Narh Defteri", s. 33-34, (14 Eylül 1600 tarihinde yapılan sikke tecdidi ile akçenin vezni; altın ve kuruş karşısındaki değeri yeniden belirlendiğinden, her gruptan mal fiyatları belirlenen yeni raice göre tekrar düzenlenmiştir. Ancak şunu da belirtmek gerekir ki, 1589 yılında gerçekleştirilen tashih sonrası şekillenen fiyatlar, piyasa fiyatları olduğundan daha sağlıklıdır).

yerini sonradan Bursa'da dokunan ve Şehri kutnu olarak isimlendirilen dokumalar almıştır[350].

Kutnular parlak ve göz alıcı olmaları münasebetiyle daha çok kadınlar tarafından kullanılmış ve zaman geçtikçe bunların sayısı alabildiğine artmıştır. Gayrimüslim kadınların mavi ve siyah Bursa kutnusundan yapılmış etek giymek zorunda olmaları[351] bu kumaşın kullanım alanını bir hayli genişleterek arttırmıştır.

Bu sınıfta değerlendirebileceğimiz ikinci dokuma türü futalardır. Önlük manasına gelen bir tabir olan Futa, pamuk ve ipekten genellikle koyu kırmızı renkte dokunurdu[352]. Futaların çözgü tellerinin sayısı da kanun gereği 6.400'den aşağı olamazdı. Kutnu ve futaların daha ziyade göze hoş görünmesi istenen pamukluların dokunmasında tercih edildiğini söylemek yanlış olmaz. Arşiv vesikalarında pamuklu dokuma olarak zikredilen şalvar, kaftan; yorgan, yastık ve minder yüzleri; duvar ve kapı askı ve perdeleri[353] muhtemelen daha ziyade bu kumaşlardan imal edilmekteydi. Özellikleri itibariyle XVI. yüzyılda Manisa'da imal edilen *kızıllı Manisa kuşağını*[354] da bu sınıf içinde zikretmek yerinde olacaktır.

Futaların fiyatları içerdiği ipek ve pamuk oranına göre birhayli farklılık arzetmekteydi. Örneğin Bursa'nın ibrişim futasının zenne; yüksek kaliteli kırmızı olanı 1589 ve takip eden yıllarda 520 akçe iken, 1600 yılında sikke tashihlerine bağlı olarak 340 akçeye düşürülmüştür. Aynı tarihler itibariyle Bursa'nın orta kalite siyah futası 300 akçeden, 230 akçeye ve düşük kalitesi (70 dirhem) 280 akçeden 200 akçeye gerilemiştir. Futa üretiminde Kütahya'nın da önemli bir yerinin olduğunu söylemek yanlış olmasa gerektir. Ancak Kütahya futalarının fiyatlarının düşük olması büyük oranda pamuktan imal edildiklerini göstermektedir. Yukarıda belirtilen tarihler itibariyle Kütahya futalarının fiyatları şu şekilde bir seyir takip etmiştir: Kütahya futanın siyahı 200 akçeden, 150 akçeye; zenne kırmızı futa 100 akçeden 60 akçeye; basması altınlı ve gümüşlü kırmızı futa 150-160 akçeden 130 akçeye gerilemiştir[355].

---

[350] Fahri Dalsar, *Türk Sanayi ve Ticaret Tarihinde Bursa'da İpekçilik*, İstanbul 1960, s. 42.
[351] *7 Numaralı Mühimme Defteri, h. 1989;* S. Faroqhi, *Osmanlı'da Kentler ve Kentliler*, s. 157.
[352] M. Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, c.I, s. 175.
[353] H. İnalçık, *Toplum ve Ekonomi*, s. 259.
[354] F. M. Emecen, *Manisa Kazası*, s. 79.
[355] M. Kütükoğlu, "1009 (1600) Tarihli Narh Defteri", s. 64, (Bursa ve Kütahya futasından bağımsız zikredilen, Kırmızı zenne futanın aynı tarihler itibariyle iyisinin fiyatı (80 dirhem) 680 akçeden, 340 akçeye; orta kalitesi (70 dirhem) 400 akçeden 300 akçeye; düşük kalitesinin 350 akçeden 270 akçeye gerilemiştir).

İç çamaşırı yapımında kullanılan bogasi; elbise yapımında kullanılan kutnu, futa ve astarların haricinde Anadolu'da işlenen farklı pamuklu kumaşlara da tesadüf etmek mümkündür. Bunlarda daha ziyade ipek içeren ve kadınların örtünmesi için tasarlanan kıyafetler nevindendi. Örneğin sarıklarda ve kadın başlıklarında kullanılan tül[356]; Manisa'da dokunan tülbent, makrama[357]; Denizli (Lazıkıye) de dokunan ve *eyazi* ismiyle anılan peçe[358]. bunların belli başlılarıdır.

1.1.2.3. Yelken Bezi Tente ve Esir Gömleği

Osmanlı donanmasında mevcut olan yelkenli gemilerin donanımında ihtiyaç duyulan yelken bezi büyük oranda pamuktan imal edilmekteydi. Fahri Dalsar her ne kadar yelken bezinin ipekten mamul olduğunu söylüyorsa da bunun yaygın bir uygulama olmadığı açıktır. Taşıdığı mürettebatı barındıracak özel bölmesi olmayan küçük tonajlı savaş gemilerinde güneş, yağmur ve benzeri kötü hava şartlarının etkisinden korunmak için kullanılan tenteler pamuktan mamul bir başka metaa idi. Gemilerde kürek çekmek üzere kullanılan esirlerin kıyafetlerinden olan esir gömleği ise yine benzer şekilde pamuktan imal edilmekteydi.

1.3. Pamuklu Dokumaların Vergilendirilmesi ve Üretim Miktarı

Ham pamuğun işlenerek günlük kullanım metaına dönüştürülünceye kadar geçen süreçte sürekli olarak el değiştirmesi pamuklu dokuma merkezlerini ve üretim miktarını belirlememiz noktasında önemli sıkıntılara sebep olmaktadır. Üretim bölgelerini ve üretim miktarını belirlemede genellikle tahrirlerde ve iltizam sözleşmelerinde yer alan damga ve kapan resimleri esas alınmaktadır. Ancak şehirde satışa sunulan malların orada üretilip üretilmemesine bakılmaksızın hemen her türlü ticari metadan alınan bu vergiler üretimin nerede yapıldığını belirlememiz noktasında net bir hükme varmamızı güçleştirmektedir.

---

[356] H. İnalcık, " Osmanlı Pamuklu Pazarı, Hindistan ve İngiltere" , s. 259.
[357] F. M. Emecen, *Manisa Kazası*, s. 78.
[358] Turan Gökçe, *Lâzıkıyye Kazâsı*, s. 148.

Hamidili (Burdur Isparta yöresi) sancağı Anadolu'da önemli pamuklu dokuma merkezlerinden birisiydi. Daha ziyade bogasi ve astar dokumacılığı ile ön plana çıkan Hamidili'ndeki bogasi damgası 1560-61 yılı itibariyle yaklaşık 40.000 akçe idi. Üç yıllık iltizam bedelinin ise yüzyıl içinde sürekli artarak 400.000, 420.000 ve nihayet 520.000 akçeye ulaştığını görmekteyiz[359]. Bogasi damgasının şehirde satışa sunulan bogasilerden alınan bir vergi olduğu düşünülecek olursa, bu üretimin tamamının Hamid-Elinde yapıldığını söyleyebilmemiz en azından teknik açıdan pek mümkün olmayacaktır. Ancak yüzyıl içinde Hamid-Eli'nde üretilen bogasilerin standardını belirlemek üzere hazırlanmış olan kanun hükümleri[360] bize burada önemli düzeyde bogasi üretildiği noktasında fikir vermektedir. Böylesi yoğun bir üretim merkezine ise dışarıdan bogasi getirilmesi pek mümkün görünmemektedir.

Bogasi üretiminde önemli bir diğer merkez Gülnar, Silifke, Karataş, Mut ve Selendi kazalarını kapsayan İçel sancağıdır. İçel sancağı bogasi damgası için verilen üç yıl süreli iltizam teklifleri 4 Eylül 1558 yılı itibariyle 700.000 akçe iken takip eden yıllarda bu miktarın 1.100.000 akçeye kadar çıkmış olduğunu görüyoruz[361]. Bogasi damgasının bir ticaret vergisi olduğu gerçeğine karşın, Bölgenin pamuk üretim merkezlerine yakın olması sebebiyle vergi gelirinin tamamının İçel sancağında üretilen pamuklulara ait olduğu düşünülebilir. Hamid-Eli ve İçel bölgesinden ihraç edilen pamuklular Ankara, Bursa ve İstanbul gibi şehirlere satılmak için gönderildiğinde her el değiştirişinde yine belli oranlarda damga resmine maruz kalmaktaydı.

Pamuk yetiştirilen alanlara yakınlığıyla bilinen bir diğer bölge olan Tarsus'taki üretim, Tahrir defterlerine *mahsul-i kapan-ı penbe ve kirpas ve rişte* ismiyle kaydedilmiştir. 1536 ve 1543 yıllarında 4.000 akçe olan bu gelirin 1572 yılında 15.000 akçeye yükseldiğini görmekteyiz[362]. Tahrir esnasında belirlenen ve statik olarak sürekli defterlere kaydedilen bu rakamın iltizama veriliş aşamasında yaşanan açık attırmada bir miktar daha değer kazandığını tahmin edebiliriz. Ancak her şeye rağmen bu rakam Hamid-Eli ve İçel'e göre kıyas kabul etmeyecek derecede düşüktür.

Aynı bölgede yer alan Sis (Kozan) de üretilen malın damgalanması suretiyle uygulanan bir vergilendirme yerine, maktu, yani üretim miktarına bakılmaksızın her yıl belirlenen belli bir paranın tahsil edildiğini görüyoruz. 1572 tarihli Mufassal Tahrir

---

[359] S. Faroqhi, *Osmanlı'da Kentler ve Kentliler*, s. 162.
[360] A. Akgündüz, *Osmanlı Kanunnameleri*, c.II, s.175,176; c. 3, s. 164,165
[361] S. Faroqhi, *Osmanlı'da Kentler ve Kentliler*, s. 165.
[362] A. S. Bilgili, *Tarsus Sancağı*, s. 89.

Defterinden anlaşıldığına göre bu yolla Sis'teki dokumacı tezgahlarının her birinden yılda ikişer akçe olmak üzere toplam 400 akçe gelir sağlanmaktaydı[363]. Üretimin yok denilecek kadar az olmasının böyle bir uygulamayı teşvik ettiği açıktır. Çünkü böylesine düşük bir gelir üzerinde meydana gelebilecek olumlu bir değişikliğin devleti ciddi zararlara uğratması söz konusu olamazdı.

Anadolu'daki pamuklu üretimi tespit edebilmek için farklı bir yöntem izleyen Halil İnalcık, Kefe iskelesi ile Akkerman ve Tuna limanları gümrük defterlerini inceleme yoluna gitmiştir. 1487-1490 tarihleri arasında *Kefe İskelesi Bakaya Defteri*'ne göre Anadolu'dan bu limana gelen pamuklu kumaşların çeşidini, nereden sevk edildikleri ve tacirlerin mensup oldukları dinleri tespit etmeye imkan sağlayan tabloyu aynen veriyoruz.

TABLO 2: Anadolu'dan Kefe İskelesine Sevk Edilen Pamuklu Dokumalar[364]

Çeşit	Miktar	Fiyat Akçe Hesabıyle	Getiren Tâcirin Geldiği Yer
Pamuk	9 tay veya 6.300 parça	-	Kayseri, Bursa, Kastamonu (Hepsi Müslüman)
Dülbend	11 parça	Parçası: 275	İran: Müslüman
Bogasi	Yaklaşık 1.000 parça	Parçası: 40-60	Konya, Ankara, İstanbul, Bolu, Bursa, Karahisar, Gümüş, Tosya, Denizli (hepsi Müslüman)
Kirbâs	Yaklaşık 160 bin parça	Parçası:3-3.25	Tosya, Merzifon, Zile, Amasya, Gümüş, Küre, Kastamonu, Sinop, Bolu, Ankara, Konya, Karaman, Kayseri, Niğde, Gordes (Gördes), Sivrihisar, Denizli, Uşak, Bursa, Samsun
Kirbâs çadır	53	Parçası: 56	Merzifon
Futa (peştamal)	90	Parçası: 38	Bursa, İstanbul: Müslüman, bir Yahudi
Yorgan	9	Parçası: 100	Ankara: Müslüman
Döşek yüzü	4	Parçası: 37.5	Kastamonu: Müslüman
Astarlık ve örtü (bitane)	1.800	Parçası: 20-50	Ankara, Uşak, Bursa, Konya, İstanbul, Niğde: Hepsi Müslüman
Begama Bitanesi	352	Parçası: 30-50	Bursa, İstanbul, Konya: Hepsi Müslüman
Mendil (Makrama)	246	Parçası: 7	Sinop: Müslüman tacirler, bir Yahudi

363 Y. Kurt, "*Diyarbakır Eyaleti*", s. 192.
364 H. İnalcık, " Osmanlı Pamuklu Pazarı, Hindistan ve İngiltere" , s. 260-61.

Makrama harcı	76	-	İstanbul: Müslüman
Destar (sarık)	46	Parçası:50-100	Bursa, Konya, İstanbul: Hepsi Müslüman
Mücevveze destarı	20	Parçası: 40	İstanbul: Müslüman
Yorganlık	34	Parçası:50	İstanbul, Kastamonu: Hepsi Müslüman
Pamuk ipliği	-	Batman: 150 Yükü: 100	Ankara, İstanbul, Niğde, Konya: Hepsi Müslüman

Bu listedeki toplamlar bir tek gümrük bakaya defterinden geldiğinden dolayı verilen tarihler arasında yapılmış tüm ithalatı kapsamamaktadır. Tacirin geldiği yer, genellikle getirdiği malın o yerde yapılmış olduğunu veya oradan yeniden ihraç olunduğunu göstermektedir. Bursa, İstanbul ve hatta Ankara menşeli malların önemli bir kısmı, bu ticaret merkezlerine, Anadolu pamuklu sanayi merkezlerinden yerli tüccarlar tarafından getirilmekteydi. İstanbul gibi yeniden ihracat yapan büyük pazarlar arasında Kastamonu, Amasya, Sinop, Kayseri ve Konya'yı sayabiliriz. Bu merkezlere çoğu ham olarak gelen pamuklular, orada boyanıp, cendereye çekildikten sonra tam mamul olarak ihraç olunurdu[365].

Anadolu pamuklularının Tuna'dan Kafkasya'ya kadar tüm kuzey memleketlerine olan ihracatının XVI. yüzyılda da devam ettiğini görüyoruz. Nitekim XVI. yüzyılın başlarına ait olan Akkerman ve Tuna limanlarına ait iki ayrı gümrük defterine göre, Anadolu'dan sadece Akkerman kara yolu ile Boğdan ve Lehistan'a üç ay gibi kısa bir dönemde; yaklaşık 540 adet bogasi elbisesi, 23 kıta borlu renkli bogasi, yaklaşık 700 kıta renkli bogasi, 7 takım pamuklu dolama, 138 kıta beyaz bogasi, 15 takım kadın için dolama bogasi, yaklaşık 2000 zira kirbâs, 200 adet teğelti, yaklaşık 800 kıta meyân-bend kuşak, 6 parça Bergama alacası, 6 parça Tire alacası, yaklaşık 50 deste makrama, yaklaşık 700 kıta bitâne ve 2 deste (20 kıta) gömlek ihraç edilmiştir. Ayrıca aynı defterlere göre miktarları belirtilmemekle birlikte, Yerköğü iskelesinden Eflak'a; Semendre, Hiram ve Güvercinlik iskelelerinden Eflak ve Macaristan'a pamuklu sevkıyatı yapıldığı anlaşılmaktadır[366]

Anadolu pamuklularının ihracına ilişkin bilgilerimiz bununla sınırlı değildir. XVI. yüzyıl başlarına ait Broşov gümrük defterinde buradan geçen doğu malları

[365] H. İnalcık, " Osmanlı Pamuklu Pazarı, Hindistan ve İngiltere" , s. 261.
[366] H. İnalcık, " Osmanlı Pamuklu Pazarı, Hindistan ve İngiltere" , s. 263.

arasında Anadolu bogasilerinin de kayıtlı olduğu görülmektedir. Ayrıca 1550-1580 yılına ait Osmanlı gümrüklerine ilişkin kayıtlardan, Macaristan'a pamuk, Karaman bogasisi, bürüncük, takye, teğelti, bogasi elbise mintan, dülbend, pamuk ipliği, kirbas, meyân-bend ve yorgan gönderildiği anlaşılmaktadır. Bu mallar arasında geniş ölçüde gönderilen, pamuk, pamuk ipliği, bogasi ve kirbastır. Ekonomik getirisine baktığımızda sadece Vac (Waitzen) gümrüğünden 1560 yılı itibariyle Eylül ve Ekim aylarında 700 Macar altını değerinde pamuk, 250 altın değerinde dülbend (müsselin) ve yaklaşık 70 altın değerinde iplik geçmiştir[367].

Tersâne-i Amire'de inşa edilen gemilerin yelken bezi ve tente ihtiyacı büyük oranda pamuk üretiminin bir hayli fazla olduğu Ege bölgesinden temin edilmekteydi. Mühimme Defterlerinde yer alan kayıtlar üretim tarihleri ve miktarı hakkında bize bazı bilgiler sunmaktadır; Saruhan beylerbeyine gönderilen 1 Ocak 1566 tarihli hükümde, Galata'da inşası devam eden gemiler iç hassa reislerinden Ali Reis ile emri şerif gönderilip 150.000 zira yelken bezi talep edilmiş ve karşılığında 2.000 flori bırakılmış olmasına karşın yelkenlerin ulaşmadığı bildirilmiştir[368]. Saruhan beylerbeyine gönderilen aynı tarihli ikinci bir hükümde ise 5.000 kıta yelken bezi ve 4.000 kıta tente bezinin masrafı mukataalardan karşılanmak koşuluyla satın alınıp gönderilmesi istenmiştir[369].

Ancak M. Feridun Emecen'in 972-78 / 1564-72 dönemine ait muhasebe kayıtlarını inceleyerek sunmuş olduğu bilgiler Saruhan sancağı kazalarından Akhisar ve Menemen (Tarhaniyat) kadılıklarında sipariş üzere dokutulan yelken bezi, tente ve esir gömleğinin miktarını net bir şekilde ortaya koymaktadır.

---

[367] H. İnalcık, " Osmanlı Pamuklu Pazarı, Hindistan ve İngiltere" , s. 265.
[368] *5 numaralı Mühimme Defteri,* h. 742, s. 288.
[369] *5 numaralı Mühimme Defteri,* h. 758, s. 293.

TABLO 3: Saruhan Bölgesinde Devlet Adına Yapılan Pamuklu Üretim[370]

Gönderildiği Seneler	Gönderilen Kaza	Gönderilen Bezin Çeşidi	Bezin Miktarı		Birim Kıt'a Fiyatı	Yekûn	Nakliye Navlun Masrafı	Cem'an Ödenen Meblağ
			Kıt'a Olarak	Zira Olarak				
1564-65	Tarhaniyat	Yelken bezi Tente bezi	2322 1630	32985 22734	48.5 35	112813 57781	-	170594
1565-66	Akhisar	Yelken bezi Ve kirpas-ı tente	5672	87916	48	282786	7444	290230
2 Şubat-30 Mart 1566	Tarhaniyat	Yelken bezi	3758	56370	54	203495	7570	219796
16 Şubat-29 Mart 1567	Tarhaniyat	Yelken bezi	2515	37725	57-58	144397	3128	147525
27 Ekim-25 Aralık 1567	Tarhaniyat	Yelken bezi	1943	29145	57-58	109980	2516	112496
24 Kasım 1567 3 Nisan 1568	Tarhaniyat	Yelken bezi	3520	52800	66-67	215757	5980	221737
1568-69	Tarhaniyat	Yelken bezi Esir gömleği Ve zîr câme	2560 2005	38400 30075	68-69 40-41	171811 80343	3698	258852
1569-70	Tarhaniyat Ve Akhisar	Yelken bezi Esir Gömleği Ve zîr câme	9000 4000	135000 60000	65 41	593508 166988	8541	769037
29 Kasım 1570 19 Mayıs 1571	Tarhaniyat	Yelken bezi Esir Gömleği Ve zîr câme	8240 4001	123600 60015	66-67 41-42	544683 166968	10686	722337
1570-71	Akhisar	Yelken bezi	760	11400	66	48825	1175	50000

Tablodan anlaşılacağı üzere, 7 sene zarfında bu iki kazadan İstanbul zirası ile toplam 778.165 zira bez gönderilmiş, buna karşılık 2.962.604 akçe masraf yapılmıştır.

Anadolu'daki pamuklu üretimi belirlemek için zaman zaman boyahane gelirlerinden istifade edilme yoluna gidilmiş; boyahane gelirinin yüksek oluşu pamuklu dokumanın fazla oluşuna bağlanmıştır. Ancak ipekli, yünlü dokumalar ve sofların boyahanelerde boyanarak satışa sunulduğu düşünülecek olursa, boyahane gelirleri pamuklu dokuma değil, belki Anadolu'daki dokuma sanayisinin hacmini belirlemede kullanılabilir.

---

370 F. M. Emecen, *Manisa Kazası*, s. 252,53; (1 kıt'a 15 İstanbul zirâsıdır).

1.2. İpekli Dokuma

1.2.1. İpekçiliğin Ortaya Çıkışı ve Yayılması

İpeğin ilk olarak nerede ve kimler tarafından bulunduğuna dair elimizde kesin bilgiler olmamakla birlikte, ipekçiliğin ilk olarak doğu memleketlerinde yapıldığı ve batı yönünde bir seyir izlediği açıktır. İpeğin ilk olarak Çin'de kullanıldığına dair bilgilerin doğruluğu tam olarak kanıtlanamamıştır. Ancak ipeğe dair en eski bilgilere Çin kitaplarında rastlamak mümkündür. Muhtemelen ipekçilik ilk olarak Çin'in kuzey doğusunda *Şantuk* çevresinde başlamıştır. Romalıların ipeğe *seres ismini verdiklerini görüyoruz ki Uzak Doğu* anlamına gelen bu kelime ipekçiliğin ilk olarak Çin'de başlamış olma ihtimalini kuvvetlendirmektedir. İpekçilik ilk olarak Çin'e yakın bölgelerde yapılmış olsa bile onun değerinin yükseltilmesi noktasında Çin'in önemli rol oynadığı söylenebilir. İranlılar da ipekçiliği ilk önce kendilerinin yaptığını ileri sürerler. Bu görüş pek fazla kabul görmemekle birlikte İran ipekçiliğinin Dünya tarihindeki yeri yadsınamaz. İpekçiliğin batı medeniyetlerine yayılması ise muhtelif noktalardan tezahür etmiş olmakla birlikte Anadolu'nun bu hususta köprü vazifesi gördüğü açıktır[371].

Anadolu ipekçiliğinin gelişimini doğrudan İran'dan gelen ipeğe bağlamak doğru bir değerlendirme olmayacaktır. Çünkü Anadolu'da ipek böcekçiliği ve dolayısıyla ham ipek üretimi Bizans döneminde belli düzeyde gerçekleştirilmekteydi. Anadolu'nun doğusunda Diyarbakır ve Siirt; batısında Filâdelfiya olarak adlandırılan Alaşehir ve Balıkesir önemli ipek üretim merkezlerindendi. Özellikle Balıkesir ipekleri Bizans ipek dokumacıları tarafından tercih edilmekteydi[372].

Türk ipekçiliğine ilişkin olarak eski vesikalardan bahsetmek mümkün değildir. XIII. yüzyıl Selçuklu sanatı içinde tesadüf edilen Anadolu ipekli dokumacılığı[373], XIV. yüzyıla gelindiğinde büyük bir gelişme göstermiş, özellikle bu asrın sonunda Bursa şehri önemli bir ipek ticaret ve sanayii merkezi haline gelmiştir. Bursa ipekçiliğinin XV. yüzyılda da önemini muhafaza ettiğini görüyoruz. Avrupa'da ipekli sanayiinin büyük gelişme göstermesi ve buna mukabil İran'ın meşhur ipeğinin Tebriz'den kervan yolu ile Bursa'ya getirilerek burada Avrupalı tacirlere pazarlanması, özellikle yüzyılın ikinci

---

371 Fahri Dalsar, *Bursa'da İpekçilik*, s. 2, 3, 5.

372 İ. Hakkı Uzunçarşılı, *Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu, Karakoyunlu Devletleri*, Ankara 1988, s. 250.

373 David Gudiashvili, "XV-XVII. Yüzyıllarda Türkiye'de İpekli Kumaş Dokumacılığı", *Osmanlı-İktisat*, c. 3, Ankara 1999, s. 88.

yarısında Bursa'nın Halep gibi Akdeniz memleketleri içinde önemli bir ipek merkezi haline gelmesini mümkün kılmıştır[374].

1.2.2. XVI. Yüzyılda Anadolu İpekçiliği

Osmanlıların Selçuklu ve Bizans'tan devraldığı ipekli dokuma sanayii, istikrarlı gelişimini Osmanlı yönetimi altında da sürdürmüş ve XVI. yüzyıla gelindiğinde güçlü bir uluslararası sektör hüviyetine kavuşmuştur. Bu dönemde Bursa'nın yanı sıra İstanbul'un da ipekli dokuma alanında önemli bir merkez haline gelmesi, ham ipeğe duyulan ihtiyacı arttırmıştır. Her ne kadar Anadolu'nun bazı bölgelerinde ipek böcekçiliği yapılıyorsa da, sektörün büyüklüğü göz önüne alındığında Osmanlı ipekli dokuma sanayiinin varlığını sürdürebilmesinin İran'dan gelen ipeğe bağlı olduğu çok açıktır. XVI. yüzyılın ilk yarısında Osmanlı-İran ilişkilerinin iyi olması ve ipek ticaretinin tam bir güven içinde yapılabilmesi sektörün büyümesini teşvik etmiştir.

XVI. yüzyılda Anadolu'nun en önemli ipekli dokuma merkezinin Bursa olduğuna hiç şüphe yoktur. Bu dönemde diğer Anadolu şehirlerinde de (Harita 4) küçük çapta ipekli dokuma yapılmasına karşın Bursa'nın önemi artarak devam etmiştir. Henüz yüzyılın başında Bursa'da 1.000 ipekli kumaş dokuyan tezgahın bulunması, dokunan ipekli kumaşların ne denli büyük bir ihtiyaca cevap verdiğini göstermesi açısından önemlidir. Bu tezgahların bir kişilik, küçük birer ev dokumacılığı şeklinde çalıştıkları da zannedilmemelidir. O tarihte, ipekli dokumacılık 50-60 tezgah sahibi büyük sermayedarların elinde önemli bir sanayi kolu olarak teşekkül etmiştir. Bu sermayedarlar, içinde bir çok işçinin çalışabileceği büyük atölyeler açarak, gece gündüz ipekli kumaşlar dokutmak suretiyle yüzyıla damgalarını vurmuşlardır[375].

XVI. yüzyılda gerek ülke içinden ve gerekse dışardan gelen ibrişim Bursa'da Koza-Hanı'nda* pazarlanmaktaydı. İran ipeği üzerine Osmanlılar ilk gümrüğü Tokat'ta ikincisini ise Bursa'da almaktaydılar. Zaman zaman İran tarafında rahatsızlığa sebep olan bu uygulamaya rağmen İran tacirlerinin Bursa'da tam bir hukuki emniyetle iş

---

374 Halil İnalcık, "Bursa I. XV. Asır Sanayi ve Ticaret Tarihine Dair Vesikalar", *Osmanlı İmparatorluğu Toplum ve Ekonomi*, , s. 208-9.

375 Fahri Dalsar, *Bursa'da İpekçilik*, s. 28-29.

* 1490'da II. Bayezid tarafından yaptırılan bu koza hanı Hân-i Cedid, Sîkeş-Hanı ve Beylik-Yeni-Kervansaray isimleriyle anılıyordu. Bkz.. H. İnalcık, "XV. Asır Sanayi ve Ticaret ", s.209.

yaptıklarını görmekteyiz. Bursa pazarına getirilen ibrişim çeşitleri arasında en makbulü İtalyanların *setta stravai* dedikleri e*sterâbâdî* ibrişimdi. Bu ipeğin fiyatı gerek yerli dokumacılar ve gerekse dışarıdan gelen Ceneviz, Venedik ve Floransa tüccarlarının yoğun ilgisi ve biraz da akçenin değerini kaybetmesi nedeniyle tedrici olarak yükselmiş, 1467'de 50; 1478'de 67; 1488'de 70 akçeye çıkmıştır. 1501 yılına gelindiğinde ise bu ipeğin fiyatının değişmeden 65-70 akçe civarında seyrettiğini görüyoruz. İpek kervanının gecikmesi durumunda fiyatlar derhal yükselmekteydi. Floransalı firmaların ajanı olan Maringhi'nin 1501 tarihli olarak yaptığı tahmine göre, Bursa ipekli sanayiinin günlük ipek ihtiyacı beş fardello (yük), yani yaklaşık 307.5 kg dır[376].

Bursa İpekçiliğinin gelişimini en iyi ifade eden örnek ise şüphesiz 1514 Çaldıran seferi sonrası alınan ganaim defterinde; I. Selim'in Tebriz'de Heşt-bihişt sarayından aldığı eşyalar arasında Bursa kumaşından yapılmış doksan elbisenin kaydına rastlanmasıdır. Ayrıca I. Selim'in Tebriz'den getirdiği ustalar arasında bir tek dokumacının bile bulunmaması, sektörün geldiği noktayı göstermesi açısından önemlidir[377].

XVI. Yüzyılda ipekli dokumacılığın Bursa'nın yanı sıra Anadolu'nun diğer bazı şehirlerinde de küçük çapta yapıldığını görmekteyiz. Yüzyılın ilk yarısında Mardin'de ipek (vale) işleyen tezgahlardan bulunmaktaydı[378]. Diyarbakır'da da ipekli dokumacılığın yapıldığı bilinmektedir. Hatta XV ve XVI. yüzyıllarda Karadeniz sahilinin ünlü ticaret limanı olan Ünye'den Diyarbakır'ın ham kırmızı ipeklerinin ihraç edildiği görülmektedir[379]. Dut yaprağına vergi kaydedilmesi Manisa kazasında da az miktarda ipek böcekçiliği yapıldığını, hatta küçük çaplı ipek dokuma tezgahlarının bulunduğunu hatıra getirmektedir[380]. Yine bu dönemde Amasya'da bir ipekli çeşidi olan tafta; Alaşehir ve Maraş'ta atlas; Birecik, Aydos ve Göynük'te ise çeşitli türlerde kadifeler işlenmekteydi.

XVI. Yüzyılın ikinci yarısında Osmanlı ipekli sanayiinin yeni bir döneme girdiğini görüyoruz. Daha öncede belirttiğimiz gibi İran'dan gelecek ipeğe bağımlı bir sektör olan Osmanlı ipekli dokumacılığı, ipeğin gecikmesi veya az gelmesi durumunda ciddi sıkıntılar yaşamaktaydı. Örneğin, 982/1572 tarihli bir sicil kaydından anlaşıldığına göre, bu tarihte İran'daki veba salgınına bağlı olarak Bursa'ya, 1570 yılına oranla çok

[376] H. İnalcık, "XV. Asır Sanayi ve Ticaret ", s.209-211.
[377] Tahsin Öz, *Türk Kumaş ve Kadifeleri*, c. I, İstanbul 1946, s. 42.
[378] Nejat Göyünç, *XVI. Yüzyılda Mardin Sancağı*, s. 137.
[379] İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, c. III/2 Ankara 1977, s. 576.
[380] F. Emecen, *XVI. Yüzyılda Manisa Kazası*, s. 258.

az ipek gelmiş ve Mizan-ı Harir mültezimi olan Yasef veledi Salamon Meclis-i Şer'e başvurarak zarar ettiğini belirtip, anlaşma kaydının yeniden düzenlenmesini talep etmiştir[381].

Özellikle yüzyılın son çeyreğinde İran üzerine yapılan seferlerin Bursa'daki ipekli dokuma sanayiini ciddi bir şekilde sarstığını görmekteyiz. 987/1579 tarihli bir Mühimme kaydından anlaşıldığına göre, Bursa ipek (harir) mukataasını 55 yük[*] (5.500.000) akçeye iltizam edip, 40 akçe yevmiye ile katip olan Yahudi Musa'nın iki senelik hesabını gören Bursa kadısı, eksik olan 15 yük akçeyi talep ettiğinde, Yahudi Musa İran ile sefer olduğundan ipeğin az geldiğini ve bu sebeple açığın oluştuğunu beyan etmiştir[382]. 989/1581 tarihli bir başka kayıtta, bervech-i iştirak ve iltizam eminleri olan Mehmed bin Abdullah ve Ramazan bin Abdullah isimli kişilerin benzer bir taleple Meclis-i Şer'e başvurduklarını görüyoruz. İran seferleri sebebiyle ülkeye gelen ipeğin yarı yarıya azalması ve fiyatının artması sebebiyle kumaş işleyen tezgahların kapatıldığını söyleyen eminler, tahvillerine göre tamgayı akmişe ve Rüsum-ı ihsariye için vaat ettikleri 782.000 akçe ile gümrük, kantariye ve dengin için vaat ettikleri 60.000 akçeyi ödeyebilmeleri için iltizamın 989/1581 yılından geçerli olmak üzere, altı yıllığına tekrar kendilerine verilmesini talep etmişlerdir[383]. Bu iki kayıt tetkik edildiğinde görüleceği üzere devletin zararı iki yönlü olmuştur; bir yandan ipek işleyen tezgahlardan vergi alamazken diğer yandan önemli bir gümrük vergisinden mahrum kalmıştır.

XVI. yüzyılın sonlarına gelindiğinde Bursa ipekli dokuma sanayiinin çöküşüne şahit oluyoruz. İpekli dokuma ile uğraşan sanat ehlinin seferlere katılması çöküşü hızlandırmıştır. Bu dönemde 46 tezgahlık dokuma karhaneleri bir tezgahlık ufak işletmelere dönüşmüş; Husrev'in 15 tezgahlı, Ömer'in 20 tezgahlı, Mustafa

---

381 F. Dalsar, *Bursa'da İpekçilik*, s. 180, (Bazı eksik okumalara rağmen sicil metni tam olarak verilmiştir).
* 100.000 akçe = 1 yük; 100.000 yük = 1 hazine; 100.000 hazine = 1 define; 100.000 define = 1 mahsen; 100.000 mahsen = 1 mal-ı mısır; 100.000 malımısır = 1 kubbe; 100.000 kubbe 1 mağara; 100.000 mağara = 1 mal-ı dünya. Bkz. Ekrem Kolerkılıç, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Para*, Ankara 1958, s. 32.
382 BA, *MD. 41*, h. 891, s. 419, (Yahudi Musa iltizamın aynı şartlarla kendisine üç yıllığına verilmesi durumunda zarar telafi edeceğini taahhüt etmektedir).
383 *Bursa Şer. Sic.* No: A-119, b. 1041, s. 102, (Adı geçen eminler tamgayı akmişe ve rüsum-ı ihsariye mukataasını 3 Eylül 1578'den üç yıllığına 782.000 akçeye; şemhane mukataasını 7 Haziran 1578'den üç yıllığına 60.000 akçeye; gümrük, kantariye ve dengin mukataasını 1 Kasım 1578'den üç yıllığına 435.000 akçeye iltizama olarak tahvil sonunda toplam 1.277.000 akçe ödemeyi taahhüt etmişler, ancak zikredilen sebepten dolayı 645.960 akçe eksik ödeme yapmışlardır. Eminler zararı telafi edebilmek için, tamgayı akmişe ve rüsum-ı ihsariye mukataasını 1 Ağustos 1581'den altı yıllığına 1.564.000 akçeye; şemhane mukataasını 5 Mayıs 1581'den altı yıllığına 120.000 akçeye; gümrük, kantariye ve dengin mukataasını 29 Eylül 1581'den altı yıllığına 870.000 akçeye iltizama alarak toplam 2.544.000 akçe vermeyi taahhüt etmişler ve ileri sürdükleri bazı diğer şartlarla birlikte teklifleri kabul edilmiştir.

Abdüllatif'in 40 tezgahlı imalathanelerinden eser kalmamıştır. Bunun gibi bir çok sanat ve sermaye sahibi İran seferlerinde ölmüştür. 1587 tarihinde yapılan bir yoklama da Bursa'da faaliyet gösteren ipekli dokuma tezgahların sayısının sadece 12 olması durumun vahamiyetini göstermesi açısından önemlidir[384].

1.2.3. Anadolu'da Dokunan İpekliler ve Standartları

İpekli dokumanın ilk ayağını dokunacak kumaşın türüne uygun ibrişimin hazırlanışı teşkil etmekteydi. Kemhalar, atlaslar ve kutnular, kadifeler, tafta ve valeler her biri farklı kalite ve standartlarda ibrişimlerden dokunmaktaydı. Hamcılar taifesinin mizandan aldıkları en pahalı ibrişime *saravay* ismi verilirmekteydi. Saravay ince olduğundan pişirilmesi ve boyanması son derece kolay olurdu. Bunun bir derece kalitesizine ise *tilan* ve *kenar* denilirdi ki bunlar yoğun dokunuşlu olduklarından pişirilmesi ve boyanması bir hayli zordu[385].

Devletin Standardizasyonu korumak için, ibrişimin mizandan alınışından, kumaşların dokunuşuna kadar geçen hemen her aşamada denetleyici ve düzenleyici rolü üstlenmesine karşın, istismarların önüne geçmede birhayli zorlandığını görüyoruz. Hamcı taifesinin farklı kalitede ibrişimleri birbirine karıştırmak suretiyle pot, meşdud ve hav elde etmelerini, ipekli dokumanın standardını bozan ilk teşebbüs olarak değerlendirebiliriz[386]. Ayrıca hamcıların kanuna uygun olarak, hav işleyecek dolapçılara her bir teli ayrı ayrı büktürmeleri gerekirken, birini büktürüp birini büktürmeyerek dolap ücretinden yarı yarıya kar etme yoluna gitmeleri ve neticede bükülmeyen tellerin çabuk bozulması, standardı bozan ikinci bir unsur olarak karşımıza çıkmaktadır[387].

Kumaşın dokunuşu esnasında da benzer istismarların söz konusu olduğunu görüyoruz. İpeğe nispet daha ucuz olan pamuk ipliğinin, ibrişimle karıştırılmak

---

[384] Nurettin Yatman, *Türk Kumaşları*, Ankara 1945, s. 20.
[385] A. Akgündüz, *Osmanlı Kanunnameleri*, c. 2, s. 202, (1502 Tarihli Bursa İhtisab Kanunnamesi); M. Kütükoğlu, "1009 (1600) Tarihli Narh Defteri", s. 20, (Kırmızı ibrişimin dirhem fiyatı 1589 ve takip eden yıllarda 7 akçe iken, 1600 yılında 4 akçe; diğer renk ibrişimlerin dirhem fiyatları 1589 ve takip eden yıllarda 6 akçe iken, 1600 yılında gerçekleştirilen akçe tashihi nedeniyle 3 akçe olarak belirlenmiştir).
[386] BA, *MD. 5/1*, h. 304, s. 131, (Bursa kadısına gönderilen 28 Ekim 1565 tarihli hükümde, Bursa'da ibrişim satan kişilerden bazılarının dirhemi bir akçe olan ibrişimin arasına, on dirhemi bir akçe olan ibrişimden katarak kumaşın zayi olmasına sebep oldukları belirtilerek, bu kişilerin uyarılması ve bundan böyle kalın ibrişim alınıp satılması istenmiştir).
[387] A. Akgündüz, *Osmanlı Kanunnameleri*, c. 2, s. 202.

suretiyle dokunması ve kumaşın eninin öngörülenden daha kısa olması yaygın olarak karşılaşılan uygulamalardır[388].

İpekli dokumaların hemen her çeşidinde benzer istismarlarla karşılaşılmasına karşın, alınan tedbirlerle devlet öngördüğü standartları XVI. yüzyılın ortalarına kadar muhafaza etmeyi başarabilmiştir. Her bir ipekli dokuma çeşidini ele alıp incelediğimizde, ön görülen standartları daha yakından tahlil etmemiz mümkün olacaktır.

1.2.3.1. Kemhalar

Havsız kalın ipekli kumaşlar olarak tanımlayabileceğimiz kemhalar, tek renkli veya tek renk üzerine nakşedilmiş büyük desenler şeklinde dokunur ve döşemelik olarak kullanılırdı[389]. Ancak kumaşın, kalın ve gösterişli olmasından dolayı özellikle dış kıyafet olarak kullanımı da bir hayli yaygınlık kazanmıştır. Eskiden ipekli kumaşlar ve bu kumaşlardan yapılmış elbiselerin insanların sosyal ve iktisadi durumlarını göstermesi noktasında büyük önem taşıması, Osmanlı Türklerinin de bu kumaşa olan ilgisini arttırmıştır.

Pek çok farklı türü olan kemhaların isimlendirilmesinde, kumaşın dokunuş şekli ve ağırlığını belirleyen çözgü tellerinin sayısı belirleyici olmuştur. Çözgü tellerinin sayısına göre belli başlı kemhaları şu şekilde sıralayabiliriz: *Gülistani Kemha* 8.150; *Dolabi Kemha* 7.000; *Tabı dehi Yek Renk Kemha* 7.000; *Sade Kemha* 6.800 ve *Alaca Kemha* ise 6.700 çözgü teline sahiptir[390]. Ancak zaman içinde çözgü telleri esas alınarak sağlanmaya çalışılan standarda sadık kalınmamış, devletin tüm çabalarına rağmen yer yer sapmalar görülmüştür. Nitekim, 1502 tarihli Bursa İhtisâb Kanunnâmesi'nde[391]; Gülistani Kemhanın pişverinde eskiden 8.050 tel olduğu ve son 25 yılda bunun 1.000 tel eksiltildiği kaydedilmiştir. Ancak tel sayısının azalması maliyeti de azalttığından yeni rayiç halk arasında kabul görmüş, ve bu durumun devamına izin verilmiştir.

---

[388] *Bursa Şer. Sic.* No: A-143, b. 1700, s. 176, (9 Şubat 1587 tarihinde Bursa'da damga emini olan Mehmed Çelebi bin Abdullah'ın ihbarı üzerine yapılan incelemede, Kazzaz oğlu Hamid Çelebinin üç tezgahında penbe ipliği karıştırılarak işlenmiş yastıklar ve bir tezgahında penbe ipliği ile işlenmiş altın pullu bez; Rıdvan bin Abdullah'ın tezgahında ise penbe ipliği karıştırılarak işlenmiş bir çift yastık bulunmuştur. Ayrıca gılle pazarı emini Yahudi Musa'nın tezgahında işlenen kumaşın eninin eksik olduğu ve benzer şekilde gılle pazarı katibi olan Yahudi İshak'ın tezgahında işlenen sarı zambak isimli kumaşın kanuna muhalif olarak eksik işlendiği tespit edilmiştir).

[389] M. Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü,* c. II, s. 241.

[390] Fahri Dalsar, *Bursa'da İpekçilik,* s. 31.

[391] A. Akgündüz, *Osmanlı Kanunnameleri,* c. 2, s. 203.

Aynı kanunnamede, *Dolabi Kemha* olarak nitelendirilen telleri bükülmüş kemha ve *Tâb-dehi Yenk Renk Kemha,* yani saf ipek ve tek renkten mamul kemhaların eskiden meşdudunun 7.000 tel olduğu, dört beş yıldır bin telinin çıkarılarak 6.000 tel dokunduğu ve ayrıca eninde de kısaltmaya gidildiği belirtilerek, eskisi gibi 7.000 tel olarak dokunması istenmiştir.

İnceleme dönemimizde Bursa'nın yanı sıra İstanbul, Edirne ve Amasya'da da kemha dokunduğunu görüyoruz. Sektördeki bu ilerlemeye karşın ülkeye dışarından da kemha girişinin olması dikkat çekicidir. Bu durum kalite farkından değil, yeni tarzlara duyulan ilgiden olsa gerektir. Böyle bir durum karşısında kötü duruma düşmesi mümkün olan yerli dokumacıların kendilerini çok ustaca bu rağbetten korumaya çalıştıkları anlaşılmaktadır. Doğudan ve batıdan hangi çeşit kumaş gelmişse, hemen onun benzerini yapmak suretiyle yabancı zevkinin uyardığı rağbetten istifade etmeğe çalışmışlardır ki, *Bursa işi Frengi Kemha*sı bunun en güzel örneği olsa gerektir. Her şeye rağmen XVII. yüzyıla kadar daha çok yerli kemhalar ülkede alınıp satılmış, bu yüzyılda ise Sakız Adası ve Venedik'te dokunan kemhalar iç piyasada önemli pazar payına sahip olmuştur[392]. İstanbul'a ait 1600 tarihli narh defterinde, fiyatları yeniden belirlenen kemha türleri arasında yerli üretim kemhaların ismi geçmezken, Frengi, Florintin ve Sakız kemhalarının çeşitli türlerine ait fiyatlar yeniden düzenlenmiştir[393].

1.2.3.2. Atlas ve Kutnular

Kemhalardan sonra, sıklık ve kalınlık itibariyle ikinci derecede olan bu kumaşların çeşitleri diğer kumaşların çeşitlerinden fazladır. Bu sınıfta topladığımız ipekli kumaşların ortak özellikleri daima parlak ve göz alıcı olmalarıdır. Kemhalar daha çok erkeklere mahsus elbiseler yapmaya yarayan kumaşlar oldukları halde bu sınıfta toplanan kumaşların çoğu kadınlar tarafından kullanılmış ve zaman geçtikçe kadınların daha süslü giyinme arzularına uygun olarak bunların çeşitleri alabildiğine atmıştır. Bununla birlikte, merasimde bu kumaşlardan yapılmış elbiselerin erkekler tarafından da kullanıldığı görülmektedir[394].

---

392 F. Dalsar, *Bursa'da İpekçilik*, s. 32,33.
393 M. Kütükoğlu, "1009 (1600) Tarihli Narh Defteri", s. 18.
394 F. Dalsar, *Bursa'da İpekçilik*, s. 34,35.

Bu ipekli kumaşların tasnifi ancak çözgü tellerinin sayısı ve dokuma tekniklerinde görülen bazı farklılıklar esas alınarak yapılabilmektedir. Şöyle ki, parlak kumaşların en eski örneklerine sahip Kutnular 6.400 adet çözgü teline sahiptir. Çok defa yol yol renkli çizgilerle yapılan bu kumaşların çözgü telleri pamuk ve ipek olarak atılırdı. Kutnularda ipek çizgiler tek renkte ve çok zaman sarı olduğu gibi, renklerin bir araya gerilmesiyle yapılanları da vardı. Bir çok renkli ipekli çizgilerin yan yana sıralanması, kutnulara başka başka adlar verilmesine sebep olmuştur. Bağdat ve Şam işi kutnular bu çizgilerde görülen kalınlık ve renk farklarına göre ayrılırdı. İlk zamanlarda Bursa'da satılan kutnular Şam ve Bağdat'tan getirilmiştir. Daha sonra bu kumaşların *Şehri Kutnu* adıyla Bursa'da da dokunmaya başlandığını görüyoruz[395].

Frenklerin *Saten* olarak isimlendirdikleri *Atlaslar* en eski ipekli dokumalardandır. Değişik bir dokuma tekniğiyle atkı telleri gizlenerek çözgü tellerinin yan yana getirilmesi kumaşa kendine özgü bir parlaklık kazandırmıştır. Bir Çinli tarafından icat edilen tezgahta dokunan atlas, ipeğin parlaklığını en mükemmel şekilde göstermesinden dolayı dünya çapında büyük ün kazanmıştır. Türkiye'de ise atlastan ziyade kadife dokumacılığının revaçta olduğu görülmektedir. Buna rağmen özellikle XVI. yüzyılda Bursa, İstanbul, Alaşehir ve Maraş'ta atlas kumaşların dokunduğunu söyleyebiliriz[396].

1502 tarihli *Bursa İhtisap Kanunnamesi*'nde yer alan bilgilere göre; *Atlas-ı Şehri*nin eskiden meşdudı 4.200 tel ve eni buçuk arşın fazla olurken, Sultan Mehmed zamanında 600-700 telinin eksiltilmesi kararlaştırılmış, ancak yapılan teftişte tel sayısının 3.000 den eksik olduğu anlaşıldığından, karara uygun olarak bu sayının tekrar 3.500'e çıkarılması ve eninin buçuk arşın olması istenmiştir[397].

Kutnu ve atlaslarla gerek dokuma tekniği ve gerekse çözgü tellerinin sayısı itibariyle büyük benzerlik gösteren seraser ve futalar hakkında da burada bilgi vermek yerinde olacaktır.

İpekli ve altın gümüş işlemeli kıymetli kumaşlara seraser ismi verilmektedir[398]. Seraserler, 6.800 çözgü teliyle sınıfının en sık ve ağır kumaşlarını teşkil eder. Çokça altın ve gümüş harcanmasını gerektiren bu kumaşların zaman zaman yasaklandıkları veya bazı kayıtlara bağlandıkları görülmektedir. Ancak halk arasında bu kumaşlar

---

[395] F. Dalsar, *Bursa'da İpekçilik*, s. 42.
[396] F. Dalsar, *Bursa'da İpekçilik*, s. 34,37,38.
[397] A. Akgündüz, *Osmanlı Kanunnameleri*, c. 2, s. 204.
[398] M. Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, c. I, s. 175.

uzunca süre rağbet görmüşlerdir. İstanbul'da saraya mahsus olmak üzere dokunan bir çeşit Seraserin bir elbiseliğinin 35 altından daha aşağı olmaması için 1460 yılında verilmiş bir emir bulunmaktadır. Ayrıca 1555 tarihli bir kayıttan anlaşıldığına göre, Seraser kumaşların sekiz parçası için 17.780 akçe verilmiştir. Bu durum da her parçası 2.222 akçe eder. Bir parça kumaşın 7 arşınlık bir top olduğu düşünülecek olursa, her arşını 318 akçeye tekamül eder ki, bu da oldukça yüksek bir meblağdır[399]. XVI. yüzyılın sonlarına gelindiğinde İstanbul seraserinin dört ayrı kalitede imal edildiğini görüyoruz. 1589 ve takip eden yıllarda seraserin alâsı (iyi kalite) 15.000, evsâtı (orta kalite) 9.000-10.000; ednası (düşük kalitesi) 6.000 ve gayet ednası (kötüsü) 4.500 akçe iken; 1600 yılındaki yeni düzenleme ile alâsı 7.300, evsâtı 6.000, ednası 5.000 ve gayet ednası 4.000 akçe olarak belirlenmiştir[400].

Önlük manasına gelen bir tabir olan Futa, pamuk ve ipekten genellikle koyu kırmızı olarak dokunurdu[401]. İpekli Futaların çözgü tellerinin sayısı 6.400'den aşağı olamazdı. Böylesine kıymetli bir kumaşın önlükten ziyade peştamal olarak tasarlanıp kullanımının zaman içinde yaygınlık kazandığını görüyoruz. Bunlar yıkanırken değil, yıkandıktan ve havlulara sarıldıktan sonra, dolama gibi bele sarılmak suretiyle kullanılırlardı. Gösterişe yönelik böyle bir peştamal kullanımı moda halinde uzun yıllar devam etmiştir. Bu gösterişin saraydan çıktığı şüphesizdir. Çünkü sarayda hizmet eden kimselerin bellerine ipekli futa takmaları adettendi. Eskiden, ipekli dokumacılıkta usta olarak yetişmiş bir gencin yeni bir tezgaha geçebilmesi için bir toplantı yapılır ve beline futa bağlanarak merasimle ustalığı kabul edilirdi[402].

Bursa İhtisab Kanunnamesinde Kara Buğra, Karyağdı, Gülistani ve Zerdûzi futalar hakkında da açılayıcı bilgiler yer almaktadır; *Kara Buğra Futa*nın eskiden meşdudı 20 çile, her çilesi 80 tel ve boyası çivit boyası olup, uzunu 1.62,5 ve eni 1.25 arşın* olurken, teftiş olunduğunda uzunundan 6 çile eksik ve eninden dahi eksik olduğu ve boyasının *çivit kara boya* olduğu anlaşılmış, sebebi sorulduğunda ise başka yerden gelen bozuk ayar futalarla rekabet edebilmek için bu yola başvurulduğu mazeret olarak gösterilmiştir. Yine benzer şekilde Karyağdı, Gülistani ve Zerdûzi futaların meşdudları eskiden 16-17 çile iken, yapılan teftişte 2 çile eksik olduğu görülmüş, buna sebep olarak da taşradan getirilen eksik çile futaların ucuza satılması ve ipliklerin iplik pazarında yer

---

399 F. Dalsar, *Bursa'da İpekçilik*, s. 34,35,36,229,230.
400 M. Kütükoğlu, "1009 (1600) tarihli Narh Defteri", s. 18.
401 M. Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, c. I, s. 637.
402 F. Dalsar, *Bursa'da ipekçilik*, s. 41,42.
* XVI. yüzyılda Bağdat ve Basra'da 1 kumaş arşını 82,9 cm dir. Bkz. W. Hinz, s. 70.

alan dükkanlar tarafından fazla para ödenerek tamamının alınması, sonrasında zaten pahalıya alınmış olan bu ipliklerin kendilerine % 20 kar ile satılması gösterilmiştir[403].

1.2.3.3. Kadifeler

Osmanlı Türklerinin İpekli dokumacılık hayatında, kadife dokumacılığı başlı başına bir fasıl teşkil eder. Bursa'da başlayan ipekli dokumacılıkta Türkler kadife dokumayı diğer kumaşlardan üstün tutmuşlardır. Denilebilir ki bu işte elde edilen başarı bütün yüzyıllar boyunca devam etmiş, komşu devletlerin rekabetleri kadifelerde görülmemiştir[404]. Ancak kadife dokumacılığında önemli bir yere sahip olan çatmalarda Osmanlı ve İtalyanların karşılıklı etkileşim içinde oldukları açıktır. Özellikle kullanılan desenler söz konusu olduğunda aradaki benzerlik şaşırtıcıdır[405]. Bursa'da işlenen ipek kumaş ve kadifelerde ayrıca çinilerimizdeki önemli hat ve desenlerin de yaygın olarak kullanıldığı gözlenmektedir[406].

İlk imal olunan kemha ve kadifelerin ipeği dışarıdan gelmekte idi. Ancak XVI. yüzyılın ortalarına doğru bunlar yerli üretim ipeklerle yapılınca özellikle kadifecilik büyük gelişme kaydetmiştir[407]. Kadifelerde dokuma tekniği diğer dokumalardan daha fazla bir ustalık istemektedir. Kadifeler sade renklerde dokunduğu gibi, türlü renklerle de süslenmiştir. Doğu memleketlerinde bir görenek olan altın telle süsleme zevki kadifelerde oldukça fazla tatbik edilmiştir. Bu arzu ile, hemen hemen bütün kadifelere altın tel karıştırılmış, ayrıca renkli havlarla üzeri süslenmiştir. Kadifelerin ilk örnekleri halıların örneklerine benzemektedir. Hatta denilebilir ki, kadifelerin meydana gelişinde halı dokumacılığı rehber olmuştur. Bunun sebebi, ilk kadifelerin çözgü telleri üzerine atkılarla ilmek yapmak suretiyle meydana getirilmiş olmasıdır. Londra'da Kensigton müzesinde bulunan ve en eski İran kadifesinden yapılmış olduğu tahmin edilen bir kaftanın üzerindeki havların ilmek atılmak suretiyle dokunduğu tespit edilmiştir. Bu

---

403 A. Akgündüz, *Osmanlı Kanunnameleri*, c. 2, s. 206.
404 F. Dalsar, *Bursa'da ipekçilik*, s. 44.
405 Nevber Gürsu,*Türk Dokumacılık Sanatı-Çağlar Boyu Desenler*, *İstanbul 1988*, *s. 68-69*, (16. yüzyıl sonuna ait bir çatmanın zemini, italyan kadifelerine has bir teknik özelliğe sahiptir. Kadifenin zemini iki kat havlıdır ve bu *tarzda yapılmış* ender Türk çatmalarına *bir örnektir*).
406 N. Yatman, *Türk Kumaşları*, s. 19.
407 N. Yatman, *Türk Kumaşları*, s. 19.

kumaşın bir santimetre karesinde 160 ilmek sayılmıştır. Bundan dolayı ilk kadifelerin genel yargının tersine düz değil renkli ve desenli oldukları tahmin olunabilir[408].

Kadifeleri teknik açıdan Sade kadifeler, Nakışlı ve Altın kadifeler olmak üzere iki kısımda ele almak mümkündür[409]:

Sade kadifeler: Atkı ve çözgüleriyle havları ipek olan kadifelerdir. Bunlar daha ince ve elbise yapmaya uygundur. Bunların tezgahlara çekilen çözgü tellerinin uzunluğu 100 zira yani 75 metre olurdu. Bu kadifelerin pamuktan yapılmış olanları da vardır. Tek renkli olmalarından dolayı bu kadifelere Sade kadife denmiştir. Sade kadifeler yarım arşın eninde ve çok defa kızıl, güvez (erguvani) ve gök mavisi şeklinde havlı olarak dokunmuşlardır. Yer yer bu kadifelerin siyah renkte dokunduğu da olmuştur.

Nakışlı ve altınlı kadifeler: En basit nakışlı kadifeler, belli bir zemin üzerine, herhangi bir renkten hav koymak suretiyle meydana getirilmiştir. Zemin çok defa açık renkte saman rengi veya sarı yapılır, üzerine kırmızı veya mavi hav konulurdu. Kırmızı renk esastı, mavi renk bu kırmızının etrafında bir su gibi çevrilirdi. Mobilyalık olanlar, daima birkaç renkten ve nakışlı olarak dokunmuştur. Böyle bir kadife gözden geçirildiği zaman, düz bir zemin üzerine, renkli havlarla desenlerin yapılmış olduğu görülür. Bu suretle şekiller daha kabarık ve canlı olarak göze çarpmaktadır.

Altınlı kadifeleri de nakışlı kadifelerin bir türü olarak ele almak mümkündür. Çünkü, renkli ve nakışlı kadifenin havsız olan kısmına açık renkte ipek teli yerine sırma teli atılırsa kadife altınlı olur. Fakat bu kadifeler ağır olduklarından daha çok mobilyalık olarak kullanılmışlardır. Bir altınlı çatma yastık incelendiğinde, çözgü tellerinin ham ipekten, havlarının pişmiş ipekten olduğu görülür. Bir de *Altınlı Benek Kadife*ler vardır ki, sade renkte dokunan kadifelerin üzerine altın veya gümüş yaldızdan damgalar yapmak suretiyle meydana getirilirdi.

Kadifeler işlenirken istismarlar da söz konusu olabilmekteydi. Örneğin *Müzehhep kadife* ismi verilen yaldızlanmış kadifenin, eskiden 45-50 teli bir dirhem olup kumaşı sağlam ve parlak olurken, XVI. yüzyıla gelindiğinde derece derece telin 60-70'i bir dirhem ve nihayet 100 teli bir dirhem olduğundan, kumaşta hamlık ve dayanıklılık kalmamış, ayrıca eskiden yüz dirhem gümüşe bir miskal has Frengi Flori altın karıştırılırken, şimdi kem altından buçuk miskal ve nihayet bir dirhem altın

---

[408] F. Dalsar, *Bursa'da ipekçilik*, s. 46,52.
[409] F. Dalsar, *Bursa'da ipekçilik*, s. 48-49.

karıştırıldığından kumaşın kalitesi bir hayli düşmüştür[410]. İstismarın yanı sıra ehil olmayan kişilerin iş başında bulunmasının kaliteyi düşüren ikinci bir etken olduğunu görmekteyiz. Nitekim kadifelerin süslenmesinde kullanılan altın ve gümüşün bilinçsizce sarf edilmesi yalnızca kaliteyi düşürmekle kalmamış aynı zamanda altın ve gümüş temininde sıkıntılara sebep olmuştur[411].

Mevcut kayıtlardan Bursa'da, Bilecik'te ve İstanbul'da oldukça fazla miktarda kadife dokunduğu bilinmektedir. Ayrıca Birde Aydos ve Göynük kadifesinden bahsedilmektedir. Yavuz Selim zamanında Aydos'ta ipekli kumaşlar dokunduğuna dair kayıtlara tesadüf edilmiştir. Yavuz Selim'in Aydos kumaşlarını sevdiği ve elbiselerinin bu kumaşlardan yapıldığı söylenmektedir. Konya müzesinde bulunan birkaç kadife örneği arasında Karaman kadifesi diye bir çeşit gösterilmiştir. İpekli kadife dokumak hususunda Bilecik, diğer yerlerden daha büyük bir şöhret kazanmıştır. Bursa'da süslü ve nakışlı kumaşlara daha fazla önem verildiği halde, Bilecik'te kadife dokumakta ayrı bir ustalık gösterilmiştir[412]. Bursa'da olduğu gibi zaman zaman Bilecik kadifecilerinden de şikayetler gelmiştir. 1574 tarihinde Bilecik kadısına yazılan hükümde, kadifelerin ehil kişiler tarafından işlenmediği, ehil olanların dahi kalitesiz ibrişim kullanmalarından dolayı dokunan kumaşların zayi olduğu belirtilerek, kadifelerin kanunda belirtildiği şekliyle mahir ustalar tarafından işlenmesi emredilmiştir[413].

1.2.3.4. Taftalar ve Valeler

Taftalarla valeler arasında ki en belirleyici özellik tafta kumaşların dokunduktan sonra pişirilmemesi buna mukabil valelerin ise pişirilmemesidir. Çözgü tellerinin azlığına göre bir kısımda toplanan *taftalar* ve *valeler*, daha hafif ipekli kumaşlardır. Bununla beraber yelken bezi olan taftaların telleri birkaç katlı bükülmek suretiyle istenilen kalınlıkta dokunmuştur. Sert dokunuşlu olan taftalar kadın elbiseleri yapmak,

---

[410] A. Akgündüz, *Osmanlı Kanunnameleri*, c. 2, s. 203, (1502 Tarihli Bursa İhtisab Kanunnamesi).
[411] Tahsin Öz, *Türk Kumaş ve Kadifeleri*, s. 49, (Bursa kadısına gönderilen 982/1574 tarihli hükümde, kumaşa fazla altın sarf olunarak altının ziyan edildiği belirtilerek miri karhanelerden başka yerde altınlı kumaş işlenmemesi ve altının israf edilmemesi istenmiştir); Hikmet Turhan Dağlıoğlu, *On altıncı asırda Bursa*, Bursa 1940, s. 94, (Bursa kadısına gönderilen 987/1579 tarihli hükümde, kanuna muhalif olarak gümüş tel işleyen esnafın, gümüşü miri karhanelerin dışından temin etmesi, kumaşların kalitesinin düşmesine ve gümüş sıkıntısına sebep olduğundan, eskiden olduğu gibi gümüşün Telci Başı Ahmet'in karhanesinde kayd olunup işlenmesi istenmiştir).
[412] F. Dalsar, *Bursa'da ipekçilik*, s. 52, 53.
[413] BA, *MD*. 26, s. 86, h. 225.

sedirleri örtmek, perde ve çadırları örtmek için kullanılmıştır. Bu bakımdan taftaların kadifelerden daha fazla sarf edildiği söylenebilir. Osmanlı donanmasının ihtiyaç duyduğu yelkenlerin yapımında kullanılmak üzere Bursa'dan önemli miktarda tafta sipariş edildiğini gösteren kayıtlara[414] rastlanmasına rağmen pamuklu dokuma kısmında temas edileceği üzere aslında ipekten yelken yapımı zannedildiği gibi yaygın değildir. Bu iş için daha ziyade maliyeti ipeğe nispet oldukça düşük olan pamuklu dokumalar tercih edilmiştir.

Zaman içinde taftaların kalitesinde de düşüş olduğu görülmektedir. Eskiden *yekta tafta*nın meşdudı 1600 tel ve *çifte tafta*nın meşdudı 1800 tel olurken, 1502 tarihine gelindiğinde bunların sayısında önemli azalma görülmüş, çifte taftanın tel sayısı 300-400 tel eksiltilmek suretiyle 1400-1500'e kadar indirilmiştir. Eskiden pürüzü yatsın diye taftaların yüzüne el ayasıyla zamk sürülürmüş. Tel sayısı azalınca seyrek görülmesin diye zamk suyu, içine tuz katılmak suretiyle yüzeye tatbik edilmiştir. Diğer bir tafta çeşidi olan *du-hezârî*nin tel sayısının 200-300 eksiltmek suretiyle 2000'den 1700-1800'e düşürüldüğünü görüyoruz ki bu bozulmalar tüm kontrollere rağmen engellenememiştir[415].

Taftaların fiyatları kadifelere göre daha uygun olduğundan top uzunlukları daha fazla idi. Çözgü telleri 120 arşın boyunda hazırlanırdı. Zamanla taftalar seyrekleşmiş, eninden alınarak boyuna verilmiştir. 1560 tarihinde 180 arşın uzunlukta dokunmaya başlanmıştır[416]. Yüzyıl sonunda tafta fiyatlarına ilişkin bilgilere de ulaşmak mümkündür. Kırmızı taftanın zira fiyatının 1589 ve takip eden yıllarda 130-140 akçe iken, 1600 yılında belirlenen yeni fiyatlarla 60-65 akçe civarına düşürüldüğünü görüyoruz. Yekta Bursa taftasının fiyatına ilişkin tek veri 1600 yılına ait olup 20 akçedir[417]. Ancak bunun 1589 yılı itibariyle fiyatının 40-50 akçe civarında olduğunu yüksek olasılıkla tahmin edebiliriz.

Genellikle çözgü tellerinin sayısı itibariyle taftalara benzeyen valelerin çeşitleri oldukça çoktur. Fiyatları valelerle aynı olan bazı ipekli kumaş çeşitlerine tesadüf ediyoruz ki, bunları vale sınıfında değerlendirmek yerinde olacaktır. Bunlar, Bursa valesi (*güvezi kaftanlık* ve *al kaftanlık* olarak ikiye ayrılır), *sade vale*, *sarı ve yeşil vale*,

---

[414] F. Dalsar, *Bursa'da İpekçilik*, s. 55.
[415] A. Akgündüz, *Osmanlı Kanunnameleri*, c. 2, s. 2004.
[416] F. Dalsar, *Bursa'da İpekçilik*, s. 56.
[417] M. Kütükoğlu, "1099 (1600) Tarihli Narh Defteri", s. 20.

musannef vale, *mufarrak vale*, *telli vale*, *sulatani kırmızı*, *meton* ve *bürüncük* şeklinde sınıflandırılabilir[418].

1502 tarihli Bursa İhtisab Kanunnamesinde, bazı vale çeşitlerine ilişkin yer alan bilgileri İstanbul'a ait 1600 tarihli narh defterinde kayıtlı fiyatlarla desteklemek mümkündür[419]:

*Sade vale*nin eskiden meşdudı 1600 tel olup potu eğrilmiş olurken, bu dönemde tel sayısı 800 ile 1350 arası ve potu ekseri tabsız işlenmiştir. Kaftanlı sade valenin 1589 ve takip eden yıllarda fiyatı 60 akçe iken, 1600 yılında yapılan yeni düzenleme ile 40 akçeye düşürülmüştür.

Mufarrak valenin eskiden meşdudı 1600 tel olup, potu tablı ve telinin altını gür olurken, bu dönemde meşdudı ve eni eksik; teli kötü ve boyası lök yerine kızıl boyadan işlenmiştir.

Sultani kırmızının eskiden meşdudı 2.200 tel olup, rengi lök kırmızısıyken, bu dönemde tel sayısı 1.600'e indirilmiş ve rengi de bozulmuştur.

Meton'un eskiden meşdudı 3.600 tel iken, bu dönemde 2.600-3000 tel olarak işlenmiştir.

Bürüncük'ün eskiden meşdudı 1.600 tel ve potu eğrilmiş olarak işlenirken, bu dönemde tel sayısı 1.400'e düşürülmüş ve potu eğrilmeden işlenmiştir. Bürüncük valenin 1589 ve takip eden yıllarda fiyatı 13 akçe iken, 1600 yılında yapılan yeni düzenleme ile 9 akçeye düşürülmüştür.

Musannef valenin eskiden olduğu gibi meşdudının 2.200 tel ve eninin diğer valelerden dörtte bir oranında eksik olarak işlenmesi istenmiştir.

Muhtesibe bu hususta ahkam-ı şerife gönderildiği halde niçin gereği gibi teftiş edilmediği sorulduğunda ise, önce suçu valecilere atmış ancak beş altı yüz kadar valecinin şahadeti karşısında belirli bir rüşvet karşılığında onların eksik işlemesine göz yumduğunu itiraf edip, beylik akçesini ödemek için buna mecbur kaldığını söylemiştir.

Yüzyılın ilk yarısında Mardin'de çeşitlerinden bahsedilmemekle birlikte vale dokunduğuna dair kayıtlar vardır. Vale işleyen bu tezgahlardan ayda 4 karaca akçe alınmaktaydı ki, bu rakam 1518, 1526 ve 1540 yıllarında hiç değiştirilmeden aynen uygulanmıştır[420]. Bir gömleklik Mardin bürüncüğünün 1589 ve takip eden yıllarda fiyatı

---

[418] F. Dalsar, *Bursa'da İpekçilik*, s. 57; A. Akgündüz, *Osmanlı Kanunnameleri*, c. II, s. 204.
[419] A. Akgündüz, *Osmanlı Kanunnameleri*, c. 2, s. 203-204; M. Kütükoğlu, "1009 (1600) Tarihli Narh Defteri", s. 20.
[420] Nejat Göyünç, *XVI. Yüzyılda Mardin Sancağı*, Ankara 1991, s. 137.

300 akçe iken, 1600 yılında yapılan yeni düzenleme ile fiyatı 200 akçeye düşürülmüştür.

1.3. Sof Dokumamacılığı

Sof ince keçi kılından şal gibi dokunan bir çeşit kumaş adıdır. İnce sof, kalın sof, muhayyer ve mevceli çeşitleri olduğu gibi, yapıldığı yere göre Ankara sofu, Bağdat sofu adını da alır. En meşhuru Ankara sofudur. Eskiden Ankara'ya Engüri denildiği için belgelerde *Engüri sofu* diye geçer. Ankara keçilerinin tiftiğinden dokunan kumaşlar sağlam ve aynı zamanda ipek gibi parlak olduğu için hem iç piyasa da hem de Avrupa pazarlarında büyük rağbet görmüştür[421].

1.3.1. Sofun İşleniş Aşamaları

Sof dokumacılığının ilk safhasını tiftik keçisinin yününden sof ipliğinin elde edilişi teşkil eder. Evliya Çelebinin konuyla ilgili verdiği bilgiler oldukça ayrıntılı ve ilgi çekici olduğundan aynen aktarıyoruz. *" Tiftik keçisi beyaz süt gibi olup, onun gibi beyaz belki mahluk yoktur. Sof ipliği bunların yününden hasıl olur. Bu keçilerin tüyünü makas ile kırksalar ipliği haşin olur. Ama yolsalar, Harir Eyüb Nebî kadar mülayim olur. Ama fakir keçileri yolarken feryadları uca peyveste olur. Ama Kibarlar (büyükler) anların feryad itmemelerine yol bulmuşlardır. İbtida (önce) keçileri yolacak mahalde kireç ve kül ile suyu karışdurub keçileri bu şerbetten gusl iderler. Bila zahmet tüyleri kopub çırçıplak kalırlar"*[422]. Evliya Çelebinin sof hakkında verdiği bilgiler bununla sınırlı değildir. Sofun boyanış aşamasına ilişkin ise şu bilgilere yer vermektedir: *"Büyük bir kazganı ateşin üzerine koyub, içine arzu itdikleri renkde boya korlar. Kazganın nısfına (yarısına) değin su koyub, deste deste sofları kazganın içre yerleştirirler. Kazganın ağzını kapayub, etrafını hamırla sıvayarak ateşi kerr ma kerm ateş iderler.*

---

[421] M. Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, c. III, s. 241.
[422] Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, c. II, s. 432.

Kazganın içinde şiddet hararetten buhar soflara urub Sani' Hüda güna gün izler olur ki Mani ve Behzad kalemini çekmekte acizdirler" [423].

Ankara'da tiftik ipliğinin sof kumaşı haline gelinceye kadar tabi tutulduğu işlemlerin her biri, ayrı bir meslek haline gelmiştir. Daha öncede belirttiğimiz gibi sof üretiminin ilk aşamasını tiftik keçilerinden elde edilen kılların eğrilerek ip haline getirilmesi teşkil etmekteydi. Köylerde ve şehirlerde daha ziyade kadınlar tarafından gerçekleştirilen bu işlemin neticesinde elde edilen iplikler satışa çıkarılır, satın alınan iplikler ise yıkanıp temizlendikten sonra tezgahlara getirilerek dokuma işlemine başlanırdı. Ankara'da sof üretimine dayalı dört ayrı esnaf grubundan söz etmek mümkündür ki, bunları sof dokuyucular, sof yuyucular, sof boyacıları ve sof perdahçıları (cendereciler) olarak sınıflandırabiliriz[424].

Üretim dalının asıl önemli bölümünü sof dokuyucuları teşkil etmekteydi. Ankara'nın Avancıklar semti başta olmak üzere şehir halkının çoğu evlerinin bir bölümünde kurmuş oldukları tezgahlarda sof dokuyarak geçimlerini temin etmekteydiler. Örneğin, İmam Yusuf mahallesi, Öksüzce mahallesi, Kafir-köyü mahallesi, Ali Tuna mahallesi, Hacı Murad mahallesi ve Kalede evlerde 3-5 tezgahlı karhanelerin bulunduğunu görüyoruz. Ayrıca, şehrin civarında İstanos (Zir), Erkeksu, Miranos gibi köylerde tarım yapmayıp sadece sof dokuyuculuğu ile uğraşılmakta idi[425]. 21 Nisan 1590 tarihli tezgah resmi toplanması ile ilgili bir kayıtta, tezgah resmi için emr-i padişahi ile gelen Süleyman Ağanın, *hala bu ana gelince 621 tezgahın resmini aldım* [426]ifadesi yer almaktadır. Bu rakam şehirdeki bütün tezgahları gösteriyor mu bilemiyoruz. Ancak, herhalde çevre köylerle birlikte Ankara'da 1.000 civarında sof tezgahının işletildiği düşünülebilir[427]. Sof dokuyucuları, esnaf düzeni içinde şeyh, kethüda ve yiğitbaşılarının denetiminde, ihtiyacına göre sof ipliği temin ederek belli boyutlarda kumaş dokuyup, bunları bedestende sergiliyor veya dellallar yolu ile satıyorlardı. Ayrıca iplik verip de kumaş dokutmak isteyenlere de ücret karşılığında iş yapıyorlardı[428].

---

[423] Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, c. 2, s. 432.
[424] Ö. Ergenç, *Ankara ve Konya*, Ankara 1995, s. 100.
[425] Ö. Ergenç, *Ankara ve Konya*, Ankara 1995, s. 100-101.
[426] *Ankara Şer. Sic.* No: 2, b. 1355; *Ankara'nın İki Numaralı Şer'iye Sicili*, (Hazırlayan: Halit Ongan), Ankara 1974, s. 103; Ö. Ergenç, *Ankra ve Konya*, s. 101.
[427] Ö. Ergenç, *Ankara ve Konya*, s. 101.
[428] Ö. Ergenç, *Ankara ve Konya*, s. 101.

Sof boyacıları, sof yuyucular ve cenderecilerin çoğunlukla tüccarlara çalıştıkları, tüccarların dokuyuculardan işlenmiş halde aldıkları sofları, istedikleri renge boyattırıp kullanılır duruma getirdikten sonra kervana yükleyip, çeşitli yerlere sevk ettikleri anlaşılmaktadır[429].

13.2. Standartlar ve Maliyet

İpekli ve Pamuklu üretimde gördüğümüz standartların altında kumaş üretme eğiliminin sof üretiminde de karşılaşılan yaygın bir durum olduğunu görmekteyiz. Ankara kadısına gönderilen 27 Eylül 1573 tarihli bir hükümde sofların haftan çıkacak boyda dokunması istenmiştir. Aynı hükmün bir suretinin Ayaş, Kalecik, Tosya ve Seferihisar kadılarına da gönderilmiş olması[430] eksik işlemenin yaygın olduğunu göstermesi açısından önemlidir. Benzer durumun takip eden yıllarda da devam ettiğini görüyoruz. Tosya'da ve köylerinde yapılan muhayyerlerin kanun üzere 12 zira (8.945 m.), yani bir kaftan çıkacak standartta olması gerekirken eksik dokunmasından dolayı kaftana yeterli olmadığını görmekteyiz[431]. Benzer şekilde Çankırı (Kengırı) ve Koçhisar'da işlenen sofların kanun üzere 14 zira işlenmesi gerekirken buna uyulmaması devleti sert tedbirler almaya zorlamıştır[432].

Standartların altında üretimin ülke genelinde dokumanın hemen her dalında rastlanan bir durum olması, üreticinin daha fazla kazanma hırsından çok halkın ekonomik gücünde görülen düşüşle açıklanabilir. Merkezi yönetim halkın ucuz mala talebi karşısında zaman zaman geri adım atmak zorunda kalmıştır ki bunun en açık örneğini Tosya'da görmekteyiz. Burada işlenen soflar kadimden 12 arşın olması gerekirken gönderilen bir hükümle 11 arşına indirilmesine izin verilmiştir[433]. Aslında ülkenin içine düştüğü ekonomik sıkıntıyı görmezlikten gelerek standartların korunmasında ısrar etmek, bazen işletmenin büsbütün iflas etmesine sebep olabilmekteydi. Nitekim, Ankara'da cendere, simsariye ve boyahane mukataasına emin mültezim olan Mayir Yahudi, iltizamı dahilinde sof ve muhayyerleri eksik işleyen

---

429 Ö. Ergenç, *Ankara ve Konya*, s. 101.
430 BA, *MD. 23*, h. 35, s. 20.
431 BA, *MD. 28, h. 945, s.364*, (*Çankırı beyine ve Tosya kadısına gönderilen 24 Kasım 1576* tarihli hüküm).
432 BA, *MD. 62, h. 392, s. 176*, (*Kangırı ve Koçhisar kadılarına gönderilen 20 Ocak 1588 tarihli* hüküm).
433 S. Faroqhi, *Kentler ve Kentliler*, s. 175.

kişilere sancak beyleri, şehir kethüdaları, simsarlar ve hariçten diğer kişilerin müdahale etmesi neticesinde bu kişilerin işlerini bırakarak göç ettiklerini ve yerlerine de başka kimseler gelmediğinden devletin ve kendisinin zarar ettiğini arz etmesi üzerine, 27 Eylül 1587 tarihli bir emri şerif ile, sof ve muhayyer işleyenlere dışardan müdahale edilmesi yasaklanmıştır[434].

Sof üreticisini koruyan ancak tüccarı mağdur eden bu müsamahalı tutum, özellikle yüzyılın sonlarında yaygın bir uygulama haline geldiğinden, tüccarları da farklı arayışların içine itmiştir. Şöyle ki, Ankara, Ayaş ve Yergemü kasabalarında işlenen sof ve muhayyerlerin Venedikli tüccarlarca satın alınışı, ülkedeki Yahudi vekilleri aracılığı ile olmaktaydı. Venediklilerin siparişlerini alan İstanbul ve Edirne'de sakin Yahudiler, Ankara'daki Yahudilerle iş birliği halinde istenilen miktarı temin edip sevkıyatı gerçekleştirmekteydiler. İşte bu tüccarların aldıkları mala karşılık ödemeleri kırık ve kızıl akçe ile yapmaları muhtemelen bu bozulmanın bir neticesi olsa gerektir[435].

Diğer yandan gerek üreticilerin ve gerekse tüccarların başvurmuş oldukları kanunsuz uygulamaların temelinde, sof üretiminde görülen maliyet artışının etkili olduğunu göz ardı edemeyiz. 2 Şubat 1600 tarihli bir zabıtta, Damga ve Cendere mukataası mültezimi Yahudi Musa veled Mayir, sof yuyucularını ücretlerini yükselterek bezirgana ve dolayısıyla mukataaya zarar verdiği için şikayet etmektedir. 20 Haziran 1600 tarihli bir başka belgede, *tüccar taifesi*'nin perdahçılar huzurunda, eskiden beri her sof birer akçaya perdahlanırken, ücretleri ziyadeye çıkarttıklarından dolayı yakındıklarını görüyoruz. Bu husus için "üç akçe hak karardır. Ziyade olursa tüccara zulümdür, eksik olursa bunlara el vermez" şeklinde karar alınmıştır[436].

Yüzyılın sonunda sof ve muhayyerlerin fiyatlarına ilişkin bazı bilgilere ulaşmak mümkün olmaktadır. Diğer dokuma türlerinden bahsederken sıklıkla değindiğimiz sikke tashihleri ve bunlara bağlı yeni fiyat ayarlamalarından, sof ve muhayyerlerin de nasibini aldığını görüyoruz. 1589 yılı ve sonrasında sofun alası 4.000 ve ednası 3.500 iken, 1600 yılında alası 2.100 ve ednası 1.600 akçeye düşürülmüştür. Tosya'nın sof gibi cendereli muhayyerinin fiyatı aynı tarihler itibariyle 500 akçeden 300 akçeye gerilerken,

---

[434] *Ankara Şer. Sic. No: 7, b. 2354, s. 337.*
[435] BA, *MD. 24,* h. 614, s. 231, (Ayaş kadısına gönderilen 18 Mayıs 1574 tarihli hüküm).
[436] Ö. Ergenç, *Ankara ve Konya*, s. 101.

biraz daha düşük kaliteli olan Tosya muhayyerinin 1600 tarihi itibariyle fiyatı 170 veya 180 akçe olarak belirlenmiştir[437].

1.3.3. Sof Dokumacılığının Yapıldığı Yerler

Sof dokumacılığında en meşhur yer Ankara olmasına karşın, özellikle İç Anadolu'da Ankara'ya yakın bölgelerde sof dokumacılığının yapıldığını görmekteyiz. Mühimme kayıtlarında yer alan bilgiler sof üretimi yapılan diğer bölgeleri tespit etmemize imkan sağlamaktadır. Ankara'nın yanı sıra Çankırı, Koçhisar, Tosya, Ayaş, Kalecik, Seferihisar ve Yergemü'de (Harita 4) sof dokumacılığı yapılmaktaydı[438].

Adı geçen bu bölgelerde de tiftik keçisinin yetiştiriliyor olması, sof üretimini teşvik etmiş olsa gerektir. Özellikle Tosya'nın belli bir dönem için Ankara ile rekabet edebilecek durumda olduğu söylenebilir. Bu kentte mütevazı boyutlarda da olsa bir bedestenin bulunması ancak tiftik ticaretiyle açıklanabilir. Ankara kadı kayıtlarındaki bir belgeden, dokumacılıkta kullanılan aletlerin onarımından sorumlu bir uzmanın Ankara'dan Tosya'ya göçmeye ayartılması nedeniyle Ankara'daki zanaatkarların ciddi güçlüklerle karşılaştıklarını öğreniyoruz[439].

Ankara'daki sofçuluğun diğer sof işlenen bölgelerin merkezi konumunda olduğu ve bu statüsünün korunabilmesi için gerekli önlemlerin bizzat devlet tarafından alındığına şüphe yoktur. Sofun dokunuş aşaması Ankara'nın dışında Seferihisar, Koçhisar ve benzeri merkezlerde gerçekleştirilebilmesine karşın, en az sofun dokunuşu kadar karlı bir iş kolu olan perdahlama işleminin bizzat Ankara'da yapılması kanun gereğiydi. Nitekim cendere mukataasına iltizam emini olan Yahudi Mayir, önceden Seferihisar'da işlenen sof ve muhayyerlerin perdahlanmak için Ankara'ya geldiğini ve perdahlama işlemi bittiğinde elde edilen kazancın yarısının devlete damga resmi olarak verildiğini, ancak şimdiki halde Seferihisar'da türeyen perdahçıların imal olunan sof ve muhayyerleri yerinde perdahlayarak devletin ve kendisinin zarara uğratıldığını belirterek eskisi gibi sof ve muhayyerlerin Ankara'da perdahlanmasını istemiştir. 21 Ocak 1589 tarihinde gönderilen emri şerif ile Yahudi Mayir'in bu talebi kabul

---

[437] M. Kütükoğlu, "*1009 (1600) Tarihli Narh Defteri*", s. 21.
[438] BA, *MD. 23*, h. 35, s. 20; *MD. 24*, h. 614, s. 231; *MD. 31*, h. 61, s. 24; *MD. 62*, h. 392, s. 176.
[439] S. Faroqhi, *Osmanlı'da Kentler ve Kentliler*, s. 174.

edilmesine karşın, kanunsuz uygulama sonraki yıllarda da devam etmiştir[440]. İlk bakışta son derece normal görülen bu uygulamanın Ankara dışında herhangi bir şehirde, Ankara'ya rakip bir oluşumu engellediği açıktır. Devletin bu tutumuna birde Celali isyanlarının[441] yarattığı güvensizlik ortamı eklenince Ankara'nın dışında kalıcı bir sof üretim merkezi tesis edilememiştir.

1.3.4. Sofun Üretim ve İhraç Kapasitesi

Ankara ve diğer sof üretim merkezlerinde işlenen sof miktarını net olarak tespit edebilmemiz mümkün değildir. Ancak dokuma sanayiinin kapasitesini belirlemede boyahane, cendere ve damga vergilerinin miktarı büyük oranda yeterli olmaktadır. Özellikle Ankara'da dokuma sanayiinin çok büyük bir bölümünü sof dokumacılığının teşkil ettiği düşünülecek olursa, bu rakamların sof dokumacılığı hakkında da bir fikir vereceği açıktır.

968/1560-61 yılı itibariyle Ankara'nın cendere, simsariye, damga ve boyahane gelirlerini kapsayan mukataanın üç yıllık iltizam bedeli 2.000.000 akçedir[442]. 979/1571-72 yılına gelindiğinde bu vergilerin her birinin yıllık tutarını ayrı ayrı tespit edebilmemiz mümkün olmaktadır. Bu tarihte Ankara boyahanelerinden elde edilen gelir 53.000; cendere ve damga geliri 140.000; simariye geliri ise 45.000 olmak üzere, toplam gelir 238.000 akçedir[443]. Ancak bu rakamlar itibari olduğundan gerçek meblağı yansıtmamaktadır. Üç yıllık dönemde 714.000 akçeye ulaşacak olan bu gelirler, 1560-61 yılındaki meblağın yaklaşık üçte birine eşittir ki, akçenin değer kaybı da göz önüne alındığında böyle bir düşüşün gerçekleşmesi mümkün gözükmemektedir. Gerçekte, belirlenen bu sabit tutar üzerinden mukataa açık arttırma ile iltizama verilmekteydi ki, karlılık oranına göre meblağ birkaç kat artabilmekteydi.

---

[440] *Ankara Şer. Sic.* No: 7, b. 2352, s. 336.

[441] *Mustafa Akdağ, "Celâli İsyanlarında Büyük Kaçgunluk (1603-16006)", Tarih Araştırmaları Dergisi,* c.II, S. 2-3, Ankara 1964, s. 48-49, (XVI. yüzyılın sonlarına değin büyük meblağlar ödeyerek Celâli istilasından *korunmayı başaran Anadolu şehirleri, 1603 yılında Deli Hasan'ın Rumeli*'ye geçişiyle birlikte yeni bir döneme girmiştir. Artık şehirler can ve mal güvenliklerini sağlayabilmek için birden fazla Celâli başbuğuna *fidye ödemek zorunda kalmışlardır. Örneğin Ankara Şehri, Deli Hasan'a* büyük bir fidye ödedikten sekiz dokuz ay sonra bir de Karakaş Ahmed'in celâli bölükleri tarafından kuşatılmış ve şehrin sur dışında *kalan kısmı yağmalanarak yakılmıştır*).

[442] BA, *MAD. 246,* s. 26; S. Faroqhi; *Osmanlı'da Kentler ve Kentliler,* s. 177.

[443] *Kuyûd-ı Kadime 74, (979/1571-72), s. 33 a.*

XVII. yüzyılın hemen başında damga ve cendere resmine ilişkin veriler, tüm olumsuzluklara rağmen sof üretiminin ne denli muazzam bir sektör haline geldiğini göstermesi açısından önemlidir. 26 Eylül 1600 ile 1606 yılları arasında damga ve cendere mukataasının altı yıllık iltizam bedeli 72 yük 85.710 akçe olarak belirlenmiştir. Mukataayı iltizama alan Hoca Ahmet ve Derviş isimli kişiler her ne kadar bu meblağı ödemekte güçlük çekmişlerse de, sonraki yıllarda mukataanın yaklaşık aynı bedel üzerinden iltizama verilmesi sektörün hala iyi durumda olduğunu göstermektedir[444].

XVI. yüzyılı boyunca Ankara'da oldukça yüksek düzeyde gerçekleştirilen sof üretimi aynı zamanda önemli bir ticari yapılanmaya kaynak teşkil etmekteydi. Yerli ve yabancı tüccarlar tarafından toplanan soflar, ülke içinde başta İstanbul olmak üzere, Halep, Bursa, Şam gibi çeşitli şehirlerde, fakat büyük kısmıyla Venedik, Lehistan gibi Avrupa ülkelerine satılmakta idi. Örneğin adları aşağıda ki tabloda verilen tüccarlar belirtilen miktarda sofu, Halep ve Venedik'e satmak üzere 15 Haziran 1599-7 Eylül 1599 tarihleri arasında Ankara'dan alıp götürmüşlerdir[445].

TABLO 4: Ankara'dan İhraç Edilen Soflar

Tüccar	Yük	Tüccar	Yük
Hekîmzade Abraham	25	İshak veled Anton	10
Dilsizoğlu Salomon	6.5	İlya veled Kurd	3
Yakob veled Hayim	7.5	Kemal veled İsrail	1.5
Yahudi Aslan	1.5	Salomon veled Musa	1
Ebutente veled Musa	9	Bayram veled Yakob	1
Çalık Yasef	1	Salomon veled İsak	12.5
Durakçı Abraham	4.5	Yanko	5.5
Resul Çelebi . Abdülgani	30	Abraham veled İsak	10.5
İsâzâde Abdülgani Bey	23	Hâce Hüsam b. Bâli	9

---

444 *Ankara Şer. Sic. No: 10, b. 424, s. 219, (Adı geçen kişilerin tahvilleri bitiminde mukataaya talep çıkmadığından 6 ay süreyle berveçh-i emanet zapt olunmuş, sonrasında Ankara sakinlerinden Vaid veled Yasef ve İstanbul sakinlerinden Selamon veledi Musa cendere mukataasını 16 Mart 1607 yılından üç yıllığına 3.642.855 akçeye ve kasabiye mukatasını 21 Mart 1605 yılından üç yıllığına 1.250.000 akçeye ve altı yıllığına toplam 97 yük 85.710 akçeye ve bazı diğer şartlarla iltizama almak istemişlerdir)*; BA, *MAD. 18293*, s. 1-2.

445 S. Faroqhi; *Osmanlı'da Kentler ve Kentliler*, s. 113.

162 yük softan, zarar-ı kassabiye vergisi eminleri 57.000 akçe almışlardır. Bu vergi 100 akçede bir akçe alındığına göre toplam sof yüklerinin değeri 5.700.000 akçe olmaktadır ki, bu da sof ticaretinin hacmini gösteren önemli bir rakamdır[446].

Bu ticaretin önemli bölümünün Venedikliler adına iş gören Yahudiler tarafından gerçekleştirildiği, tüccar isimleri tetkik edildiğinde rahatlıkla anlaşılacaktır. Daha önce de belirttiğimiz gibi bu tüccarlar ödemelerini zaman zaman kırkık akçeyle yapmalarına karşın devlete kazandırdıkları gelir küçümsenecek türden değildir. Bu sebepten dolayıdır ki, merkezi yönetim Venedikli tacirlerin hukuki haklarını tam bir titizlikle koruma yoluna gitmiştir. 998/1590 tarihli bir sicil kaydından anlaşıldığına göre, Venedikli tüccarların satın aldıkları sof ve muhayyerlerden kanuna aykırı olarak resm-i dellaliye ve masdariye mültezimlerinin vergi talep etmeleri üzerine, merkezden gönderilen emir ile bu uygulamaya son verilmesi istenmiştir[447].

1. 4. Yünlü Dokuma

Yün, koyunlardan kırkılan yapağıdan elde edilmektedir. Kesilmiş koyunların yapağılarından elde edilen yün düşük kaliteli olacağından daha çok canlı hayvanlardan elde edilen yün piyasada rağbet görmektedir. Ağırlığının yaklaşık %18'i kadar havadan nem emebilen yünün, nem oranı yükseldikçe sıcak tutma özelliği de artmaktadır. Bu özelliği sebebiyle Avrupa'da dış kıyafet yapımında yaygın olarak istifade edilen yün, Anadolu'da daha ziyade keçe imal etmek, halı, kilim ve benzeri yaygıları dokumak için kullanılmıştır.

İnceleme dönemimizde Anadolu yünlü sanayiine ilişkin bilgilerimiz bir hayli sınırlıdır. Orta çağdan beri kaliteli Avrupa yünlü dokumalarının Anadolu'ya getirilerek satışa sunulmasının bu sektörün gelişmesine engel teşkil ettiği düşünülebilir. Muhtemelen Anadolu'da kıyafete yönelik yünlü dokuma, halkın kendi ihtiyacını karşılayacak düzeydeydi. Bu sebepten olsa gerektir ki, vergi kayıtları arasında yer almamıştır.

Osmanlı ülkesinde dokunan yünlüler Avrupa'yla rekabet edecek düzeyde olmadığından, Avrupa'dan ithal özellikle çuka ismi verilen yünlü kumaşlar Saray

[446] S. Faroqhi; *Osmanlı'da Kentler ve Kentliler*, s.114.
[447] *Ankara Şer. Sic.* No: 2, b. 1692; *Ankara'nın İki Numaralı Şer'iye Sicili*, (haz. H. Ongan), s. 129-130.

mensupları arasında da büyük rağbet görmüştür. Anadolu'da pazar bulan Avrupa yünlüleri özellikle İtalyan tacirleri tarafından Bursa'ya getirilmekte ve daha ziyade İran üzerinden gelen ipekli kumaşlarla burada takas edilmekteydi[448].

Ancak Manisa'da da, büyük miktarda olmasa bile çuka dokumacılığı yapılmaktaydı. 8 Şubat 1615 tarihli bir hükümden anlaşıldığına göre, Manisa civarında hasıl olan yapağı eskiden beri Müslüman ve Yahudiler tarafından işlenip, çuka ve *velense* haline getirilmekteydi. Ayrıca çuka imalatı ile meşgul olan Selanik Yahudilerinin bir kısmının da yine şehirde uygun bir vasat bulmaları sebebiyle Manisa ve civar şehirlere göçüp sanat icra ettikleri görülmektedir[449]. Manisa'nın yanı sıra Birgi ve Tire'de de yünlü kumaş dokumacılığı (Harita 4) belli düzeyde gerçekleştirilmekteydi[450].

Yünün preslenmesiyle elde edilen keçe, Orta Asya'dan Anadolu'ya kadar bütün Türkler arasında yaygın olarak imal edilip kullanılan bir metaa olarak karşımıza çıkmaktadır[451]. İnceleme dönemimizde Anadolu'da keçe imalatına ilişkin bilgilere daha çok kanunnamelerde ve Ankara'ya ilişkin sicil kayıtlarda rastlamaktayız. Kanunnamelerde keçe imalatı, çeşitleri ve fiyatlarına ilişkin bilgilerin hemen her dönemde yer alması, bu sanat dalının en azından bölgesel ihtiyacı karşılayabilecek düzeyde olduğunu göstermektedir. Anadolu'nun değişik yörelerinde işlenen keçelerin çeşitlerine göre fiyatlarını tespit etmek mümkündür: Eyer keçesini 8.5 akçeye; İçlik keçeyi 5 akçeye; Matra keçeyi destesi 30 akçeye; Kalın keçeyi destesi 55 akçeye ve kalınlığına göre diğer keçeleri 2.5 ile 6.5 akçeye, uzunluğu 10 karış ve eni 7 karış olursa 25 akçeye satmak kanun gereğidir. Ayrıca Kanunnamelerde keçelerin iyi pişirilmesi çiğ bırakılmaması ısrarla vurgulanmıştır[452].

Ankara keçecileri arasında yaşanan itilafların mahkemeye sirayet etmesi, konuyla ilgili bazı bilgilere ulaşmamızı mümkün kılmaktadır. 12 Mayıs 1590 tarihli bir sicil kaydında, Ankara'da sakin, oturak keçecileri ile yük keçecilerinin hammadde (kürkid) alımı üzerine anlaşmazlığa düştükleri ve olayın mahkemeye intikali neticesinde

---

448 Ö. Ergenç, *Ankara ve Konya*, s. 94.
449 F.M. Emecen, *Manisa Kazası*, s. 79.
450 Zeki Arıkan, *"Osmanlı İmparatorluğu'nda İhracı Yasak Mallar (Memnu Meta)"*, *Prof. Dr. Bekir Kütükoğlu'na Armağan*, İstanbul 1991, s. 292.
451 B. Ögel, *Türk Kültür Tarihine Giriş, c. 3, s. 175-76, (Bu eserde, Türklerde keçe imalatı, çeşitleri ve kullanım alanlarına ilişkin açıklayıcı bilgiler yer almaktadır).*
452 A. Akgündüz, *Osmanlı Kanunnameleri, c. 2, s. 296, (907/1501 Tarihli İstanbul İhtisab* Kanunnamesi); c. 3, s. 114, (Yavuz Selim Han'ın Umumi Kanunnamesi); c. 4, s. 327, (929/1523 Tarihli Kanunname-i Osmani); *c. 9, s. 530, (I. Ahmed'in Kanun-ı Osmanisi).*

"evvela kürkidi makat (oturak) keçecileri alup doyduktan sonra yük keçecileri dahi alalar" şeklinde karar alındığı görülmektedir[453]. 24 Temmuz 1594 tarihli bir başka kayıtta ise, keçeci taifesinden bazı kişilerin, Abdülkerim b. Süleyman Halife isimli şahsı *"mezbur keçeci değilken bizim lazımımız olan yünü alub bize gadr ider, men olunmasını murad ederiz"* diyerek mahkemeye başvurdukları ve neticede adı geçen Abdülkerim'in ancak *"senede yirmi batman yün ve onu da ak ve boz olmamak, sadece siyah olmak"* şartıyla alabileceğinin kararlaştırıldığı anlaşılmaktadır[454].

Anadolu'daki yünlü dokumanın önemli bir bölümünü halı ve kilimler teşkil etmesine rağmen, ipek ve keçi kılının da bu amaçla kullanılıyor olması sebebiyle halı ve kilim dokumacılığını müstakil bir başlık altında ele alıp inceleyeceğiz.

1. 5. Halı Kilim Ve Hasır Dokumacılığı

1.5.1. Halı Dokumacılığı

Günümüz batı Türkçe'sinde kullanılan *halı* kelimesinin kökü *kalmak* mastarından *kalı*dır. Çeyiz uzun zaman kaldığı için bu kelime çeyiz anlamına da gelir olmuştur. Zamanla *k* kelimesinin *h* olarak telaffuz edilmesiyle *kalı* kelimesi *halı* şekline dönüşmüştür[455].

Halı dokumacılığının ilk yapıldığı yer Orta Asya'dır. Her ne kadar bazı yazarlar halıcılığın ilk yurdunun İran yahut Ermenistan olduğunu belirtmişlerse de, yapılmış olan arkeolojik araştırmalar sonucu, halı sanatının ilk örneklerine, Türkistan ve havalisinde rastlanmış olması, bu sanatın ilk yurdunun Orta Asya olduğunu ispatlamıştır. Halıcılık Orta Asya'da doğduktan sonra takriben VIII. yüzyılda İran yolu ile Avrupa'ya geçmiş; bilhassa Fransa ve İspanya'da yaygın uygulama alanı bulmuştur[456].

Orta Asya'dan beri Türk halılarında kullanılan geleneksel motifler ve halı planları XIII. yüzyıldan sonra çeşitli gelişmeler göstermiştir. XIII. yüzyıl Selçuklu

---

[453] *Ankara'nın İki Numaralı Şer'iye Sicili,* b. 1569, s. 119.
[454] Ö. Ergenç, *Ankara ve Konya,* s. 94; (*Ankara Şer. Sic.* No: 5, b. 993).
[455] Besim Atalay, *Türk Halıcılığı ve Uşak Halıları*, ...? 1967, s. 11,13.
[456] Tamer Aydoğ, *Halıcılık ve Halı Hammaddesini Boyamada Kullanılan Bitkisel Boyalar ile Bunlardan Elde Olunan Renklerin Çeşitli Müessirlere Karşı Haslık Dereceleri,* Ankara 1977, s. 7.

halılarında görülen büyük orta zemin ve onu çevreleyen iri Kûfi karakterli bordürler, XIV. yüzyılın ikinci yarısına kadar etkinliğini korumuştur[457].

Selçuklu halılarından sonra, Türk halı sanatının ikinci parlak devri XVI. yüzyılda başlar. Bu yüzyılda Uşak, Bergama, Kula, Gördes, Konya, Niğde, Kırşehir, Sivas ve Kayseri (Harita 4) Anadolu'daki belli başlı halı dokuma merkezleridir[458]. Bu merkezlerden bazıları kendine has özel üslubu yakalayarak dünya halıcılık tarihinde önemli bir yere sahip olmuşlardır ki, sırasıyla bunları ele alıp inceleyeceğiz.

1.5.1.1. Uşak Halıları

Türk halıları içinde en büyük ve tanınmış grup olan Uşak halıları, Avrupalı ressamların tablolarında sık sık tasvir edilip, XVIII. Yüzyıl sonuna kadar çok tutulduğu halde, envanter kayıtlarında Uşak adı geçmez ve bunlar Türk halıları diye bilinir. Yerli kaynaklarda ise bu halılar XVII. yüzyıldan beri tanınır[459].

Uşak halılarının en belirgin özellikleri, başlangıcından beri yün ile dokunmaları, Gördes düğümü denilen çok sağlam düğümleri ihtiva etmeleri, kalın tüylü olmaları, renklerinin koyu, derin ve boyalarının solmamasıdır[460]. XVI. yüzyılın ilk yarısından itibaren dokunmaya başladığı anlaşılan bu halıları, Madalyonlu ve Yıldızlı Uşak halıları olmak üzere iki temel grupta ele almak mümkündür.

Madalyon şeması (Resim 5), İran minyatürlü yazmaların tezhipli sayfalarından, yani kitap süsleme sanatından, halı sanatına geçerek XVI. yüzyıl Tebriz halılarında önemli bir rol oynamıştır. 1514'te Tebriz'in Türkler tarafından fethinden sonra madalyon şeması fikir olarak Türk halılarına da girmiştir. Ancak Minyatür sanatının aynen tekstil tekniğine uygulanması İran halısının gelişimini engellerken, XVI. ve XVIII. yüzyıl Uşak halılarında yeni örnekler tekstil sanat tekniğine uygun olarak değerlendirildiğinden, sürekli gelişme sağlanmıştır. Orta eksende yuvarlak, yanlarda sivri dilimli madalyonların sıralanmasından ibaret ve sonsuzluğa işaret eden kompozisyon, İran halılarının sınırları belli ve kapalı kompozisyonundan farklıdır. Madalyonlu Uşak halılarının en iyi cinsleri, sarı çiçeklerle doldurulmuş lacivert zemin

457 Oktay Aslanapa, Yusuf Durul, *Selçuklu Halıları, Başlangıçtan XVI. Yüzyıl Ortalarına Kadar Türk Halı Sanatı*, ...? 1973, s. 14.
458 Nebi Bozkurt, "Halı", *DİA*, c.15, İstanbul 1997, s. 256.
459 Oktay Aslanapa, *Türk Halı Sanatının Bin Yılı*, İstanbul 1987, s.103.
460 T. Aydoğ, *Halıcılık*, s. 8.

üzerine koyu kırmızı ve mavi madalyonlu olanlarıdır[461]. Madalyonlu Uşak halıları geleneksel bir gelişim sonucu ortaya çıkmamış, ısmarlama yoluyla dokutturulmuştur. Başlangıçta halk arasında rağbet bulmayan bu halılar XVI. yüzyılın ortalarında gelişerek en güzel örneklerini vermiştir[462].

Madalyonlu Uşak halılarının ömrünü tamamladığı yıllarda Yıldızlı Uşak halıları ortaya çıkar. XVI. yüzyıl ortalarında başlayan gelişim yaklaşık XVIII. yüzyıla kadar devam eder[463]. Madalyonlu Uşak halılarına nispet daha küçük bir grup teşkil eden bu halılar, sekiz kollu yıldızlarla küçük baklava biçimindeki madalyonların, kaydırılmış eksenler üzerinde alternatif sıralanışı ile şekillendirilir (Resim 6). Bunlar orta boy halılar olup 4 metreden uzun olanları pek azdır. Daima kırmızı zemin üzerine sekiz köşeli yıldız madalyonlar ve küçük baklavalar koyu mavi örnekleri meydana getirirler. Bunlarda halının ortası belirtilmez ve madalyonların sonsuz örneğe bağlandığı açıkça bellidir. Bazen zemin mavi madalyonlar kırmızı renkte olabilir. Madalyonların içi sarı ve kırmızı palmet ve çifte rumilerle dolgulanmış, zemin köşeli dallar ve çok renkli çiçeklerle bezenmiştir[464].

XVI. yüzyılda Uşak veya çevresindeki tezgahlarda İngiltere'den gönderilen keten iplikler ve örneklere göre özel olarak halı dokumaktaydı. Avrupa'nın teşvik ve istekleri ile hatta bir dereceye kadar direkt kontrolü altında İzmir ve çevresinde teşekkül eden halı dokuma merkezlerinde, halılar sipariş üzere armalı olarak konulacakları yere uygun ölçüde hazırlanmaktaydı[465]. XVI. yüzyılda Doğuda çok geniş sömürgeler edinmiş olan Hollandalılar da İzmir'den halı götürmeye başlamışlardı. Bu yüzyılın sonuna doğru, İtalya Prenslikleri, Avusturyalılar ve Almanlar hem sarayları, hem de kiliseleri için halı satın almışlardır. Uşak'tan develerle İzmir'e gönderilen halılar buradan Avrupa'ya ve İstanbul'a sevk edilmekteydi[466]. Aslında İstanbul camilerine ve saraylarına halı siparişlerinin yaygın olarak yapıldığı XVI. yüzyıl, Uşak halıcılığının iktisadi bir faaliyet olarak ortaya çıkışında birinci dereceden öneme sahipti. Bu halıların

---

[461] O. Aslanapa, *Türk Halı Sanatının Bin Yılı*, s.103, 107.
[462] Bekir Deniz, " Osmanlı Dönemi Halıları", *Osmanlı-Kültür ve Sanat*, c. 11, Ankara 1999, s. 385-86.
[463] B. Deniz, "*Osmanlı Dönemi Halıları*", s. 386.
[464] O. Aslapana, *Türk Halı Sanatının Bin Yılı*, s.107.
[465] O. Aslapana, *Türk Halı Sanatının Bin Yılı*, s.111.
[466] B. Atalay, *Türk Halıcılığı*, s. 22; Nejdet Sevinç, *Osmanlının Yükselişi ve Çöküşü*, İstanbul, s.218, (*İzmir'den Avrupa'ya halı ihracatı daha önceki dönemlerde de gerçekleştirilmekteydi. XIV.* yüzyıla ait bir Venedik envanterinde, her evde en az 10 halı bulunduğu kaydedilmektedir ki bu ifade Türk halı *sanayiinin ihracat potansiyelini göstermesi açısından önemlidir).*

bazı parçaları hala Süleymaniye Camiinde ve İstanbul'daki Evkaf müzesinde bulunmaktadır[467].

1.5.1.2. Saray Halıları

Saray halıları adlarını dokundukları bölgeye değil, kullanıldıkları yere atfen almışlardır. Başlangıçta Kahire'de yumuşak, ipek gibi yünden yapılmış halılar sarayda büyük rağbet görürken, XVI. yüzyılın ortalarında bu tarz halıların Bursa'da dokunduğunu görmekteyiz. Ancak Kahire'de yapılanlarda atkı ve çözgüler boyasız veya bazen sarımsı veya kırmızı yün iplikten olduğu halde, Bursa'da boyalı ipekten tek veya üç ipekten bükülmüştür. Beyaz ve açık mavi renkler için ise pamuk kullanılmıştır[468]. Saray halılarının Fatih döneminden başlayarak XVI. yüzyılın sonlarına kadar İstanbul'da Hassa Halı Sanatkarları Cemaati tarafından da dokunduğunu görmekteyiz[469]. Edirne'de de saray halılarının dokunduğu mevcut örneklerden anlaşılmaktadır. Bu merkezlerde dokunan saray seccadeleri lüks hediye olarak Avrupa'ya da gönderilmekteydi[470].

Anadolu halılarından farklı olarak İran düğümü ile dokunmuş olan bu halılar düğüm iplerinin kalitesi ve sık dokunuşundan dolayı kadifeleri andırmaktadır. Saray halılarında (Resim 7) Anadolu'nun diğer halılarında ender rastlanan bir çeşit bolluğu görülür. İçlerinde dikdörtgen , daire ve masa örtüsü şeklinde örnekler mevcuttur. Anadolu'nun geleneksel halılarında bu tür dokumalar yoktur. Saray halılarında ki bu çeşit bolluğu düğüm şeklinin bu tür dokumlara elverişli olmasına bağlanmaktadır[471].

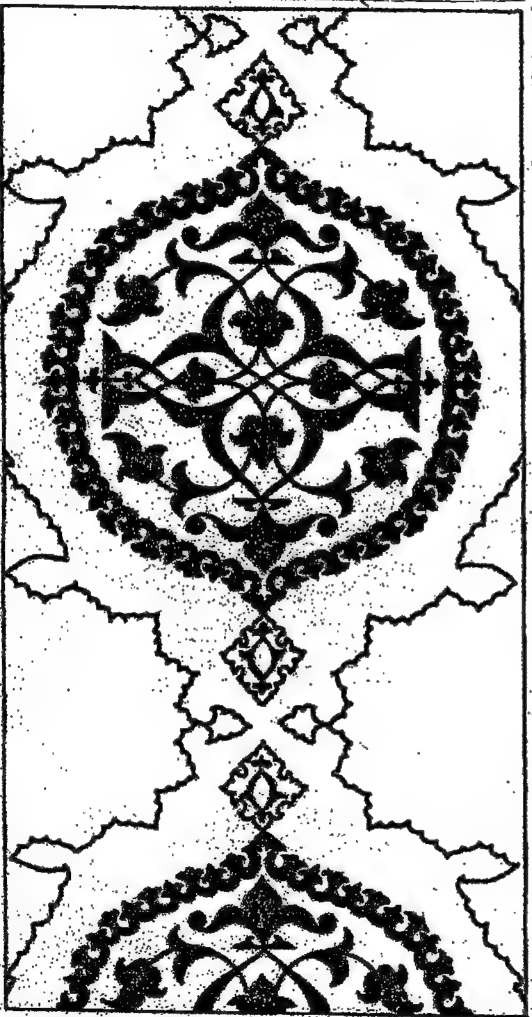
1.5.1.3. Gördes ve Kula Halıları

Manisa'ya bağlı bir kasaba olan Gördes, Türk halıcılığında çok önemli bir yere sahiptir. Bu sebeple Türk düğümü, Gördes düğümü (Resim 8) olarak buraya izafe edilmiştir. Daha önceleri de halı dokumacılığı yapılan Gördes'in ünü asıl XVII.

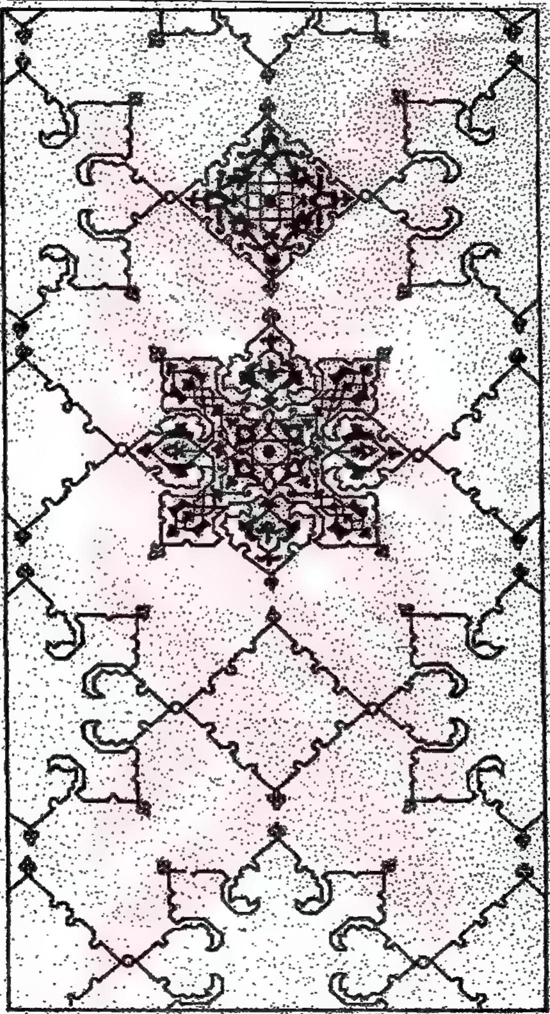
---

[467] B. Atalay, *Türk Halıcılığı*, s. 23.
[468] O. Aslapana, *Türk Halı Sanatı*, s.137.
[469] Bilge Çetintürk, "*İstanbul'da XVI. Asrın Sonuna Kadar Hassa Halı Sanatkarları*", *Milletler Arası Birinci Türk Sanat Kongresi*, İstanbul 1959, s. 100.
[470] O. Aslapana, *Türk Halı Sanatının Bin Yılı*, s.137.
[471] Bekir Deniz, "Osmanlı Dönemi Halıları", s. 385.

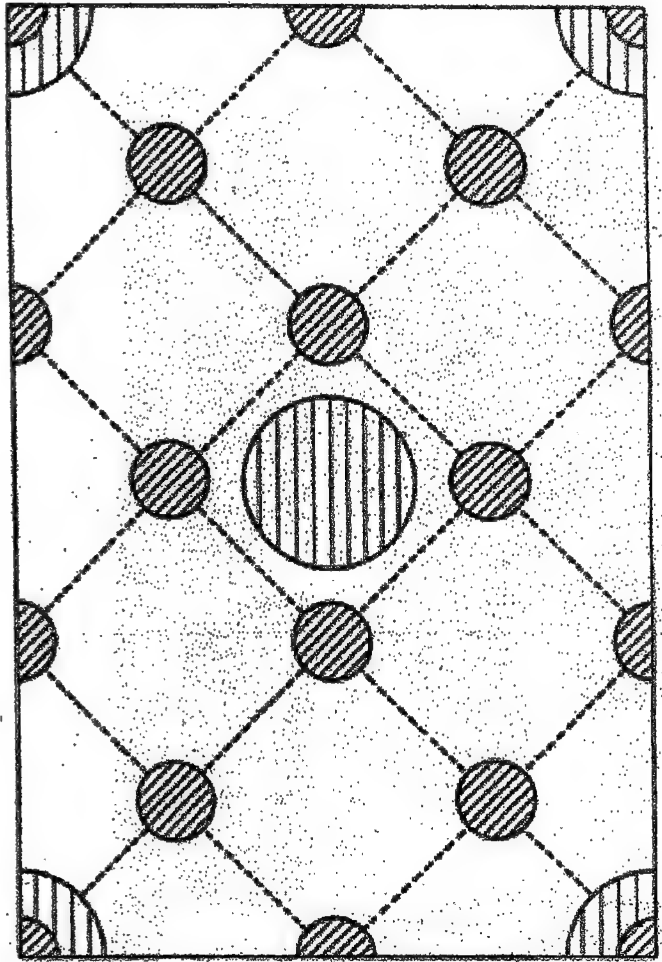
Resim 5: Madalyonlu Uşak Halısının Şematik Çizimi

Resim 6: Yıldızlı Uşak Halısının Şematik Çizimi

Resim 7: Osmanlı Saray Halısının Şematik Çizimi

Kaynak: Oktay Aslanapa, *Türk Sanatının Bin Yılı*, s. 106, 110, 140.

yüzyılda duyulmuştur. Daha ziyade seccadeleriyle ön plana çıkan Gördes halıcılığında hakim renkler farklı tonlarda kırmızı, kahverengi, mavi, lacivert, yeşil ve beyaz renklerdi. Lacivert zeminli olanlar daha kıymetli kabul edilirdi.[472].

Gerek Gördes ile Kula'nın birbirine çok yakın olması ve gerekse karşılıklı evlenmelerin etkisi dolayısıyla bu halıların aralarında çok benzerlik doğmuştur[473]. Kula halıcılığının ün kazandığı dönem XVII. yüzyıldır. Seccadelerin ön plana çıktığı bu dönemde, Gördes seccadelerinden farklı olarak mat renkler dikkat çeker; kayısı, altın sarısı, kırmızı, mavi, beyaz ve nadiren de yeşil kullanılmıştır[474].

1.5.1.4. Milas Halıları

Muğla iline bağlı Milas'ta halıcılık XVI. yüzyıldan beri yaygın olarak yapılmasına rağmen asıl ününü XVII. yüzyılda kazanmıştır. Burada da tercih edilen dokuma türü seccadelerdir. Şeftali kırmızısı, bal rengi, sarı ve beyaz renkler karakteristiktir[475].

1.5.1.5. Konya Yöresi Halıları

Halıcılık şöhreti Selçuklu döneminde başlayan Konya bölgesi Karapınar, Sille, Obruk, İnlice köyü, Lâdik, Sarayönü, Ereğli ve Karamanı içine alır. Bölge halılarının şemalarında geometrik bölümleri baklava, düğüm ve sekizgen yıldızlar birbirine bağlar. Baklavaların içi çift yönlü koç boynuzları ve kancalı sekizgenlerle dolgulanır. Bazen kancalı ve kademeli sekizgenler zemin örneğini meydana getirir[476].

1.5.2. Kilim Dokumacılığı

Kilim halı kadar ün kazanmış bir yaygı olmamasına karşın Anadolu'da özellikle göçebe boylar arasında yaygın olarak dokunarak kullanılmıştır. Kilimi halıdan ayıran en

---

[472] N. Bozkurt, "Halı", s. 259.
[473] T. Aydoğ, *Halıcılık*, s. 8.
[474] N. Bozkurt,"*Halı*", s. 259.
[475] N. Bozkurt,"*Halı*", s. 260.
[476] N. Bozkurt,"*Halı*", s. 260.

belirgin özellik, yüzeyinin düz yani havsız olmasıdır. Dokuma, dikey pozisyonda gerilen çözgü tellerinin arasından atkı tellerinin çeşitli şekillerde geçirilmesiyle elde edilir. Halılarda çözgü tellerinin etrafinda ekstradan düğüm atılmasına karşın, kilim ve benzeri havsız dokumalarda düğüm kullanılmaz ve atkı tellerinin çözgü tellerinin arasından çeşitli yöntemlerle geçirilmesiyle dokuma gerçekleştirilir[477].

Tüm düz yüzeyli, havsız dokumalar kilim olarak adlandırılmasına karşın, gerçekte kilim bunlardan yalnızca bir tanesidir. Sicim, sumak ve zili gerçekte daha başka tekniklerle dokunur ve bunların en belirgin özellikleri tersleri ve düzlerinin aynı olmasıdır. Sicim ve Sumakta bir aktı teli bir çift çözgü telinin etrafina sarılırken, Zili de atkı teli üç adet çözgü telinin üzerinden geçirilir. Zili de ekstradan kullanılan atkı telleri tüm yüzeyde nispeten sağlam bir desen bloğu oluşturur, bir atkı telinin üç adet çözgü telinin üzerinden geçirilerek bir adet çözgü teli dış yüzeyde bırakılma işlemi düşey pozisyonda tekrarlanarak dış hat motifi oluşturulur ki bu sergilerde dikkat çekici bir özelliktir[478]. Sicim zili (sili), sumak gibi dokumlarda, dokumanın ters ve düz yüzü kilimdeki gibi düz değildir. Aslında dokumanın tersi olan, fakat bize düzgün yüzüymüş gibi görünen yüzeydeki desenler kabarık ve düzenli, bize göre ters görünen ön yüzeyde ise, desen ipliklerinin uçları dağınık ve kopuktur[479].

Türklerden önce dokunmuş Anadolu'da bulunan en erken tarihli düz dokuma yaygı örneği M.Ö. 2300 yıllarına tarihlenen, kraliçenin örtüsü adıyla tanınan ancak, bugün nerede olduğu bilinmeyen kilimdir. Truva kazılarında bulunan bu örnek eski resimlerine göre, yıpranmış halde ve açık yeşil, kahverengi, kırmızı renklerde süslenmiş geometrik desenlerle bezeliydi[480]. Tarihi belirlenebilen en eski düz yüzeyli Türk dokumalarından birisi Washinton Tekstil Müzesi'nde bulunan sumaktır. Bu sumağın ortasında sekizgen bir madalyon bulunup etrafi küçük sekizgenlerle çevrilmiştir. Bu tür kompozisyonlar 15 ve 16. yüzyılda dokunan Holbein grubu halılarla benzerlik gösterdiğinden, bu sumağın da aynı yüzyıllarda dokunduğu tahmin olunmaktadır[481].

Maalesef inceleme dönemimizde kilimlerin Anadolu'nun hangi bölgelerinde ve ne miktarda dokunduklarına ilişkin bilgilerimiz son derece sınırlıdır. Yalnızca bir tek

---

[477] Belkıs Balpınar Acar, *Kilim-Cicim Zili-Sumack Türkihs Flatweaves*, İstanbul 1983, s. 7.
[478] B. Acar, *Kilim-Cicim Zili-Sumack Türkihs Flatweaves, s. 8.*
[479] Bekir Deniz, "Osmanlı Döneminde Düz Dokuma Yaygıları (Kilim, Cicim, Zili, Sumak)", *Osmanlı-Kültür ve Sanat, c. 11, Ankara 1999, s.395.*
[480] B. Deniz, "Osmanlı Döneminde Düz Dokuma", s.401.
[481] Belkıs Acar, *Kilim ve Düz Dokuma Yaygılar, İstanbul 1975, s. 16-17;* Belkıs Acar, *Kilim-Cicim Zili-Sumack Türkihs Flatweaves*, s. 14.

Mühimme kaydından XVI. yüzyılda Aydın sancağında, ticari amaçlı kilim dokumacılığının yapıldığını tespit edebiliyoruz[482]. Ancak şunu söyleyebiliriz ki Anadolu'nun neresinde dokunmuş olursa olsun kilimlerin karakteristik özelliği geometrik motiflerin kullanılmış olmasıdır. Öyle ki bazı Anadolu kilimlerinde görülen bitki motifleri, hatta insan ve hayvan figürleri dahi kuvvetli bir stilizasyonla sadeleştirilmiş, geometrik hatlar içinde verilmiştir. XVI. yüzyılda dokunan bir diğer kilim çeşidi olan *Saray Kilimleri* natüralist motifli örneklerinden dolayı geometrik desenli Anadolu kilimlerinden ayrılır[483].

1.5. 3. Hasır Dokumacılığı

Bir çok meskenin zemininde, dönemin imkanları çerçevesinde halının yerine kullanılan hasırın dokuma maddesi sazdır. Saz göl veya nehir kıyılarındaki bataklıklarda yetiştirilmekteydi. Hasır, bataklıktan kesilen saz kurutulduktan sonra tezgahlarda dokunmak suretiyle elde edilirdi[484].

Tahrir defterlerinde sazlık olan yerlerde "resm-i saz" adıyla vergi alındığı görülmektedir. Saz bitkisinden hasır dokunmasında ve evlerin örtülmesi işinde faydalanıldığı bilinmektedir. Amasya sancağı dahilinde saz üretiminden elde edilen miktar 374 akçe gibi çok düşük bir rakama tekabül etmektedir[485]. Hamitili'nde ise 1522 yılı itibariyle bu rakam 1.200 akçedir[486].

Saz üretimininin daha yaygın olarak yapıldığı bölge Karasi sancağında Manyas Gölü ve yakın çevresi ile Boğaz hisar nahiyesindeki Penbe Deresi'nin aktığı ovadır. Manyas Gölü'nün sazı iltizama verilmekte ve bundan 1430 yılında 1951 akçe gelir sağlanırken, 1573 yılında 23.323 akçe gelir elde edilmekteydi[487].

---

[482] S. Faroqhi, *Kentler ve Kentliler*, s. 172, (960 /1552-53 tarihli bir hükümde Osmanlı sarayı İstanbul'a gönderilmek üzere 200 adet kilim sipariş etmiştir).
[483] Şerare Yetkin, "Türk Kilim Sanatında Yeni Bir Grup Saray Kilimleri", *Belleten*, c.XXXV, S.138 (Nisan 1971'den ayrıbasım), Ankara 1971, s. 217, 223.
[484] Sezai Sevim, *XVI. Yüzyılda Karasi Sancağı*, (A.Ü. Sos. Bil. Ens. Basılmamış Doktora Tezi), Ankara 1993, s. 240.
[485] Adnan Gürbüz, *Toprak ve Vakıf İlişkileri Çerçevesinde XVI. Yüzyılda Amasya Sancağı*, (A.Ü. Sos. Bil. Ens. Basılmamış Doktora Tezi), Ankara 1993, s.189.
[486] Zeki Arıkan, *XV-XVI. Yüzyıllarda Hamit Sancağı*, İzmir 1988, s. 111.
[487] S. Sevim; *Karasi Sancağı*, s. 240.

Harita 4: XVI. Yüzyılda Anadolu'da Dokuma Merkezleri

İstanbul'dan gönderilen bir emirde İstanbul'daki yeniçeri odalarının zeminine döşenmek için yıllardır Manyas'tan hasır satın alındığını ve bunların iyi ve ala hasır olduğu, daha önceki imal edilen ölçülere uymak şartıyla yine hasır satın alınmak istendiği belirtilmiştir. Karasi sancağında hasır çok fazla üretilmesine rağmen, bu üretim yine de basit el tezgahlarında gerçekleştirilmekteydi[488].

Hasırların fiyatına ilişkin elimizde veriler yüzyılın sonlarına aittir. 1589 yılı ve sonrasında uzunluğu 24 ve genişliği 7 karış olan hasırın fiyatı 75 akçe iken, 1560 yılında 50 akçeye düşmüştür. Aynı yıllar itibariyle 16-17 karış hasır 35 akçeden 22 akçeye; döşek hasırı 14 akçeden 8 akçeye ve 50 karışlık cami hasırı ise 110 akçeden 60 akçeye gerilemiştir[489].

2. BOYAMA SANAYİİ

Doğadan elde edilen maddelerin kullanılarak boya yapımı, tarihin çok eski dönemlerinden beri bilinen bir sanattır. Sentetik boyarmaddelerin keşfedildiği zaman olan XIX. yüzyıl ortalarına kadar aynı tarihsel yöntemler hiç değişikliğe uğramadan uygulanmıştır[490]. M.Ö. 3000'lere ait bir Çin kaynağında doğal boyalardan söz edilerek ; Mısır'da Orta Krallık döneminde sadece boyaların elde edilişleri değil, mordan maddelerinin dahi bilindiği belirtilmektedir[491]. Avrupa kıtasında ilk boya kullananlar ise büyük bir olasılıkla M.Ö. 2000'lerde Zürih gölü dolaylarında yaşamış olan insanlardı. Fenike'de ise boya endüstrisi M.Ö. 1500'lü yıllarda mevcuttu; Tir kentinde gelişen boyacılık kabuklu deniz hayvanlarından elde edilen eflatun rengi ile meşhurdu. Bu endüstri Tir'in 680 yılında istilacı ordular tarafından yok edilişine kadar sürmüştür. Hindistan boyacılığının da çok eskilere dayanan bir geçmişi olduğu kesindir. Bu zanaatın, Hindistan'da yazılı olarak belgelenmesinden çok önce, M.Ö. 2500'lerde İndus Vadisi Uygarlıkları çağında başlamış olması gerekir. Morco Polo, İndigonun

---

488 S. Sevim, *Karasi Sancağı*, s. 240-41.
489 M. Kütükoğlu, *"1009 (1600) Tarihli Narh Defteri"*, *s. 60-61.*
490 Itır Okaygün, Füsun Yaraş, *Doğal Boyalarda Yün Boyama Uygulaması ve Geleneksel Yöntemler, İstanbul 1983, s.12.*
491 Gürbüz Uğur, *Türk Halılarında Doğal Renkler ve Boyalar*, Ankara 1988, s. 9, 11, (Boyama işleminde *kullanılan yardımcı maddelere "Mordan" denilir. Bu maddeler hem boyayı tespit eder, hem de yeni yeni* renk nüshalarının ortaya çıkmasını sağlar).

Portekizliler tarafından Avrupa'ya sokulmasından 300 yıl önce, XIII. yüzyılda Hindistan'da nasıl üretildiğini ayrıntılı olarak anlatmaktadır[492].

Zengin bir geleneğe sahip olan Anadolu boyacılığını ise, Doğu'dan getirilen bilgilerle, burada bulunan, İsa'dan önceki yüzyıllara dayanan bilgilerin, göreneklerin, sentezinden meydana geldiğini kabul etmemiz gerekir[493].

2.1. Kullanılan Boya Türleri

Halı ve kilimlerin boyanmasında sıklıkla kullanılan kök boyalar, çeşitli bitkilerin yapraklarından, meyvelerinden veya köklerinden elde edilmekte idi. Kök boya yapımında kullanılan bitkiler Anadolu'da mevcut olmasına karşın, sıcak ülkelerde yetişen bir çeşit ağacın meyvesi olan çivit dışarından gelirdi. Ankara'dan Niğde ve Kayseri'ye kadar olan bölgelerde yetişen ve altın ağacı ismi verilen çalıların meyvesinden sarı boya elde edilirdi. Kırmızı, kızıl çam kabuğundan; sarı ve tonları, katır tırnağı, sumak, gence, sütleğen, safran gibi bitkilerin çiçek ve köklerinden; Kahverengi, mazı, meşe, ceviz yaprağı ve meyvelerinden; yeşil, yabani naneden; siyah, sumaktan, kurumdan; mavi, Hint bitkisi denilen bir çeşit bitkiden ve daha başka bitkilerin kaynatılmasından elde edilirdi[494].

2.1.1. Kök Boyalar

Anadolu dokumacılığında yaygın olarak kullanılan kırmızı renk, boyaya da ismini vermiş olan kökboya bitkisinden elde edilmekteydi. Anadolu'da pek çok değişik adlarla bilinen kökboya, uzun dalları sarmaşık gibi toprağın üzerinde uzayan, ya da başka bitkilerin üzerine tırmanan, çalı görüntüsünde bir bitkidir. Yapraklarının alt yüzü kedi dili gibi tüylüdür ve ele yapışır. Toprağın altında ağ gibi yayılan kökleri boğum boğum, bazen küçük parmak kalınlığında ve çok uzundur[495]. Kökler sonbaharda dalların

---

[492] I. Okaygün, F. Yaraş, *Doğal Boyalar*, s. 12.
[493] I. Okaygün, F. Yaraş, *Doğal Boyalar*, s. 12.
[494] O. Aslanapa, Y. Durul, *Selçuklu Halıları*, s. 15.
[495] I. Okaygün, F. Yaraş, *Doğal Boyalarda Yün Boyama Uygulaması*, s. 15,16.

kuruduğu zamanda veya ilk baharda henüz yeşerirken toplanır[496]. Boyarmadde bitkinin kökünde bulunur. Kökün kesiti alındığında dışta koyu renkli ince bir zar, orta da ise açık renkli odunumsu bir kısım görülür. Bu iki kısım arasında vişne çürüğüne yakın renkte etli bir bölüm vardır. Boya için kökün tamamı kullanılır, ama boyarmaddenin çoğu bu etli bölümdedir. Yoğurtotu, belumotu, kahve ve kınakına bitkileri de kökboyagiller (rubiacea) ailesindendir[497].

Ortaçağda, İran bölgesinde kök boya bitkisinin yetiştirilme safhalarına ilişkin açıklayıcı bilgilere ulaşmak mümkündür; Mart ayında toprak birkaç kez sürülüp iyice gübrelendikten sonra kök boya tohumu tıpkı buğday ekilir gibi serpilirdi. Sonra toprak karıştırılarak sulanır, bitki çıkınca birçok kez çapalanırdı. İlk etapta çıkan bitkilere solgunlaşıncaya kadar su verilmez, sonrasında bütün yaz sekiz günde bir sulanırdı. Ağustosta bitkinin ucu kesilir, ve dondan korunması için üzeri örtülürdü. Güzleri büyük kökler toplatılır, küçükleri ise yeniden yeşermesi için yerinde bırakılırdı. Bir tarlanın üretim aşamasına geçebilmesi ancak iki senede mümkün olabilmekteydi[498].

Osmanlı İmparatorluğu'nun en önemli dış satım maddelerinden biri olan kökboya, XIX. yüzyıl sonuna kadar geniş ölçüde kullanılan bitkisel boyaların en önemlisiydi. İzmir halılarında, Anadolu ve Suriye ipekli dokumalarında, Teselya ve Makedonya pamuklularında kullanılan bu boya *Edirne* yada *Türk kırmızısı* adıyla Avrupa'da ün kazanmıştır. Kök boya ticaretinin en önemli ve tek merkezi İzmir, başta gelen alıcısı ise devrin en önemli dokuma endüstrisine sahip olmasına karşın topraklarında kök boya yetişmeyen İngiltere idi. Anadolu'dan götürülen tohumlar ile Fransa ve İtalya'da yapılmış ancak Anadolu kökboyasının üstün niteliğine ulaşılamamıştır[499].

2.1.2. Çivit

Bazen *çiğit* olarak da kullanılan bu kelime, Hint'te ve Yemen'de yetişen bir bitkiden elde edilen koyu mavi renkli boyanın ismidir[500]. Çivit boyanın en kalitelisi

---

[496] T. Aydoğ, *Halıcılık*, s. 13.
[497] I. Okaygün, F. Yaraş, *Doğal Boyalar*, s. 15,16.
[498] Abdulhalik Bakır, "Ortaçağ İslam Dünyasında Dokuma Sanayisi", *Belleten*, c. LXIV, S. 241 (Aralık 2000) Ankara *2001*, s. *815,16*.
[499] Meydan Larousse, "Kökboya", c. VII, İstanbul 1972, s. 529.
[500] Ş. Sami, *Kâmûs-i Türkî*, İstanbul *1317*, s. *533*.

hafif ve renk bakımından koyu olanıdır. Bitki kırıldığında içerisinden bembeyaz bir küf çıkması ise çivitin kaliteli olduğuna işaret eder[501].

Çivit otu soğuk bölgelerde iyi yetişirdi. Bu bitki Mart ayında kumlu toprağa serilir, sonra hafifçe karıştırılırdı. Bitkinin mavi bir renk veren madde taşıyan yaprakları olgunlaşınca delikler meydana gelir, deliklerin görünmesi toplama zamanına işaret ederdi. Yapraklar toplanınca, bunlar geniş ve düzgün bir taş üzerinde kuvvetlice dövülürdü. Dövülen yapraklar zembillere konulduktan sonra bir çok kez ıslatılır ve bu halde dört gün bekletilirdi. Daha sonra spatulalarla parçalanan yapraklar iyice çürüyünceye kadar ıslatılırdı. Çürütülen yapraklar ayakla macun haline gelinceye kadar çiğnendikten sonra, küçük kürecikler haline getirilerek güneşte kurutulurdu[502].

Çivitotunun uzun bir fermantasyon süreci sonunda mavinin çeşitli tonlarını sağlayan bir boya verdiği eski çağlarda biliniyordu. Elde edilen rengin zenginliği, bitkinin niteliğine ve boyanacak şeyin boya banyosuna kaç kez batırıldığına bağlıydı. Taze banyo önce lacivertleri, tükenmesine yakın da açık mavileri veriyordu. Çivit otu Ortaçağ boyunca Avrupa'da kullanılan en önemli boyar maddelerden biriydi. *İndigo*nun dışarıdan alınmaya başlamasından sonra çivit otu kullanımı da sona erdi. 1577'de Avrupa'da çivit otu yetiştiricileri *indigo*nun dışarıdan getirilmesine karşı çıktılar ama bunu önleyemediler; birkaç yıl içinde mavi boyada indigo, çivit otunun yerini aldı[503].

İndigodan önce Anadolu'da da çivit otu kullanılıyordu. Hint ve Yemen'de yetişenleri kadar meşhur olmamakla birlikte bu bitki Anadolu'nun bir çok yöresinde kendiliğinden yetişmekteydi[504]. Ancak Hindistan ve Yemen'den Anadolu'ya çivit geliyor olması kuvvetle muhtemeldir. Nitekim 1516 tarihinde Erzincan gümrüğünde vergilendirilen metalar arasında çividin de olduğunu görmekteyiz[505]. Bu boyanın ipekli dokumanın yanı sıra kilimlerde de kullanılmış olduğu bilinmektedir[506].

---

501 A. Bakır, "Ortaçağ İslam Dünyasında Dokuma Sanayisi", s. 816.
502 A. Bakır, "Ortaçağ İslam Dünyasında Dokuma Sanayisi", s. 816.
503 I. Okaygün, F. Yaraş, *Doğal Boyalarda Yün Boyama Uygulaması*, s. 17.
504 I. Okaygün, F. Yaraş, *Doğal Boyalarda Yün Boyama Uygulaması*, s. 17.
505 Mehmet Kabacık, *XVI. Yüzyılda Osmanlı Devleti'nin Doğu Ticareti*, (F.Ü. Sos. Bil. Ens. Basılmamış Doktora Tezi), Elazığ 2001, s. 185, (Çividin 1 kilesinden 300 karaca akçe gümrük vergisi alınmakta idi).
506 I. Okaygün, F. Yaraş, *Doğal Boyalarda Yün Boyama Uygulaması*, s. 17.

2.1.3. İndigo

İndigo, yarı tropik iklimlerde yetişen 1,5 m boyunda bir bitkidir. Bu bitki, Hindistan'da ve Mısır'da İsa'dan önceki çağlarda yetiştiriliyordu. Romalılar bunu *indicum* adı verilen bir mürekkep yapmakta kullanıyorlardı[507].

Boyayı hazırlamak için çiçek açma zamanında bitkinin yaprakları toprağa yakın bir yerden kesilerek toplanır, demetler halinde, bu iş için yapılmış özel havuzlarda suya yatırılırdı. Fermantasyon ilerledikçe saman renginde bir sıvı meydana gelir; bu sıvı yaklaşık 6 metre kare alanında, 1 metre derinliğinde ve daha alçak düzeyde ikinci bir havuza aktarılırdı. Bütün sıvı aktarıldıktan sonra fermantasyon havuzundaki yapraklar çıkarılır, buraya yeni yapraklar konularak fermantasyon yeniden başlatılırdı. Aşağıdaki havuza aktarılan sarımsı sıvı, bellerine kadar suyun içine giren erkek ve kadın işçiler tarafından, çalkalanır karıştırılır, böylece sıvının oksitlenmesi ve beyaz indigonun suda çözünmeyen boyar maddeye dönüşmesi sağlanırdı. Çalkalama işlemi sürerken sıvının renginin soluk yeşile çalmaya başladığı, indigo pulcuklarının dibe çöktüğü görülürdü. Bundan sonra işçiler havuzdan dışarı çıkar, bir yandan su düzeyi alçalırken öte yandan daha çok indigo dibe çökerdi. Bitki ve ağaç kabuğu salgılarından yapılmış katkılar da eklendikten sonra dibe çöken boya pulları süzülüp alınır, bu hamurumsu madden saflaştırılmak amacı ile yıkanır ve daha sonra kaynatılırdı. En yüksek nitelikli boyalar dikkatle süzgeçten geçirilir, yabancı maddelerden arındırılarak satışa hazır duruma getirilirdi[508].

2.1.4. Lök (lâk)

Ş. Sami Kâmûs-ı Türkî'sinde lök (lâk) kelimesini, boyacılık ve sair işlerde kullanılan bir çeşit Hint sumağı[509] olarak tanımlamasına karşın, gerçekte bu madde lak böceğinin salgıladığı hayvansal bir reçinedir[510].

Başta Hindistan olmak üzere Güneydoğu Asya'nın hemen her yerinde yaygın olan lak böceği akasya, sabunağacı ve ficus religiosa olarak isimlendirilen bitkilerin

---

[507] I. Okaygün, F. Yaraş, *Doğal Boyalarda Yün Boyama Uygulaması*, s. 18.
[508] I. Okaygün, F. Yaraş, *Doğal Boyalarda Yün Boyama Uygulaması*, s. 18.
[509] Ş. Sami, *Kâmûs-i Türkî*, s. 533.
[510] *AnaBritannica Ansiklopedisi*, "lak", c. 20, İstanbul 1994, s. 189.

üstünde yaşar ve salgılarını ağaçların genç dallarında biriktirir. Salgılanan bu maddeden lök olarak isimlendirilen kırmızı boya elde edilir. Lök ticari değeri olan tek hayvansal reçinedir. M.Ö. 1200'lerde bile oldukça iyi bilinen bu ürün Hindistan'da bezeme maddesi olarak kullanılıyordu[511].

1516 yılında Erzincan gümrüğünde vergilendirilen metaalar arasında çividin yanısıra Hindistan'dan geldiğini tahimin ettiğimiz lökün de bulunduğunu görmekteyiz. Bu tarihte 1 yük lökten 600 karaca akçe gümrük vergisi alınmaktaydı[512]. Daha sonra da bahsedeceğimiz üzere, lök oldukça kaliteli bir boya olup özellikle Bursa ipekli dokumalarında tercihen kullanılmıştır.

2. 2. Boyama İşleminin Uygulanışı

Öncelikle şunu belirtmeliyiz ki, ip ve kumaşları boyamak için kullanılan çeşitli yöntemlere ilişkin verdiğimiz bilgilerin tamamı XVI. yüzyıla ait kaynaklardan elde edilmiş bilgiler değildir. Ancak eski çağlardan itibaren var olan ve XIX. yüzyılda sentetik boyaların kullanılışına kadar devam eden süreçte doğal boyalarla yapılan boyama işlemlerinin hemen hemen hiçbir değişikliğe uğramadan kullanılması bu bilgilerden istifade etmemize imkan sağlamaktadır.

2.2.1. Kırmızı

Tarihte *Türk kırmızısı* olarak bilinen renk, kök boya kullanılarak yapılan ve haslık derecesi çok yüksek olan bir boya ile elde edilirdi. Ege kıyısındaki İşliklerde (boyahanelerde) bu boya ile boyanan türlü çeşit kumaşların ticareti 15. yüzyıldan başlayarak önem kazanmaya başlamıştı. Uzun yıllar bu boyanın yapımı Avrupalı boyacılardan gizli tutulmuş, kullanılan yöntemleri kopya etmek için 19. yüzyılda yapılan sayısız girişimler ise başarısızlıkla sonuçlanmıştı; elde edilen renkler yeterince parlak değildi. Bunda iklimin ve boya yapımında kullanılan öbür maddelerin taşıdığı

---

511 *AnaBritannica*, "lak", s. 189.
512 M. Kabacık, *Osmanlı Devleti'nde Doğu Ticareti*, s. 185.

yerel özelliklerin etkisi olsa da asıl eksiklik boyanın yapımında kullanılan ve açığa vurulmayan özel yöntemlerdi[513].

Çeşitli Avrupa kaynaklarında zamanın İzmirli boyacılarından derlenmiş, Türk kırmızısının yapımıyla ilgili bilgiler verilmektedir. 19. yüzyılda Avrupa boyacılarının bu bilgilere dayanarak kullandığı yöntemler altı aşamadan oluşuyordu[514]:

1. Kumaşlar önce kaynatılır, üzerlerindeki yağlar alınırdı.
2. Kumaşlar daha sonra femante olmuş zeytinyağını emülsifiye ederek (sıvı içinde asılı kalmasını sağlayarak) yapılan bir madde ile (buna Gelibolu yağı da deniliyordu) işlem görürdü.
3. Bundan sonra gübreleme ve mazılama işlemlerine geçilirdi.
4. Şaplama işlemi tatbik edilirdi; kumaşlar bu evrede şapla mordanlanıyordu.
5. Boyama işlemi, boya banyosunda, kök boyanın yanısıra başka maddeler de kullanılarak yapılırdı ki bunlardan en önemlisi öküz kanıydı. Boyama birkaç aşamalı bir uygulama sonunda tamamlanır, kumaşlar arada meşe mazısı, tebeşir tozu ve başka katkılarla işlem görürdü.
6. Son olarak tatbik edilen arındırma işleminde en eski yöntem, potasyum karbonat eklenmiş sabun banyosunda kumaşı birkaç su yıkamaktan ibaretti. Kaynatma ve durulamadan sonra kumaşlar kuvvetli güneş ışığı altında çayıra serilerek kurutulurdu.

Türk kırmızısının yanı sıra boyahanelerde sıklıkla kullanılan bir diğer boya türü *lök*dür. Bursa boyahanelerinde ipeklilere kırmızı rengi vermek için kullanılan bu boyanın kumaşa tatbik edilişine ilişkin bilgilerimiz maalesef istenilen düzeyde değildir. Yinede bir fikir vermesi açısından 1502 Tarihli Bursa İhtisab Kanunnamesi'nde yer alan bilgileri aynen aktarıyoruz: *"....kadife meşdûdına 5 vukıyye, lök ve havının her dirhemine 3 dirhem lök verirlerdi. Dört beş yıl miktarı var ki, meşdûde 3 vukıyye ve havın dirhemine 1.5 nihayet 2 dirhem lök verdikleri ecilden renge tağyir (iyileştirme) lazım gelüb bedrenk olıcak çivide çektiler. Amma sabıkan çerde dedikleri bu değildi, belki çerde ana derlerdi ki, mezbur meşdude 5 vukıyye lök ve havın dirhemine 3 dirhem lökü tamam verdiklerinden sonra çividi ezüb sâfi idüb suyuna çeküb çerde derlerdi.*

[513] I. Okaygün, F. Yaraş, *Doğal Boyalarda Yün Boyama Uygulaması*, s. 16.
[514] I. Okaygün, F. Yaraş, *Doğal Boyalarda Yün Boyama Uygulaması*, s. 16.

Müntehâ (sonunda) kırmızı renk olurdu. Haliya lök tasnif olunub heman ezilmiş çivide çeküb bir mühmel (belirsiz) renk olur, kırmızı ile menekşe mor ortasında"[515].

Anadolu'da boyama işleminin sadece boyahanelerde gerçekleştirildiğini söylemek ciddi bir yanılgı olacaktır. Çünkü Anadolu'da halk arasında dokunan halı ve kilimlerin boyanması yine bizzat kendileri tarafından gerçekleştirilmekteydi. Anadolu Türkleri arasında revaçta olan kırmızı rengin, yüzyıllar boyu halı ve kilimlerin boyanmasında yaygın olarak kullanıldığını ve uygulanan boyama yöntemlerinin ciddi bir değişikliğe uğramadan günümüze kadar gelebildiğini söyleyebiliriz. Anadolu halı ve kilimlerinde kırmızı renk üç farklı tonda kullanıla gelmiştir. Bunlar kırmızı, fes kırmızısı ve al olarak sıralanabilir[516]:

Kırmızı: Bu rengi elde etmek için, bağ kenarlarında yetişen boya sapı otu kurutulur. Boya yapılacağı zaman kuru boya sapı otu bir küpte kaynatılır. Yünler bir çıkın hamurla içine atılarak uzun süre kaynatıldıktan sonra soğumaya bırakılır. Elde edilecek rengin tonu doğrudan doğruya yünlerin boya içinde kalış süresine bağlıdır.

Fes Kırmızısı: Fındık yaprağından elde edilir. Kaynatılan fındık kabuğunun içine yün bir çıkın hamurla beraber atılır, 1-2 saatlik kaynama süresinden sonra yünler çıkartılarak bol su ilen yıkanır.

Al: Kızıl çam kabuğu ile adaçayından elde edilir. Çam kabuğu ve adaçayı iki saat bir küpte kaynatıldıktan sonra otlar çıkartılır. Yün ve buğday unundan hamur, kaynayan boyalı suya çıkını ile konur. Renkler kırmızılaşınca çıkarılır. Turuncu elde etmek için yünler boyalı suda bir saat daha kaynatılır.

---

[515] A. Akgündüz, *Osmanlı Kanunnameleri*, c. 2, s. 201-202, (Bu kanuna muhalif uygulamanın sebebi kadifecilerden sorulduğunda şu cevabı vermişlerdir: *"Biz lökü adet-i kadim üzere veririz, illet sabbağlardadır. Sabbağlara (boyacılara) sorulduğunda; biz böyle etmeyiz, ehl-i hibre nasıl isterse öyle boyarız, hatta kızıl boyayı löke karıştırırız dediler. Ehl-i hibre olanlar kızıl boyanın vukıyyesi 2 akçe lök vukıyyesi 90-100 akçeye, pes kalp (sahte) değil midir dediklerinde, cümlesi şehadet edip kalptir dediler. Madem kalptir niçin men olunmaz denildiğinde, kadifeciler şöyle beyan ettiler: Eskiden lökün vukıyyesi 25-30 akçeye olurdu, adet-i kadim üzere lök harç ederdik. Birkaç vakittir ki, üç dört kişi varıp şehre ne kadar lök gelse başka kimseye aldırmayıp, fiyatını arttırmak suretiyle tamamını kendileri alır ve sonra tedricen müslümanlara daha pahalıya satarlar. Bu lökçüler bir iki defa men olunmasına rağmen üstesinden gelinemedi... "*.

[516] O. Aslanapa, Y. Durul, *Selçuklu Halıları*, s. 15-16, (Ankara, Niğde ve Kayseri bölgesinde yaşayan Türkmen ver Yörüklerin halı ve kilim boyamada kullandığı kırmızı ve devamında ele alacağımız lacivert, sarı, kahverengi , siyah, külrengi ve kirli beyaz gibi renklerin köklü bir tarihi geçmişe sahip olduğu eserde ısrarla vurgulandığından çalışmamıza kaynak teşkil etmiştir).

2.2.2. Mavi ve Lacivert

Mavi ve lacivertlerin çeşitli tonlarını elde etmek amacıyla kullanılan çivit ve indigonun boyama özü aynıdır. Bileşimlerindeki en önemli madde *indican* adı verilen bir *glucosid* dir. Boya küpleme yöntemiyle hazırlanır. Suda çözünmeyen boyar madde fermantasyon yoluyla indirgenir ve bir baz ortamı içinde çözünmesi sağlanır. Bu eriğe daldırılan kumaşlar ve yünler yeniden havaya çıkarıldığında boyar madde oksitlenir, rengi maviye dönüşür. Daldırma işlemi birçok kez; on, yirmi, hatta kırk kez yinelenerek istenen koyuluk ve haslıkta renkler elde edilir[517].

Teknik olarak yukarıda ifade ettiğimiz boyama işleminin XVI. yüzyılda Bursa ipeklilerinde benzer şekilde tatbik edildiğini görmekteyiz; çivit ezilip saflaştırıldıktan sonra suda bir çözelti elde edilmekte ve ipek havı bu çözeltiye batırılarak maviye boyanmakta idi. Mor renk elde etmek içinse daha önce lökle boyanarak kırmızı renk almış olan ipek havı çivit çözeltinin içine bastırılmaktaydı[518].

Anadolu halı ve kilimlerinde çividin kullanıldığına dair elimizde herhangi bir bilgi mevcut değildir. Bunu çividin pahalı bir boya maddesi olmasıyla izah etmek mümkündür. Anadolu halı ve kilimlerinde asil bir renk olarak kabul edilen lacivert son dönem Anadolu halılarında olduğu gibi öncesinde de *Lâbada* kökünden elde ediliyor olsa gerektir. Boyama işlemi şöyle gerçekleştirilir: Lacivert elde etmek için lâbada kökü ezilerek tezek külü suyu ile toprak küpte ve ocak kenarında bir ay bekletilir. Boya yapılacağı zaman lapalaşmış eriyikten bir miktar alınıp kazanda su ile kaynatılır. Bir çıkın buğday hamuru ile yünler bu suyun içinde 2 saat kaynatıldıktan sonra, yünler çıkarılarak bol su ile yıkanır[519].

2.2.3. Sarı

Sarı rengin farklı iki tonunun halı ve kilimlerde kullanıla geldiğini görmekteyiz[520]. Sarı elde etmek için meşe kökü ile *salba* otu kurutulur. Boya yapılacağı zaman kurutulan meşe kökü ve salba oltu bir küp içinde kaynatılır. Kaynayan karışıma

---

517 O. Aslanapa, Y. Durul, *Selçuklu Halıları*, s. 18.
518 A. Akgündüz, *Osmanlı Kanunnameleri*, c. 2, s. 50.
519 O. Aslanapa, Y. Durul, *Selçuklu Halıları*, s. 15.
520 O. Aslanapa, Y. Durul, *Selçuklu Halıları*, s. 15-16.

yünler, bir çıkın hamur ile atılarak ağır ateşte kaynatmaya devam edilir. 1-2 saat süren soğutma işlemi esnasında içine bir çay kaşığı sütleğen suyu karıştırılır.

Açık sarı veya Avanos sarısı olarak isimlendirilen rengi elde etmek için yaban eriği ve gülgülü otu kökü toprak kapta kaynatılır. Elde edilen boyalı suyun içine yünler konarak bir daha kaynatılır. Soğumaya terk edilirken bir kaşık sütleğen suyu katılır. Yünlerin küpten erken veya geç çıkartılması ile rengin farklı tonları elde edilir.

2.2.4. Kahverengi

Kara meşe kabuğu, kökü ve yaprağı küp içine konur. Su doldurularak ocak kenarında ağır ateşe bırakılır. Boyanacak yün miktarında göre küpten alınan boyalı su kazanda kaynatılırken içine yünler atılır. 1-2 saat sonra yünler kazandan alınır. Toprak üzerine serilir. Tezek külü ile çamur haline gelinceye kadar bulanır ve bekletilir. İstenilen tonlar elde etmek için aralıklı olarak durulanır[521].

2.2.5. Kül Rengi

Sütleğen otu kaynatılır. Elde edilen boyalı suya sumak atılarak kaynatmaya devam edilir. İçine yün konarak kaynatma işlemi sürdürülür. Soğutulduktan sonra küpten alınan boyalı yünler bol suda yıkanır[522].

2.2.6. Siyah

Karpuz otu, kara dal otu kökleri ile beraber kaynatılır. Elde edilen boyalı suya yünler ve bir çıkın hamur konarak 10-12 saat ağır ateşte kaynatılır. Sonra soğumaya terkedilir. Yünler kazandan alınır ve bol suda yıkanır[523].

---

[521] O. Aslanapa, Y. Durul, *Selçuklu Halıları*, s. 15.
[522] O. Aslanapa, Y. Durul, *Selçuklu Halıları*, s. 16.
[523] O. Aslanapa, Y. Durul, *Selçuklu Halıları*, s. 16.

2. 3. Boya ve Boyama Fiyatları

Boyahanelerde yaygın olarak kullanılan lökün fiyatının sürekli olarak akçe karşısında değer kazandığını görmekteyiz. XV. yüzyılın sonlarında vukıyyesi 25-30 akçe olan lökün XVI. yüzyılın hemen başlarında ki fiyatı 90-100 akçeyi bulmaktadır. Aynı yüzyılın sonlarında ise lökün vukıyyesi 125 akçeden tüccar arasında önemli ölçüde talep görmektedir[524]. Lökten sonra ikinci en kaliteli boya olduğunu tahmin ettiğimiz çividin vukıyyesinin 1551-52 yılı itibariyle fiyatı 80 akçe iken, 1 Nisan 1592 tarihinde dirheminin 0.625 akçeden satıldığını görmekteyiz. Boyacılıkta kullanılan sumak bitkisi ise, 16 Kasım 1555 tarihi itibariyle vukıyyesi 4 akçeden satılmaktaydı[525].

İstanbul'a ait 1600 tarihli narh defterinde[526], miktarı belli olmamakla birlikte 45 akçelik sarı boya ve Anadolu'dan geldiği belirtilen 30 akçelik kara boyadan söz edilmektedir. Boya fiyatlarına ilişkin bilgilerimiz maalesef bununla sınırlıdır. Ancak sözünü ettiğimiz narh defterinden boyahanelerde hangi tür kumaşların kaç akçe üzerinden boyandıklarını tespit edebilmekteyiz.

İlgili defterde 1600 yılı itibariyle, Karaman bogasisinin çivide boyanması (tane) 20 akçe; Uçuk mavi bogasi 10 akçe; koyu mavi Karaman astarı 10 akçe (iki donluk bir yerde boyanır); Nohudi astar (ikisi bir yerde boyanır); Parecilerin kırmızı boya ile boyaması (dirhem) 1 akçe; Sarı abanın boyanması (top) 20 akçe; Aseli abanın boyanması (top) 20 akçe; Cedid yeşil tülbent 20 akçe (evvelce çivit ile boyanıp sonra isperek sarısına veyahut alacehre çekilir); bir bütün tülbendin kırmızıya boyanması 100 akçe; bir değirmi tülbendin kırmızıya boyanması 8 akçe; bir çenberi mora boyama 8 akçe; alın çenberinin boyanması 1 akçe ve bir kaftanın mor bakkam ile boyanması 80 akçe olarak belirlenmiştir.

---

[524] BA, *MD. 62, h. 475, s. 211*, (*Edirne kadısına gönderilen 13 Ca 996 tarihli hükümde*, Miralem Mahmud Ağa marifeti ile satılması emrolunan miri lökün 10 denginin Edirne'ye gönderildiği ve vukıyyesinin *125* er *akçeden tüccara adalet üzere tevzi olunması ve gönderilen bir miktar* asilyon? ın dahi kıyyesinin 400 akçeden tevzi olunması istenmiştir).

[525] Ömer L. Barkan, *Süleymaniye Cami ve İmareti İnşası (1550-1557)*, c. 2, Ankara 1979, s. 178, 224, 263, (Kasr-ı Hümayun inşaatı için 250 akçe mukabilinde 400 dirhem çivit satın alınmıştır.

[526] M. Kütükoğlu, "*1009 (1600) Tarihli Narh Defteri*", s. 73.

2. 4. XVI. Yüzyılda Anadolu'da Boyahaneler ve Gelirleri

Klasik dönem Anadolu'sunda sıklıkla tesadüf edilen boyahaneler pamuklu, ipekli, sof ve yünlü her nevi iplik ve ipliklerden elde edilen dokumaların boyandığı yerlerdi. Dokumacılık sektöründe önemli bir yeri olan boyahanelerin, tesis edilişi, mekansal özellikleri, kullanılan araçlar ve boyama işleminin safhalarına ilişkin bilgilerimiz yok denilecek kadar azdır. Ancak tüm eksikliklerine rağmen bu noktada bir iki şey söylemek yerinde olacaktır: 968/1560 tarihli bir sicil kaydında Bursa'da *Tere* ismi verilen mahalde bir boyahanenin tesisine ilişkin bilgi verilmektedir. İki üniteden teşekkül edecek boyahanenin büyük oranda ahşaptan yapılacağı ve ihtiyaç duyulan kerestenin temini için 12.000 akçe gerektiği ilgili kayıtta yer almaktadır[527]. Bir sicil kaydına atıfla, Ankara boyahanesinin yapısına ve işleyişine ilişkin verilen bilgiler ilgi çekicidir. Oldukça işlevsel bir yapıya sahip olan boyahanesinin tek bir binadan ibaret olduğu ve burada çalışan ustaların her birinin kendine ait kazan ve araçlarının bulunduğu, bu yönüyle bir nevi kooperatifi andırdığından söz edilmektedir[528]. Tokat boyahanesine ait 960/1553 tarihli bir muhasebe kaydından ise, boyahanede maaşlı boyacı, yıkayıcı ve katiplerin görev yaptığını tespit edebilmekteyiz[529].

Boyahanelerin faaliyet gösterdiği kaza ve nahiyeleri (Harita 5) belirlemek, kapasitelerine ilişkin bilgilere ulaşmak ise inceleme dönemimizde sayıları bir hayli fazla olan Tapu-Tahrir defterlerinde yer alan kayıtlar sayesinde mümkün olmaktadır. Boyahanelerin kapasitesi, aynı zamanda dokuma sanayiinin durumunu belirleme noktasında da bize yardımcı olacaktır.

---

[527] *Bursa Şer. Sic.* No: A-71, (Mikro filme çekilen defterin sayfa numaraları görülmüyor).
[528] S. Faroqhi, *Kentler ve Kentliler*, s. 182.
[529] BA, *MAD. 160*, s. 35a; S. Faroqhi, *Kentler ve Kentliler*, s. 182.

TABLO 5: XVI. Yüzyılda Anadolu'da Boyahaneler ve Gelirleri

Kaza ve Nahiyeler	Yıllara Göre Vergi Gelirleri (Akçe)			
	1500-1524	1525-1549	1550-1574	1575-1605
Adana[530]	-	25.000	35.000	-
Adilcevaz[531]	-	12.000	12.000	21.168
Ahlat[532]		9.000	6.000	24.000
Aksaray[533]	-	4.000	10.800	-
Aladağ[534]	-	1.000	-	-
Amasya ve çevresi[535]	-	-	-	82.600
Ankara[536]	52.333	52.333	53.000 53.000	-
Antakya[537]	-	4.800 8.200	5.000	-
Atak ve Köyleri[538]	-	-	42.000	-
Ayas[539]	2.880	290 ?	1.500	1.500
Ayıntab[540]		2.000 2.400	1.200 50.000	-
Bartın [541]	-	5.000	-	-
Bayburt[542]	35.000 32.000	32.000	-	-
Behisni[543]	4.000 2.160	6.000 15.000	17.000	-

530 BA, *TD. 450,* s. 12, (Kanuni Dönemi); Yılmaz Kurt, 1572 Tarihli Adana Mufassal Defterine Göre Adana'nın Sosyo-Ekonomik Tarihi Üzerine Bir Araştırma, *Belleten,* c. LIV, S. 209-211, Ankara 1991, s. 207.
531 Orhan Kılıç, *XVI. Yüzyılda Adilcevaz ve Ahlat* s. 241, (1554, 1556, 1605 tarihli veriler).
532BA, *TD. 208,* (947/1540), s. 11; O. Kılıç, *Adilcevaz ve Ahlat,* s. 241, (1556, 1605 tarihli veriler).
533 BA, *TD. 40,* c.II, (Tarihsiz) s. 807; *TD. 455,* (Kanuni), s. 580.
534 BA, *TD. 415,* (1541 Tarihli), s. 243, (Aladağ, Konya Livasına bağlıdır).
535 A. Gürbüz, *Amasya Sancağı,* s. 189, (Amasya, Merzifon, Gümüş, Ladik......vs.).
536 BA, *TD. 117,* (1523 Tarihi), s. 48; *438 Numaralı Muhasebe Defteri,* c. I, (1530 Tarihli), s. 343; *TD. 489,* (1569-70 Tarihli), s. 12; *Kuyûd-ı Kadime 74,* (979/1571-2), s. 33 a.
537 Mustafa Öztürk, "Tahrir Defterlerine Göre 16. Yüzyılın İlk yarısında Antakya", *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi,* c. 8, S. 2, Elazığ 1996, s. 232, (Tarihler: 1527, 1537, 1552).
538 *Kuyûd-ı Kadime 97,* (975/1567-68), s. 78, 102; Yılmaz Kurt, "Diyarbakır Eyaleti".s. 196, (Merkez 22.000, köyler 20.000 akçe).
539 BA, *TD. 110,* (1522 Tarihli), s. 97; *TD. 450,* (Kanuni), s.298; Y. Kurt, "Adana" , s. 207; BA, *TD. 547,* (II. Selim), s. 14.
540 *Kuyûd-ı Kadime 161,* (982/1574-75), s. 22, (Mahsul-i resmi dekakin gayri ez boyahane hasıl fi sene 1.200), s. 23, (Mahsul-i dekakin boyahane der nefsi m. Vakf-ı İmaret merhum Hüsrev Paşa der nefsi Halep fi sene 50.000); Hüseyin Özdeğer, *XVI. Yüzyılda Ayıntab Livası, İstanbul 1988,* s. 130, (1536, 1543, 1574 tarihli verier).
541 BA, *TD. 197,* (1539-40 tarihli), s. 71, (Gelir Hasankalası köyüne ait).
542 İsmet Miroğlu, *XVI. Yüzyılda Bayburt Sancağı,* İstanbul 1975, s. 138, (1516, 1520, 1530 tarihli veriler)

Berendi[544]	500	-	-	-
Beyşehri[545]	6.000	-	-	5.000
Birecik[546]	4.500	-	-	10.000
Bitlis[547]	-	24.000	-	50.000
Boğnaran[548]	-	700	-	-
Çemişgezek[549]	15.000	46.150	29.000	-
Çorum[550]	-	23.000	-	-
Çüngüş[551]	3.000	-	-	-
Divriği[552]	16.800	-	9.200	-
Diyarbekir[553]	-	-	213.618	-
Elbistan[554]	-	-	28.000	-
Ergani[555]	9.000	-	-	-
Ebutahir[556]	3.000 4.028	-	13.000	-
Ermenek[557]	4.000	4.000	-	-
Erzincan[558]	50.000	55.000	60.000	60.000
Erzurum[559]	-	5.000	35.000 10.000	-

[543] Mehmet Taştemir, *XVI. Yüzyılda Adıyaman, (Behisni, Hısn-ı Mansur, Gerger, Kahta) Sosyal ve İktisadi Tarihi*, Ankara 1999, s. 125, (1519,1524,1530, 1547, 1560 yıllarına ait veriler).

[544] BA, *TD. 110*, (1522 Tarihli), s. 128.

[545] M. Akif Erdoğan, *XV ve XVI. Yüzyıllarda Beyşehir Sancağı*, (A.Ü. Sos. Bil. Ens. Basılmamış Doktora Tezi), Ankara 1989, 397-8, (1524 ve 1584 yıllarına ait veriler).

[546] BA, *MAD. 75*, (1520), s. 22; Ali Yılmaz, *XVI. Yüzyılda Birecik Sancağı*, (İ.Ü. Sos. Bil. Ens. Basılmamış Doktora Tezi), İstanbul 1996, s. 28, (Tarih: 1584).

[547] BA, *TD. 208*, (947/1540), s. 11; Orhan Kılıç, 730 Numaralı Van, Adilcevaz, Muş ve Bitlis Livaları Tımar İcmal Defteri -I. Ahmet Dönemi, (F.Ü. Sos. Bil. Ens. Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Elazığ 1989, s. 245.

[548] Emine Altuntay, *1540 (947) Tarihli Tahrir Defterine Göre Bitlis Sancağı*, (O.M.Ü Sos. Bil. Ens. Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Samsun 1994, s. 156.

[549] BA. *TD. 64*, (1518 Tarihli), s. 757; M. Ali Ünal, *XVI. Yüzyılda Çemişgezek Sancağı*, Ankara 1999, s. 126, (1518'de 15.000, nahiyeleriyle 37.950; 1523'de 15.000; 1541'de nahiyeleri ile 46.150; 1566'da Çemizgezek ve çevresi 29.000 akçe).

[550] BA. *TD. 444*, (Kanuni), s. 6.

[551] BA, *TD. 64*, (924/1518), s. 583.

[552] BA, *TD. 15450*, (925/1519 Tarihli-Divriği ve çevresi), s. 18; Zeki Arıkan, *XVI. Yüzyılda Divriği*, X. Türk Tarih Kongresi, c. V, Ankara 1994, s. 2417, (Tarih: 1568).

[553] *Kuyûd-ı Kadime 155*, (975/1567-68), s. 56.

[554] BA, *TD. 331*, (968/1560-61) s. 11.

[555] BA, *TD. 64*, (924/1518), s. 235.

[556] Mehmet Ali Ünal, *XVI. Yüzyılda Harput Sancağı (1518-1566)*, Ankara 1989, s. 143, (1518, 1523, 1566 tarihli veriler).

[557] BA. *TD. 83*, (I. Selim), s. 271; *TD. 182*, (943/1536-37), s.4.

[558] İsmet Miroğlu, *Kemah Sancağı ve Erzincan Kazası (1520-1566)*, Ankara 1990, s. 177, (1516, 1530 tarihli veriler); BA, *TD. 468*, (976/1568-69), s. 7; İ. Miroğlu,*Kemah-Erzincan*, s. 177, (1591 tarihli veri).

Gerger[560]	1.200	20.000 14.000	20.000	-
Gevar Selim[561]	-	920	-	-
Gölcük-i Ulyâ[562]	1.000		3.600	-
Gölcük-i Süflâ[563]	-	-	26.000	-
Gülnar[564]	1.000	-	-	-
Harput[565]	40.000 58.000	-	80.000	-
Hınıs[566]	-	-	15.000	-
Hısn-ı Keyfa[567]	-	60.000	-	-
Hısn-ı Mansur[568]	5.500 5.500	15.000	19.000	-
Hisaran[569]	3.000	-	-	-
Huyut[570]	-	2.500	-	-
Kahta[571]	800 720	2.520 10.000	12.000	-
Karahisar[572]	-	25.000	25.000	-
Karahisar-ı Şarki[573]	-	20.000	-	-
Kars [574]	-	-	-	12.000
Kars (Maraş'a tabi)[575]	-	-	9.000	-
Kayseri[576] (Cendere ve Boyahane)	8.640 30.000	-	45.000	45.000 45.000

[559] BA, *TD. 197*, (946/1539-40), s. 2; *TD. 205*, (950/1543), s. 20; *TD. 468*, (976/1568-69), s. 6; *TD. 540*, (II. Selim), *s. 19*.
[560] M. Taştemir, *Adıyaman*, s. 192, (Tarihler: 1519, 1530, 1547, 1560).
[561] E. Altuntay, 1540 Tarihli Tahrir Defterine Göre Bitlis Sancağı, s. 156.
[562] M. Ali Ünal, *XVI. Yüzyılda Harput Sancağı* s. 143, (1518, 1523, 1566 tarihli veriler).
[563] M. Ali Ünal, *XVI. Yüzyılda Harput Sancağı* s. 143, (1518, 1523, 1566 tarihli veriler).
[564] BA, *TD. 83*, (I. Selim), s. 520.
[565] M. Ali Ünal, *XVI. Yüzyılda Harput Sancağı* s. 143, (1518, 1523, 1566 tarihli veriler).
[566] BA, *TD. 294*, (963/1556), s. 6.
[567] *998 Numaralı Muhasebe Defteri*, (937/1530), s. 253.
[568] M. Taştemir, *Adıyaman*, s.153-154, (1519, 1524, 1540, 1563 tarihli veriler).
[569] BA, *TD. 64*, (924/1518), s. 597.
[570] E. Altuntay, *1540 (947) Tarihli Tahrir Defterine Göre Bitlis Sancağı*, s. 156.
[571] M. Taştemir, *Adıyaman*, s. 153-154, (1519, 1524, 1530, 1547, 1560 tarihli veriler).
[572] BA, *TD. 255*, (954/1547), s. 19; *TD. 478*, (977/1569-70), s. 40.
[573] BA, *TD. 255*, (954/1547), s. 19.
[574] BA, *TD. 627*, (996/1588), s. 7.
[575] BA, *MAD. 29*, (967/1559-60), s. 44.
[576] BA, *MAD. 20*, (906/1500-1501), s. 22; TD. 33, (906/1500-1501), s. 41; *Kuyûd-ı Kadime 136*, (992/1584), s. 41; Mehmet İnbaşı, "XVI. Yüzyılda Kayseri'nin İktisadi Yapısı ve Esnaf Teşkilatı", *I. Kayseri ve Yöresi Tarih Sempozyumu Bildirileri*, (11-12 Nisan 1996), Kayseri 1997, s. 135, (1520, 1570, 1584 tarihli veriler).

Kesme[577]	-	-	5.000	-
Kınık[578]	1.000	-	7.000	6.800
Kiğı Sancağı[579]	7.000	-	-	-
Koltik[580]	-	4.500	-	7.000
Konya[581]	15.000	15.000	15.000	9.000 ?
Kutat Köyü[582]	-	4.000		
Larende[583]	-	20.000	-	-
Malatya[584]	24.000	24.000	35.000	-
Mavervan[585]	-	-	-	8.000
Maraş[586]	-	-	25	-
Mardin[587]	85.000	60.000 113.000*	-	-
Mud[588]	4.300	4.300	10.000	
Muş[589]	-	4.500	-	7.000
Niğde[590]	-	16.000	-	-
Nizip[591]	1.800	-	-	-
Nusaybin ve Karadere[592]	-	90.240	-	-
Ordu ve çevresi[593]	-	6.003	-	-
Osmancık[594]	-	3.000	-	-

577 Z. Arıkan, *XVI. Yüzyılda Divriği*, s. 2417, (Tarih: 1568).
578 BA, *TD. 110*, (1522 Tarihli), s. 55; Y. Kurt , "*Adana*", s.207; *TD. 547*, (II. Selim), s. 15.
579 BA, *TD. 64*, (924/1518), s. 717; Behset Karaca, *1518 (H. 924) Tarihli Tahrir Defterine Göre Kiğı Sancağı*, (O.M.Ü. Sos. Bil. Ens. Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Samsun 1991, s. 69-70.
580 E. Altuntay, *1540 (947) Tarihli Tahrir Defterine Göre Bitlis Sancağı*, s. 156.
581 BA, *TD. 63*, (924/1518), s. 23; *TD. 415*, (Kanuni), s. 18; *TD. 455*, (Kanuni), s. 17; *TD. 40*, (Tarihsiz), s. 20.
582 BA, *TD. 257*, (954/1547), s. 35, (Beylüili ? nahiyesi Kutat köyü).
583 BA, *TD. 415*, (948/1541), s. 122.
584 BA, *MAD. 15450*, (925/1519), s. 2, (Malatya çevresi ile birlikte 36.000 akçe); Göknur Göğebakan, *XVI. yüzyılda Malatya Kazası (1516-1560)*, Malatya 2002, s. 124, (1519-20, 1530, 1560 tarihli veriler); *387 Numaralı Muhasebe Defteri*, c. II, (937/1530), s. 891;
585 BA, *TD. 669*, (III. Murat), s. 8.
586 BA, *TD. 331*, (968/1560-61), s. 10.
587 N. Göyünç, *Mardin Sancağı*, s. 139, (1518, 1526, 1540 tarihli veriler).
* 1540 yılında Mardin Karadere köyü ile birlikte 113.000 akçe. Bkz. N. Göyünç, *Mardin Sancağı*, s. 139.
588 BA, *TD. 83*, (I. Selim), s. 2; *TD. 182*, (943/1536-37), s. 48; *TD. 272*, (958/1551), s. 388.
589 E. Altuntay, *1540 (947) Tarihli Tahrir Defterine Göre Bitlis Sancağı*, s. 156; O. Kılıç, 730 Numaralı Tımar İcmal Defteri, s. 244, (Muş'un 1603 yılına ait 7.000 akçelik geliri yer almakta).
590 BA, *TD.455*, (Kanuni), s. 659.
591 BA, *MAD. 75*, (1520), s. 46.
592 *998 Numaralı Muhasebe Defteri(937/1530)*, c. I, s. 7, 8, (Nusaybin: 79.440, Karadere: 10.800).
593 B. Yediyıldız, *Ordu Kazası Sosyal Tarihi*, s. 109, (1485'de 600; 1547'de 6.003; 1613'de 14.000).

Sakif[595]	-	45.000	-	-
Samsun[596]	12.500	-	-	12.500
Satılmış[597]	3.200	-	-	-
Savur ve çevresi[598]	-	-	25.300	-
Selendi[599]	-	1.000	-	-
Silifke[600]	1.000	1.000	5.000	-
Siirt[601]	-	33.000 25.000	-	-
Sis[602]	10.000	16.000	26.000	-
Siverek ve iki köyü[603]	-	16.200 + 6.649	-	-
Tarsus[604]	-	25.000 8.500	18.000	-
Tercaneyn[605]	3.000	15.000	-	-
Terme ve Arım[606] (1576'da birlikte)	1.400 + 18.000	-	-	11.000
Trabzon[607]	7.000	7.000	7.000	7.000
Uçgan[608]	-	1.500	-	-
Urfa[609]	90.000 30.000	-	100.000	-
Ünye[610]	200	-	-	150
Ürgüp[611]	-	-	1.000	-
Üzeyr[612]	-	-	2.000	-

[594] BA. *TD. 444*, (Kanuni), s. 72, (Vilayet-i Osmancık).
[595] *Kuyûd-ı Kadime 97*, (975/1567-68), s. 129.
[596] Mehmet Öz, *XV-XVI. Yüzyıllarda Canik Sancağı*, s. 106, (1520, 1576 tarihli veriler).
[597] Mehmet Öz, *XV-XVI. Yüzyıllarda Canik Sancağı*, s. 105, 110, (1520, 1576 tarihli veriler).
[598] BA. *TD. 358*, (973/1565-66), s. 4.
[599] BA, *TD. 182*, (943/1536-37), s. 450.
[600] BA, *TD. 83*, (I. Selim), s. 2; *TD. 182*, (943/1536-37), s. 157; *TD. 149*, (958/1551), s.236.
[601] *998 Numaralı Muhasebe Defteri*, c. I, (937/1530), s. 270; BA, *TD. 208*, (947/1540), s. 71.
[602] BA. TD. 69, (925/151), s. 449; TD. 178, (943/1536-7), s. 12, (Sancak geneli); TD. 450, (Kanuni), s. 845, (Sancak geneli).
[603] *998 Numaralı Muhasebe Defteri*, c. I, (937/1530), s. 131.
[604] BA, *TD. 208*, (947/1540), s. 71; *TD. 229*, (950/1543), s. 41; *TD. 450*, (Kanuni), s. 505.
[605] İ. Miroğlu, *XVI. Yüzyılda Bayburt Sancağı*, 136, (Tarihler: 1516, 1520).
[606] Mehmet Öz, *XV-XVI. Yüzyıllarda Canik Sancağı*, s. 105, 110, (Tarihler:1520, 1576).
[607] M. Tayip Gökbilgin, "XVI. Yüzyılın Başlarında Trabzon Livası ve Doğu Karadeniz Bölgesi", *Belleten*, c.XXVI, S. 100-104, s. 307, (Bu rakam hemen hemen tüm yüzyıl geçerlidir).
[608] E. Altuntay, *1540 (947) Tarihli Tahrir Defterine Göre Bitlis Sancağı*, s. 156.
[609] BA, *TD. 64*, (924/1518), s. 387; A. Nezihi Turhan, *XVI. Yüzyılda Ruha (Urfa) Sancağı*, (A.Ü. Sos. Bil. Ens. Basılmamış Doktora Tezi), Ankara 1993, s. 134, (1523'de 30.000; 1566'da Harran ile birlikte 100.000 akçe).
[610] Mehmet Öz, *XV-XVI. Yüzyıllarda Canik Sancağı*, s. 105, 110, (Tarihler:1520, 1576).
[611] BA, *TD. 455, (Kanuni)*, s. 818.

Van[613]	-	-	35.000 + 3.948	-
Yüregir[614]	-	-	2.425	-
Zile[615]	8.000	-	-	-

XVI. yüzyıl boyunca çeşitli kaza ve nahiyelerde faaliyet gösteren boyahanelerden elde edilen vergi gelirleri, yukarıda sunmuş olduğumuz tabloda gösterilmiştir. Bunların dışında geliri belli olmamakla birlikte Tokat ve Sivas'ta da boyahane bulunduğunu tespit edebiliyoruz[616].

Tapu-tahrir kayıtlarında yer alan gelirleri esas alarak oluşturduğumuz tablomuzdaki veriler, genel bir sonuca varmak için maalesef yeterli değildir. Tablomuzda herhangi bir kaza veya nahiyeye ilişkin verilen rakamlar, sadece o bölgenin tahririnin yapıldığı senelere ait gelirleri ihtiva etdiğinden, tahrir öncesi ve sonrası dönemlere ilişkin veriler tablomuzda yer almamaktadır. Böylesi bir durumda diğer yıllara ait gelirleri yok sayarak genel bir toplam alma yoluna gitmek hiç şüphesiz ki, elde edilen rakamların gerçeğin kat ve kat altında çıkmasına sebep olacağından, tablomuzun sonunda genel toplamlara yer veremiyoruz. Bu durum ağırlıklı olarak Tapu-tahrir defterlerindeki veriler esas alınarak oluşturacak diğer tablolar için de geçerli olduğundan, diğer tablolarda da genel toplamlara yer verilmeyecektir.

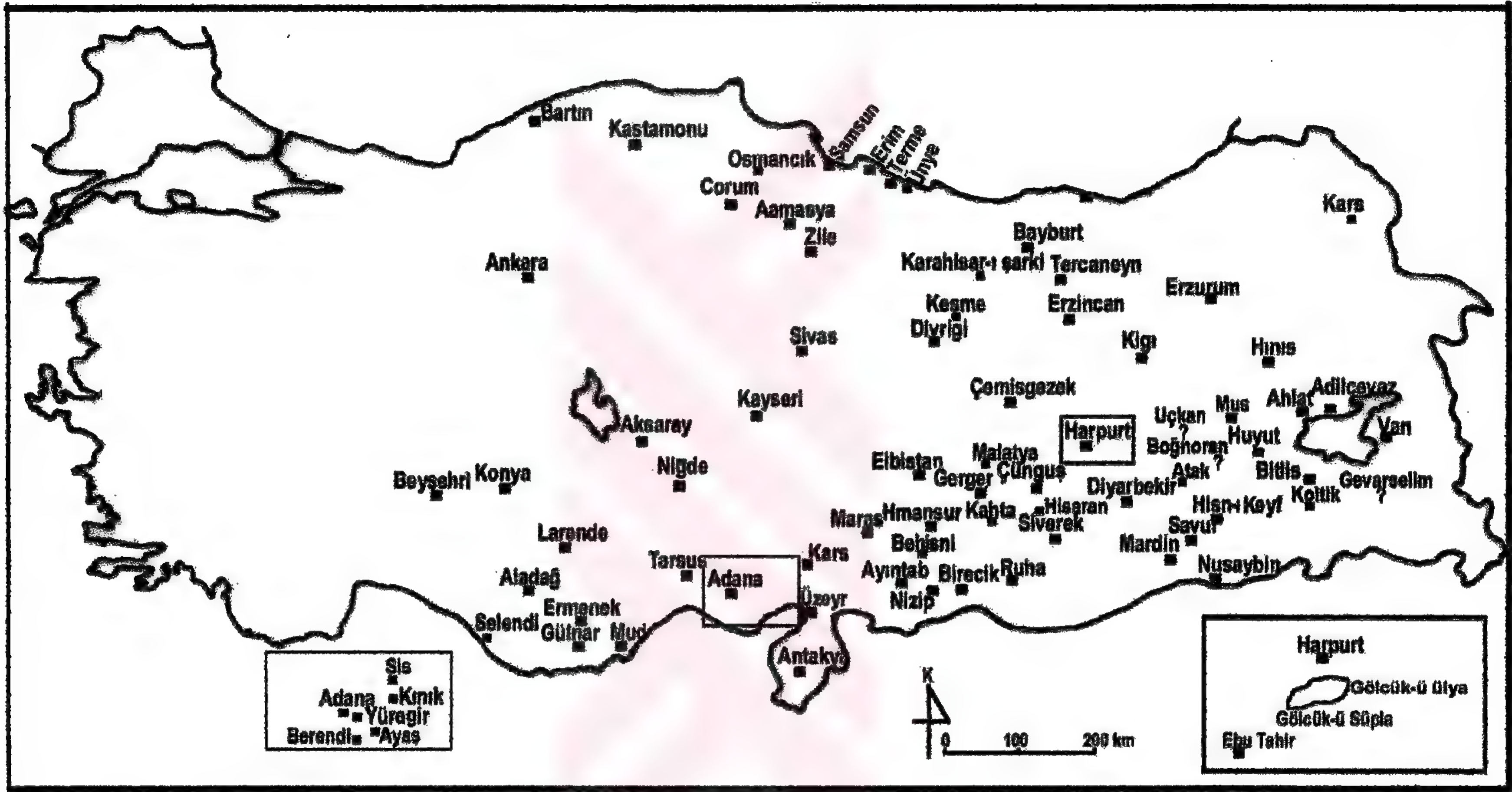
Tablomuzda her bir kaza ve nahiye için yer alan veriler müstakil bir değerlendirmeye tabi tutulabilir. Yüzyıl içindeki artış ve azalmaları bu verileri esas alarak takip edebiliriz. Bu noktada yanılgıya düşmemek için dikkat etmemiz gereken husus ise yüzyılın sonunda akçenin reel değerindeki düşüşe paralel olarak fiyatların yükselmiş olduğu gerçeğidir. Yani elde edilen vergi gelirinin rakamsal olarak artışı hiçbir şekilde bu işletmelerin daha karlı bir vaziyete ulaştığı anlamına gelmemektedir. Aslında tahrirlerde yer alan mukataa kayıtları, boyahane gelirlerinde yüzyılın sonuna doğru herhagi bir artışın yaşandığını göstermemektedir. Ancak biz mukataa kayıtlarında yer alan rakamların tahrirlerin yapıldığı senelere ait itibari değerler olduğunu ve asıl değerlerin mukataanın iltizama verilişi esnasında bu bedel üzerinden açık arttırma ile belirlendiğini bildiğimizden, rakamsal değerin yükselmiş olabileceğini varsayıyoruz.

---

612 BA, *TD. 450*, (Kanuni), 438.
613 O. Kılıç, *Van*, s. 242.
614 Y. Kurt, "Adana", s.207.
615 BA. *TD. 79*, (926/1520), s. 196.
616 *Kuyûd-ı Kadime 14*, (980/1572-73), s. 29 a,156 a.

Çünkü boyahanelere ilişkin olmasa bile diğer mukataalara ait iltizam bedellerinin tahrir kayıtlarına nispet daha yüksek olduğunu iltizam sözleşmelerinden tespit edebiliyoruz.

Mukataa kayıtlarından istifade ile tespit edebildiğimiz boyahane merkezlerini bir haritada gösterdiğimizde (Harita 5) oldukça şaşırtıcı bir durumla karşılaştığımızı söyleyebiliriz. Çünkü dokuma merkezlerinin ekseriyet itibariyle Anadolu'nun batısında yer almasına karşın (Harita 4), dokuma sanayiinin bir yan kolu olarak değerlendirebileceğimiz boyahaneler Anadolu'nun doğusunda yoğunlaşmıştır. Bu durumu iki farklı altarnatifle açıklığa kavuşturmak mümkün olabilir. Birincisi ve daha mantıklı olanı Anadolu'nun batısında bulunan önemli dokuma merkezlerinin boyama ünitelerini de bizzat bünyelerinde bulundurduklarından tahrir kayıtlarında yer almayışıdır. Anadolu'nun doğusunda ise hayvancılığa bağlı olarak gelişen yünlü dokumacılığın halkın kendi ihtiyacını karşılamaya yönelik olduğundan vergi kayıtlarında yer almamasıdır. Bir de buna göçebe unsurun vergi ünitesi olarak belirlenmesinde yaşanan güçlükler eklenince, yünlü dokumacılığın vergilendirilememesi son derece olağandır. Boyahane gelirlerinin Anadolu'nun doğusunda böylesine yüksek oluşu yünlü dokumacılığın boyama aşamasında vergilendirildiğini göstermektedir ki, bu da son derece olağandır. Ancak Diyarbekir ve Mardin gibi dokumanın hemen her kolunda ihtisaslaşmış olan merkezleri bu değerlendirmenin dışında tutmak gerekir. Dokuma merkezlerinin ve boyahanelerin Anadolu'nun farklı bölgelerinde yoğunlaşmasına gerekçe olarak zikredebileceğimiz ikinci sebep ise, tahrir kayıtlarının değerlendirilmesinde yaşanan güçlüklerdir. Nitekim ileride debbağhaneler konusunu ele alıp incelediğimizde de görüleceği üzere; deri işleme noktasında son derece önem arzeden bazı merkezlere ait gelirler mukataa kayıtları içinde yer almamıştır.

Harita:5 . XVI. Yüzyılda Anadolu'da Boyahaneler

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

DERİ SANAYİİ

1. İLK DÖNEMLERDEN OSMANLIYA DERİCİLİĞİN TARİHİ GELİŞİMİ

Derinin İşlenerek kullanılması tekstilden çok öncedir ve tarihçesi ilk insanla başlamıştır denilebilir. Nitekim Eski Ahid'e göre Allah Adem ve Havva'ya deriden gömlek giydirmiştir. Eski ve Yeni Ahid'in bir çok yerinde elbise, kemer, ayakkabı, tulum, dağarcık gibi deri eşyadan bahsedilir. Derinin tabaklanmasına dair ilk bilgilere, Mısır'da erken dönem hanedanlarından kalan kayıtlarda rastlanmaktadır[617].

Romalılar ve Yunanlılar mabetlerinin kapılarında perde olarak deri kullanmışlardır. Orta çağlarda da Avrupa şatolarında deriden perdeler vardı. Prensler bir şatodan öbürüne nakledilirken eşyalarıyla beraber bu deri perdeleri de bükülü tomarlar halinde taşınırdı. Üzerlerinde altın sırma ile zambak şekli işlenmiş gayet güzel deri perdeler ve işlemeli deri halılar vardı. Bu dönemde en güzel işlemeli ve süslü deri işleri Türklerde, Araplarda, İspanya'da ve Venedik'te yapılırdı. Bu deriler üzerine kızgın sivri demirlerle resimler ve bezemeler işlenir, satıhları boyanır ve yaldızlanırdı[618].

İslam toplumlarında da dericiliğin bir hayli geliştiğini görmekteyiz. Genel olarak İslam alimlerinin domuz hariç diğer tüm hayvanların; eti yensin veya yenmesin derisinin işlenmesine cevaz vermesi, dericiliğin gelişmesinde önemli rol oynamıştır[619]. Ortaçağ İslam dünyasında dericiliğin seyri *hisbe kanunları* ile düzenlenmişti. Örneğin debbağların hasta hayvanların derilerini işlemeleri; tabaklama esnasında buğday unu ve kepek kullanılması; eşyaların içinin ve dışının farklı kalitelerde derilerle kaplanması bu kanunlarla yasaklanmıştır[620].

Anadolu'da dericiliğin gelişimi Orta Asya kökenlidir. Moğol istilası sebebiyle Türkistan'dan Anadolu'ya göç etmek zorunda kalan halk arasında; özellikle 1220 yılında olan göçlerde çok sayıda esnaf ve sanatkar bulunmaktaydı. Bu esnaf ve sanatkarlar arasında Türklerin yaşam şartlarına bağlı olarak en etkin zümreyi debbağlar teşkil etmekteydi. Debbağlık Anadolu'da deri sanatının piri olarak kabul edilen Ahi Evren'in (1171-1262) önderliğinde çabucak gelişti. At eyeri, kolan, kayış, ayakkabı, her

---

617 Nebi Bozkurt, "Deri", *DİA*, c. 9, İstanbul 1994, s. 174.
618 *Sanat Ansiklopedisi*, " Deri", c. I, İstanbul 1983, s. 454.
619 Mustafa Baktır, "Deri İle İlgili Fıkhî Hükümler", *DİA*, c. 9, s. 176.
620 Abdulhalik Bakır, "Ortaçağ İslam Dünyasında Deri, Tahta ve Kağıt Sanayi", s. 82.

türlü sıvı ve kuru eşya konan tulumlar, torbalar kovalar ve benzeri deriden mamul eşyalar günlük ihtiyacı karşılamaya yönelik olarak üretilmeye başlandı[621]. Böylelikle Ahî Evarn'ın Kırşehir'deki zaviyedarı bütün esnaf loncalarının ahî babası olarak kabul edilmekteydi[622].

Selçuklular zamanında Diyarbekir ve Kastamonu, Anadolu dericiliğinin merkezi durumundaydı. Beylikler döneminde ise sepicilikte (tabaklama) kullanılan mazının ve özellikle derinin ihraç malları arasında yer alması dericiliğin bu devirde de ileri seviyede olduğunu göstermektedir[623]. Bu dönemde ham derinin işlenmesi kadar deriden mamul giyim eşyalarında da önemli bir aşama kaydedildiğini görmekteyiz. Örneğin sağrıdan imal edilen çizmeler çok meşhurdu. Özellikle bunların dikimi esnasında dikişler arasına parça konulması kaliteyi arttıran önemli bir unsurdu[624].

Anadolu'da Moğol istilasının ardından gerileyen deri sanayii Osmanlı döneminde yeniden canlanarak Avrupa dericiliğinin gelişmesine de zemin hazırlamıştır. Özellikle XIV ve XV. yüzyıllarda Orta-Avrupa milletleri bazı deri mamullerini Türkler vasıtasıyla tanımış olduklarından dericilik Türk işi olarak nitelendirilmiştir. Türk dericiliği Macar topraklarında gelişmeye elverişli şartlar bulmuştu. Çünkü dericilik için gerekli ham madde ve çeşitli hayvan derileri burada bol miktarda mevcuttu. Macarlar Türklerden öğrendikleri bu sanatın kısa sürede erbabı olmuşlar ve Fransız kralının daveti üzerine bu ülkeye giderek ellerindeki zanaatın inceliklerini oradaki meslektaşlarına da öğretmişlerdir[625]. Nitekim Türkler tarafından çok eski senelerde beri işlenen sahtiyan, *maroken*; sağrı ise, *chagrien* ismiyle Rönasans döneminde Avrupa'ya girerek Avrupalı debbağlar tarafından işlenmeye başlanmıştır[626]. Yine aynı şekilde Osmanlı ülkesinde kabartmalı derilerden yapılan kitap ciltçiliği, Avrupa'ya ancak XVI. yüzyılda girebilmiştir[627].

Osmanlıların ilk devirlerinde hayvancılıkla uğraşan göçebe Türk aşiretlerinin, deri eşya ürünlerinin sergilenmesi ve pazar temini gibi meseleleri, bunların şehir merkezlerine yakın yerlere iskan edilmesini zorunlu kılmıştır. Böylece aşiretler şehir

---

621 Neşet Çağatay, "Anadolu Türklerinin, Ekonomik yaşamları üzerine gözlemler", *Belleten*, c. LII, S. 203, (Ağustos 1998), Ankara, s. 93, (s. 485-500).
622 Zeki Tekin, "Türklerde Dericilik", *DİA*, c. 9, İstanbul 1994, s. 177.
623 Z. Tekin, "Türklerde Dericilik", s. 177.
624 Mehmet Altay Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi, (Alparslan ve Zamanı)*, Ankara 1992, s. 449.
625 L. Fekete, "Osmanlı Türkleri ve Macarlar 1366-1699", *Belleten*, c. XIII, (Ekim 1949), s. 700-1.
626 Dr. Nuri, *Türklerin Deri Sanayiine Yaptıkları Hizmetler*, İstanbul 1936, s. 9, (Hans Lubier'e atıfla).
627 *Sanat Ansiklopedisi*, " Deri", s. 454.

halkıyla bütünlük oluşturmuş bunun sonucunda debbağlık ve deri eşya imalatı şehirlerde süratle gelişerek pek çok Avrupa ülkesinin yüksek ücret karşılığında satın aldığı en iyi kalite ürünler imal edecek düzeye gelmiştir. Bilhassa kösele, sahtiyan, ayakkabı ve çizme gibi deri ve deri mamulleri Balkanlar üzerinden Lehistan ve Avusturya'ya; deniz yoluyla Venedik'e sevk edilmiştir[628]. Osmanlı Türklerinde büyük gelişme gösteren dericilik XV ve XVI. yüzyıllarda kasabalara kadar yayılarak diğer esnaf kollarının arasında önemli bir yere sahip olmuştur. Dericilik özellikle İstanbul, Edirne, Kayseri, Ankara, Bursa, Manisa, Tokat ve Konya gibi şehirlerin ticari hayatına büyük canlılık getirmiştir[629].

2. DERİNİN İŞLENİŞİ

Büyük ve küçük baş hayvanların salhanelerde kesimi; kesim sonrası kasaplar tarafından derinin büyük bir titizlikle yüzülerek debbağhanelere sevki; ham derinin debbağhanlerde işleniş aşamasında ihtiyaç duyulan Palamut, sumak ve şap gibi özel öneme sahip temel maddelerin temini; ham derinin işlenerek gön, sahtiyan, meşin ve benzeri işlemiş deriler haline getirilmesi ve nihayet ayakkabıcı, paşmakçı, pabuççu ve seraçlar tarafından işlenmiş derinin mamul madde olarak günlük hayata sunulması, Osmanlı yönetimi tarafından büyük bir titizlikle ele alınarak yüzyıl boyunca sektörün işlevini yerine getirmesi sağlanmıştır.

Ham derinin işlenerek mamul maddeye dönüşünceye kadar geçirdiği evreleri gerek hukuki ve gerekse teknik açıdan ele alıp incelemeye çalışalım.

---

[628] Mustafa Akdağ, "Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuruluşu ve İnkişafı Devrinde Türkiye'nin İktisadi Vaziyeti", *Belleten*, c. XIII, S. 51, Ankara 1949, s.508.
[629] Z. Tekin, "Türklerde Dericilik", s. 177.

2.1. Ham Deri ve İhtiyaç Duyulan Diğer Maddelerin Temini

2.1.1 Ham Deri

Sektörün temel ihtiyaç maddesi olan ham deri, Anadolu'da yaygın olarak yapılan hayvancılığa bağlı olarak bol miktarda elde edilebilmekteydi. Ancak sektörün sürekli olarak ciddi bir büyüme içinde oluşu ve Avrupa'da deriye olan talep artışı, debbağların ve diğer bağlı meslek gruplarının deri sıkıntısı çekmemesi için bazı tedbirler almayı zorunlu kılmıştır.

Kanunnamelerde derinin temin ve tevzi edilişine dair hükümlerin sıklıkla tekrarlandığını görmekteyiz. 907/1501 tarihli *İstanbul İhtisab Kanunnamesi*'nde konuyla ilgili şu bilgiler yer almaktadır[630]:

"Ham deriyi her ne cins olursa olsun debbağa satalar. Debbağdan başka kimseye satmayalar. Ve debbağ dahi deriyi tamam dibağat (terbiye) ettikten sonra her ne cins olursa olsun şehirdeki işçilere satalar. Tacire ve harice satmayalar. Meğer ki işçilerden arta ol vakit tacir satın ala..."

Bu hükmün küçük ifade farklılıklarıyla *Yavuz Sultan Selimin Umumi Kanunnamesi*'nde[631] ve *Kanunname-i Osmani*'de (929/1523)[632] aynen tekrar edildiğini görmekteyiz.

Kasaplardan alınan derilerin debbağlar arasında nasıl pay edildiğine dair bilgilere de ulaşmamız mümkün olmaktadır. 12 Eylül 1589 (21 Şevval 997) tarihli bir sicil kaydında, debbağlar şeyhi ve imamları Molla Ali b. Abdullah yanında debbağ ustalarından bazıları ile birlikte Turgut b. Süleyman'ı mahkemeye çağırarak huzurunda şöyle demişlerdir: " Cümlemiz ittifak eyledik, cümle kasaptan koyun derisi gelip aramızda Turgut b. Süleyman tevzi edip, koyun derisinde 50 deride 2 akçe; keçi derisinde 50 deride 3 akçe ücret verip, inat ve muhalefet etmeyiz". Tarafların isteğiyle bu tayin sicile kaydedilmiştir[633]. 31 Şubat 1589 tarihli benzer bir sicil kaydında ise, Bursa debbağlarından Mehmet Çelebi bin Ali, Mehmed bin Davud ve El-hac Bostan bin Hamza diğer debbağlarla birlikte mahkemeye başvurarak, pabuççulardan Pir Ali bin

---

[630] A. Akgündüz, *Osmanlı Kanunnameleri*, c. 2, s. 291.
[631] A. Akgündüz, *Osmanlı Kanunnameleri*, c.3, s. 113.
[632] A. Akgündüz, *Osmanlı Kanunnameleri*, c. 4, s. 326.
[633] Ö. Ergenç, *Ankara ve Konya*, s. 94, (50 koyun derisinde 2 akçe ve 50 keçi derisinde 3 akçe olarak belirlenen tutar, deriyi dağıtması karşılığında Turgut bin Süleyman'a ödenmesi gereken meblağı göstermektedir. Çünkü bu dönemde bir tek koyun derisinin fiyatı 2 ile 3 akçe aradında değşimekteydi).

Hamza, El-haç Mehmed bin Hüseyin ve etrafındakileri dava edip; *"Mahruse-i mezbureden ve gayri vilayetlerden gelen ham gönü biz alagelmişken mezbur baybuşlar alurlar"* diyerek men olunmasını talep etmişler ve istekleri mahkemece kabul edilmiştir[634]. Manisa debbağlarının işlenecek ham derinin paylaşımında uzlaşmacı bir tutum sergilediklerini görmekteyiz. Akbaldır ve Serâbat debbağları olarak iki grup halinde örgütlenen Manisa debbağları mahkemede hazır bulunup, bundan böyle keçi derisi, kösele ve koyun derisini birer gün arayla ortaklaşa işleme kararı almışlardır[635].

Ham deri temininde, bazen paylaşımın ötesinde ciddi istismarların yaşandığını görmekteyiz. Nitekim Ankara sancağı beyine ve kadısına gönderilen 1024/1615 tarihli hükümde, Bazı madrabazların pazara gelen koyun ve keçi derilerini fazla para ödeyerek satın aldıkları ve deri sıkıntısı baş gösterdiğinde kaza debbağlarına faiş fiyatla sattıkları belirtilerek, bu kanunsuz uygulamaya son verilmesi ve eskiden olduğu gibi pazara gelen derilerin yalnızca debbağlar tarafından satın alınmasının sağlanması istenmiştir[636]. Ankara sancağı beyine ve vilayet kadılarına gönderilen aynı tarihli bir diğer hükümde ise, eskiden pazara gelen derilerin Ankara debbağları tarafından satın alındığı ve işlenip gön ve sahtiyan haline getirildikten sonra tekrar pazara götürerek satıldığı belirtilerek, bu uygulamaya muhalif davranılmaması; pazara getirilen ham derilerin hariçten gelen kimselere satılmayıp Ankara debbağlarına satılması emredilmiştir[637].

2.1.2. Palamut

Ham derinin işlenmesinde birinci dereceden ihtiyaç duyulan madde palamuttur. Bilindiği gibi meşe palamudu ihtiva ettiği yüksek orandaki (%45) *tanen* dolayısıyla derinin terbiye edilmesi esnasında kullanılmakta idi. Meşenin Anadolu coğrafyasının doğal bir ağaç türü olması, meşe ağacının meyvesi olarak tanımlayabileceğimiz palamudun bol miktarda temin edilmesine imkan sağlamıştır. Özellikle Ege bölgesinde ihtiyaç duyulan palamudun tedarikine ilişkin bilgilere ulaşmak mümkündür. İzmir, Çeşme ve Manisa bölgesinden elde edilen palamut yöre debbağlarının ihtiyacını karşıladıktan sonra başta İstanbul olmak üzere ülkenin diğer bölgelerine de sevk

---

634 *Bursa Şer. Sic.* No: A-113, b. 3070, s. 236.
635 M. Çağatay Uluçay, *XVII. Yüzyılda Manisa*, s. 127, (999/1590-91 Tarihli Manisa Şer'iye Sicilinde yer alan mahkeme kaydının transkribi aynen verilmiştir).
636 BA, *MD. 80*, h. 925, s. 384.
637 BA, *MD. 80*, h. 926, s. 385.

edilmekteydi. İzmir'de Ovacık, Uruzoğlu, Çamlu, Palamud ve Gümüldür palamut üretimi yapılan yerlerdendi. Bunların içinde en önemli yere sahip olan Gümüldür'de 1528'de alınan öşür miktarı 201 akçe iken, bu rakam 1575 yılında 238 akçeye yükselmiştir[638].

Palamut üretiminin diğerleriyle kıyaslanamayacak derecede yaygın olarak yapıldığı yer Çeşme bölgesidir. Bölgede yetiştirilen palamudun kazada faaliyet gösteren debbağların ihtiyacını karşılanmadan dışarıya sevkının yasak oluşu, bir takım istismarları da beraberinde getirmiştir. Çeşme kadısına gönderilen 11 Mayıs 1574 tarihli hükümden anlaşıldığına göre; kaza dahilinde hasıl olan palamudun fazlasını İstanbul'a götürmek isteyen Darende Dimitri isimli kişi, yerli debbağlarca palamut bize kafi gelmez denilerek engellenmiş ve bu kişilerce bedelinden daha ucuz fiyata alınan palamut yetersiz depolama neticesinde çürümeye terkedilmiştir[639]. Yerli debbağların benzer yöntemlerde palamudun ülke dışına çıkışını da engellemeye çalıştıklarını görmekteyiz. Çeşme kadısına gönderilen aynı tarihli bir başka hükümden anlaşıldığına göre ise, Kazada bulunan debbağ taifesi palamut bize kafi gelmez diyerek, deryadan gelen gemilere palamut verilmesini emri şerif göstererek engellemiş ve Müslüman tüccarlar palamut almaya kadir olmadıklarından, debbağ taifesi palamudu belirledikleri ucuz bir fiyat üzerinden alarak palamut yetiştiren karye halkına haksızlık etmişlerdir. Oysa gerçekte kanun gereği karye halkı kaza debbağlarının ihtiyacını karşıladıktan sonra palamudun fazlasını gerek haraç ödeyen gayrimülimlere ve gerekse Venediklilere satma hakkına sahiptiler. Olay merkezi yönetime aksettiğinde gönderilen emri şerif ile, deryadan gelenlere ihtiyaç fazlası palamudun satılmasına izin verilmesi istenmiş, ancak haraçgüzar olmayanlara verilmesi men edilmiştir[640].

Elimizde yeterli belge olmamasına karşın, Anadolu'da debbağhanelerin faaliyet gösterdiği alanlarda, küçük çapta da olsa palamut üretiminin gerçekleştirildiğini söylemek yanlış olmasa gerekir.

---

[638] Mübahat S. Kütükoğlu, *XV ve XVI. Asırlarda İzmir Kazasının Sosyal ve İktisadi Yapısı*, İzmir 2000, s. 164-165.

[639] BA, *MD. 24*, h. 299, s. 109.

[640] BA, *MD. 24*, h. 891, s. 326, (*Haraçgüzar olmayan* ifadesinden kasıt Osmanlı Devleti'nin vatandaşı olmayan; yabancı ülkelerden gelen gayri müslimlerdir).

2.1.3. Sumak

Sumak yaprağı % 10-25 oranında tanen ihtiva etmesi dolayısıyla palamut gibi derinin terbiye edilmesinde kullanılan maddelerdendir. Yaprak kırmızılaşınca toplanıp kurutulur ve sonra toz haline getirilir.

İzmir kazasında palamuda nazaran sumak yaprağı üretimi bir hayli fazla idi. Başta Değirmenderesi olmak üzere en çok Uruzoğlu, Çamlu ve Ballıhavza'da elde edilirdi. Eşen ve Daruçay'da asrın ikinci yarısında üretimdeki düşüş ve vakıf haline getirilen Sandılu'nun devre dışı kalmasıyla has ve timar toprakları sumak öşrü toplamında %1'e yakın düşüş kaydedilmiştir[641]. Öte yandan, Yundağı, Yengi ve Manisa merkez nahiyesinin bir kısım köylerinde de cüzi oranda sumak yetiştirilmekte idi[642].

2.1.4. Şap

İstanbul'un Osmanlılarca fethinden ve Güney İtalya'da büyük şap madenlerinin bulunmasından önce Anadolu şapı Cenevizlilerce hem Batı Akdeniz'e hem de Kuzeybatı Avrupa'ya sevk edilmekteydi[643]. Foça, Ulubat, Kütahya (Şaphane) ve Şarki Karahisar'da çıkarılan şap madenlerini Cenevizliler ile Floransa Cumhuriyeti alırdı. Foça şaplarını, belirlenen bir vergi mukabilinde Cenevizliler işletirler ve Kütahya şapları da Büyük Menderes nehri vasıtasıyla Ege denizine sevk edilirdi. Zengin madenlerden olan Şarki-Karahisar şapları bazen hükümet tarafından işletilir ve bazen iltizama verilirdi[644].

Güney İtalya'da bulunan madenlerle birlikte Avrupa'da şapa duyulan ihtiyacın azalmasına rağmen en azından Osmanlı ülkesinde Anadolu şapına yönelik talebin XV. yüzyılın sonlarına kadar devam ettiğini söyleyebiliriz. 29 Ağustos1488 tarihli Gediz Şaphanesi Yasaknamesi'nde şap satışının düzenlenişine ilişkin verilen bilgiler, şapa duyulan talebi göstermesi açısından önemlidir. Yasaknamede belirtildiği üzere, amillerin tahvil süresi sonunda bir akçe ve bir habbelik dahi şap satmalarına izin verilmemesi, aksi durumda amillerin, amillerin adamlarının ve kavvaflarının elinde

---

641 M. S. Kütükoğlu, *İzmir Kazası*, s. 165.
642 F. Emecen, *Manisa Kazası*, s. 258.
643 Suraiya Faroqı, *Osmanlı'da Kentler ve Kentliler*, s. 180.
644 İ. Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, c. II, Ankara 1995, s. 682.

bulunan şapa el konulacağının ısrarla vurgulanması ayrıca, Karahisar şapının bu bölgede satışının yasaklanması[645], şapın gerek debbağlar ve gerekse yün dokuyucuları arasında talep edildiğini göstermesi açısından önemlidir.

Ancak XVI. yüzyılda şap satışlarının pekte iç açıcı olmadığı ortadadır. Özellikle yüzyılın ikinci yarısında debbağlar yer yer şap madeni mütezimlerinden resmi fiyatlarla şap almak zorunda bırakılmışlardı. Örneğin Burdur kadısına gönderilen 6 Aralık 1579 tarihli hükümden anlaşıldığına göre, Burdur'da faaliyet gösteren debbağlar, şap eminlerinin kanunda belirlenenden daha fazla şapı, daha yüksek fiyatla kendilerine satmalarından şikayetçi olmuşlar ve bunun üzerine merkezi yönetim eminleri, kanuna muhalif iş yapmamaları konusunda uyarmıştır[646].

Kütahya madenleri içinde durum çok farklı değildi. Gediz ve Yaverdi şaphaneleri mukataasını 21 Şubat 1589 tarihinden 4 yıllığına 28 yük akçe karşılığında iltizama alan İstabul sakinlerinden Yahudi Abraham, maden işçilerine verilmesi adet olan avansları dağıtacak parayı bulamadığından tek bir kantar şap çıkaramamış ve sözleşmesi fes edilmişti. Sonrasında bu mukataanın Karahisar-ı Sahib sakinlerinden Musa veledi Yakub tarafından 8 yıllığına 56 yük akçe karşılığında iltizama alındığını görmekteyiz[647] ki bu olumlu bir gelişmeydi. Ancak 1600 yılından sonra yaşanan kısa toparlanma dönemi Celali İsyanları ile kesintiye uğramış, bu isyanlar madenlerde işlerin tamamen durmasına yol açmıştır[648].

2.1.5. Sama (Köpek Pisliği)

Deriyi istenilen kıvama eriştirmek için derilerin arasına mazı, palamut veya güvercin, tavuk ve köpek pisliği ufalanarak bekletilirdi[649]. Ancak bunlar belli bir sıra dahilinde de deriye tatbik edilebilmekteydi. Özellikle palamut harcına yatırılarak yumuşatılan deri, köpek pisliği ile işleme tabi tutularak istenilen kıvama ulaşması sağlanırdı. Debbağhanelerde çalışan çıraklar ellerinde teneke veya kova olduğu halde sokak sokak dolaşarak köpek pisliği toplarlardı. Daha sonra sama ismi verilen bu köpek

---

645 A. Akgündüz, *Osmanlı Kanunnameleri*, c. 2, s. 252-253.
646 BA, *MD. 41*, h. 530, s. 241.
647 BA, *MAD. 3737*, s. 121.
648 S. Faroqhi, *Osmanlı'da Kentler ve Kentliler*, s. 181.
649 Z. Tekin, "Türler'de Dericilik", s. 177.

pisliği büyük fıçılarda toplanarak ihtiyaç halinde kullanılırdı[650]. Deri tabaklamada son derece önemli bir yere sahip olan sama, yalnız Osmanlı ülkesinde değil tüm dünyada aranan[651] ve altarnatifsiz kullanılan bir hammadde idi.

2.1.6. Su

Derinin tabaklanmasında tepkimeye girmeyen su esas olarak derinin ve mekanın temizlenmesi maksadıyla kullanılmaktaydı. Su debbağhanelerde öylesine önemli bir yere sahipti ki, su kaynaklarına uzak bir yerde debbağhane kurulması ve işletilmesi söz konusu dahi olamazdı. Bu sebepten debbağhaneler şehir ve kasabaların dışında; deniz kıyısı ve akarsuların yerleşim alanlarını terk ettiği noktalarda inşa edilirdi. Ayrıca bazı debbağhanelerin su ile işleyen ve palamut öğütmeye yarayan bir değirmeni mevcuttu[652].

2.2. Kullanılan Araç ve Gereçler

Ham derinin terbiye edilmesinde kullanılan araç ve gereçlerin çeşitleri ve kullanım amaçlarına ilişkin vereceğimiz bilgiler belli bir döneme ait olmayıp, belki küçük değişikliklerle tarihin ilk devirlerinden beri var olan bir süreci içine almaktadır.

Ham derinin terbiye edilmesinde kullanılan araç ve gereçleri şu şekilde sıralayabiliriz:

Aşkı: Derilerin yüzlerini parlatmaya mahsus, şimşirden mamul perdah aleti (Şimdi bunun yerine billûr kullanılmaktadır).

Filo Bıçağı: Derinin mağ (derinin iç kısmı) tarafındaki fazla etleri almaya yarayan alet.

Kılıç Demiri: İki saplı, keskin ve derilerin etlerini kazımaya yarayan alet (Kör tarafı ile derinin tüyleri temizlenir).

---

[650] İbrahim Gökçen, *XVI. ve XVII. Yüzyıl Vesikalarına Göre Manisa'da Deri Sanatları Tarihi Üzerine Bir Araştırma*, İstanbul 1945, s. 14-15.

[651] Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, c. I, s. 391, (Seyahatnemede, "Yedikule debbağlarından Hacı Ali adlı bir debbağın kırk yıldan birikme köpek pisliği vardır ki, İngiliz kafirler 40.000 kuruşa satın almak istemişlerse de vermemiştir diye meşhurdur" şeklinde bir ifade yer almaktadır).

[652] Z. Tekin, "Türkler'de Dericilik", s. 177.

Kiremit: Keçi derilerinin yüzlerini tazyik ederek kireci kusturmaya yarayan alet (Bu alet eskiden kiremitten yapılırdı).

Pay Demiri: Et veya palamut harcı kazımaya mahsus , iki saplı bıçak.

Pay Tahtası: Gürgenden yapılmış üzerine deri serilmek amacıyla kullanılan yassı ağaç[653].

Sili: Derileri yıkamak veya harçlamak için açılan çukurların ismidir.

Sıkıcak: Küçük hayvan derilerini, zincir gibi birbirine bağlayarak, sularını sıkmak için kullanılan değnek.

Kirde Taşı: Palamudun deri üzerinde bıraktığı lekeleri çıkarmaya yarayan alet.

Sama Demiri: Kavis şeklinde iki ucu tahta saplı, iç tarafı keskin bir bıçaktır. Deri samadan çıkınca kıllı tarafının temizlenmesinde kullanılır.

Tıraş bıcağı: Deri kuruyunca iç tarafındaki fazlalıkları almak amacıyla kullanılır[654].

2.3. Ham Derinin İşleniş Aşamaları

Kasaplardan temin edilen ham derinin kullanılabilir hale gelmesi için bir dizi işlemden geçmesi gerekmekteydi. Bu işlemleri şu şekilde sıralayabiliriz:

İşleme tabi tutulacak ham deri öncelikle suda yumuşatılır, yıkanır ve sonrasında kireç kuyularına yatırılırdı.

Kireçli suda belirli bir süre kalan deriler buradan çıkarılınca yıkanır ve sama (köpek pisliği) ile işleme tabi tutulurdu.

Palamut ve mazı harcı ile kat kat kuyulara gömülen deriler, cinsine göre üç aydan bir veya iki yıla kadar buralarda yatırılır ve pişirilirdi.

Sonra bu deriler kazınıp temizlenir, kurumak üzere yüksek bir yere asılırdı. Bu kazıma işinde pay demiri ve pay tahtası denilen aletler kullanılırdı.

Bu arada, kösele olacak sığır derisinin mağ (iç) tarafına *alefi** denilen karışımdan sürülürdü[655].

---

[653] İ. Gökçen, *Manisa'da Deri Sanatları,* s. 13.
[654] İ. Gökçen, *Manisa'da Deri Sanatları,* s. 14.
* Alefi şöyle yapılırdı: Kitre denilen bir bitki kökü ıslatılıp kabartılınca koyu salep gibi bir sıvı hasıl olur. Bu çuvalla süzülür, sonra iki teneke kitre mamulüne dört kilo mermer tozu karıştırılır. Bunun içine yarım

En sonunda kösele, sahtiyan, meşin gibi işlenmiş deri haline getirilen ham deriler, kırılmalarını önlemek ve rahat kullanımlarını temin etmek için don yağı, kuyruk yağı veya balık yağı ile yağlanarak yumuşatılırdı[656].

İşlenecek derinin türü ne olursa olsun boyama işlemi derinin mazı ile tabaklanmasından bir önceki safhada gerçekleştirilirdi. Kırmızı rengi elde etmek için bal ile kepek; sarı rengi elde etmek için ise mazı ile kepek kaynatılarak derilere tatbik edilirdi. Sahtiyan olacak deriler ise, önce kepek ve incir banyosuna konulup, sonrasında şap kullanılarak boyama gerçekleştirilirdi. Kırmızı rengi elde etmek için deriler, üzüm suyu, bal, tuz (gomeleka), koşnil ve şap karışımı harçla işleme tabi tutulurdu. Siyah rengi elde etmek içinse, mazı ve *Kıbrıs saçı* denilen harçla boyama işlemi gerçekleştirilirdi[657].

3. DERİ VE DERİ MAMULLERİNİN STANDARTLARI VE FİYATLARI

Derilerin çeşitleri, fiyatları ve standartlarına ilişkin vereceğimiz bilgiler çok büyük oranda kanunnamelere dayalı bilgilerdir. Ancak mümkün olduğu nispette Manisa kazası başta olmak üzere, sicillere dayalı taşraya yönelik bilgilerden de istifade etme yoluna gideceğiz. Deri ve deri mamullerine hangi yıllarda ne kadar fiyat verildiğini (narh konulduğunu) net bir şekilde görebilmek için tablolardan geniş oranda istifade etmenin yararlı olacağı kanaatindeyiz. Tablolar oluşturulurken ortaya çıkan belirsizlikleri gerek dipnotlarda ve gerekse tabloların hemen altında yapacağımız kısa açıklamalarla gidermeye çalışacağız.

---

kilo sabun atılır. Sonra iki kilo balık yağı ilave edilerek karıştırılır. İçine gereken boya da katıldıktan sonra elde edilen karışım köselenin iç tarafına sürülür. Bkz. İ. Gökçen, *Manisa'da Deri Sanatları*, s. 15.

[655] İ. Gökçen, *Manisa'da Deri Sanatları*, s. 14-15.

[656] Z. Tekin, "Türler'de Dericilik", s. 177.

[657] Dr. Nuri, *Türklerin Deri Sanayiine Yaptıkları Hizmetler*, s. 8, 9, 11, 12, (Deri işleme ve boyamaya yönelik bu tekniklerin 1735 ve 1780 yıllarında gönderilen casuslar tarafından öğrenilerek Batılı devletlere aktarıldığı, ancak Türkler arasında yüzyıllardır uygulana geldiği eserde vurgulanmaktadır).

3.1. Ham Deriler

Ham derinin temini ve tevziine ilişkin olarak daha önce geniş oranda bilgi verildiğinden dolayı, burada ham derileri çeşitlerine göre tasnif ederek birkaç farklı yıla ait rakamsal değerleri ele almakla yetineceğiz.

TABLO 6: Ham Ve Tabaklanmış Deri Çeşitleri Ve Fiyatları

Derinin Çeşidi	Tarihi	Fiyatı (Akçe)		
		Edna (Düşük Kal.)	Evsat (Orta Kal.)	Alâ (İyi Kal.)
Karasığır Derisi	1501[658]	10-20	20-30	30-40
	1512-1520[659]	9	10	13
	1523[660]	19	20	22
	1574-95[661]	18	20	22
Deri (çeşidi belirsiz)	1602[662]	18	-	-
Öküz ve Tosun Derisi	1523	20	51	56
Öküz Derisi	1574-95 (Tabaklanmış)	40	45	60
	1501	50-80	80-100	100-120
Susığırı Derisi	1523	30	32	35
	1574-95	40	50	60
İnek Derisi	1574-95	8	10	13
	1574-95 (Tabaklanmış)	18	20	26
At Derisi	1501	-	15	-
Katır ve Erkek Eşek Derisi	1501	25	-	40
Koyun Derisi	1501	1.5	2	2.5
	1512-1520	1.5	2	2.5
	1523	1.5	2	2.5
	1574[663]	-	3.5	4
	1574-95	1.5	2	2.5

[658] A. Akgündüz, *Osmanlı Kanunnameleri*, c.2, s. 290-91, (Tabloda yer alan 1501 tarihli rakamların tümü 907/1501 Tarihli İstanbul İstisab Kanunnamesine ait verilerdir).

[659] A. Akgündüz, *Osmanlı Kanunnameleri*, c. 3, s. 113, (Tabloda yer alan 1512-1520 tarihli rakamların tümü Yavuz Selim Umumi Kanunnamesine ait verilerdir).

[660] A. Akgündüz, *Osmanlı Kanunnameleri*, c. 4, s. 326-27, (Tabloda yer alan 1523 tarihli rakamların tümü 929/1523 Tarihli Kanunname-i Osmani'ye ait verilerdir).

[661] A. Akgündüz, *Osmanlı Kanunnameleri*, c. 8, s. 110, (Taboldа yer alan 1574-95 tarihli rakamların tümü III. Murat'ın Kanun-ı Osmanisi).

[662] *Manisa Şer. Sic.* No: 17, s. 76; (31 Mart 1602 tarihli kayıtta, *"Ali bin Musa nam-ı kasab Meclis-i Şer'e Debbağ İbrahim nam kimesneyi ihzar edüp mezburda 18 akçe hesabınca 74 deri akçesi vardır. Şer ile talep iderim"* ifadesi yer almaktadır).

	1574-95 (Tabaklanmış) 1010[664]	4 -	- 11	6 -
Keçi Derisi	1501 1574-95	4 4	5 5	6 6
Kırmız Keçi Derisi (ham veya tabaklanmış belli değil)	1574-95	16	18	20

Tablomuzda ham deri fiyatlarını vermeye özen göstermemize rağmen, ham ve işlenmiş derileri kesin olarak birbirinden ayırmamız bilgi yetersizliği sebebiyle mümkün olmamıştır. Ancak aynı cinsten ham deri ile işlenmiş deri arasında yarı yarıya fiyat farkı olduğunu tahmin edebiliriz. Ancak şaşırtıcı olan keçi derisinin günümüzün aksine inceleme dönemimizde koyun derisine nispet daha pahalı oluşudur.

3.2. İşlenmiş Deriler

Ham derinin işlenmiş deri haline getirilmesi tam bir profesyonellik içinde gerçekleştirilmekteydi. Gerek kasaplardan, gerekse tüccarlar vasıtasıyla dışarıdan temin edilen deriler, *lonca* denilen yerde debbağ esnafının idarecileri, tarafından esnafa hisseleri oranında dağıtılırdı[665].

Su sığırı derilerini, göncü dükkanları kendi aralarında paylaşarak, aletleriyle dükkanlarında debagat ederlerdi. Keçi derileri ise, sulu sahtiyan şeklinde debagat edilmek üzere, gerekli dükkan ve aletlere (tekne kazan ve diğer aletler) sahip olanlara dağıtılırdı. Gön işleyen dükkan ile sahtiyan işleyen dükkan ve kösele işleyen dükkanlar farklı farklı idi. Bunların işçileri de birbirinden ayrılmıştı. Bir debagat türünü başka bir debagatla uğraşan esnaf ürettiği zaman, üretim çürük ve kalitesiz olduğundan debbağ esnafı kendi aralarında yapacakları debagat türünü kararlaştırmışlar ve bunun için

---

663 *Konya Şer. Sic.* No:1, s. 131, (13 Şubat 1574 tarihli kayıtta *"Kasap Hacı Halil Mezkur Hüseyine 244 deri verdim dedikte merkum Hüseyin 166 koyun derisi aldım; 122 sin 3.5 akçeye, 44 deriyi 4'er akçeye aldım akçesin verdim, hesaplaşdım dedikde; mezbur Hacı 57 akçeden madasın bittamam aldım dediği bittalep kaydolundu"*, ifadesi yer almaktadır.

664 İ. Gökçen, *Manisa'da Deri Sanatları*, s. 18, (Kasap Nasraddin, Debbağ Halil bin İbrahim'i kendisinden tanesi 11.5 akçeden satın aldığı 70 adet koyun derisinin parasını vermediği gerekçesiyle mahkemeye şikayet etmiş, ancak Halil b. İbrahim yalnızca 60 deriyi 11 akçe üzerinden satın aldığını kabul etmiştir).

665 Zeki Tekin, "İstanbul Debbağhaneleri", *OTAM*, S. 8, Ankara 1997, s. 353

gerekli olan alet ve tezgahı temin etmişlerdi[666]. Şimdi zikredilen işlenmiş deri çeşitlerini tek tek ele alıp inceleyelim.

3.2.1. Sahtiyan

Sahtiyan küçük baş hayvanların, özellikle keçi derisinin tabaklanmasıyla elde edilen bir deri türüydü. Sahtiyanın en makbul rengi kırmızıydı ve tercihen ayakkabı imalatında kullanılırdı. Avrupalılara göre Türk sahtiyanının ünü, Ankara keçisinin derisinin kaliteli oluşu ve sahtiyan işleyen debbağların tek bir renk üzerinde uzmanlaşmalarından ileri geliyordu[667]. Esasen aşağıda vereceğimiz tabloda da görüleceği üzere, Ankara keçisinden elde edilen sahtiyanın daha kaliteli olduğuna dair arşiv vesikalarında herhangi bir kayıt yer almamaktadır. Bilakis Manisa ve İstanbul'da işlenen sahtiyan Osmanlı sarayı tarafından daha çok tercih edilmekteydi[668]. Sahtiyanın kırmızı ve yakın tonlarda işlenmesi ise Osmanlı öncesinden süre gelen bir gelenekt

TABLO 7: XVI. Yüzyılda Sahtiyan Fiyatları

Sahtiyanın Çeşidi	Tarihi	Fiyatı (Akçe)		
		Edna (Düşük Kal.)	Evsat (Orta Kal.)	Alâ (İyi Kal.)
Kırmızı,Gülnari ve Naranci	1501[669]	18	19	20
Kırmızı	1502[670]	-	-	16
Kırmızı ve Al	1512-1520[671]	16	18	22
Kırmızı ve Al	1523[672]	16	18	22
Sahtiyan	974[673]	-	8	-
(Çeşidi ve kalitesi bilinmiyor)	1601-1602[674]	-	90	-
Beyaz Ham Sahtiyan	1604-1605[675]	-	23	-

[666] Z. Tekin, "İstanbul Debbağhaneleri", s. 353-4.
[667] Dr. Nuri, *Türklerin Deri Sanayiine Yaptıkları Hizmetler*, s. 11.
[668] M. Kütükoğlu, "1009 (1600) Tarihli Narh Defteri", s. 32.
[669] A. Akgündüz, *Osmanlı Kanunnameleri*, c.2, s. 290, (Tabloda yer alan 1501 tarihli rakamların tümü 907/1501 Tarihli İstanbul İhtisab Kanunnamesine ait verilerdir).
[670] A. Akgündüz, *Osmanlı Kanunnameleri*, c. 2, s. 211,(Tabloda yer alan 1502 tarihli rakamların tümü 907/1502 Tarihli Bursa İhtisab Kanunnamesine ait verilerdir).
[671] A. Akgündüz, *Osmanlı Kanunnameleri*, c. 3, s. 113, (Tabloda yer alan 1512-1520 tarihli rakamların tümü Yavuz Selim Umumi Kanunnamesine ait verilerdir).

İşlenmiş Erguvani (Kırmızıdan dönmüş olmak şartıyla)	1501	18	22	25
Nefti Ciğeri ve Diğerleri (Kırmızı dışındaki renkler)	1502	-	12	16
Diğer Renkler (Kırmızı, gülnari, naranci erguvani dışındaki renkler)	1501	15-16	17-18	19-20
Diğer Renkler (Kırmızı ve al dışındaki renkler)	1512-1520 1523	10 10	14 13	16 16

Tablomuzda dikkatimizi çeken unsur, XVI. yüzyıl boyunca makul düzeyde seyreden sahtiyan fiyatlarının 1601-1602 tarihinde yaklaşık dört misli oranda yükselmiş oluşudur. 1604-1605 yılında sahtiyanın tekrar makul düzeyde bir fiyattan satışa sunulması, 90 akçelik astronomik bedelin istisnai bir durum olduğu kanaatini uyandırmaktadır.

3.2.2. Gön

Gön Türk dericiliğinde çok eski dönemlerden beri kullanılan bir tabirdir. XI. Yüzyıldan önceki dönemlerde Türklerde gön (kön) kelimesi deri, meşin ve bazen de At derisi anlamına gelmekteydi. Fakat sonraki dönemlerde yaygın olarak tabaklanmış derileri ifade etmek için de kullanılmıştır[676]. İnceleme dönemimizde ki kaynaklardan anladığımız kadarıyla, gön her şeyden önce büyük baş hayvanlardan elde edilen deri türüydü. Aşağıda vereceğimiz tabloda da görüleceği üzere, karasığırdan elde edilen deri farklı işlemlere tabi tutulduktan sonra ham ve tabaklanmış gön olarak isimlendirilmiştir.

---

[672] A. Akgündüz, *Osmanlı Kanunnameleri*, c. 4, s. 326, (Tabloda yer alan 1523 tarihli rakamların tümü 929/1523 Tarihli Kanunname-i Osmani'ye ait verilerdir).
[673] İ. Gökçen , *Manisa'da Deri Sanatları*, s. 17-18, (Mahmut bin Tosun, Nebi bin Abdi isimli kişiye 240 adet deriyi 8'er akçeden satmış ancak toplam 1920 akçelik alacağının 240 akçelik kısmını alamadığından mahkemeye başvurmuştur).
[674] İ. Gökçen , *Manisa'da Deri Sanatları*, s. 18, (Sefer bin Mustafa 90'ar akçeye aldığı 45 adet sahtiyanı Sakız'da 85'er akçeden satabilmiştir).
[675] İ. Gökçen , *Manisa'da Deri Sanatları*, s. 18, (Beytülmal Amme Emini olan Recep bin Ali 152 adet beyaz ham sahtiyanı 3.500 akçeye miri adına İbrahim bin Hüseyin'e satıp parayı zimmetine geçirdiğini Meclis-i Şer'de kabul etmiştir).
[676] Bahaeddin Ögel, *Türk Kültür Tarihine Giriş*, c. 5, s. 164.

TABLO 8: XVI. Yüzyılda Gön Çeşitleri ve Fiyatları

Gönün Çeşidi	Fiyatı	Fiyatı (Akçe)		
		Edna (Düşük Kal.)	Evsat (Orta Kal.)	Alâ (İyi Kal.)
Karasığır Gönü	1501[677]	20-40	40-60	60-80
Karasığır İneği	1502[678]	12 (Ham)	25 (Tabaklanmış)	-
Karasığır Öküzü	1502	90 (Ham)	130 (Tabaklanmış)	-
Karasığır ve Tosun	1574-95[679]	18	20	22
Susığırı	1501	160-180	180-190	190-200
Gön (Çeşidi ve kalitesi bilinmiyor)	1601-2[680]	-	260	-
İnek Gönü	1501	22	25	30
Ham Kayış Gönü	1501	30	32	35
	1574-95	14	16	18

Tablomuzdaki veriler incelendiğinde de görüleceği üzere tabaklanmış gön, ham göne nispet birkaç kat yüksek bedelden satışa sunulmaktadır. En kaliteli gönün ise su sığırından elde edildiğini görmekteyiz. Su sığırı derisinin, kara sığıra nispet daha kalın oluşu muhtemelen fiyatının daha yüksek oluşunda birinci dereceden etkin olmuştur.

3.2.3. Meşin

Kaynaklarda meşin kelimesi deri kelimesinin birebir karşılığı olarak gösterilmiştir. Ancak elimizdeki kayıtlardan anladığımıza göre meşin kalitesiz bir deri türünü ifade etmekteydi. Muhtemelen sahtiyan yapmaya elverişsiz keçi derisi ve gön olarak işlenemeyecek derecede kalitesiz büyük baş hayvan derilerinin tabaklanmasından meşin elde edilmekteydi. Aşağıda vereceğimiz tabloda yer alan meşin fiyatlarının düşüklüğü bu görüşümüzü destekler mahiyettedir.

---

677 A. Akgündüz, *Osmanlı Kanunnameleri*, c. 2, s. 290, (Tabloda yer alan 1501 tarihli rakamların tümü 907/1501 Tarihli İstanbul İstisab Kanunnamesine ait verilerdir).
678 A. Akgündüz, *Osmanlı Kanunnameleri*, c. 2, s. 211, (Tabloda yer alan 1502 tarihli rakamların tümü 907/1502 Tarihli Bursa İhtisab Kanunnamesine ait verilerdir).
679 A. Akgündüz, *Osmanlı Kanunnameleri*, c. 8, s. 110, (Tabolda yer alan 1574-95 tarihli rakamların tümü III. Murat'ın Kanun-ı Osmanisi).
680 İ. Gökçen, *Manisa'da Deri Sanatları*, s. 18, (Recep isimli debbağın 260 akçe narhı olan gönün yarısını 205 akçeye sattığı kaydolunmuştur).

TABLO 9: XVI. Yüzyılda Meşin Fiyatları

Meşin Çeşidi	Tarihi	Fiyatı (Akçe)		
		Edna (Düşük Kal.)	Evsat (Orta Kal.)	Alâ (İyi Kal.)
Meşin	1501[682]	3-4	4-4.5	5.5-6
Meşin (kalitesi bilinmiyor)[681]	1601-2	-	20	-
Azman Meşin	1502[683]	4	4.5-5	6
Kuyruklu Koyun Meşini	1502	3	-	4

3.2.4. Sağrı

Hayvanın beliyle kuyruğu arasındaki dolgun ve yuvarlakça olan yerinden çıkarılan kalın deriye sağrı denilmektedir[684]. Sağrı sert bir deri olup sırça kısmında küçük ve sert kabarcıklar bulunur. Her renge boyanabilen bu deri suda kolaylıkla yumuşayabilir[685]. Sağrının en makbulü katır ve erkek eşek derisinden temin edilenidir.

TABLO 10: 1501 Yılında Sağrı Fiyatları

Sağrı Çeşidi	Tarihi	Fiyatı (akçe)		
		Edna (Düşük Kal.)	Evsat (Orta Kal.)	Alâ (İyi Kal.)
At Derisinden Sağrı	1501[686]	10-20	20-30	30-40
Katır Derisinden Sağrı	1501	40-50	50-60	60-80
Himar (Erkek eşek) Derisinden Sağrı	1501	40-50	50-60	60-80

---

[681] İ. Gökçe, *Manisa'da Deri Sanatları*, s. 18,(Sefer bin Mustafa isimli kişi 19 pare meşini 20'şer akçeden satın almıştır).
[682] A. Akgündüz, *Osmanlı Kanunnameleri*, c.2, s. 290, (907/1501 Tarihli İstanbul İhtisab Kanunnamesi), s. 290.
[683] A. Akgündüz, *Osmanlı Kanunnameleri*, c. 2, s. 211, (Tabloda yer alan 1502 tarihli rakamların tümü 907/1502 Tarihli Bursa İhtisab Kanunnamesine ait verilerdir).
[684] Şemsedddin Sami, *Kamus-ı Türkî*, s. 806.
[685] Dr. Nuri, *Türklerin Deri Sanayiine Yaptıklar Hizmetler*, s. 10.
[686] A. Akgündüz, *Osmanlı Kanunnameleri*, c. 2, s. 291, (Tabloda yer alan 1501 tarihli rakamların tümü 907/1501 Tarihli İstanbul İhtisab Kanunnamesine ait verilerdir).

3.3. Deri Mamulleri

İnceleme dönemimizde Günlük hayatta geniş bir kullanım alanı bulan deriden imal edilen çok çeşitli mamuller bulunmaktaydı. Bunların belli başlılarını giyim eşyaları, kapı ve pencere perdeleri, kitap ciltleri, değişik amaçlarla kullanılan kaplar ve hayvan koşumları teşkil etmekteydi. Ancak kaynaklarımızda yer alan bilgilerin yetersizliği, vereceğimiz bilgileri iki temel başlık altında sunmamızı zorunlu kılmaktadır.

3.3.1. Çizme ve Ayakkabılar

Çizme ve ayakkabıların standartları ve garanti süreleri kanunnamelerde belirtilmektedir. Örneğin 907/1501 tarihli İstanbul İhtisab Kanunnamesinde, "Fil cümle çizmecilerin, paşmakçıların ve pabuççuların işledikleri iyi ola, kalb (sahte) işlemeyeler. Beş akçelik veya daha pahalı paşmak, çizme ve pabuç ve diğerleri için akçe başına iki gün hesabı vardır. Herhangi bir çizme, pabuç, paşmak ve diğerleri akçe başına iki gün hesabı üzere tamam olmazsa veya sökülürse, dikici suçludur. Gön veya sahtiyan bıçak ile kesilirse yine dikici suçludur. Kıymeti ne ise o miktar cerime ödemesi gerekir. Gön ve sahtiyanın delinmesi durumunda ise debbağ suçludur" denilmektedir. Aynı hüküm küçük ifade farklılıklarıyla Yavuz Sultan Selim'in Umumi Kanunnamesi'nde ve 929/ 1523 tarihli Kanunname-i Osmani'de aynen zikredilmiştir[687].

Ancak konuyla ilgili daha detaylı bilgiyi İbrahim Gökçen, Manisa Şer'iye sicillerine atıfta bulunarak sunmaktadır[688]. Manisa'da yapılan ayakkabı çeşitleri şu garanti kuralına uymak zorundaydı:

Ata binmek suretiyle kullanılan bir çizmenin garantisi 15 gündü. Bu müddet içinde çizme delinir veya yırtılırsa, kullanılan her gün için dört akçe ödemek şartıyla çizme iade olunurdu. Çizme, siyah düztaban olursa, 10 gün garantisi vardı. Kullanılan her gün için beşer akçe ödenerek iade edilirdi.

---

[687] A. Akgündüz, *Osmanlı Kanunnameleri*, c. 2, s. 289; c. 3, s. 113; c. IV, s. 326.
[688] İ. Gökçen, *Manisa'da Deri Sanatları*, s. 38, (1023 tarihli Ferman, Manisa Şer'iyye Sicilleri).

Tabanı kösele olan limoni veya kırmızı renkteki pabuçlar için garanti müddeti 10 gündü. Bu Müddet içinde bozulan ayakkabı, kullanılan her gün için 2 akçe ödenerek geri verilirdi.

Sağrı denilen keresteden yapılan aynı renkteki pabuçların garantisi 15 gündü.

Kösele tabanlı ve sahtiyan taban astarlı limoni ve kırmızı renkteki başmakların garantisi de 10 gündü.

Sahtiyan taban astarlı, tabanı gön zenne ve erkek başmaklarının garantileri de 15 gündü. Bunlar garanti müddetinde bozuldukları taktirde, günde 2'şer akçe ödenerek iadesi gerekirdi.

Mestler için de garanti müddeti 10 gündü. Bu müddet içinde bozulan mal, her gün için birer akçe ödenerek iade edilebilirdi.

Garanti süresi içinde bozulan ayakkabıların iadesi esnasında, kullanılan her gün için ayakkabı esnafına belli bir miktar paranın ödenmesi gerçekten dikkat çekicidir. Burada kullanıcı kadar imalatçının da gözetilmesi yapılan kanunların niteliği açısından önemlidir.

Ayakkabı ve çizme sektörünün bu kadar gelişmiş olması muhakkak ki belli standartları koymayı ve bunları denetlemeyi zorunlu kılmıştır. Aşağıda vereceğimiz tabloda çizme ve ayakkabı fiyatları ve bunların nitelik ve standartlarına ilişkin detaylı bilgiye ulaşmak mümkün olacaktır.

TABLO 11: XVI. Yüzyılda Ayakkabı Ve Çizme Fiyatları

Ayakkabı ve Çizme Çeşidi	Tarihi	Fiyatı (Akçe)		
		Edna (Düşük Kal.)	Evsat (Orta Kal.)	Alâ (İyi Kal.)
Kırmızı, Gülnari ve Erguvani Çizme	1501[689]	26-28	28-30	30-33
Bulgari ve Limoni Çizme	1501	24	26	27
Çizme	1589-99[690] 1600	130 90	150 100	200 110

[689] A. Akgündüz, *Osmanlı Kanunnameleri*, c.2, s. 289-90, (Tabloda yer alan 1501 tarihli rakamların tümü 907/1501 Tarihli İstanbul İhtisab Kanunnamesine ait verilerdir).
[690] M. Kütükoğlu, "1009 (1600) Tarihli Narh Defteri", s. 31-32, (1589 ve 1600 tarihli tüm rakamlar adı geçen narh defterinden alınmıştır).

Diğer Renkler (Kırmızı, Gülnari, Erguvani, Bulgari ve Limoni dışında)	1501	-	22-23	24-26
Sahtiyan Çizme (Ednası 12, evsatı 16 ve alâsı 22 akçelik sahtiyandan mamul)	1502[691]	22	24	30*
Al ve Kırmızı Çizme	1512-1520[692]	18	20	30
	1523[693]	26	28	30
Diğer Renkler (Al ve Kırmızı dışında)	1523	10	18	24
Zennane Çizme (Kadın çizmesi)	1523	-	-	25
Sahtiyan Başmak (Şirvani)	1501	15	18	20
	1502**	15	18	21
	1523	20	21	23
Sağrı Başmak (Şirvani ve Acem)	1501	23-24	25-26	27-28
	1502***	-	22	27
Sağrı Başmak	1502****	-	26	32
Merdane Başmak	1601-2[694]	-	42-45	50
	1589-99	-	80-90	90-100
	1600	-	50	55
Zenne Başmak	1601-2	-	38-40	45-50
Alaca Başmak	1606-7[695]	20	20	-
Kırmızı, Al, Gülnari ve Limoni Pabuç	1501	14-15	16-17	18-20
Diğer Renkler (Susığırı gönü olursa)	1501	15	16	17
Kırmızı ve Limoni Zergerdan Pabuç	1604-5[696]	-	15	-
Yeniçeri Pabucu haricindeki pabuçlar	1501	5-6	7-8	9-10
	1523	7	8	10
Yeniçeri Pabucu	1502*****	-	14	17
	1523	14	16	18
Yeniçeri Pabucu (Kırmızı)	1606-7	-	-	60
Firengi Sağrı Pabuç	1502******	-	14	15

691 A. Akgündüz, *Osmanlı Kanunnameleri*, c. 2, s. 206, (Tabloda yer alan 1502 tarihli rakamların tümü 907/1502 Tarihli Bursa İhtisab Kanunnamesine ait verilerdir).

* Kırmızı renkli sahtiyandan mamul, koncu tamam olup, gönü sağrı olmalı ve üç kadar kebkebi ? olup ince bezle ve yoğun iplikle dikilmiş olması gerekir.

692 A. Akgündüz, *Osmanlı Kanunnameleri*, c. 3, s. 113, (Tabloda yer alan 1512-1520 tarihli rakamların tümü Yavuz Selim Umumi Kanunnamesine ait verilerdir).

693 A. Akgündüz, *Osmanlı Kanunnameleri*, c. 4, s.327, (Tabloda yer alan 1523 tarihli rakamların tümü 929/1523 Tarihli Kanunname-i Osmani'ye ait verilerdir).

** *Şirvani sahtiyan başmak*, gönü sağrı, sahtiyan astar, sağrı ökçe ve nalçalu burun olmak koşuluyla; ulu ayak 21, ulu orta ayak 18 ve orta ayak 15 akçeye satılır.

*** *Şirvani sağrı başmak*, gönü sağrı, sahtiyan astar, sağrı ökçe; ulu ayak 27, ulu orta ayak 22 akçe olur.

**** Sağrı gön, sahtiyan astar ve büyük ökçeli olmak şartıyla ulu orta ayak 32 akçe, orta ayak 26 akçe olur. Meşin olursa 5 akçe olur.

694 İ. Gökçen, *Manisa'da Deri Sanatları*, s. 35, (Battal ulu ayak merdane başmak 50; Rüzgar ulusu Merdane başmak 45; Zergerdan Merdane başmak 42; Orta ayak merdane başmak 42; Zenne ulu ayak 40; Zenne orta ayak 38 akçe; gayet alâ zenne başmak ulu 50, evsat 45 akçe).

695 İ. Gökçen, *Manisa'da Deri Sanatları*, s. 35, (Alaca başmak 3 yaşında giyerse 20 akçe; 10 yaşında giyerse yine 20 akçe).

696 İ. Gökçen, *Manisa'da Deri Sanatları*, s. 35.

***** Susığırı gönü, sahtiyan peşti alınlı ve astarlı olmak şartıyla, ulu ayak 17, orta ayak 14 akçe olur. Eğer gönü kara sağrı gönü olup üç kadar kebkeb? Olursa fiyatı 16 akçe olur.

****** Sağrı gön ve astarlı olmak koşuluyla, alınlı ayak 15, orta ayak 14 akçe olur.

Karasığır Firengisi Pabuç	1502*******	-	9	11
Deste Pabuç	1502********	7-8	11	15-20
Zennane pabuç	1589	-	70	80
	1600		40	45
İç Edüğü (Konçlu mest)	1501	12-13	13-14	16-17
	1502	14	15	17
Merdane iç edüğü	1589	-	80	100
	1600	-	55	60
Zennane iç edüğü	1589	-	65-70	85
	1600	-	45-50	55
Mest	1589	-	50	55
	1600	-	25	28

Not: Tablomuza ilişkin özel işaretlerle yapılan açıklamalar, rakamsal değerlerin sunulduğu aynı eserlerin ilgili sayfalarından istifade ile hazırlanmıştır.

İşlenecek ayakkabı ve çizmelerin standartlarının korunabilmesi için, her meslek grubunun kendi uzmanlık alanına yönelik imalat yapması devlet tarafından büyük bir titizlikle kontrol edilmiştir. Örneğin Bursa'da ayakkabıcılar (başmakçılar), pabuççular ve çizmeciler çarşısı ayrı ayrı yerlerde olup, her birisi kendi sanatını icra ederken, çizmeci ve başmakçıların kanuna muhalif olarak *saray pabucu* denilen yeni bir tür imal etmeleri, merkezi yönetimi harekete geçirmiş ve Bursa kadısına gönderilen 16 Aralık 1579 tarihli hükümle her sanat kolunun kendi sanatını icra etmesi istenmiştir[697].

3.3.2. Hayvan Koşumları

At, katır ve eşek gibi hayvanlar çoğunlukla binek ve bazen de yük taşımak maksadıyla kullanıldıklarında, kontrollerini daha rahat sağlayabilmek koşum takımlarından istifade edilmiştir. Temel olarak eyer, oyan ve yular olmak üzere üç kısımdan oluşan koşum takımları, zamanla çeşitlenerek saraçların hünerlerini gösterdikleri sanat eserleri haline gelmiştir.

******* Sağrı gön, astarlı ve kebkebli? olmak şartıyla ulu orta ayak 11, orta ayak 9 akçe.
******** *Deste Pabucu:* Battal ayak 20 akçe, ulu ayak 15 akçe, ulu orta ayak 11 akçe, kiçi ayak 8 akçe ve zennanesi (kadın ayakkabısı) 7 akçeye olur. Eğer karasığır gönü, boyun ve sırt olup, astarlı alınlı olsa 7 akçeye; *Firengi kulaklı,* astarlı ve alınlı olursa, ulu ayağı 7 akçeye; sağrı gön olursa ulu ayak 12 akçeye, orta ayağı 8 akçeye, kiçi ayağı 6 akçeye olur. Meşin olursa, kiçi ayak 5 akçeye küçüğü 4 akçeye olur.
[697] BA, *MD. 39,* h. 136, s. 57.

TABLO 12: XVI. Yüzyılda Hayvan Koşumları ve Fiyatları

Hayvan Koşumunun Çeşidi	Tarihi	Fiyatı (Akçe)		
		Edna (Düşük Kal.)	Evsat (Orta Kal.)	Alâ (İyi Kal.)
Osmani, Çağatayi ve Şarki Eyer (Lal renk ve cilalı)	1501[698]	350-400	450-500	550-600
Ak Osmanlı Eyeri (Nakışlı)	1501	-	-	500
Çeşitli Renklerde Şarki Eyer	1501	-	-	400
Şarki Güllü Eyer	1501	-	-	250
Şarki Gülsüz Eyer	1501	-	-	230
Al Etekli Sahtiyan Eyer	1501	80	90	100-110
Sahtiyan Eyer	1523[699]	-	-	120
Akıncı Eyeri	1501	-	-	90
Akıncı Eyeri (*Tabl bazı* yani en iyi kalite)	1523	-	-	150
Çekme Kara Sağrı Eyer	1501	-	-	250
Yemeni Nakışlı Eyer (Kadife yastıklı)	1589-99[700]	-	700	-
	1600	-	400	-
Bulgari Yastıklı Eyer	1589-99	-	400	-
	1600	-	300	-
Bedevi Çuka Eyer	1589-99	-	800	-
	1600	-	450	-
Kırmızı ve Kara Sağrı Kemikli Oyan (Kenarı dikme ve bükme)	1501	-	-	90
Kırmızı ve Kara Sağrı Kemikli Oyan (Kenarı dikme)	1501	-	-	80
Kırmızı Sağrı Kemikli Sade Oyan	1501	-	60	-
Kırmızı Sağrı Kemikli Oyan (Şakağı müşebbek ve enseliği iki kat sağrı)	1501	50	60	70
	1523	50	60	70
Şakağı Moğoli Oyan	1501	42	48	50
Moğoli Oyan (Balıkesir'den geleni)	1502[701]	7	8	-
Ma'ali Oyan	1523	40	45	50
Şakaklı Sağrı Oyan (Damak gamlı)	1502	-	38	-
Şakaksız Sağrı Oyan	1501	30	35	38

[698] A. Akgündüz, *Osmanlı Kanunnameleri*, c. 2, s. 291-92, (Tabloda yer alan 1501 tarihli rakamların tümü 907/1501 Tarihli İstanbul İhtisab Kanunnamesine ait verilerdir).

[699] A. Akgündüz, *Osmanlı Kanunnameleri*, c. 4, s.327, (Tabloda yer alan 1523 tarihli rakamların tümü 929/1523 Tarihli Kanunname-i Osmani'ye ait verilerdir).

[700] M. Kütükoğlu, " 1009 (1600) Tarihli Narh Defteri", s. 31, (Tabloda yer alan 1589-99 ve 1600 tarihli verilerin tümü bu eserden alınmıştır).

[701] A. Akgündüz, *Osmanlı Kanunnameleri*, c. 2, s. 208, (Tabloda yer alan 1502 tarihli rakamların tümü 907/1502 Tarihli Bursa İhtisab Kanunnamesine ait verilerdir).

	1523	30	35	38
Bulgari Şakaklı Oyan	1501 1523	40 35	43 42	45 45
Sade Osmanlı Oyanı	1501 1523	8 8	9 9	10 10
Eski Osmanlı Oyanı Osmani Astarlı Oyan	1501 1523	17 16	18 18	20 20
Tamak Oyan Bulgari Tamaklı Oyan	1501 1523	- 25	- 30	25 45
Gülferi Sarı Oyan (Demir Paftalı) Gülferi Oyan (Demir Paftalı)	1501 1523	25 30	30 35	45 40
İki kat ve zincirli yular	1501	10	12	14
Sade Yular	1501 1523	4 5	5-6 6	7-8 7
İki kat dikilmiş yular	1502	-	8	-
Başlığı iki kat yular	1502	-	6	-
Bir kat yular	1502	4	5	-
Bulgari Örme Dizgin	1589-99 1600	- -	180 60	- -
Sade Kösele Dizgin	1589-99 1600	- -	100 40	- -
Dival (Bir çeşit dizgin)	1589-99 1600	- -	100 40	- -
Pişeger rahtı laciverdi nakışlı	1589-99 1600	- -	1.200 500	- -
Kırmızı pervazlı raht	1589-99 1600	- -	550 350	- -
Beyaz raht	1589-99 1600	- -	600 350	- -
Nakışlı Beyaz raht	1589-99	-	400	-
Pervazlı Beyaz raht	1589-99	-	450	-
Bükme nakışlı raht (kırmız,sarı, yeşil)	1589-99 1600	- -	550 350	- -
Kösele raht (gemi ile ala olacak)	1589-99 1600	- -	250 120	- -
Arap rahtı	1589-99	-	-	700

Hayvan koşumlarının böylesine yüksek çeşitlilik arzetmesi her şeyden önce Türklerin dericilik sanatında ve binek hayvanlarından istifade noktasında ne derece önemli bir aşama kaydettiklerini göstemesi açısından önemlidir. Hayvan koşumlarının Orta Asya kökenli veya Osmanlı Devleti'ne mahsus yeni tasarımlar olduğu kullanılan isimlerden rahatlıkla anlaşılabilmektedir.

3. XVI. YÜZYILDA ANADOLU'DA DEBBAĞHANELER VE GELİRLERİ

İnceleme dönemimizde debbağhanelerin fiziki yapısına ilişkin elimizde yeterli bilgi mevcut değildir. Ancak deri tabaklanırken bol suya ihtiyaç duyulduğu için akarsu kenarlarında ve kötü kokuya sebep olduklarından dolayı da şehir merkezlerine uzak bölgelerde tesis edildiklerini biliyoruz. Ayrıca, bir debbağ dükkanının 1592 tarihli itibariyle kira ve satış bedelini de tespit etmemiz mümkün olmaktadır. Ankara'da Bendderesi'nde faaliyet gösteren bir debbağ dükkanı Ahmed Celi bin Hasan Celi tarafından Seyyid Güllac Celi bin Seyyid Mustafa'ya 3.000 akçe karşılığında satılmıştır. Aynı debbağhanenin 9 Aralık 1592 tarihinden, 1 yıllık kira bedeli ise 600 akçedir[702].

Debbağhanelerin fiziki görünümleri ve çalışanları hakkında yeterli bilgiye sahip olmamıza rağmen, Tahrir Defterleri'nde yer alan mukataa kayıtlarından, bulundukları bölgeyi, yıllara göre vergi gelirlerini ve buna bağlı olarak da kapasitelerini tespit etmemiz mümkün olmaktadır.

TABLO 13: XVI. Yüzyılda Anadolu'da Debbağhaneler ve Gelirleri

Kaza ve Nahiyeler	Yıllara Göre Vergi Geliri (Akçe)			
	1500-1524	1525-1549	1550-1574	1575-1599
Ahlat[703]	-	2.300	-	-
Antakya[704]	-	2.000 1.000	1.200	-
Ayaş (Adana'ya tabi)[705]	-	-	400	-
Ayıntab[706]	-	3.600 6.000	6.000 5.000	-
Behisni[707]	250 330	330	450 450	-
Bergama (Resmi Gön)[708]	8.000	8.000	-	-

---

[702] *Ankara Şer. Sic.* No: 5, s. 194.
[703] BA, TD. *208,* (947/1540), s. 4
[704] M. Öztürk,"Antakya", s. 332, (1527'de 2000; 1537'de 1.000; 1552'de1.200 akçe).
[705] BA, *TD. 547,* (II. Selim), s. 14.
[706] BA, *MAD. 29,* (967/1559-60), s.186; *Gaziantep Şer. Sic.* No. 4, s. 449, (10-13 Haziran 1572 'de 5.000 akçe); *Kuyûd-ı Kadime 161,* (982/1574-75), s. 23; H. Özdeğer, *Ayıntab Livası,* s. 130, (1536'da 3.600; 1543'de 6.000; 1574'de 6.000).
[707] M. Taştemir, *Adıyaman,* s. 125, (1519'da 250; 1524'de 330; 1530'330; 1547'de 450; 1560'da 450 akçe).

Birecik[709]	240	-	-	1.540
Bitlis[710]	-	6.000 6.000	-	12.000
Gerger[711]	-	600	600	-
Hasankeyf[712]	-	-	12.200	-
Harput[713]	1.000	-	2.160	-
Hısn-ı Mansur[714] (Zek Köyü ile)	500 -	1543	4.200	- -
Kahta[715]	350 360	-	360 360	-
Kınık (Adana'ya tabi)[716]	2.100	-	2.700	-
Kiğı[717]	2.000	-	-	-
Larende[718]	2.000	2.000	2.000	-
Mardin[719]	8.000	6.000 13.500	-	-
Muş[720]	-	1.000	-	-
Ruha[721]	5.000	-	-	-
Sakif[722]	-	-	12.200	-
Siirt[723]	-	5.000	-	-
Sincar[724]	5.000	-	-	-
Sis[725]	500	400 500	-	-

[708] Vehbi Günay, *XV-XVI. Yüzyıllarda BergamaKazası*, (E.Ü. Sos. Bil. Ens. Basılmamış Doktora Tezi), İzmir 1999, s. 138, (1487'de 8.000; 1521'de 8.000; 1539-40'da 8.000 akçe).
[709] BA, *MAD. 75*, (926/1520), s. 22; A. Yılmaz, *Birecik*, s. 30, (1520'de 240; 1584 yılında 1.500 akçe).
[710] BA, TD. *208*, (947/1540), s. 2; E. Altunay, Bitlis, c.I, s. 155 (1540 tarihli, 413 numaralı defterden); O. Kılıç, 730 Numaralı Tımar İcmal Defteri, s. 245, (I. Ahmet).
[711] M. Taştemir, *Adıyaman*, s. 192, (1547'de 600; 1560'da 600).
[712] Y. Kurt, "Diyarbakır Eyaleti", s. 199.
[713] BA, *TD. 64*, (924/1518), s. 621; M. Ali Ünal, *Harput*, s. 145, (1518'de 1.000; 1566'da 2.160 akçe).
[714] M. Taştemir, *Adıyaman*, s. 153-155; (*Hısn-ı Mansur:* 1519'da 500; 1524'de 500; 1563'de 200 akçe; 1540 yılında vergiden muaf; *Zek Köyü:* 1540'da 1543 akçe; 1563 yılında 4.000 akçe).
[715] M. Taştemir, *Adıyaman*, s. 37 (1519'da 350; 1524'de 360; 1547'de 360; 1560'da 360 akçe).
[716] BA, *TD. 69*, (925/1519), s. 368; *TD. 547*, (II. Selim), s. 15.
[717] BA, *TD. 64*, (924/1518), s. 717.
[718] BA, *TD. 63*, (924/1518), s. 156; *TD. 415*, (948/1541), s. 122; *TD. 455*, (Kanuni), s. 155.
[719] N. Göyünç, *Mardin Sancağı*, s. 139, (1518'de 8.000, 1526'da 6.000; 1540'da 13.500 akçe).
[720] BA, TD. *208*, (947/1540), s. 4
[721] A.N. Turan, *Ruha Sancağı*, s. 135, (1518'de 5.000).
[722] *Kuyûd-ı Kadime 97*, (975/1567-68), s. 129 b.
[723] BA, *TD. 208*, (947/1540), s. 71.
[724] BA, *TD. 64*, (924/1518), s. 327.
[725] BA, TD. 69, (925/1519), s. 673; *TD. 178*, (943/1536-37), s. 845; *TD. 450*, (Kanuni), s. 845.

Hiç şüphesiz Anadolu'da faaliyet gösteren debbağhaneler bununla sınırlı değildir. Nitekim, önemli deri işleme merkezlerinden olan Ankara, Kayseri[726], Manisa, Bursa ve Balıkesir'e[727] ait mukataa gelirleri tahrir kayıtlarında yer almadığından tablomuzda bu merkezlere ilişkin rakamları gösteremiyoruz. Benzer şekilde tahrir kayıtlarında yer almayan, ancak XIV ve XV. yüzyılın önemli deri işleme mekrezlerinden olan Konya ve Tokat'ın[728] XVI. yüzyılda da bu özelliğini sürdürdüğünü tahmin etmek güç değildir. Debbağlığın piri olarak kabul edilen Ahi Evran'ın yaşadığı şehir olan; Kırşehir'de de önemli bir deri sanayiinin teşekkül ettiğini iddia etmek yanlış olmasa gerektir. Bunlara tahrir kayıtlarında yer alan ancak mebağı belirtilmeyen Amasya[729] ve Malatya[730] debbağhanesini de ilave etmek mümkündür. Haritamız incelendiğinde (Harita 6) daha net görüleceği üzere Anadolu'da hayvancılığın yaygın olarak gerçekleştirildiği bazı bölgelerde debbağhanelere ilişkin kayıtlara ulaşılamamıştır. Kars, Erzurum ve çevre vilayetleri bu kategoride ele almak mümkündür. Ayrıca mevcut bilgilerimiz esas alındığında Anadolu'nun batısında debbağhane sayısının birhayli az olduğunu görüyoruz. Bu sebepten dolayıdır ki, tespit edebildiğimiz merkezlerde debbağhanelerin mevcut olduğunu rahatlıkla söyleyebilmemize karşın, haritamızda yer almayan Anadolu şehirlerinde debbağhane bulunmadığı noktasında aynı kararlılığı göstermemiz mümkün değildir.

Anadolu deri sanayiinin tüm ününe rağmen şaşırtıcı olan debbağhanelerden elde edilen vergi gelirlerinin, dokuma sanayiinin devamı olarak nitelendirebileceğimiz boyahanelere nispet çok düşük oluşudur. Bu da bize şunu göstermektedir ki, Anadolu'da deri sanayii tüm ününe rağmen, devlete getirisi açısından dokuma sanayiinin çok çok gerisindedir. XVI. yüzyıl boyunca bu durumun hayvancılığın yoğunlukta yapıldığı bölgelerde dahi hiç değişmeden devam ettiğini görmekteyiz. Örneğin Bitlis boyahanesinde elde edilen vergi geliri yüzyıl içinde 50.000 akçeye kadar ulaşmasına rağmen, Bitlis debbağhanesinden elde edilen gelir yalnızca 12.000 akçedir. Urfa (Ruha) içinde durum çok farklı değidir; şehirde faaliyet gösteren boyahaneden elde edilen gelir yüzyıl içinde 100.000 akçeye kadar ulaşmasına rağmen, debbağhaneden elde edilen gelir 5.000 akçe ile sınırlı kalmıştır.

---

[726] M. İnbaşı, "Kayseri", s. 132,134.
[727] S. Sevim, *Karasi Sancağı*, s. 241.
[728] Z. Tekin, "Türklerde Dericilik", s. 177.
[729] *Kuyûd-ı Kadime 26*, (984/1576-77), s. 18 b.
[730] G. Göğebakan, *Malatya Kazası*, s. 123, (1530 evkaf kayıtları arasında debbağhane ile ilgili bir ifade yer almaktadır).

Merkezi yönetimin deri üzerinden elde ettiği geliri attırmaya yönelik çabalarının sektörde yaşanan sıkıntılar sebebiyle gerçekleştirilemediğini görüyoruz. Nitekim, 27 Ocak 1628 tarihli bir hüküm kaydından anlaşıldığına göre Kayseri'deki debbağhanelerde işlenen sahtiyan, kösele ve meşin üzerine yeni bir damga resmi konulmuş ancak Kayseri'li debbağların itirazları neticesinde, 10.000'i peşin senelik 60.000 akçeye Emin-i Sipahiyandan Hamza'ya iltizam edilen bu vergi kaldırılmıştır[731].

---

731 BA, *MAD. 3457*, s. 62.

Harita 6: XVI. Yüzyılda Anadolu'da Debbağhaneler

DÖTDÜNCÜ BÖLÜM

YAĞ VE YAĞ MAMULLERİ SANAYİİ

1. YAĞ SANAYİİ

Anadolu'da sanayide kullanılan belli başlı iki tür yağdan söz etmek yerinde olacaktır ki, bunları hayvanların bünyesinden elde edilen iç yağı ve bitkisel yağlar olarak sınıflandırabiliriz. Madensel yağların[732] kullanımına ilişkin bilgilerimiz son derece sınırlı olduğundan bu konuda yeterli bilgi veremiyoruz.

Hayvanların bizzat bünyelerinde bulundurdukları ve kesim sonrası elde edilen iç yağı ve kuyruk yağı, XVI. yüzyıl Anadolu'sunda hem işlevi hem de kullanım alanının genişliği açısından yağ mamulleri sanayiinde önemli bir yere sahipti. Sektörün diğer önemli hammadesi olan bitkisel yağlar daha ziyade zeytin ve susamdan elde edilmesine karşın, inceleme dönemimizde pamuk ve keten bitkilerinin tohumlarından da yağ elde edildiğini görmekteyiz.

İç yağının üretim miktarlarını gösteren herhangi bir belge veya bilgi elimizde mevcut değildir. Ancak mum ve sabun sanayiinin zeytin yağı ile birlikte temelini oluşturan iç yağının standart ve fiyatlarına ilişkin bilgilere mum ve sabun sanayiini ele alıp incelediğimizde değineceğiz.

Zeytin*, susam, pamuk ve belki de ketenden yağ elde etmek için kullanılan *ma'sara*ların yıllara göre vergi gelirlerini Tapu-Tahrir defterlerinde yer alan kayıtlardan tespit etmek mümkündür. Ancak ma'asaralarda ne tür yağ çıkarıldığı kayıtlarda bazen yer almış bazen ise yalnızca vergi geliri verilerek geçilmiştir. Ma'asaranın yanı sıra tahrirlerde bazen yağhane tabirinin de kullanıldığını görmekteyiz.

XVI. yüzyıl boyunca Anadolu'da gerçekleştirilen bitkisel yağ üretimini rakamsal değerleriyle birlikte bir tabloda göstermemiz mümkün olmaktadır.

---

[732] BA, *MD. 42*, h. 325, s. 75, (Hazine-i Amire'nin Erzurum bölgesi defterdarına gönderilen 24 Nisan 1493 tarihli hükümde, 500 vukıyye neft yağına ihtiyaç olduğu, orada bulunan neft madeninden bu talebin karşılanması, eksik kalırsa bezirganlardan parasıyla satın alınıp gönderilmesi istenmiştir).

* Ortaçağlarda zeytin yağının saklanma koşulları için bakınız: Abdulhalik Bakır, *Ortaçağ İslam Dünyasında Itriyat, Gıda, İlaç Üretimi ve Tağşişi*, Ankara 2000, s. 187-188.

TABLO 14: XVI. Yüzyılda Anadolu'da Yağhaneler ve Gelirleri

Kaza ve Nahiyeler	Vergi Miktarı (Akçe)		
	1519-1524	1525-1549	1550-1574
Adana[733]	-	-	3.500
Ayas[734]	1.500	1.500 930	-
Bergama[735]	-	-	60.000
Hısn-ı Keyf[736]	-	-	15.000
Hısn-ı Mansur[737]	-	20	-
Kınık[738]	-	1.000	550
Mardin[739]	-	11.000	-
Sakif[740]	-	15.000	-
Siirt[741]	-	2.000	-
Silifke[742]	-	-	1080
Tarsus[743]	780	780	-

Bir örnek teşkil etmesi açısından yukarıdaki tabloda yer verdiğimiz rakamlar, genel bir sonuca ulaşmamız açısından fazlasıyla yetersizdir. Çünkü bazı yörelerde yağhane gelirleri diğer gelirlerle birlikte verildiği için bunlara tablomuzda yer veremedik; Larende de1518 yılında 7.000 akçe ve yüzyılın ortalarına doğru yine 7.000 ve 3.000 akçelik vergi geliri içinde yağhanenin yanı sıra şemhane ve bezirhane gelirlerinin yer alması belirsizliğe yol açmaktadır[744]. Bir diğer problem ise zeytin yağı

[733] Yılmaz Kurt, "Adana", s. 207. (1572 tarihli).
[734] BA, *TD. 110,* (928/1522), s. 97; *TD. 450,* (Kanuni), s. 298-9, (Deftere ilk iki gelir susam yağı, üçüncüsü yağhane olarak kaydedilmiş).
[735] *Balıkesir Şer. Sic.* No: 691, s. 77, (28 Nisan 1579 tarihinden geçerli bir yıllık iltizam bedeli).
[736] Yılmaz Kurt, "Diyarbakır Eyaleti", s. 199, (1564 tarihli).
[737] M. Taştemir, *Adıyaman,* s. 153, (1540 tarihli).
[738] BA, *TD. 450,* (Kanuni), s. 358; *TD. 547,* (II. Selim), s. 15.
[739] *998 Numaralı Muhasebe Defteri,* c. I, (937/1530), s. 7.
[740] BA, *TD. 208,* (947/1540), s. 66.
[741] BA, TD. *208,* (947/1540), s. 71.
[742] BA, *TD. 272,* (958/1551), s.236.
[743] BA, *TD. 69,* (925/1519), s. 288; *TD. 450,* (Kanuni), s. 505.
[744] BA, *TD. 63,* (924/1518), s. 156; *TD. 415,* (Kanuni), s. 122; *TD. 455,* (Kanuni), s. 155.

çıkaran değirmenlere ait vergi gelirlerinin tahrirlerde kaydedilmeyişidir[745]; İzmir bölgesinde zeytin üretimi ve değirmen sayıları verilmesine karşın değirmenlerin vergi gelirlerinden söz edilmemiştir[746].

Yağhanelerde işlenecek hammaddenin çeşidi ve nerelerden temin edileceği bizzat devlet tarafından büyük bir titizlikle belirlenmekteydi. Örneğin Birgi yağhanesini iltizama alan Durmuş, Yunus ve Mehmed isimli kişiler yağhanenin örüsü dahilinde bulunan susamların yağhaneye verilmesi hususunda bazı kişilerin güçlük çıkarttığını belirterek şikayetçi olmuşlar ve gönderilen hükümle halktan, dahil oldukları yağhaneye susamlarını vermeleri istenmiştir[747]. Birgi yağhanesinde susam işlendiği ilgili kayıttan anlaşılmaktadır. Susam yağının tahin imalatında kullanıldığını biliyoruz. Bu sebepten dolayı ileride ele alacağımız tahunhaneleri ve yine zeytin yağı üretimine bağlı olarak faaliyet gösteren sabunhaneleri incelerken zikredeceğimiz merkezlerde aynı zamanda yağhanelerin bulunduğunu tahmin edebiliriz.

2. YAĞ MAMULLERİ SANAYİİ

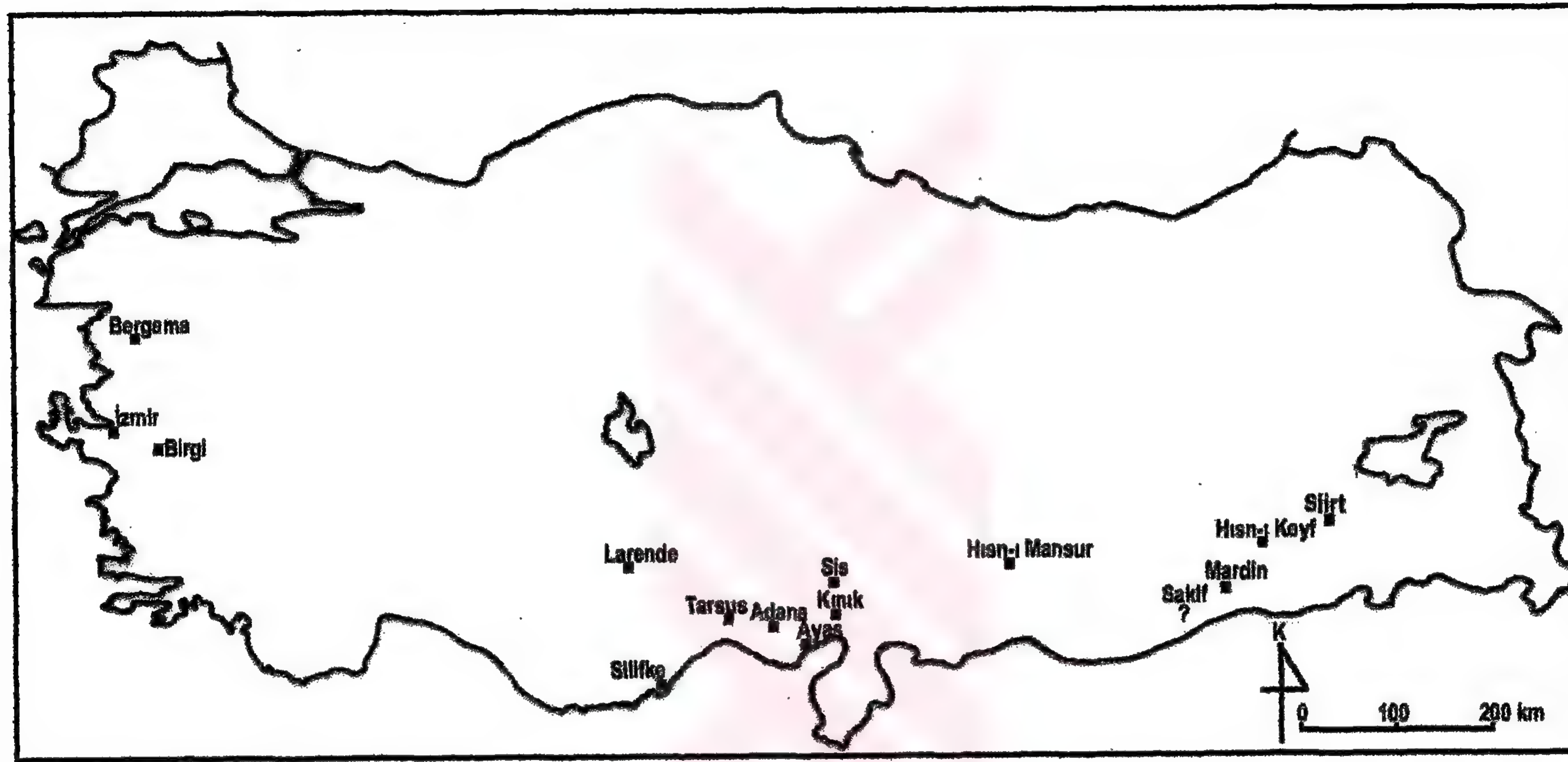
2.1. Tahin

Batı Anadolu'da susam üretimine bağlı olarak tahin imali yapan tahunhanelerin bir hayli yaygın olduğu gözlenmektedir. Bölgede yetiştirilen susamdan elde edilen yağ ile çöven bitkisinin kurutulmuş ve dövülmüş olanının karıştırılmasından elde edilen tahin, şeker ve pekmezle karıştırılarak helva yapılırdı[748].

Tahunhanelerin bir babından (ünite) 300 akçe vergi alındığı dikkate alınırsa aşağıda ki tabloda vereceğimiz rakamların ne denli gelişmiş bir sektöre delalet ettiği anlaşılacaktır.

---

[745] A. Akgündüz, *Osmanlı Kanunnameleri*, c.3, s.104, (Yavuz Sultan Selim'in umumi kanunnamesinde belirtildiği üzere, Anadolu ve Karaman vilayetinde zeytin değirmenlerinden yılda 10 akçe vergi alınmaktaydı).
[746] M. S. Kütükoğlu, *İzmir Kazası*, s. 50, (Boynuzeski Köyünde 5; Demircilü'de 6; Tonuzburnunda 8 adet zeytin değirmeni bulunmaktaydı).
[747] BA, *MD. 41*, h. 318, s. 142, (Mukataa müfettişi Hacı İlyasa ve Birgi kadısına gönderilen 1 Kasım 1579 tarihli hüküm).
[748] Ekrem Uykucu; *Muğla Tarihi*, İstanbul 1983, s. 116-7.

Harita:7 . XVI. Yüzyılda Anadolu'da Yağhaneler

TABLO 15: XVI. Yüzyılda Anadolu'da Tahunhaneler ve Gelirleri

Kaza ve Nahiyeler	Vergi Gelirleri (Akçe)			
	1512-22	1529-37	1539-51	1562-76
Ayasuluğ[749]	47.034	45.000	-	45.000
Belat[750]	-	-	-	20.000
Bergama[751]	50.000	50.000	50.000	50.000
Birgi [752] (Aydın'a tabi)	-	-	-	40.000
Çine[753] (Muğla'ya tabi)	10.500	-	-	-
Ermenek[754]	300	300	1.000	-
Güzelhisar [755] (Aydın'a tabi)		-	-	44.666
Gülnar[756]	300	-	-	-
İzmir[757]	-	-	-	26.500
Kaş [758] (Karaayıt Köyü)	-	16.000	-	16.000
Lâzıkıyye[759]	15.000	17.500	-	17.500
Megri[760]	-	-	-	10.000
Milas[761] (Muğla'ya tabi)	1.500	-	-	-
Mud[762] (İçel'e tabi)	-	-	20.000	20.000
Sart[763]	-	-	-	19.000

---

[749] C. Telci, *Ayasuluğ Kazası*, s. 66, (1512'de 47.034; 1529'da 45.000; 1575'de 45.000 akçe).
[750] BA, TD. 337, (970/1562/63).
[751] V. Günay, *Bergama Kazası*, s. 139, (1487'de 30.000; 1521, 1539-40 ve 1573 yıllarında 50.000 akçe); TD. 111, s. 684, (928/1522'de 50.000 akçe).
[752] BA, *TD. 516*, (980/1572-73), s. 5.
[753] BA, *TD. 337*, (970/1562-63), s. 129 a.
[754] BA, *TD. 83*, (I. Selim), s. 271; *TD. 182*, (943/1536-37), s.4; *TD. 272*, (958/1551), s. 6.
[755] BA, *TD. 516*, (980/1572-73), s. 13.
[756] BA, *TD. 83*, (I. Selim), s. 520.
[757] BA, *TD. 537*, (983/1575/76), s. 15.
[758] T. Gökçe, *Lâzıkıyye Kazası*, s. 150, (1530'da, Kanuni döneminde ve 1571'de 16.000 akçe)
[759] T. Gökçe, *Lâzıkıyye Kazası*, 150, (1520'de 15.000; 1530'da ,Kanuni döneminde ve 1571'de 17.500 akçe).
[760] BA, *TD. 337*, (970/1562-63), s. 129 a.
[761] E. Uykucu; *Muğla Tarihi*, İstanbul 1983, s. 116-7, (1517 yılına ait gelirler).
[762] BA, *TD. 87*, (Kanuni), s. 122; *TD. 516*, (980/1572-73), s. 12.
[763] BA, *TD. 516*, (980/1572-73), s. 10.

Selendi[764]	-	300	-	-
Silifke[765] (Bozağat köyü)	300	300	-	-
Tarhala[766] (Bursa'ya tabi)	8.000	-	-	-
Tire[767]	-	-	38.393	-

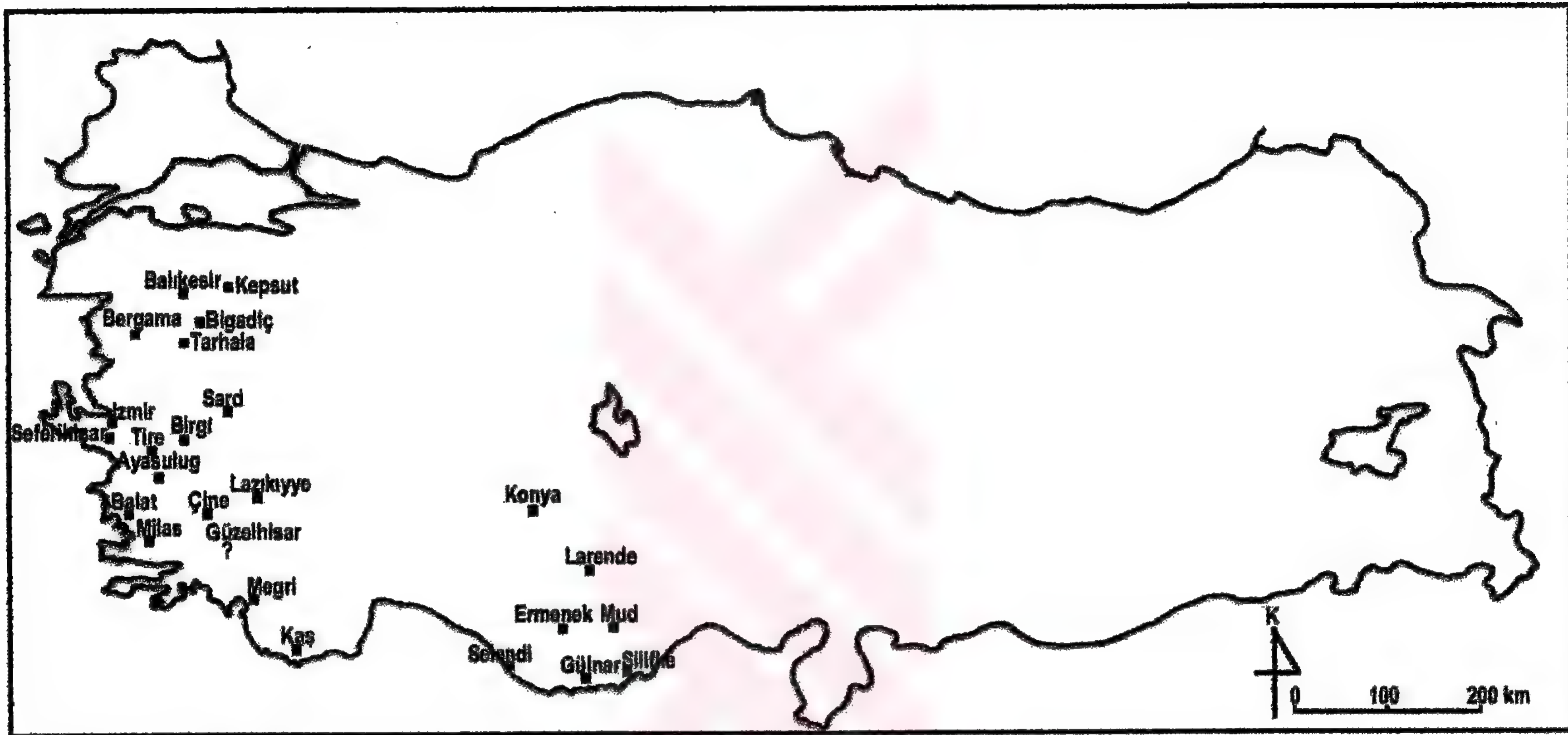
Konya ve Larende'de yüzyıl içinde tahunhanelerin varlığını tespit edebilmemize rağmen vergi gelirleri diğer gelirlerle birlikte kaydedildiğinden miktarı hakkında bir şey söyleyemiyoruz[768]. Ayrıca, Balıkesir, Kebsut ve Bigadiç'de yıllık gelirini tespit edemediğimiz tahunhaneler faaliyet göstermektedir. Bu işletmelerin Bergama'da bulunan hassaya ait yağhanenin mahsulüne zarar verdiği gerekçesiyle kapatılması istenmiştir[769].

2.2. Sabun

Çok eski çağlarda hayvansal yağlar ve odun küllerinden tıbbi amaçlarla kullanılan sabunlar hazırlanıyordu. M.Ö. 2. yüzyılda sabun temizlik malzemesi olarak kullanılmaya başlandı. Ortaçağda ise çamaşır yıkamak amacıyla evlerde sabun imal ediliyordu[770]. İslamiyet öncesi dönemde Türklerde sabun imali ve kullanımına yönelik herhangi bir bilgiye sahip değiliz. Ancak Türk-İslam devletlerinde ve özellikle Selçuklularda hamamların varlığı sabun yapılıp kullanıldığı noktasında bize fikir vermektedir. Osmanlıya gelindiğinde ise özellikle inceleme dönemimizde sabun imalatının küçük işletmeler halinde ülkenin her yanına yayılmış olduğunu görüyoruz. Elimizdeki belge ve bilgiler konuyu ayrıntılı bir şekilde ele almamıza imkan sağlamaktadır.

---

764 BA, *TD. 182*, (943/1536-37), s. 450.
765 BA, *TD. 83*, (I. Selim), s. 20; *TD. 182*, (943/1536-37), s.157.
766 BA, *TD. 111*, (928/1522), s. 626.
767 BA, *TD. 87*, (Kanuni), s. 122.
768 BA, *TD.63*, (924/1518), s. 23; *TD. 40*, (Tarihi belirsiz), s. 20, 904; *TD. 455*, (Kanuni), s. 17.
769 V. Günay, *Bergama Kazası*, s. 139.
770 *AnaBritatannica Ansiklopedisi*, "Sabun", c.27, İstanbul 1994, s. 22.

Harita 8: XVI. Yüzyılda Anadolu'da Tahunhaneler

2.2.1. Sabun İmalatı ve Fiyatlar

Sabun imalatının yapıldığı sabunhanelerin özellikle zeytin üretimi yapılan bölgelerde yoğunlaşması bu üretim dalında zeytin yağının yaygın olarak kullanıldığını göstermesi açısından önemlidir. Ancak bu yargının aksine özellikle kanunnamelerde sabun üretimi genellikle hayvansal yağlarla birlikte zikredilmiştir. Kasapların kestikleri hayvanlardan elde ettikleri yağları belirlenen bir ücret dahilinde sabunhanelere sattıkları ve yapılacak sabunun satın alınan yağın kalitesiyle doğrudan ilişkili olduğunu görmekteyiz. Öyle anlaşılıyor ki, hayvandan elde edilen yağlar; çırak yağı, ciğer yağı ve işkembe yağı olmak üzere üç farklı kategoride ve kalitede satışa sunulmaktaydı[771]. Kasaplardan elde edilen yağın sabunculara ve mumculara dağıtılması yağcılar (*yağçîn)* tarafından yapılmaktaydı. Yağın dağıtımında özellikle sabuncuların ve mumcuların ihtiyacı giderildikten sonra diğer ihtiyaç sahiplerine verilmesine özen gösterilmiştir. Ancak sabuncuların ve mumcuların ihtiyaçlarından fazla yağ satın alarak diğer ihtiyaç sahiplerini mağdur etmelerine izin verilmemiştir[772]. Yağcıların görevi hasıl olan yağı sabunculara ve mumculara hisselerine göre dağıttıktan sonra bitmekteydi. Bundan sonra yağ satma izni sadece hamallara aitti[773].

Sabun imalatında, zeytin yağı ve iç yağının haricinde soda, çorak, zeytin çekirdeği, kireç, sabun madeni, kül ve fındık yağının kullanıldığına dair bilgilere de rastlamak mümkündür[774]. Örneğin Saruhan sancağında sabun imalatında çorak, kül ve tuz kullanılmaktaydı[775].

Sabunun üretim aşamasına gelindiğinde ise bu konuda en doyurucu bilgilere Telhis-i Beyân adlı kanunname mecmuasında rastlamaktayız[776]. Bu kanunnamede verilen bilgilere göre bir nevbet yani bir kazan sabun elde etmek için şu yöntemler uygulanmaktaydı:

---

771 A. Akgündüz, *Osmanlı Kanunnameleri,* c. 2, s. 212, (907/1502 Tarihli Bursa İhtisab Kanunnamesi).

772 *II. Bâyezid Dönemine Ait 906/1501 Tarihli Ahkâm Defteri,* (Hazırlayanlar: İlhan Şahin, Feridun Emecen), İstanbul 1994, s. 128, (Bursa kadısına gönderilen 14-17 Temmuz 1501 Tarihli hüküm).

773 *II. Bâyezid Dönemine Ait 906/1501 Tarihli Ahkâm Defteri,* s. 23, (Bursa kadısına 13-16 Haziran 1501 Tarihli hüküm).

774 Said Öztürk, "Osmanlı Devleti'nde Sabun Sanayii", *Türkler,* c. 10, Ankara 2002, s. 781.

775 BA, *MD. 41,* h. 673, s. 316, (Saruhan Sancağı beyine ve Marmara kadısına gönderilen 7 Ocak 1580 tarihli hükümden anlaşıldığına göre, Gördüs sabunhane zabiti olan İlyas'tan Hâk-ı şura emini çorak bedeli olarak senede 3.000 akçe talep etmiş, ancak İlyas sabunu çoraktan değil kül ve tuzdan yaptığını belirterek bu talebi reddetmiştir).

776 Hazerfen Hüseyin Efendi, *Telhîsü'l-Beyân Fî Kavânîn-i Âl-i Osmân,* (Haz. Sevim İlgürel), Ankara 1998, s. 250-251.

Öncelikle 500 vukıyye iç yağı bir kazana konulup 8 gün ve gece kaynatılıp, daha sonra içine 20 eşek yükü kül, bir araba kireç ve 10 kile tuz suyu ilave edilerek karıştırılır ve böylelikle sabun elde edilmiş olurdu.

Aynı kanunnamede *yerli sabun*un imalatına ilişkin bilgilere de rastlamak mümkündür; sabun hurdasından elde edilen yerli sabunun bir kazanı 120 vukıyye gelmekteydi. Bir vukıyye sabun kırığının fiyatının 10 akçe olduğu düşünülecek olursa bir kazan kırık sabun satın almak için 1.200 akçeye ihtiyaç vardı.

Sabunun yapılış aşamasında ise şu yöntemler takip edilmekteydi:

Öncelikle 200 akçeye satın alınan 0.5 kantar *kalya taşı*; 44 akçeye satın alınan iki küfe kireç; 150 akçeye satın alınan 10 vukıyye tuz ve 5 küfe *külhan külü* karıştırılarak bir gün kaynatılmak suretiyle yerli sabun imal edilmiş oluyordu. Bu işlemin gerçekleştirilebilmesi için ihtiyaç duyulan bir çeki oduna 40 akçe; çalışan 3 işçiye 30 akçe; ve dükkan kirası içinde günde 10 akçe ödenmesi gerekmekteydi. Tüm bu giderler toplandığında bir kazan yerli sabun elde etmek için 1.674 akçe sarf edilmesi gerektiği anlaşılmaktadır. Ancak tüm bu bilgilere rağmen kâr oranını tespit etmemiz mümkün olmamaktadır; her ne kadar kanunnamede bir kalıp sabunun fiyatı 18 akçe olarak kaydedilmiş ise de bir kazan sabundan kaç kalıp sabun döküldüğü kayıtlı değildir.

Elimizdeki diğer kanun hükümlerinden istifade ederek sabun imalatı için gereksinim duyulan hammaddenin ve üretilen sabunun fiyat ve standardını tespit etmemiz mümkün olmaktadır.

TABLO 16: Yağ ve Sabun Fiyatları[777]

Tarihler	Yağ Çeşidi	Ağırlık Birimi	Yağ Fiyatı (Akçe)	Sabun Fiyatı (Akçe)
985/1489	Ham yağ	Batman	32-33	2.75
	Çırak yağı	Vukıyye	3	
	Ciğer yağı		2.5	
	İşkembe yağı		2	
907/1502	Ham yağ	Batman	50	4 (yaklaşık)
	Çırak yağı	Vukıyye	4.5	
	Ciğer yağı		4-4.5	
	İşkembe yağı		3.5	

777 A. Akgündüz; *Osmanlı Kanunnameleri*, c.2, s. 211-12, (907/1502 Tarihli Bursa İhtisab Kanunnamesi).

Tablomuzda da görüleceği üzere 1489 yılından başlayarak yağın batmanı her yıl dört beş akçe artarak 1502 tarihindeki değerlere ulaşmıştır. Sabun fiyatları bu tarihte eski değerine çekilmek istendiğinde ise sabuncu esnafının yağ fiyatlarının pahalılığını gerekçe göstererek karara karşı çıktığını görüyoruz. Bu durum karşısında fiyatlar, üreticiyi mağdur etmemek için mevsim farkı da gözetilerek şu şekilde yeniden düzenlenmiştir:

İlkbaharda yağın batmanı 40 akçeye, sabunun vukıyyesi 3.25 akçeye; yaz ortasında yağın batmanı 36 akçeye, sabunun vukıyyesi 2.75 akçeye ve kışın yağın batmanı 44 akçeye, sabunun vukıyyesi 3.75 akçeye satılır hükmü ehl-i hibre tarafından kabul görmüştür.

907/1502 Tarihli Edirne İhtisab Kanunnamesi'nde ise, sabuncular yağın kantarını 110 akçeye alırlarsa, 130 dirhem sabunu 1 akçeye satmaları; yağın kantarını 100 akçeye alırlarsa 140 dirhem sabunu 1 akçeye satmaları karara bağlanmıştır[778].

Kanunnamelerde üretilen sabunların standartlarına ilişkin bilgilere de ulaşmak mümkün olmaktadır. 884/ 1479 tarihli Foca Sabun Yasaknamesi'nde sabun dirheminin 200 dirhemden az olmaması istenirken[779], 907/1502 Tarihli Edirne İhtisab Kanunnamesi ve 929/1523 tarihli Kanunname-i Osmani'de sabunun iyi pişmiş olması, yanık olmaması ve kokar yağdan imal edilmemesi istenmiştir[780]. Ancak tüm sanayii kollarında olduğu gibi sabun imalatında da bazı istismarların yaşandığını görmekteyiz. Örneğin Aydın ve Saruhan sancaklarında sabunun kanuna muhalif olarak kokar yağdan imal edildiği, iyi pişirilmediği ve bir kalıp sabunun bir gömleği yıkamaya kafi gelmediği yapılan incelemelerde tespit edildiğinden, ilgili yerlerin kadılarına gönderilen hükümle kanuna mualif uygulamalara son verilmesi ve bozuk sabunların toplatılarak tekrar işlenmesi istenmiştir[781].

1525'den başlayarak 1600 yılına kadar olan dönem içerisinde üretilen sabun çeşitleri ve bunlara verilen fiyatlara ilişkin bilgilere Said Öztürk'ün *Osmanlı Devleti'nde Sabun Sanayii* isimli eserinde ulaşmak mümkün olmaktadır. Bu bilgilere dayanarak oluşturduğumuz tabloyu aşağıda sunuyoruz:

---

778 A. Akgündüz; *Osmanlı Kanunnameleri,* c. 2, s. 394.
779 A. Akgündüz; *Osmanlı Kanunnameleri,* c. 1, s. 594.
780 A. Akgündüz; *Osmanlı Kanunnameleri,* c. 2, s. 394; c. IV, s. 328.
781 Ç. Uluçay, *Manisa Şehri,* s. 127, 128, (Aydın ve Saruhan kadılarına gönderilen 13 Kasım 1598 ve 17-20 Ağustos 1602 tarihli hükümler).

TABLO 17: XVI. Yüzyılda Sabun Çeşitleri ve Fiyatları[782]

Sabun Çeşidi	Miktarı (Vukıyye)	1525 Fiyatı (Akçe)		1600 Öncesi Fiyatı (Akçe)		1600 Fiyatı (Akçe)	
		Alış	Satış	Alış	Satış	Alış	Satış
Siyah Sabun	1	-	-	13	14	9	10
Sabun-ı Trablus	1	4.5	5	36	38	20	22
Sabun-ı Urla	1	3	3.5	12	14	8	9
Firengi Sabunu	1	3.5	4	26	28	18	20
Sabun-ı Araba ve Asiyab	1	-	2.5	-	-	-	-

Tabloyu incelediğimizde özellikle dikkatimizi çeken, 1525'den başlayarak yüzyılın ortalarına doğru sabun fiyatlarında ciddi bir artış olmasına karşın yüzyıl sonunda ciddi bir düşüşün yaşanmasıdır. Yüzyıl ortasında yaşanan artışın paranın değerinde yaşanan düşüşten kaynaklandığını söylemek yanlış olmaz. 1600 yılında verilen fiyatlar ise yapılan yeni düzenlemeler sonucu tespit edilerek yürürlüğe konulmuştur. Öyle anlaşılıyor ki konulan bu yeni fiyatlara pek riayet edilmemiştir.

2.2.2. XVI. Yüzyılda Anadolu'da Sabunhaneler ve Gelirleri

Sabunhanelere yönelik rakamlar ekseriyet itibariyle tahrirlere diğer vergi kalemleriyle birlikte kaydedildiği için üretime ilişkin net verilere sahip değiliz. Ancak en azından sabun imalatı yapılan yerlerin tespiti ve azda olsa üretim kapasitesi hakkında bir fikir edinebilmek için aşağıdaki tabloyu veriyoruz.

---

782 S. Öztürk, *Osmanlı Devleti'nde Sabun Sanayii*, s.787.

TABLO 18: 1502-1537 Yıllarında Anadolu'da Sabunhaneler ve Gelirleri

Kaza ve Nahiyeler	Vergi Gelirleri (Akçe)				
	1502	1512	1518	1528-30	1536-37
Ereğli[783]	600	600 ?	1.000	-	-
Gediz[784]	-	500	-	-	-
Homa [785]	-	-	-	100	-
Mud[786]	-	-	2.000	-	2.000
Silifke[787]	-	-	350	-	350
Ulu Sincanlı[788]	-	-	-	100	-

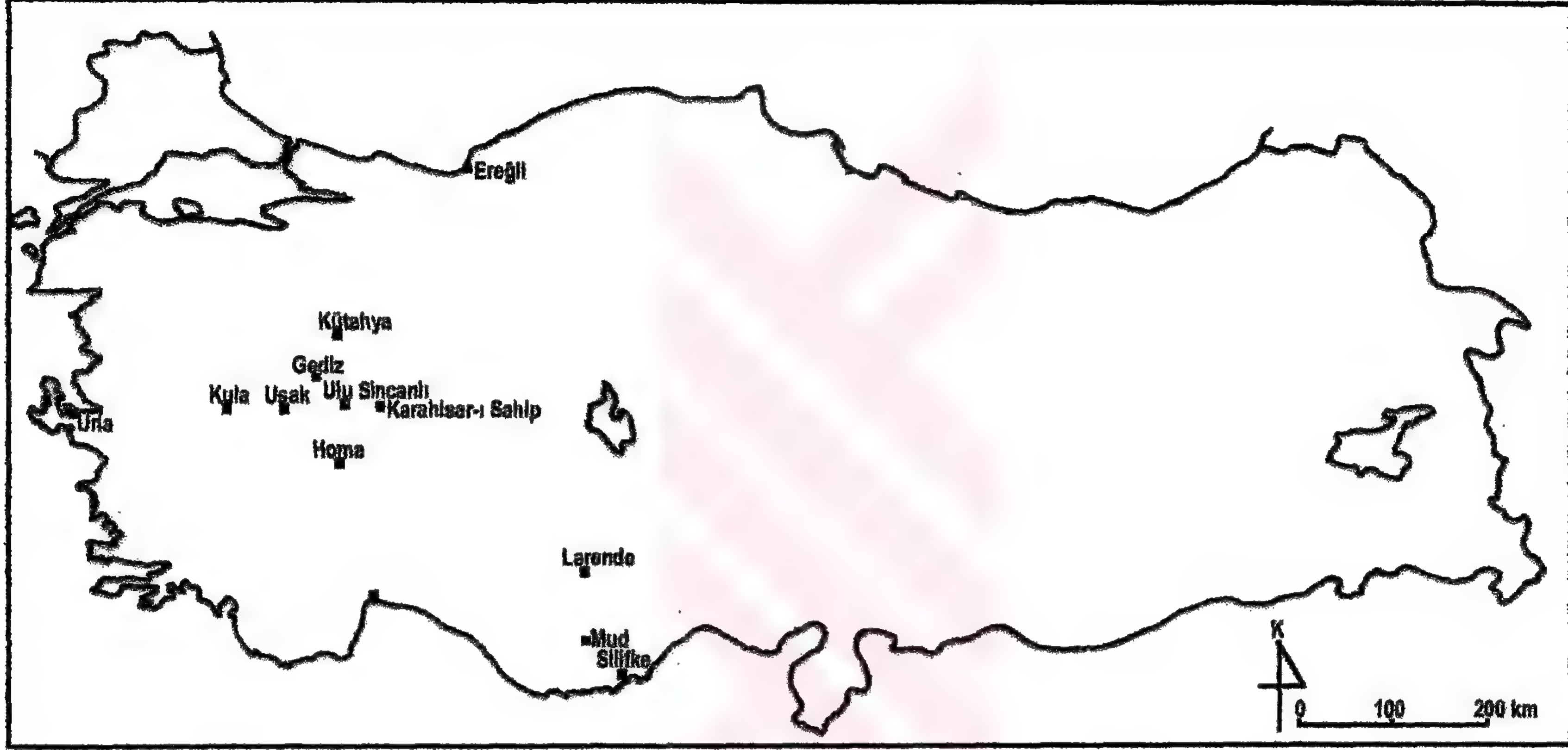
Tablomuzda gösterdiğimiz kaza ve nahiyelerin yanı sıra Karahisar-ı Sahib, Kütahya, Kula, Larende ve Uşak'ta sabunhanelerin varlığını tespit edebiliyoruz[789]. Uşak sabunhanesinin diğer vergi kalemleriyle birlikte verilen gelirinin yanında *"fırından fırına dört akçe ve bir kalıp sabun alınırmış"* açıklaması yer almaktadır.

2.3. Mum

Mısır ve Girit'te bulunmuş en azından M.Ö 3.000'den kalma şamdanlardan anlaşıldığına göre mum antik çağın ilk buluşları arasında yer almıştır. Ortaçağda Avrupa'da don yağından yapılmış mumlar kullanılıyordu. 1292 yılına ait bir vergi listesinde Paris'te 71 tane mum yapıcısının adı geçmektedir[790].

---

[783] Şenol Çelik, *Ereğli Kazası (1500-1520)*, (M.Ü. Sos. Bil. Ens. Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 1990, s. 25; BA, *TD. 63*, (924/1518), s. 303; *TD. 40*, (Tarihsiz), s. 1017.
[784] BA, *TD. 49*, (918/1512), s. 304.
[785] *438 Numaralı Muhasebe Defteri*, (937/1530), c. I, s. 93.
[786] BA, *TD. 83*, (I. Selim), s. 2; *TD. 182*, (943/1536-37), s. 48.
[787] BA, *TD. 83*, (I. Selim), s. 125; *TD. 182*, (943/1536-37), s. 157.
[788] Latif Daşdemir, *XVI. Asırda Karahisar-ı Sahib Kazasının Sosyal ve Ekonomik Yapısı*, (İ.Ü. Sos. Bil. Ens. Basılmamış Yüksek Lisans Tezi) İstanbul 1996, s. XXV.
[789] BA, *TD. 147* (935/1528-29), s. 25; *438 Numaralı Muhasebe Defteri*, c. I, s.16; BA, *TD. 49*, (918/1512), s. 15, 515; *TD. 40*, (Tarihsiz), s. 904; *TD. 49*, (918/1512), s. 35.
[790] *AnaBritannica,Ansiklopedisi*, "Mum", c.23, İstanbul 1994, s. 198.

Harita 9: XVI. Yüzyılda Anadolu'da Sabunhaneler

3.2.1. Hammadde ve Mum Fiyatları

Mum için ihtiyaç duyulan ham maddenin temelini hayvanın bünyesinden elde edilen yağlar (içyağı) ve bal mumu teşkil etmektedir. Kanunnamelerde yer alan hükümler içyağı ve bunlardan imal edilecek mumların fiyat ve standartlarını belirlemeye yönelik olduğundan öncelikle mum imalatının bu boyutunu ele alıp inceleyeceğiz. Bu bağlamda aşağıda sunacağımız tabloda farklı iki döneme ait iç yağı ve iç yağından elde edilen mum fiyatlarına ulaşmak mümkün olacaktır.

TABLO 19: Yağ ve Mum Fiyatları[791]

Tarihler	Yağ Çeşidi	Ağırlık Birimi	Yağ Fiyatı (Akçe)	Mum Fiyatı (Akçe)
985/1489	Ham yağ	Batman*	32-33	3.5
	Çırak yağı	Vukıyye	3	
	Ciğer yağı		2.5	
	İşkembe yağı		2	
907/1502	Ham yağ	Batman	50	5
	Çırak yağı	Vukıyye	4.5	
	Ciğer yağı		4-4.5	
	İşkembe yağı		3.5	

Tablodan da anlaşılacağı üzere yağın fiyatı 1489'dan 1502 yılına %50'nin üzerinde bir artış gösterirken, mum fiyatlarındaki artış % 42.8 gerçekleşmiştir. Burada Mumcu esnafının zararda olduğu açıktır. Buna rağmen mum fiyatları 1489 yılındaki değerine çekilmek istendiğinde mumcu esnafı itiraz etmiş ve bu durum karşısında fiyatlar, üreticiyi mağdur etmemek için mevsim farkı da gözetilerek yeniden düzenlenmiştir;

İlk baharda yağın batmanının 40 akçeye, mumun vukıyyesinin 4 akçeye; yaz ortasında yağın batmanının 36 akçeye, mumun vukıyyesinin 3.5 akçeye ve kışın yağın batmanının 44 akçeye, mumun vukıyyesinin 4.5 akçeye satılması karara

---

[791] A. Akgündüz, *Osmanlı Kanunnameleri*, c. 2, s. 211-2, (907/1502 Tarihli Bursa İhtisab Kanunnamesi).
* 1 Erzincan batmanı 6.157 kg.; 1 Tokat batmanı 7.6 kg.; 1 Van batmanı 7.1 kg. dır. Bkz. W.Hinz, *İslam'da Ölçü Sistemleri*, s. 26-27.

bağlanmıştır[792]. Mumun vukıyyesi 4.5 akçeye alındığı zaman, amil ve mübaşirin 10 akçeden daha pahalıya satmamaları istenmiştir[793].

Fatih devrinde tanzim edildiği kuvvetle muhtemel olan *İstanbul Mumhane Yasaknamesi*'nde, Mumhaneler haricindeki yerlerde mum dökülmemesi, satılmaması; büyük kalıp, kiçi kalıp ve pare mumların getirilip mumhanede vukıyyesi 12 akçeden satılması kararlaştırılmıştır[794]. Bu dönemde vukıyyesi 12 akçe olan mumun yüzyıl sonuna doğru 4.5-5 akçeden satılıyor olması, genel fiyat artışları göz önüne alındığında pek anlaşılır görülmüyor. Ancak bir diğer olasılık olarak işlenmiş mumun fiyatının kalıp ve pare (parçalanmamış) muma oranla daha ucuz olduğu düşünülebilir.

907/1502 Tarihli Edirne İhtisab Kanunnamesi'nde ise, mumcuların yağın kantarını 110 akçeye alırlarsa, 100 dirhem mumu 1 akçeye satmaları; yağın kantarını 100 akçeye alırlarsa 110 dirhem mumu 1 akçeye satmaları karara bağlanmıştır[795].

Mum imalatının yapılabilmesi için belirlenen bazı hükümlere uymak gerekmekteydi. Öncelikle daha öncede belirtildiği gibi mumhane haricinde mum dökmek ve satmak kesinlikle yasaktı. Ayrıca dökülecek mumun çürük olmaması, kokar yağdan imal edilmemesi ve fitilinin standartlara uygun olması, yoğun olmaması istenmekteydi[796].

Daha önce de belirttiğimiz gibi mumun bir diğer önemli ham maddesi bal mumu idi. İstanbul'da faaliyet gösteren mumhanelerin ihtiyaç duyduğu bal mumunun önemli bir bölümü İzmir bölgesinden karşılanmaktaydı[797]. Benzer şekilde Muğla ve Balat'ta tesis edilen mumhanelerde hammadde olarak bal mumu kullanılmaktaydı.

Bal mumu ve bal mumundan elde edilen mum fiyatlarına ilişkin birkaç örneğe ulaşmak mümkündür. *Trabzon Şemhane Resmi Kanunnamesi*'nde yer alan bilgilere göre, dışarından Trabzon'a gelen bal mumunun batmanı 45 akçeden alınmakta, işlenip mum olduktan sonra teraziye giren mumun batmanı 84 akçeye, teraziye girmeyen ve

---

[792] A. Akgündüz, *Osmanlı Kanunnameleri*, c. 2, s. 211-2, (907/1502 Tarihli Bursa İhtisab Kanunnamesi).
[793] A. Akgündüz, *Osmanlı Kanunnameleri*, c. 3, s. 314, (906/1500 Tarihli Karaman Vilayeti Kanunnamesi).
[794] A. Akgündüz, *Osmanlı Kanunnameleri*, c. 1, s. 456.
[795] A. Akgündüz, *Osmanlı Kanunnameleri*, c. 2, s. 394.
[796] A. Akgündüz, *Osmanlı Kanunnameleri*, c. 3, s. 115, (Yavuz Sultan Selim'in Umumi Kanunnamesi); c. 4, s. 328, (929/1523 Tarihli Kanunname-i Osmani).
[797] BA, *MD. 24*, h. 49, s. 18, (İzmir kadısına gönderilen 16 Za 981 tarihli hükümde, İstanbul şemhane mültezimi olan İsak isimli yahudinin talebini karşılamak üzere, İzmir'de bulunan ve dışarıdan şehre gelen bal mumunun sahipleriyle birlikte İstanbul'a gönderilmesi istenmiştir).

mürde tabir edilen mumun batmanı ise 108 akçeye satılmaktaydı[798]. 937/1530 Tarihli Kemah Sancağı Kanunnamesi'nde belirtildiğine göre ise, aselden elde edilen mumun nügisi[*] 5'er akçeye alınsa 10'ar akçeye satılmakta idi[799].

3.2.2. XVI. Yüzyılda Anadolu'da Mumhaneler ve Gelirleri

16. Yüzyıl Anadolu'sunda şehirlerden dışarı çok gerekmedikçe mum ihracının yasak olduğu düşünülecek olursa, her şehrin kendi ihtiyacını karşılayacak düzeyde mum üretimi yaptığı tahmin edilebilir. Tahrir defterlerinde genellikle şemhane ismiyle kaydedilmiş olan mumhanelere Anadolu'da bir çok şehirde rastlamak mümkün olmaktadır.

TABLO 20: XVI. Yüzyılda Anadolu'da Mumhaneler ve Gelirleri

Kaza ve Nahiyeler	Vergi Geliri (Akçe)			
	1500-1524	1525-1549	1550-1574	1575-1599
Adana[800]	-	1.500	2.000	-
Akşehir[801]	-	1.560	1.080	900?
Ankara[802]	7.000	7.000	7.000	-
Megri[803]	-	-	800	-
Bergama[804]	-	-	-	1.700
Bursa[805]	-	16.666	-	1.317+ 20.000 53.333

---

[798] M. Tayyib Gökbilgin; "XVI. Yüzyılın Başlarında Trabzon Livası ve Doğu Karadeniz Bölgesi", *Belleten*, c. XXVI, S.102, Ankara 1998, s. 301; H. Bostan, *Trabzon Sancağı*, s. 412, 413, (Trabzon'da bal mumu üretimi o kadar fazlaydıki ihtiyaç fazlası işlenmek üzere İstanbul'daki mumhanelere gönderilmekteydi. Nitekim Trabzon sancak beyi Kasım'a gönderilen 22 Ağustos 1572 tarihli hükümle200 kantar bal mumumunun İstanbul'a gönderilmek üzere satın alınması istenmiştir).

[*] 1 nügi = 12 batman = 6.157 kg. dr. Bkz. W. Hinz, *İslam'da Ölçü Sistemleri*, s. 26.

[799] A. Akgündüz, *Osmanlı Kanunnameleri*, c. 5, s. 564.

[800] Y. Kurt, "Adana", s. 207, (1572); BA, *TD. 450*, (Kanuni), s. 12.

[801] BA, *TD. 455*, (Kanuni), s. 471; *TD. 415*, (Kanuni), s. 340; *TD. 40*, c. II, (Tarihsiz), s. 655.

[802] BA, *TD. 117*, (929/1523), s. 48; *438 Numaralı Muhâsebe Defteri*, c. I, (937/1530), s. 340; *TD. 489*, (977/1569-70), s. 16.

[803] BA, *TD. 337*, (970/1562-63), s. 207 b.

[804] *Balıkesir Şer. Sic.* No: 691, s. 78, (1579 tarihinden bir yıllık iltizam bedeli).

Diyarbekir[806]	-	-	30.000 40.000	-
Harput[807]	30.000	-	34.900	-
Hısn-ı Keyf[808]	-	-	8.500	-
Karahisar-ı Şarki[809]	-	1.000	2.000	-
Kastamonu[810]	-	-	-	5.000
Kayseri[811]	700 1.500	-	-	-
Kemah[812]	1.500	-	1.500	2.000
Konya[813]	7.000	7.000 7.000	3.000	3.000
Lâzıkıyye[814]	1.000	800	800	-
Muğla[815]	-	-	10.000	-
Sakif[816]	-	8.000	-	-
Van[817]	-	-	-	4.000

Tablomuzda yer verdiğimiz kaza ve nahiyelerin yanı sıra, gelirleri hakkında herhangi bir şey söyleyemesek de Amasya, Antep, Bartın, Bitlis, Çankırı (Kengırı), Erzurum, İznikmid, Karahisar-ı Sahib, Karaman (Larende), Kütahya, Menemen,

[805] *166 Numaralı Muhasebe Defteri,* (937/1530), s. 6; *Bursa Şer. Sic.* No: A-116, s. 85, (7 Haziran 1578'den 15 aylık iltizam bedeli 1.317 akçe); Bursa Şer. Sic. A-119, h. 1041, s. 102, (7 Haziran 1578'den üç yıllık iltizam bedeli 60.000 akçe; 16 Mayıs 1580'den altı yıllığına 120.000 akçedir); BA, *MAD. 4944,* s. 3-4, (26 Mayıs 1592 yılından 6 yıllığına iltizam bedeli 320.000 akçe; bir senesi 53.333 akçeye tekamül eder).
[806] BA, *TD. 358,* (973/1565-66), s. 4; *Kuyûd-ı Kadime 155, (975/1567-68),* s. 56 b.; Kuyûd-ı Kadime 97, (975/1567-68), s. 129, (8.500 akçelik şemhane geliri kayıtlıdır).
[807] BA, *TD. 64,* (924/1518), s. 605; M. Ali Ünal, *Harput Sancağı,* s. 145, (1518, 1566 tarihli veriler).
[808] Y. Kurt, "Diyarbakır Eyaleti", s. 199.
[809] BA, *TD. 255,* (954/1547), s. 19; *TD. 478,* (977/1569-70), s. 40.
[810] BA, *TD. 601,* (990/1582), s. 10.
[811] BA, MAD. 20, (906/1500-1), s. 22; TD. 33, (906/1500-1), s. 41; M. İnbaşı, "Kayseri Kazası", s. 136, (1500, 1520 tarihli veriler).
[812] İ. Miroğlu, *Kemah ve Erzincan,* s. 176, (Tarihler: 1516, 1568 ve 1591).
[813] BA, *TD. 63,* (924/1518), s. 23; 387 Numaralı Muhasebe Defteri, c. I, (937/1530), s. 9; BA, *TD. 118,* (944/ 1537-38), s. 3; *TD. 415,* (Kanuni), s. 18; *Kuyûd-ı Kadime 104,* (992/1584) s. 30.
[814] T. Gökçe, *Lâzıkıyye Kazası,* s. 150, (1519-20, 1530 ve 1571 tarihli veriler).
[815] BA, *TD. 337,* (970/1562-63), s. 85 b.
[816] BA, *TD. 208,* (947/1540), s. 66.
[817] O. Kılıç, *Van,* s. 263, (1597, 1604 ve 1606'da 4.000 akçe).

Samsun, Tire, Tokat ve Trabzon'da mumhanelerin faaliyet gösterdiğini tespit edebiliyoruz[818].

2.4.Bezir Yağı

Yağ sanayii içinde önemli yeri olan bir diğer bitkisel yağ türü, *bezir yağı*'dır. Keten tohumundan çıkarılan bezir yağının kaynamamış olanına *çiğ bezir* ve kaynamış olanına *pişmiş bezir* denir[819]. Türklerin bezir yağını tanımaları Çinlilerle münasebetleri neticesinde olmuştur. Çinlilerin keten ve keneviri çok eski tarihlerden beri tohumundan yağ elde etmek için yetiştirdikleri bilinmektedir. Türklerde keten tohumuna yitim denilmekteydi. Kaşgarlı Mahmud , bu söz için şöyle bir açıklamada bulunuyordu: *"Yitim susam tanesi gibidir. Fakat kırmızı olur. Yağı kandilde kullanılır"*[820]. Osmanlı ülkesinde de bezir yağının kullanımı yine aydınlanmaya yönelikti. Fakat bu dönemde, bezir yağının yakılması esnasında elde edilen isten bir nevi zamklı mürekkep de elde edilmekteydi ki hattatlar arasında çok makbuldü. Armut şeklinde yuvarlak küçük pul şişeler içinde dirhemle satılan bu mürekkeple yazılmış yazılar gayet siyah ve parlak olur ve asırlarca bozulmadan kalabilirdi[821].

Bezir yağı fiyatlarına ilişkin bilgilerimiz son derece sınırlıdır. Konuyla ilgili olarak *1502 Tarihli Edirne İhtisab Kanunnamesi*'nde şöyle denilmektedir: *"Bezirin kantarı harciyle yüz kırk sekize bulundu, vukıyyesi dörde satıla..."*[822], harcıyla ifadesinden neyin kastedildiği pek açık değildir. Kanunnamede yer alan diğer ürünler için kullanılmayan bu ifadeden kasıt, ek bir vergi olabileceği gibi, bezir yağının aktif olduğu yeni bir karışımı ifade ettiği de düşünülebilir. Ayrıca 1490 tarihinde Edirne'de bir hamam inşası esnasında kullanılmak üzere satın alınan 29 kantar-27 vukıyye ve 30 mudre bezir yağına 5.101 akçe ödenmiştir[823].

---

818 *Kuyûd-ı Kadime 26,* (984/1576), s. 20; H. Özdeğer, Ayıntab Livası, s.133; BA, *TD. 197*, s. 71.166 Numaralı Muhasebe Defteri, s. 187; BA. *TD. 208*, s. 2; E. Altunay, Bitlis Sancağı, c. I, s. 155; BA, *TD. 197*, s. 2; *TD. 468*, s. 6; A. Güneş, *Kocaeli Sancağı*, s. 176; BA, *TD. 147*, s. 25; *438 Numaralı Muhasebe Defteri*, c. II, s. 704; BA, *TD. 455*, s. 155; *TD. 415*, s. 122; *TD. 118*, s. 4; *387 Numaralı Muhasebe Defteri*, c. I, s. 107; *166 Numaralı Muhasebe Defteri*, s. 314; M. Öz, *Canik Sancağı*, s.108; BA. *TD. 87*, s. 122; TD. 79, s. 25; *TD. 287*, s. 70; M. T. Gökbilgin, "Trabzon Livası", s.301; BA, *TD. 613*, s. 6.

819 *Sanat Ansiklopedisi*, "Bezir Yağı", c. 1, İstanbul 1983, s. 246-47.

820 B. Ögel, *Türk Kültür Tarihine Giriş*, c. 5, Ankara 1991, s. 381.

821 *Sanat Ansiklopedisi* " Bezir İsi Mürekkebi", c. 1, İstanbul 1983, s. 246.

822 A. Akgündüz, *Osmanlı Kanunnameleri*, s. c. II, s. 391.

823 Ö. L. Barkan, *Süleymaniye Cami ve İmareti İnşaatı*, s. 216.

Anadolu'da keten tohumundan bezir yağı çıkaran imalathanelere *bezirhane* denilmekteydi. Bezirhanelere ilişkin vergi gelirleri tahrirlere bazen müstakil olarak kaydedilmekle birlikte bazen yağ sanayiinin mamul kolunu teşkil eden sabunhane, mumhane ve tahunhane gelirleriyle birlikte kaydedilmiştir. 1584'de Niğde sancağında faaliyet gösteren 49 adet bezirhaneden 1.615 akçe[824]; 1502'de Ereğli bezirhanesinden 700 ve 1517'de 1.000 akçe[825]; 1520'de Kayseri'ye bağlı Sahra nahiyesinde 7 adet bezirhaneden 190 akçe ve Koramaz nahiyesinde 29 adet bezirhaneden 750 akçe[826]; Ürgüp'de 1 adet bezirhaneden 25 akçe[827] vergi geliri temin edildiğini müstakil olarak tespit etmemiz mümkün olmaktadır. Ayrıca gelirleri hakkında net bir şey söyleyemesek de Aksaray, Aladağ, İznikmid, Konya ve Larende'de faaliyet gösteren bezirhanelerin varlığını tespit edebiliyoruz[828].

Bezirhane gelirlerine ilişkin en ayrıntılı verilere Mehmet Ali Ünal'ın *XVI. Yüzyılda Harput Sancağı* isimli eserinde rastlamaktayız. Ancak kendisi bezirhaneleri beziryağı çıkarılan değirmenler olarak değil, bulgur değirmenleri olarak ele alıp incelemiştir. Hocamız, halk arasında bulgur değirmenlerinin "bezirân" olarak isimlendirilmesini buna gerekçe olarak göstermektedir. Doğrusu bezirhane sayısının bir hayli fazla oluşu ve sancakta keten yetiştirildiğine dair hiçbir kayıtın yer almayışı bizi de şüpheye düşürmektedir. Bu sebeple eserde yer alan bezirhane gelirlerini gösteren tabloyu aynen aşağıda veriyoruz.

---

[824] Mustafa Oflaz, *16. Yüzyılda Niğde Sancağı*, (A.Ü. Sos. Bil. Ens. Basılmamış Doktora Tezi), Ankara 1992, s. 142.

[825] BA, *TD. 40*, (Tarihsiz), s. 1017; Şenol Çelik, *Ereğli Kazası (1500-1520)*, s. 25.

[826] Mehmet İnbaşı, *1500 ve 1520 Tarihli Tapu-Tahrir Defterine Göre Kayseri Kazası*, (Atatürk Üniversitesi Sos. Bil.Ens. Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Erzurum 1991, s. 142, (Zeyrek ve ketenden bezirhanelerde mengene ile sıkılmak suretiyle yağ elde edilirdi. Bezir yağı olarak isimlendiren bu yağ boya vb. şeylerde kullanılmaktaydı).

[827] BA, *TD. 455*, s. 784,

[828] *387 Numaralı Muhasebe Defteri*, c. I, s. 125; BA, *TD. 63*, s. 156; *438 Numaralı Muhasebe Defteri*, c. II, s. 759; BA, *TD. 40*, s. 20; *TD. 455*, s. 17; *TD. 63*, s. 23; *TD. 40*, s. 904; *TD. 455*, s. 155; *TD. 415*, s. 122; *TD. 118*, s. 4.

TABLO 21: Harput Sancağında Bulunan Bezirhaneler (1566)[829]

	Köyler	Sayı	Resim		Köyler	Sayı	Resim
1	Bizmişen	2	120	10	Könk	2	120
2	Çorkiğ	2	120	11	Kuyulukend	8	486
3	Hersenk	5	300	12	Mornik	5	300
4	Hoğu	3	180	13	Perçenç	8	480
5	İrtimnik	1	60	14	Sürsürü	3	180
6	İğiki	4	240	15	Şintil	4	240
7	Kehli	1	60	16	Vertetil	4	240
8	Kiğivank	1	60	17	Yağmadere	1	60
9	Kesrik	1	60	TOPLAM		55	3.300

Benzer şekilde Orhan Kılıç'ın yapmış olduğu çalışmalarda bezirhaneler bulgur değirmenleri olarak nitelendirilmiştir. Bezirhanelerden elde edilen yıllık 60 akçelik vergi gelirinin, değirmen resmiyle aynı oluşunun bu kanaatin benimsenmesinde etkili olduğu açıktır. Nitekim 1571 yılında Van'da vakıf köyleri içinde yer alan üç adet bezirhanenin her birinden yıllık 60 akçe vergi tahsil edilmekteydi[830]. Aynı yaklaşım tarzıyla Adilcevaz kırsalında bulunan 2 adet bezirhane ile Ahlat şehri ve köylerinde bulunan toplam 11 adet bezirhane bulgur değirmeni olarak değerlendirilmiştir[831].

914/1518 Tarihli Karaman Eyaleti Kanunnamesi'nde, " *kaza-i Konya'da ve nefs-i Konya'da resm-i tâhûnhâne ve bezirhâne mukâta'a olması ref' olundu. Bundan evvel Sultan Bâyezid Hân'dan ref'ine hükm-i şerif dahi vârid olmuş*"[832], şeklinde yer alan hükme ilişkin Ahmet Akgündüz'ün yaptığı açıklamada resm-i tahunhane; değirmen resmi ve resm-i bezirhane ise; bulgur değirmeninden alınan resim olarak ifade edilmiştir.

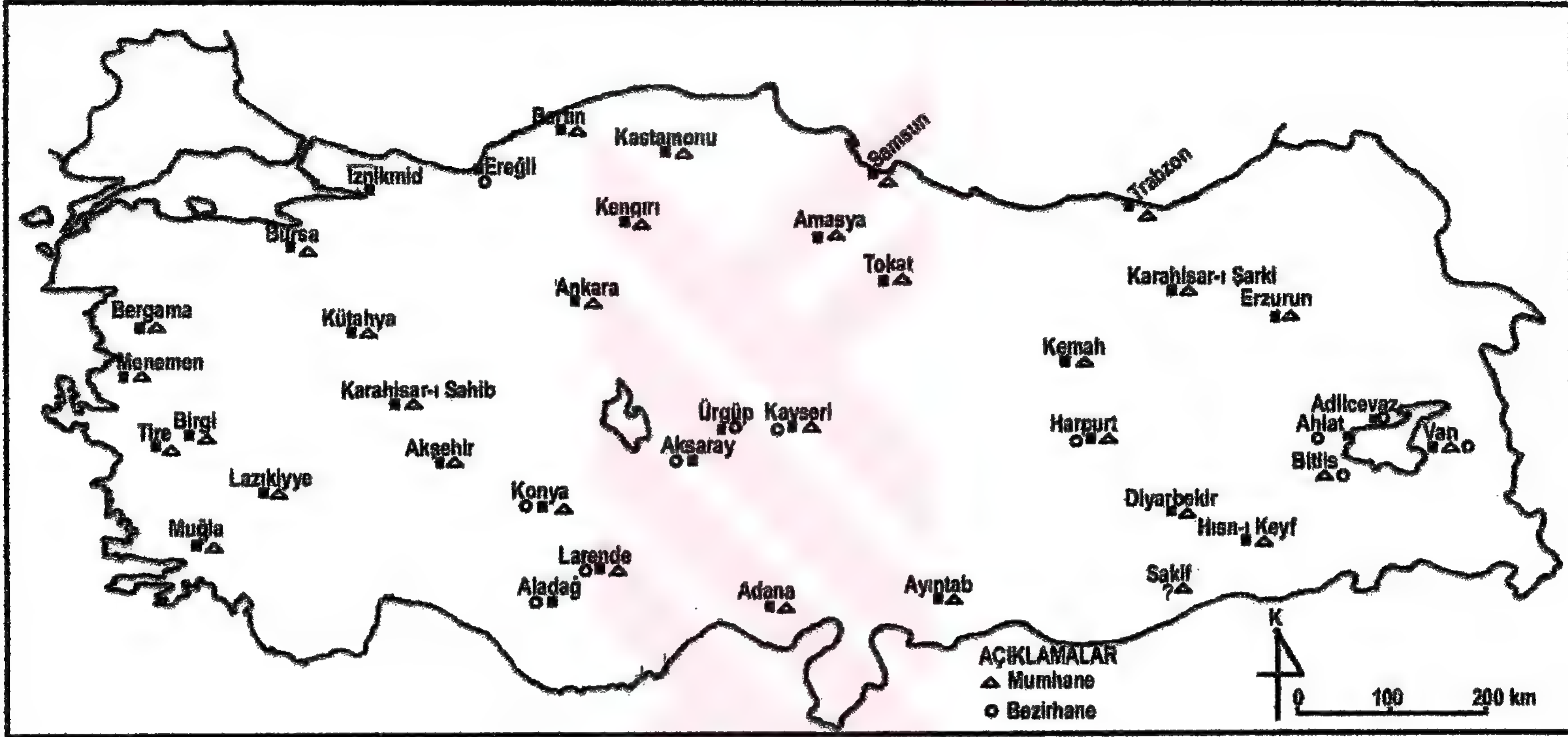
Bezirhanelerin işlevine yönelik oluşan bu ihtilaflı durumu şu anda açıklığa kavuşturabilecek net bilgilere sahip değiliz. Ancak yağ mamulleri sanayii içinde ele alıp

---

829 M. Ali Ünal, *Harput Sancağı*, s. 142.
830 O. Kılıç, *Van*, s. 302.
831 O. Kılıç, *Adilcevaz ve Ahlat*, s. 105, 131
832 A. Akgündüz, *Osmanlı Kanunnameleri*, c. 2, s. 308-309.

incelediğimiz bezirhanelerin işlevine yönelik çekincemizi de belirterek, bezirhane ve mumhanelerin bulunduğu şehirleri aynı haritatada göstermenin konunun bütünlüğü açısından yararlı olacağı inancındayız.

Harita 10: XVI. Yüzyılda Anadolu'da Mumhaneler ve Bezirhaneler

BEŞİNCİ BÖLÜM
İÇKİ SANAYİİ

1. ŞARAP

1.1. Eski Çağlardan Osmanlıya Anadolu'da Şarap Üretimi

M.Ö. 3. binin ikinci yarısına tarihlenen Hatti kültürüne ait Alacahöyük kral mezarlarında ölü hediyesi olarak ele geçen eşyalar arasında altından kadehler ile gaga ağızlı testiler bulunmuştur. Bu kaplar M.Ö. 3. bin yıllarında Anadolu'da şarabın kullanıldığına dair ip uçları vermektedir. Hitit kanunlarında "bağ" (bağ çubuğu) ve "şarap" konusunda hükümlerin bulunması Hitit ekonomisinde bağcılığın ve şarapçılığın önemine işaret etmektedir[833]. Urartu kent kalıntıları arasında da geniş şarap mahzenleri bulunmuştur[834]. Bazı tarihçiler tarafından Türk oldukları kabul edilen Keldanilerin Diğriş, Yenbuşa ve Kavsami adlarındaki üç büyük bilgininin yazdıkları ve 873 senesinde İbni Vahşiye tarafından Arapça'ya tercüme edilen "Elfelahütün Nebatiye" isimli eserde ziraata ilişkin bilgilerle birlikte şarapçılıkta yer almıştır[835]. Kutsal bir içki olma özelliğini Hıristiyanlık döneminde de sürdüren şarap, Türkmenlerin Anadolu'ya geldiği sırada ticareti yapılan başlıca mallar arasında yer alıyordu. Şarap üretimi Anadolu Selçukluları ve Osmanlılar döneminde fazla gelişme gösterememesine rağmen özellikler Rumlar tarafından şarapçılık sürdürülmüştür. Bu dönemlerde şarap tahta fıçılarda, keçi derisinden yapılmış tulumlarda veya toprak amforalarda saklanır ve hava almaması için ağzı yağlı bezle kapatılırdı[836].

---

[833] Sedat Alp, *Hititlerde Şarkı, Müzik ve Dans. Hitit Çağında Anadolu'da Üzüm ve Şarap*, Ankara ?, s. 68.
[834] *AnaBritannica Ansiklopedisi*, "Şarap", c. 29, İstanbul 1994, s. 66.
[835] Necati Gönençer, *Şarap ve Şarapçılık*, İstanbul 1945, s 8.
[836] *AnaBritannica*, "Şarap", s. 66.

1.2. Şarap İmalatına İlişkin Kanunlar

Klasik dönem Osmanlı ülkesinde şarap üretimi ve tüketiminin çok büyük oranda gayrimüslimler tarafından gerçekleştirildiğini görmekteyiz. İslamiyet'in şarap içmeyi yasaklamasının bunda tesirli olduğu açıktır. Müslüman reayanın bağlardan elde ettikleri üzümlerini ne şekilde değerlendirdikleri konusunda elimizde çok açık bir bilgi mevcut değildir. Ancak suni şekerin henüz icat edilmediği o dönemlerde gerek sade ve gerekse tatlılarda geniş kullanım alanı bulan pekmezin, bağcılığı desteklediği düşünülebilir. Nitekim, Evliya Çelebi Merzifon pekmezini överken, *"Ayıntab pekmezi gibi halis pekmezi, leziz ve âbdâr (sulu) üzümü olur"* demektedir[837]. Ayrıca Antep'e ait 3 Ağustos 1570 tarihli bir sicil kaydında 15 akçelik kira bedeli ile pekmezhanenin yer alması, pekmez imalatının vergiye tabi işletmelerde yapıldığını göstermektedir[838].

Kanunname hükümlerinden anlayabildiğimiz kadarıyla üzüm şırası ve hamr (şarap) kavramları iç içe girmiştir. Gerçekte şarap üzüm şırasının mayalanması ve bir süre bekletilmesiyle elde edilen bir içecek türü olmasına rağmen, yer yer şıra, şarap anlamında da kullanılmıştır. *1540 Tarihli Amid Sancağı Kanunnamesi*'nde *"köy halkının keferesinden sen şırayı yabandan getirip içersin deyip akçe alınırmış"*[839], şeklinde yer alan ifadede şıradan kasıt aslında şaraptır. Ancak şarap üretimi tüm aşamaları ile ele alındığında; öncelikle bağlardan elde edilen üzümden maasaralarda sıkılmak suretiyle şıra elde edilmekte, elde edilen şıra reaya tarafından meyhanelere satılmakta ve meyhaneciler de bu şırayı mayalayarak, parkende olarak belli bir ücret karşılığında gayrimüslim halka satmaktaydılar.

Konu hakkında bilgi veren kanunname hükümlerinin tamamında dikkatimizi çeken unsur, şarap üretim ve sevkıyatına ilişkin denetimin bir hayli sıkı oluşudur. Şöyle ki:

Müslümanlar, Ermeniler ve Yahudiler ve diğerlerinin şıra vaktinde bağlarından şıra getirip *meyhane amili*ne danışmadan arabalarından indirmemeleri kanuna muhalefettir. İndirdikleri taktirde arabalarına ve öküzlerine el konulacaktır[840].

---

[837] Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, c. 2, s. 398.
[838] *Antep Şer. Sic.* No: 4, s. 467.
[839] A. Akgündüz, *Osmanlı Kanunnameleri*, c. 5, s. 468.
[840] A. Akgündüz, Osmanlı Kanunnameleri, c. 1, s. 423, (880/1476 Tarihli İstanbul ve Galata Gallâtı Gümrük Kanunnamesi).

Meyhane amilinin denetiminde açılan şıra, meyhanede alındığı bedelin iki katına satılması kanun gereğidir; şıranın batmanı 4 akçeye alınırsa 8 akçeye; 5 akçeye alınırsa 10 akçeye satılır[841].

Şehirde ve köyde meyhane olmadığında vergilendirme yük başına yapılır; at ve katır yükünden 10 akçe, hımar (erkek eşek) yükünde 7 akçe alınır[842].

Köylerde şıra üretimi yapan tebaa meyhanenin ihtiyaç duyduğu miktarın fazlasını yük başına 8 akçe ödemek kaydıyla dışarı satabilir[843].

Şehirli taifesi taşradan şarap getirirse, şarabı yakalandığında, haline göre ceza alınır ki bu cezanın en ağır şekli meyhanenin bir günlük geliri kadardır. Yakalanan şarap hangi köyden satın alınmış ise o köyün tüm şaraplarına el konulur. Ama dışarıdan gelen kişilerin köyde şarap içmesinde herhangi bir sakınca yoktur[844].

1.3. XVI. Yüzyılda Anadolu'da Meyhaneler ve Gelirleri

İnceleme dönemimizde meyhaneleri yalnızca şarap içilen mekanlar olarak tanımlamak yanlış olacaktır. Çünkü meyhaneciler satışa sunacakları şarabın belli bir bölümünü hazır olarak satın almalarına karşın, asıl önemli bölümünü köylülerden satın aldıkları üzüm şırasından kendileri imal etmekteydi. Özellikle gayri müslimler arasında dinsel ve kültürel olarak önemli bir yere sahip olan şarabın, tarihsel gelişimi de göz önüne alındığında, çeşitli üzüm türlerinin karışımından ve fakılı kalitelerde üretilmiş olduğu tahmin edilebilir ki, bu da meyhanecilerin uzmanlık alanı olsa gerekir.

Devletin sıkı denetimi ve yasaklamalarına rağmen Anadolu'da şaraba gösterilen ilginin ne denli yüksek olduğunu anlamak için aşağıda vereceğimiz tablodaki verileri tetkik etmek yeterli olacaktır.

---

[841] A. Akgündüz, Osmanlı Kanunnameleri, c. 5 s. 468, (947/1540 Tarihli Amid Sancağı Kanunnamesi).
[842] A. Akgündüz, Osmanlı Kanunnameleri, c. 5, s. 516-17, (937/1530 Tarihli Bayburd Livası Kanunnamesi)
[843] A. Akgündüz, Osmanlı Kanunnameleri, c. 5, s. 563, (937/1530 Tarihli Kemah Sancağı Kanunnamesi):
[844] A. Akgündüz, Osmanlı Kanunnameleri, c. 5, s. 482, (932 Tarihli Mardin Sancağı Kanunnamesi); s. 468, (947/1540 Tarihli Amid Sancağı Kanunnamesi).

TABLO 22: XVI.Yüzyılda Anadolu'da Meyhaneler ve Gelirleri

Kaza ve Nahiyeler	Vergi Türü	Vergi Gelirleri (Akçe)			
		1500-24	1525-49	1550-74	1575-99
Adana[845]	Meyhane	-	30.000	-	-
Adilcevaz [846]	Meyhane	-	9.000	-	-
Akşehir[847]	Meyhane	7.800 ?	7.500	-	-
Amasya[848]	Meyhane	2.000	-	-	-
Ankara[849]	Meyhane ve Bozahane	200.000	200.000	-	-
Antakya[850]	Meyhane	-	9.000 5.000	600	-
Antep[851]	Meyhane	-	16.000 32.000	20.000	-
Arım[852]	Şıra Öşrü	10.575	-	-	2.499
Bafra[853]	Şıra Öşrü	-	-	-	836
Behisni[854]	Şıra	-	1.600	2.000	-
Bergama[855]	Hum-ı Gebran	-	-	-	1.450
Beyşehri[856]	Meyhane	-	5.000	-	-
Bor (Niğde'ye tabi)[857]	Meyhane	-	3.600	-	-
Çatalburgaz[858]	Meyhane	1.500	-	-	-
Birecik[859]	Meyhane	6.000	-	-	5.000
Bitlis[860]	Meyhane	-	-	-	50.000

[845] BA, *TD. 450,* (Kanuni), s. 12.
[846] BA, *TD. 208,* (947/1540), s. 76.
[847] BA, *TD. 40,* (Tarihsiz), c. II, s. 655.
[848] BA, *TD. 90,* (I. Selim), s. 7.
[849] BA, *TD. 117,* (929/1523), s. 48; *438 Numaralı Muhasebe Defteri,* (937/1530), c. I, s. 343.
[850] M. Öztürk, "Antakya", s. 332, (1527'de 9.000; 1537'de 5.000; 1552'de 600 akçe).
[851] H. Özdeğer, *Ayıntab Livası,* s. 131, (1536'da 16.000, 1543'de 32.000; 1574'de 20.000 akçedir).
[852] M. Öz, *Canik Sancağı,* s. 102.
[853] M. Öz, *Canik Sancağı,* s. 102.
[854] M. Taştemir, *Adıyaman,* s. 125, (Şıra-i Gebran-ı Ermeniyan: 1547'de 1.600; 1560'da 2.000 akçe).
[855] *Balıkesir Şer. Sic. 691,* s. 78, (1579 tarihinden geçerli bir yıllık iltizam bedeli).
[856] BA, TD. 455, (Kanuni), s. 367.
[857] BA, *TD. 455,* (Kanuni), s. 665.
[858] BA, *TD. 59,* (922/1516), s. 227
[859] BA, *MAD. 75,* (926/1520), s. 22; A. Yılmaz, *Birecik Sancağı,* s. 28, (1520'de 6.000; 1584'de 5.000 akçe).
[860] O. Kılıç, *730 Numaralı Tımar İcmal Defteri (I. Ahmet),* s. 245.

Çorum[861]	Meyhane ve Bozahane	-	10.000	-	-
Ermenek[862]	Meyhane	1.100	1.100	-	-
Gönen[863]	Meyhane ve Bozahane	3.500	-	-	-
Göynük[864]	Meyhane	-	1.000	-	-
Gümüş [865]	Meyhane	9.500	-	-	-
Hısn-ı Keyf[866]	Meyhane	-	40.000	-	-
Hısn-ı Mansur[867]	Meyhane	-	1.000	-	-
Kahta[868]	Şıra-i Gebran	-	-	1.500 1.500	-
Karahisar-ı Şarkî[869]	Meyhane	-	-	5.000	-
Kars[870]	Meyhane	-	-	-	12.000
Kayseri[871]	Meyhane	25.200 30.000	-	-	-
Kemah[872]	Meyhane	5.000	8.000	10.000	10.000
Konya[873]	Meyhane	32.000	32.000	32.000	40.000?
Lapseki[874]	Meyhane	2.500	-	-	-
Larende[875]	Meyhane	12.000	12.000 7.000	16.000	3.000?
Maraş[876]	Meyhane	-	20.00	-	-
Mardin[877]	Meyhane	-	52.000	-	-
Mud[878]	Meyhane	500	800	-	-

---

861 BA, *TD. 444* (Kanuni), s. 6.
862 BA, *TD. 83*, (I. Selim), s. 271; TD. *182*, (943/1536-37), s. 4
863 BA, *TD. 111*, (928/1522), s. 455.
864 Sema Toprakeşenler, *XVI. Yüzyılda Göynük ve Yenice-i Taraklı Kazaları*, (A.Ü. Sos. Bil. Ens. Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Eskişehir 1994, s. 52.
865 BA, *TD. 90*, (I. Selim), s. 181.
866 *998 Numaralı Muhasebe Defteri*, (937/1530), s. 253.
867 M. Taştemir, *Adıyaman*, s. 153, (Tarih: 1540).
868 M. Taştemir, *Adıyaman*, s. 168-69, (1547'de 1.500; !560'da 1.500 akçe).
869 BA, *TD. 255*, (954/1547), s. 19.
870 BA, *TD. 627*, (996/1588), s. 7
871 BA, *MAD. 20*, (906/1500-1), s. 22; *TD. 33*, (906/1500-1), s. 41; M. İnbaşı, "Kayseri Kazası", s. 136, (1500'de 25.200; 1520'de 30.000 akçe).
872 İ. Miroğlu, *Kemah ve Erzincan*, s. 175, (1516'da 5.000; 1530'da 8.000, 1568'de 10.000; 1591'de 10.000 akçe).
873 BA, *TD. 63*, (924/1518), s. 23; *TD. 118*, (944/1537/38), s. 3; *TD. 455*, (Kanuni), s. 17; *TD. 40*, (Tarihisiz), s. 20.
874 BA, *TD. 59*, (922/1516), s. 199.
875 BA, *TD. 63*, (924/1518), s. 156; *387 Numaralı Muhasebe Defteri*, c. I, (937/1530), s. 107; *TD. 118*, (944/1537/38), s. 4; *TD. 455*, (Kanuni), s. 155; *TD. 40*, c. II, (Tarihi belirsiz), s. 904.
876 BA, *TD. 142*, (934/1527-28), s. 1.
877 N. Göyünç, *Mardin Sancağı*, s. 149, (Tarih: 1540).

Ordu[879]	Şıra Resmi	-	-	480	-
Osmancık[880]	Meyhane	-	8.000	-	-
Sakif	Şıra (Maasara)	-	15.000	-	-
Samsun[881]	Meyhane	8.000	-	-	10.000
Silifke[882] Silifke[883]	Şıra (Maasara) Meyhane	- 300	- 300	1080 -	- -
Sis[884]	Meyhane	10.000	10.000	18.000	-
Timurhisar [885] (Bursa'ya tabi)	Humhane(Hum: şarap fıçısı)	-	1547	-	-
Van[886]	Meyhane Şırahane	- -	- -	- -	48.000 4.000

Tabloda yer alan kaza ve nahiyelerin yanı sıra Aksaray, Bursa, Divriği, İznikmid, Kula, Kütahya, Malatya, Menemen, Merzifon, Niğde, Ruha, Sivas ve Tokat'ta meyhane olduğunu tespit edebiliyoruz[887].

Devlet Meyhanelerden önemli düzeyde gelir temin etmesine karşın, toplumu huzursuz eden, taşkınlık ve ahlaka aykırı gelişmelerin yaşanması durumunda meyhaneleri kapatma yoluna gitmiştir[888]. Yeni meyhanelerin açılması ise sıkı denetime tabi tutulmuştur[889].

---

[878] BA, *TD. 83,* (I. Selim), s. 2; *TD. 182,* (943/1536-37), s. 48.
[879] B. Yediyıldız, *Ordu Kazası,* s. 108, (1485'de 134; 1547'de 480; 1613'de 660 akçe).
[880] BA, *TD. 444,* (Kanuni), s. 72.
[881] M. Öz, *Canik Sancağı,* s. 108, (1485'de 2.000; 1520'de 8.000; 1576'da 10.000 akçe).
[882] BA, *TD. 272,* (958/1551), s. 236.
[883] BA, *TD. 83,* (I. Selim), s. 2; *TD. 182,* (943/1536-37), s. 48.
[884] BA, *TD. 69,* (925/1519), s. 673; *TD. 178,* (943/1536-37), s. 13; *TD. 450*, (Kanuni), s. 845.
[885] *166 Numaralı Muhasebe Defteri,* (937/1530), s. 9.
[886] O. Kılıç, *Van,* s. 263, (1597'den 1606 yılına kadar gelir değişmemiştir).
[887] *387, Numaralı Muhasebe Defteri,* c. I, s. 125, 160; c. II, s. 891; BA, *MAD, 15450,* s. 2,18; *438 Numaralı Muhasebe Defteri,* c. II, s. 759; BA, *TD. 49,* s. 15; *438 Numaralı Muhasebe Defteri,* c. I, s. 16; *438 Numaralı Muhasebe Defteri,* c. I, s. 86; C. Baykal, *Menemen Kazası,* s. 213-4; BA, *TD. 90,* s. 158; A. N. Turan, *Ruha Sancağı,* s.135; BA, *TD. 178,* s. 351; *TD 79,* s. 25; *TD 287,* s. 70.
[888] BA, *MD. 18,* h. 231, s. 104; *MD. 19,* h. 404, s. 195; *MD. 27,* h. 518, s. 225, (1571-73 tarihlerinde Bursa'da Setbaşı'nda ve diğer muhtelif yerlerde huzursuzluğa ve ahlaksızlığa yol açtığı gerekçesiyle kapatılması kararlaştırılan meyhaneler); *Ankaranın İki Numaralı Şer'iye Sicili,* s.60, (Ankara Mukataaları müfettişi ve Ankara kadısına yazılan 17 Temmuz 1588 tarihli hükümle şehirde faaliyet gösteren, ve ahlaksızlığa ve huzursuzluğa sebep olan meyhane sarhoşluk veren bozahanenin kapatılması ve mültezimler ile olan hesabının görülmesi istenmiştir).
[889] H. Turhan Dağlıoğlu, *Bursa,* s. 128, (Bursa kadısına yazılan 22 Şubat 1590 tarihli hükümde, Bursa'da tatar çarşısında Vezir-i Azam Sinan Paşa namıyla kurulan meyhanenin araştırılması ve kanuna uygun olup olmadığının bildirilmesi istenmiştir):

Harita 11: XVI. Yüzyılda Anadolu'da Meyhane ve Şırahaneler

2. BOZA

Boza imal etmek için kullanılacak hammadde, imalatın gerçekleştirildiği bölgeye göre farklılıklar arz etmesine rağmen, genellikle mısır, arpa, çavdar, yulaf, buğday, karabuğday, arnavut darısı ve gernik gibi hububat türleri tercih edilmekteydi[890].

Orta Asya'da Türkler bozayı çok eski zamanlardan beri biliyorlar ve içiyorlardı. Orta Asya'dan yayılan Türkler gittikleri her yere bozayı götürdükleri gibi, Selçuklu ve Osmanlılar da feth ettikleri yerlerin yerli halkına boza yapmayı öğretmişlerdir. Nitekim boza Türkiye'den başka Volga çevresi, Kırım, Kafkaslar, Türkistan ve bütün Balkanlar, İran, Mısır ve Bütün Arap memleketlerinde ve zenci kabilelerinde "Buha" veya "Merissa" isimleriyle yapılıp içilmektedir[891].

Osmanlı Devleti'nde boza imalatının Anadolu'nun bir çok şehrinde gerçekleştirildiğini görmekteyiz. Özellikle İnceleme dönemimiz olan XVI. Yüzyılda Anadolu bozahanelerine ilişkin verilere ulaşmamız mümkün olmaktadır. Özellikle Ankara ve Bursa'da boza imalatının yaygın olarak gerçekleştirilmesine karşın, Bursa'nın bu sanayi kolunda daha ileri olduğunu tahmin etmekteyiz. Bursa kadı sicillerinde bozahanelerin işleyişi ile ilgili bazı kayıtlar yer almaktadır: Bursa'da beylik bozahanelerinden, *odalar bozahanesi*ni tutan Kasım bin Abdullah'ın vefatı üzerine bozahane atıl kalmış ve bozahane amili Ali bin Mehmed ile Hassa Cem emini Şemseddin, bozahanin işletme hakkını 15 Haziran 1508 tarihinden üç aylığına 10 akçe yevmiye ile merhumun torunu Mehmed bin Mustafa'ya vermişlerdir[892]. 14 Mart 1509 tarihli bir diğer kayıtta, Bursa bozahanelerinin iltizam hakkını alan Ali bin Mehmed, tahvilinde meclis Kethüdası olan Abdülseydi bin Hacı İlyas'ın emin olduğunu ve bir tek akçe borcunun kalmadığını beyan etmiştir[893].

Tapu-tahrir defterlerinde mukataa gelirleri arasında yer alan bozahanelere ilişkin verilerden, Anadolu'nun hangi şehirlerinde bozahane bulunduğunu ve yıllık vergi gelirlerinin miktarını tespit etmemiz mümkün olmaktadır.

---

[890] *Türk Ansiklopedisi*, "Boza", c. 8, Ankara 1956, s. 2.
[891] M. Hilmi Pamir, *Boza Üzerine Mikrobiyolojik ve Kimyasal Araştırmalar*, Ankara 1961, s. 8-9.
[892] *Bursa Şer. Sic.* No: A-34, b. 594.
[893] *Bursa Şer. Sic.* No: A-34, b. 2891.

TABLO 23: XVI. Yüzyılda Anadolu'da Bozahaneler ve Gelirleri

Kaza ve Nahiyeler	Vergi Gelirleri (Akçe)			
	1500-24	1525-49	1550-74	1575-1599
Ahlat[894]	-	9.000	-	-
Aksaray[895]	-	360	300	-
Akşehir[896]	-	-	2.400?	-
Amid[897] (Diyarbakır)	-	-	3.666	-
Ankara[898] (Meyhane ile birlikte)	200.000	200.000	-	-
Biga[899] (Meyhane ile birlikte)	6.000	-	-	-
Bitlis[900]	-	5.500	-	-
Bor[901]	-	7.200		
Bursa[902]	-	78.333	-	-
Çorum[903]	-	10.000	-	-
Gönen[904] (Meyhane ile birlikte)	3.500	-	-	-
Gümüş[905]	6.000	-	-	-
Karahisar[906]	-	-	1.000	-
Kayseri[907]	4.000 5.000	-	-	-
Kemah[908]	-	700	700	850
Konya[909]	9.000	9.000	9.000	18.000

---

894 BA, *TD. 208*, (947/1540), s. 4.
895 BA, *TD. 455*, (Kanuni), s. 580; *TD. 40*, c. II, (Tarihi Belirsiz), s. 807.
896 BA, *TD. 40*, (Tarihi Belirsiz), c. II, s. 655.
897 *Kuyûd-ı Kadime 155*, (975/1567-68), 155, s. 56.
898 BA, *TD. 117*, (929/1523), s. 48; *438 Numaralı Muhasebe Defteri*, (937/1530), c. I, s. 343.
899 BA, *TD. 59*, (922/1516), s. 10.
900 BA, *TD. 208*, (947/1540), s. 2; E. Altunay, *Bitlis Sancağı*, c. I, s. 155.
901 BA, *TD. 455*, (Kanuni), s. 665.
902 *166 Numaralı Muhasebe Defteri, (937/1530)*, s. 6.
903 BA, TD. *444* (Kanuni), s. 6.
904 BA, *TD. 111*, (928/1522), s. 455.
905 BA, *TD. 90*, (I. Selim), s. 181.
906 BA, *TD. 255*, (954/1547), s. 19.
907 BA, *MAD. 20*, (906/1500-1), s. 22; *TD. 33*, (906/1500-1), s. 41; M. İnbaşı, "Kayseri Kazası", s. 136, (1500'de 4.00; 1520'de 5.000 akçe).
908 İ. Miroğlu, *Kemah ve Erzincan*, s. 176, (1530'da 700; 1568'de 700; 1590'da 850 akçe).
909 BA, *TD. 63*, (924/1518), s.23; *387 Numaralı Muhasebe Defteri*, (937/1530), c. I, s. 9; TD. 118, (944/1537-38), s. 3; *TD. 415*, (948/1541), s. 18; *TD. 450*, (Kanuni), s. 17; *TD. 40*, (Tarihsiz), s. 20.

Ladik[910] (Amasya'ya tabi)	500	-	-	-
Larende[911]	1.000	1.000	1.320?	-
Manisa[912] (Mumhane ile birlikte)	-	3.000	-	3.000
Mardin[913]	-	700	-	-
Niğde[914]	-	500	-	-
Samsun[915] (Mumhane ile birlikte)	4.000	-	-	-
Timurhisar[916] (Bursa'ya tabi)	-	753	-	-
Trabzon[917]	5.000	5.000	5.000	2.560
Van[918]	-	-	-	5.000

Tablomuzda yer alan şehirlerin dışında, Amasya[919], Bartın, Bergama, Beyşehir (Beyşehri), Edincik, Erzurum, İznik, İznikmid, Kastamonu, Küre, Menemen, Merzifon, Osmancık, Sivas, Tokat ve Yenişehir'de bozahaneler bulunmaktaydı. Ancak bunlara ilişkin vergi gelirleri mumhane, meyhane, boyahane ve benzeri kalemlerle birlikte verildiğinden kapasiteleri hakkında bir şey söyleyemiyoruz. Örneğin Bursa bozahanesi, *han-ı cedid* mukataasıyla birlikte 1 Eylül 1590 tarihinden geçerli olmak üzere 6 yıllığına 320.000 akçe kaşılığında iltizama verilmiştir[920]. Ancak bu gelirin ne kadarının bozahane ve ne kadarının han-ı cedid mukataasına ait olduğu belirtilmemiştir.

Şarabın aksine hem Müslüman ve hem de Hıristiyan tebaa arasında tüketilen boza, Anadolu'nun hemen her yerinde beğeniyle içilen bir içki türü olmuştur. Ancak genellikle meyhanelerle aynı mahalde faaliyet gösteren bozahanelerin bazen sarhoşluk veren içki sattıkları gerekçesiyle kapatıldıklarını görüyoruz. Nitekim, Ankara mukataaları müfettişi ve Ankara kadısına gönderilen 17 Temmuz 1588 tarihli hükümle,

---

910 BA, *TD. 90,* (I. Selim), s. 7.
911 BA, *TD. 63,* (924/1518), s.156; *TD. 415,* (948/1541), s. 122; *TD. 40,* c.II, (Tarihsiz), s. 904.
912 F. Emecen, *Manisa Kazası,* s. 68, (1531'de 3.000; 1575'de 3.000).
913 *998 Numaralı Muhasebe Defteri, (937/1530),* c. I, s. 7.
914 BA, *TD. 455,* (Kanuni), s. 659.
915 M. Öz, *Canik Sancağı,* s. 108, (1485 yılında 1.400 akçe iken, 1520 yılında şemhane geliri ile birlikte 4.000 akçe olarak kaydedilmiştir).
916 *166 Numaralı Muhasebe Defteri, (937/1530),* s. 9.
917 BA, *TD. 613,* (992/1584), s. 6; M. T. Gökbilgin, "Trabzon", s. 307, (Yazar şehirdeki bozahane mukataasının gelirinin 5.000 akçe olduğunu ve bu rakamın yüzyıl boyunca hemen hemen hiç değişmediğini ifade etmiştir.)
918 O. Kılıç, *Van,* s. 263, (1597'den 1606 yılına kadar gelirde bir değişiklik olmamıştır).
919 *Kuyûd-ı Kadime 26, (* 984/1576), s. 20.
920 BA, *MAD. 4944,* s. 3-4.

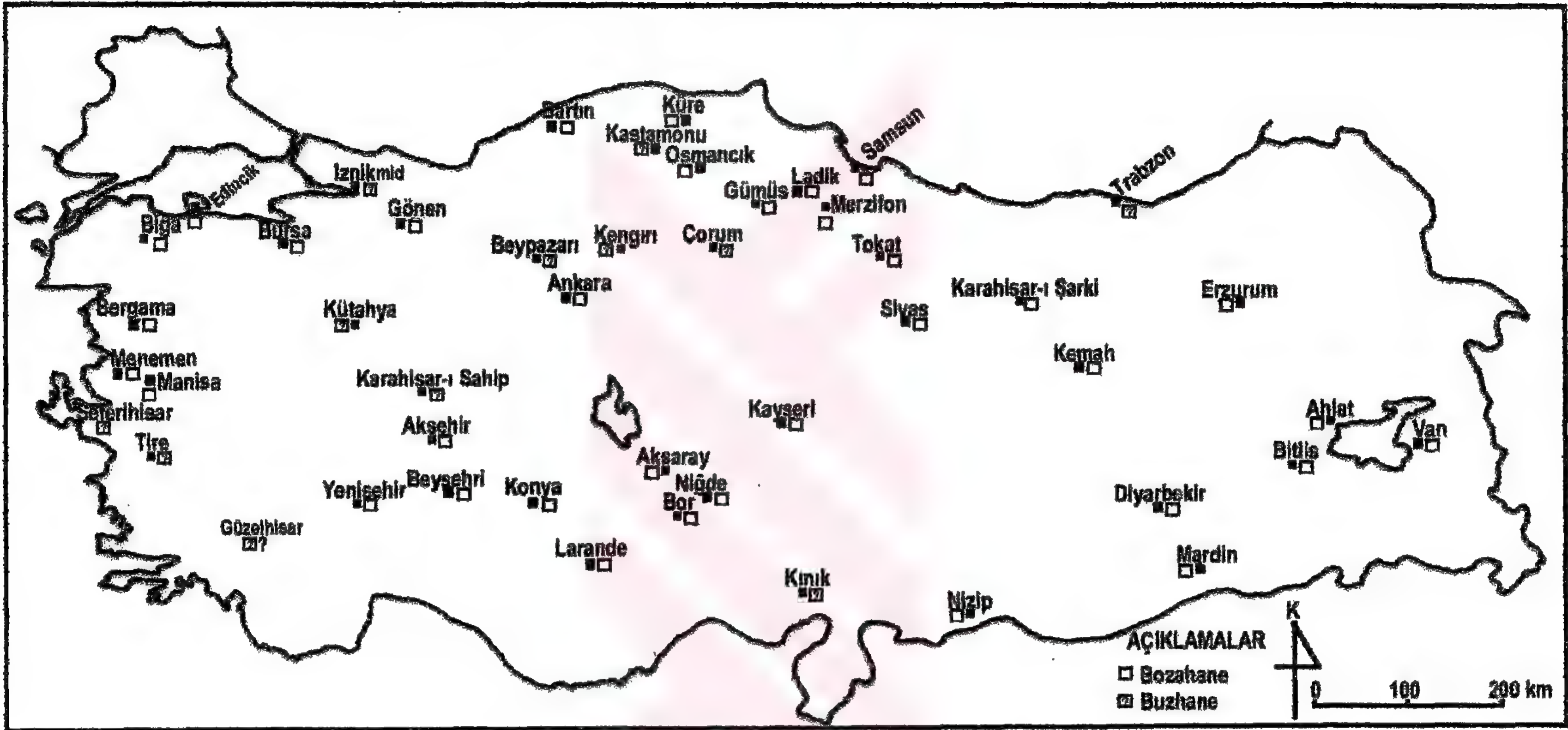
huzursuzluğa ve ahlaksızlığa yol açan meyhanenin yanısıra, aynı iltizam dahilinde olan ve sarhoşluk verici içki sattığı tespit edilen bozahanenin de kapatılması istenmiştir[921]. Bozahanelerin kapatılmasına gerekçe teşkil eden sarhoşluk verici içkiden kasıt bazen şarap olabilmekle beraber, çoğunlukla kastedilen, fazla ekşitilerek içindeki alkol miktarı arttırılan bozadır. Ankara beyine ve kadısına gönderilen 3 Haziran 1580 tarihli hüküm konuya açıklık getirici mahiyettedir. Hükümde, Ankara'da bazı kimselerin ekşi boza işledikleri ve içenlerin sarhoş olarak kavga çıkardıkları belirtilerek, ekşi boza işlenmesinin men edilmesi istenmiştir[922]. Amasya kadısına gönderilen 1 Aralık 1560 tarihli bir diğer hükümde ise, Çorum bozahanesinin şarap satıldığı gerekçesiyle kapatıldığı belirtilmektedir[923].

Bozahane gelirlerini tespit ederken karşılaştığımız bir belirsizlikten burada bahsetmek yerinde olacaktır. Bozahane kelimesi tahrir kayıtlarında بوزه خانه şeklinde yazılırken, buzhane şeklinde okunan bir diğer kelime بوزخانه şeklinde yazılmaktadır. Bir tek harfle birbirinden ayrılan bu iki kelimenin hiçbir kayıtta birlikte yer almayışı, iki kelimenin aynı anlamı ifade ettiği düşüncesini akla getirmektedir ki, bu da bozahanedir. Nitekim yukarıda zikrettiğimiz Çorum bozahanesine ilişkin hükümde yazım buzhane tabir ettiğimiz şekilde yazılmıştır. Ancak yanılıyor olabilme ihtimalimize karşın buzhane şeklinde yazılan gelirlerin yer aldığı şehirleri ayrıca ele almamız yararlı olacaktır.

Yüzyıl içinde, Kınık'ta 12.500; Trabzon'da 5.000 ve Tire'de 2087 akçelik buzhane geliri yer almaktadır. Ayrıca, Aydın'a tabi Güzelhisar, Birecik'e tabi Nizib, Bursa'ya tabi Beypazarı, Seferihisar, İznikmid, Karahisar-ı Sahib, Kastamonu, Çankırı ve Kütahya'da buzhanelerin bulunduğunu tespit edebiliyoruz[924]. Ancak diğer vergi kalemleri ile birlikte verildiğinden dolayı meblağları hakkında bir şey söyleyemiyoruz.

---

[921] *Ankaranın İki Numaralı Şer'iye Sicili,* s.60,
[922] BA. *MD.43* h. 293 s.162 .
[923] *3 Numaralı Mühimme Defteri,* h. 1662, s. 720, (Çorum bozahane mukataasının müslümanlar ve zımmiler elinde yer değiştirdiği, şu anda zımmi uhdesinde olduğu ve Şirretle meşhur Hacı Nasrullah, Mahmud ve Musa Fakih isimli kişilerin bozahaneyi şarap satıldığı gerekçesiyle kapattırarak, bozahaneyi işleten kişiyi şehri terk etmeye zorladıkları hükümde ifade edilmektedir.).
[924] BA, *TD. 49,* (918/1512), s. 15; *TD. 87,* (Kanuni), s. 104; *TD. 111,* (928/1522), s. 113, 255; *TD. 147* (935/1528-29), s. 25, 269; *TD. 516,* (980/1572-73), s. 4, 6; *TD. 601,* (990/1582), s. 10; *387 Numaralı Muhasebe Defteri,* c. II, s. 717; *438 Numaralı Muhasebe Defteri,* c. II, 704, 759; *Kuyûd-ı Kadime 47,* (978/1570-71), s. 13.

Harita 12: XVI. Yüzyılda Anadolu'da Bozahaneler

ALTINCI BÖLÜM

ÇİNİ VE SERAMİK SANAYİİ

1. TARİHİ GELİŞİM SÜRECİ İÇİNDE ÇİNİ VE SERAMİK

Çini genel bir terim olmakla birlikte, yapılan inceleme ve araştırmalarda duvar kaplamalarında kullanılan levhalara *çini,* günlük kullanıma yönelik imal edilen kapkacak ve benzeri mamullere *seramik* denilmesi bir gelenek olmuştur[925].

Kelimenin aslı Osmanlıca *çini* (Çin'e ait, Çin işi) olup porselen sanatının dünyaya tanıtan Çinlilere izafetle Çin isminden türetilmiştir. Çeşitli biçimlerdeki levhaların renklendirilip sırlanarak fırınlanması sonucu, eriyen sırrın çini hamurundan yapılmış levha üzerinde meydan getirdiği koruyucu saydam tabaka çini sanatının esası olmuş ve kullanıldığı mimari süslemeye solmayan bir renklilik kazandırmıştır. Çeşitli devirlere ve bölgelere göre teknik değişiklikler göstererek zenginleşen çininin ilk örnekleri, tuğla üzerine renkli sırrın kullanılması ile eski Mısır ve Mezopotamya'da oluşturulmuştur[926]. İslam çiniciliğinin kaynağını ise benzer coğrafi olanda Suriye, Mısır, Irak ve İran gibi Araplar tarafından ilk fethedilmiş memleketlerde aramak gerekir. Özellikle İran'da gelişen Sasani çiniciliği esas itibariyle Müslüman çiniciliğine ilham kaynağı olmuş ve Abbasi halifeleri döneminde İran ve Irak'ta büyük gelişme gösteren çiniciliğin istikametini belirlemiştir[927].

Seramik olarak isimlendirebileceğimiz sırlı çanak ve çömleklerin ilk örneklerine ise IX. Yüzyılda Samarra şehrinde rastlanmaktadır. Sasani maden işçiliğinin vücuda getirdiği altın ve gümüşten mamul kıymetli kaplar, bu şehirde topraktan imal edilmek suretiyle taklit edilmiştir. Altın ve gümüşten yapılmış ibrik ve vazoların Müslümanlarca kullanımının o dönemde yasaklanmış olması, toprak işçiliğini teşvik etmekle kalmamış seramik sanatının doğuşuna da zemin hazırlamıştır. Şöyle ki, topraktan imal edilen kapların yüzeyleri öncelikle içeriğinde kalay bulunan sırla kaplanarak beyaz parlak bir zemin oluşturulmuş ve bu zeminin üzerine madeni oksitlerle elde edilen kırmızı, sarı,

---

925 Ara Altun, "XVI. Yüzyılda Osmanlı Çini ve Seramikleri", *Osmanlı İmparatorluğu'nun Doruğu 16. Yüzyıl Teknolojisi,* İstanbul 1999, s. 155.
926 Şerare Yetkin, "Çini", *DİA,* c. VIII, İstanbul 1993, s. 329.
927 J.H. Schmid, "Çini", *İA,* c. III, Eskişehir 1997, s. 426.

mavi ve yeşil renklerle çeşitli nakışlar işlenmiştir[928]. Samarra'nın bir Türk şehri oluşu Türklerin, İslam çini ve seramik sanatı içindeki yerini göstermektedir. Kaldı ki, sırlı levhaların İslamiyetten önce Uygurlar tarafından kullanılmış olması, bu tekniğin Türk sanatındaki köklü geçmişini göstermesi açısından yeterlidir. Abbasiler dönemine ait Samarra çini ve seramikleri bu alanda Türk-İslam sanatının temelini teşkil etmekle birlikte Karahanlılar, Gazneliler, Harzemşahlar ve Büyük Selçuklular döneminde de gelişimin devam ettiğini görmekteyiz[929]. Türklerde iç ve dış mimari süslemenin en renkli kolu olan çini sanatı, asıl büyük ve sürekli gelişimini Anadolu'da göstermiştir ki bunu ayrıntılı olarak ele alıp inceleyeceğiz.

2. SELÇUKLU BEYLİKLER VE ERKEN DÖNEM OSMANLI DEVLETİ'NDE ÇİNİ VE SERAMİK

Anadolu Selçuklu Devleti o dönemde bir sanat politikası geliştirmekten çok askeri egemenliğini yaymakla uğraşmasına karşın, Selçuklu sultanları iktidarlarını pekiştirmek amacıyla önemli yapım işlerine giriştiler ve bu yapılarını çinilerle kapladılar. Selçuklu sanatının en belirgin öğelerinden olan bu çiniler özellikle camileri, türbeleri, sarayları ve medreseleri süslüyordu[930]. Selçuklu devri kültür ve sanatının merkezi Konya olmuştur. Beylikler devrinde de bu merkezin etkisi görülmekle birlikte Osmanlı Devleti'nin kuruluşu siyasi ve kültürel merkezin Konya'dan Bursa'ya geçmesini sağlamıştır. Böylece Konya çini merkezi olarak da değerini kaybetmiş ve yeni çini merkezi Bursa yakınlarındaki İznik olmuştur[931].

Selçuklu döneminde çiniler, üzerine çok çeşitli dekorlar yapılabilen killi hamurdan üretiliyordu. En çok uygulanan teknik, turkuaz, mavi, siyah, mor, yeşil, sarı ya da beyaz sırlarla kaplanmış, kare, dikdörtgen, altıgen yada üçgen biçiminde tek renkli sırlı tuğla yapımıydı. Daha sonra bu çiniler yaldızlanabiliyordu[932]. Fakat kısa sürede *levha çini* ve levhalardan istenen örneğe göre kesilmiş parçaların alçı zemin üzerinde bir araya getirilmesiyle oluşturulan yüksek seviyeli kesme mozaik çini

---

[928] J.H. Schmid, "Çini", s. 427.
[929] Şerare Yetkin, "Çini", s. 329.
[930] *Osmanlı Seramiklerinin Görkemi XVI-XIX. Yüzyıl,* (Suna-İnan Kıraç ve Sadberk Hanım Müzesi Koleksiyonlarından, Paris 2000, s. 23.
[931] Şerare Yetkin, *Anadolu'da Türk Çini Sanatının Gelişmesi,* İstanbul 1986, s. 201.
[932] *Osmanlı Seramiklerinin Görkemi,* s. 23.

tekniklerine geçildiğini görmekteyiz[933]. Kubbe minare ve benzeri eğimli yüzeylerde rahatlıkla tatbik edilebilen bu teknikte, her biri farklı renkte (firuze, mor, yeşil, lacivert) sırlanmış çini levhalar önceden belirlenmiş bir motife göre kesiliyor ve desen oluşturulacak biçimde harçla birleştiriliyorlardı[934]. Mozaik tekniğinde bazen sırlı çinilerle beraber kırmızı renkte sırsız tuğlalarda kullanılabilmekteydi. Nitekim, Çay Medresesi'nde böyle bir mozaik çini ve kırmızı tuğla süsleme yer almaktadır[935].

Anadolu Selçuklu sanatında yalnızca Alaeddin Köşkü denilen sarayda *minai* tekniğinde çiniler kullanılmıştır. Bu çinilerin hamuru sarımtırak renktedir ve içinde bağlayıcı olarak alkali kireç kullanılmıştır. Bu teknikte çok iyi yoğrulan hamur, kare, yıldız, haç ve baklava biçiminde levhalar haline getirildikten sonra astarlanmadan yüksek ısıya dayanıklı yeşil, koyu mavi, mor, firuze renklerle boyanarak sırlanıp pişirilir. Daha sonra siyah kiremit kırmızısı, beyaz ve altın yaldız ile sır üstüne yeniden boyanarak daha hafif bir ısıda tekrar fırınlanırdı. Yedi renk kullanıldığı için "heft renk" de denilen ve uygulanması çok zor olan bu teknikle ortaya çok kaliteli ürünler çıkıyordu. Bu çini levhalarda, Selçuklu dönemi saray hayatını yansıtan taht ve av sahnelerinin yanında, çeşitli hayvan tasvirleriyle stilize bitki motifleri de görülmektedir. Sultan I. Alaeddin Keykubad tarafından inşa edilen Kayseri Keykubadiye Sarayı'nda (1224-1226) kare sekiz köşeli yıldız ve haçvari çini levhalar, sır altına boyama ve sır üstüne madeni parıltı veren perdah tekniğiyle yapılmıştır. Bu teknikte desen mat beyaz, mor veya firuze sırrın üstüne gümüş yahut bakır oksitli bir karışımla işleniyor ve çini alçak bir ısıda yeniden fırınlanıyor, böylece oksitlerdeki maden karışımı ince bir tabaka halinde bütün çini yüzeyindeki süslemeyi kaplıyordu.[936].

Seramik yapımına gelince, Anadolu, Kıbrıs ve Suriye'de var olan Bizans çömlekçiliği Anadolu Selçukluları döneminde de varlığını sürdürmüştür. Bu dönemde *sgraffito* adı verilen, killi seramikler bulunuyordu. Bunlarda desen, beyaz astar üzerine kazınıyor, böylece alttan kırmızımsı killi hamurun görünmesine olanak veriyordu. Mermerimsi dekorlu (slip) seramiklerde ise bu etki astarın akıtılması ile elde ediliyordu[937].

Beylikler döneminde çini kullanımında pek başarılı olunamamasına karşın yine de bazı örneklerde Selçuklu geleneğinin sürüldüğü görülür. Özellikle Beyşehir'deki

---

[933] Şerare Yetkin, "Çini", s. 329.
[934] *Osmanlı Seramiklerinin Görkemi XVI-XIX. Yüzyıl*, s. 23-24.
[935] Oktay Aslanapa, *Anadolu'da Türk Çini ve Seramik Sanatı*, s. 1.
[936] Şerare Yetkin, "Çini", s. 330-31.
[937] *Osmanlı Seramiklerinin Görkemi XVI-XIX. Yüzyıl*, s. 24.

Eşrefoğlu Camii (1299) ve bitişiğindeki türbe (1301) bu dönemin en görkemli çini süslemelerinin uygulandığı yapılar olarak zikredilebilir[938].

Mozaik çini sanatının mimari ile organik bir bütünlük sağlayan teknik ve dekoratif üstünlüğü, erken Osmanlı çini sanatında da devam etmiştir. Geometrik şekiller, yazı dekoru rumiler ve hatayiler Selçuklu devri çinilerinin dekorunu devam ettirmekle beraber natüralist yaklaşım, bitkisel motifler ve çiçeklerle fazlasıyla ön plana çıkmış, Selçuklu motifleri de yepyeni bir zevk ve anlayışla ele alınmıştır[939]. Erken devir Osmanlı çini sanatından mozaik tekniğinin başarılı örnekleri Bursa Yeşil Camii ve Yeşil Türbe'de bulunmaktadır. 1421/24 tarihlerinde yapılmış olan bu külliyenin çini süslemeleri gerek mozaik çinileri gerekse renkli sır tekniğindeki çinileriyle o zamana kadar Türk çini sanatında görülmeyen teknik bir mükemmeliyete ulaşmıştır[940].

Selçuklu devri çinilerinin sarımtırak kül rengi çini hamuruna karşılık ilk Osmanlı devri çinilerinin hamuru kırmızı renktedir. İçinde iri beyaz kuvarts taneleri taşımaktadır. Kaba görünüşünden dolayı çok defa yanıltıcı olmuş ve adi kil olduğu zannını vermiştir. Halbuki bu hamur Türk çini sanatına asıl karakterini veren ve Selçuklularda kullanılan silisli hamurdur. Silis nispeti çok yüksek olup, %95'i bulmaktadır. İçindeki serbest kuvarts miktarı da % 65 kadardır. Bu kuvarts tanelerinin çeşitli ebatta olmaları sayesinde çinilerde büyük bir genleşme kapasitesi sağlanmış; kalın ve büyük ebatta levhalar ve stalaktif şekilleri yapmak mümkün olmuştur. Hamurun içinde bağlayıcı madde olarak Selçuklu çinilerinde ki gibi kireçli kalker sırça kullanılmıştır. Hamurun içinde kurşun yoktur. Buna mukabil Selçuklu çinilerinden farklı olarak kullanılan sırlarda kurşun vardır. Hamurla sır arasında Selçuklularda olduğu gibi bir astar yoktur[941].

Selçuklu ve Osmanlı çinilerinde kullanılan hamurun (silika) hazırlanışında kullanılan maddelerin oranları ve hazırlanış yöntemine ilişkin ayrıntılı bilgilere ulaşmak maalesef mümkün olmamaktadır. Uygulanan yöntemlerin usta, kalfa, çırak üçgeni içinde öğretilmiş olması ve mesleğe ait tüm bilgilerin sır olarak saklanması bunun temel sebebi olarak gösterilebilir[942]. Ancak Ortaçağda önemli çini üretim merkezlerinden biri olan Kaşan şehrinin tanınmış çinici ailesinden olan Ebu'l-Kasım Abdullah Kâşâni

---

938 Ş. Yetkin, "Çini", s. 331.
939 O. Aslanapa, *Çini ve Seramik Sanatı*, s. 6.
940 Şerare Yetkin, *Anadolu'da Türk Çini Sanatı'nın Gelişmesi*, İstanbul 1986, s. 202.
941 Ş. Yetkin, *Anadolu'da Türk Çini Sanatı'nın Gelişmesi* s. 202.
942 Faruk Şahin, "Kütahya Seramik Teknolojisi ve Çini Fırınları Hakkında Görüşler", *Sanat Tarihi Yıllığı XI*, İstanbul 1982, s. 134-35.

(700/1301) nin klasik hamur tarifi10 ölçü silika, 1 ölçü çam frit ve bir ölçü ince beyaz kilden oluşmaktaydı. Cam friti elde etmek için ise, eşit oranda öğütülmüş kuars taşı ve kalsine soda bitkisi, özel fırınlarda saydam cam haline gelinceye kadar 6-8 saat bekletilip, sonrasında kepçeyle su dolu havuzlara boşaltılarak fritin tanelere ayrılması sağlanmaktaydı[943]. Ebu'l-Kasım Abdullah Kâşâni çinicilikte kullanılacak boyanın elde edilişine yönelik olarak ta şu bilgileri vermektedir: Kaliteli beyaz kurşun rengini elde etmek için öncelikle 1 ölçek kurşun fırına konulmakta ve bir müddet bekletildikten sonra üzerine 3 ölçek çelik ilave edilmekteydi. Kızgın ateşte iyice kızartılan karışımın üzerine son olarak toprak örtülüp ateş söndürüldüğünde kurşun oksit denilen madde elde edilmiş olurdu. Sır ve yazılar içinse *sa-eşkene* denilen bir madde kullanılırdı. Çok kuvvetli bir macun olan sa-eşkene her yerde bulunabilmesine karşın makbul olan beyaz rengi yalnızca İsfahan civarındaki Nâyin dağlarından elde edilmekteydi. Bu macunun şeffaf olanı beyaz veya yeşil renkli süslemeler için kullanılırdı; Beyaz süslemede siyahi sarı, laciverdi süleymani, yeşil de ise öğütülmüş elenmiş tubal ile karışık yakıcı bakır belirleyici olurdu[944].

Kâşâni'nin vermiş olduğu bilgiler bununla sınırlı olmayıp konuyla ilgili yapılan pek çok çalışmada yer almış olmasına karşın, verilen bilgilerin bölgesel özellik arz etmesi ve Anadolu çiniciliğiyle doğrudan ilişkili olmaması sebebiyle bu kadarıyla yetiniyoruz.

3. XVI. YÜZYILDA ANADOLU'DA ÇİNİ VE SERAMİK

3.1. Kullanılan Teknikler, Renk ve Desen Özellikleri

Osmanlı hakimiyeti ile birlikte Anadolu çini ve seramik sanatının iki önemli merkezi haline gelen İznik ve Kütahya bu özelliklerini XVI. yüzyıl boyunca kesintisiz devam ettirmişlerdir. Kullanılan hammadde ve önceki dönemlerden devralınan çini işleme tekniklerinde bazı küçük farklılıklar olmasına karşın, temelde bu iki merkezin

---

943 Julian Raby, "İznik Çinisinin Yapılışı", *İznik Seramikleri*, İstanbul 1989, s. 49,50, (Ebu'l-Kâsım Abdullah Kâşâni'nin *Arâyisu'l-Cevâhir ve Nefâyisu'l-Atâyib* isimli eserine atıfla)

944 Abdulhalik Bakır, *Ortaçağ İslam Dünyasında Taş ve Toprak Ma'mulleri Sanayi*, Ankara 2001,s .193-195, (Eserde ağırlıklı olarak Kâşâni'den istifade edilerek boya imalatına ilişkin verilen bilgiler geniş yer tutmaktadır).

benzer aşamalardan geçerek XVI. yüzyılda olgunluk dönemlerini yaşadıkları söylenebilir. İznik ve Kütahya çini ve seramiklerinde göze çarpan bariz farklılıkları ileride detaylı olarak ele alıp inceleyeceğiz. Ancak şimdi XVI. yüzyıl Anadolu çini ve seramiklerinin işlenişi, kullanılan renk ve desen özellikleri üzerinde duralım:

XV. yüzyılın sonlarında ve XVI. yüzyılın başlarında çini ve seramiklerde uygulanan teknik, *renkli sır tekniği*dir. Renkli sırla işlenen çinilerde desen hamura kalıplarla basılarak veya kazılarak işlenir. Bu nedenle istenildiğinde kabartmalı veya delikli desenlerde elde edilebilir. Çini fırınlandıktan sonra, üzerine astar çekilmeden, mavi, firuze, lacivert, siyah, beyaz, sarı, mor, eflatun, fıstık yeşili sırlarla desen boyanır. Motiflerin birbirine karışmaması için aralarına balmumu veya nebati yağ, mangan karışımı sürülür. Fırınlamada balmumunun erimesi ile motiflerin arasındaki sınırlar kırmızı çizgi şeklinde belirir. Nebati yağ karışımında ise sınırlar siyaha döner. Bu teknikte de renkli sırla boyanan satıhların arasında yer yer, çini mozaik süslemede olduğu gibi mat kırmızı, macun gibi satıhlar görülür. Bunlar fırınlamadan sonra uygulanarak çininin renk programını zenginleştirir. Bazı örneklerde altın yaldızla boyamada kullanılır[945].

Osmanlı mimarisinde, duvar kaplamalarında kullanılan sırlı malzemenin şekil itibariyle daha çok altıgen levhalar olduğunu söyleyebiliriz. XVI. yüzyılın ilk yarısında levhaların yine altıgen olmalarına karşın tekniğin değişmeye başladığı ve sır altı tekniğinin uygulandığı gözlenir[946]. Bu teknikte çini levhalara önce bir astar çekilir, sonra istenen örnek dış çizgileri ile çizilir ve içleri arzulanan renklerle doldurulur. Hazırlanan çini levhalar, sır içine daldırılıp kurutulduktan sonra fırına verilir. Fırında ince bir cam tabakası halini alan saydam sırın altında bütün renkler parlak bir biçimde ortaya çıkar[947]. Beyaz zemin ve mavi dekorun hakim olduğu bu çinilerin Şam'daki abidelerde kullanılmış olması Şam işi veya Şam grubu çiniler olarak anılmalarına sebep olmuştur. Gerçekte ise bunlar Kütahyalı Abraham grubu mavi beyaz seramiklere bağlanmaktadır[948].

İstanbul'da Şehzade Türbesi (1548) içinde belki de son örnekleri görülen renkli sır tekniği çinilerden sonra, Süleymaniye Camiinin (1550-57) mihrap bordürlerinde ilk defa karşılaşılan kırmızı gündeme gelmektedir. Hürrem Sultan türbesinde daha da

---

945 Gönül Öney, "Erken Osmanlı Mimarisinde Çini (XV-XVI. Yüzyıl Başı İznik-Bursa-Edirne)", *Osmanlı-Kültür ve Sanat*, c. 11, Ankara 1999, s. 208.
946 Ara Altun, "XVI. Yüzyılda Osmanlı Çini ve Seramikleri", s. 155.
947 Şerare Yetkin, "Çini", s. 332.
948 O. Aslanapa, *Çini ve Seramik Sanatı*, s. 20.

zenginleşen desen ve renk coşkusu ile artık yepyeni bir üslup söz konusu olmaktadır. Süleymaniye mihrap bordürlerinde ki Çin bulutları arasında yer alan kabarık kırmızı, XVI. yüzyıl ikinci yarısının Osmanlı çiniciliğinde adeta bir sembol olmuştur[949]. Bu çinilerin geniş ölçüde İznik'te ve kısmen de Kütahya'da yapıldığı kesin gibidir[950]. Ancak, bundan sonra, bütün büyük programlı yapılarda ve saraylarda çok miktarda kullanım alanı bulan duvar çinilerinin büyük bölümü Saray Nakkaşhanesi'nde hazırlanan desenler esas alınarak sipariş edilmiş olmalıdır. Dönemin bütün desen özelliklerinde canlı natüralist desenler ve kabarık kırmızı rengin belirleyici karakter olduğunu görüyoruz. Bu kendinden kabarık kırmızının en geniş kullanım alanı bulduğu yerlerden birisi de 1572 tarihli Kadırga Solollu Mehmet Paşa Camii'nin çinileridir. Süleymaniye'den başlayan camilerdeki çini kaplamaları, Edirne Selimiye'nin (Resim 8) Sultan Mahfiline kadar uzanır. İstanbul'da Rüstem Paşa Camii (1561), Kanuni Türbesi (1566), Piyale Paşa Camii (1574), Üsküdar Eski Valide Camii (1583), Topkapı Surlarında Takkeci İbrahim Ağa (1592) ile en güzel örneklerini sergilemiştir[951]. XVI. Asır ortalarında çiniler üzerinde birdenbire ortaya çıkan çok renkli natüralist çiçekler ve yaprak motiflerinin nereden geldiği kesin olarak bilinmemesine karşın, bunların kumaş motiflerinden çiniye geçmiş olmaları kuvvetle muhtemeldir[952].

1640 tarihli Sünnet Odası'nın cephesini çeşitli dönemlere ait çinilerin süslediği görülür. Bunların artık kaliteli çinilerin yapılamadığı bu dönemde, ya saray depolardan çıkarıldıkları veya başka yerlerden sökülerek getirildikleri anlaşılmaktadır. 1.20 X 0.34 metre boyutlarında ki yekpare çini panolarda, beyaz bir zemin üzerinde firuze ve mavinin tonlarıyla kıvrık iri yaprak ve şakayıklı bir dal üzerinde çeşitli duruşta kuş figürleri, alt kısımda ise Uzakdoğu kökenli iki efsanevi geyik figürü bulunmaktadır. XVI. yüzyıl saray nakkaşlarının desenlerine göre biçimlendiği belli olan bu panolara benzer daha küçük boyuttaki bir panoda ise bir vazodan çıkan kıvrık yapraklı ve çiçekli bir desen üzerinde kuş figürleri bulunmaktadır. İlginç olan, bu panoların benzerinin 1639 tarihli Bağdat Köşkü içinde de yer almasıdır. Ancak burada kompozisyon yekpare bir pano halinde olmayıp yedi ayrı levhanın birleştirilmesiyle meydana getirilmiştir. Bu

---

949 Ara Altun, "XVI. Yüzyılda Osmanlı Çini ve Seramikleri", s. 157.
950 O. Aslanapa, *Çini ve Seramik Sanatı*, s. 20.
951 Ara Altun, "Osmanlı Çiniciliğinde İznik", *Osmanlı-Kültür ve Sanat*, c. 11, Ankara 1999, s. 216.
952 Oktay Aslanapa, *Osmanlı Devri'nde Kütahya Çinileri*, İstanbul 1949, s. 22.

çiniler biraz kabalaşmış üsluplarına ve teknik aksaklıklarına rağmen, Sünnet Odası'ndaki (Resim 9) orijinallerine bakılarak yapılmış oldukça başarılı kopyalardır[953].

Resim 8: Edirne Selimiye Camii Çinileri

Kaynak: Oktay Aslanapa, *Türk Sanatı*, İstanbul 1997, s. 326.

[953] Şerare Yetkin, "Çini", s. 332.

Resim 9: Topkapı Sarayı Sünnet Odası Çinileri

Kaynak: Oktay Aslanapa, *Türk Sanatı*, İstanbul 1997, s. 327.

XVI. yüzyıl seramiklerinin de Türk çini sanatı içinde ayrıcalıklı bir yeri vardır. Çinilerde olduğu gibi, Selçuklu seramik sanatının temellerine dayanan erken Osmanlı örnekleri kırmızı hamurlu ve beyaz astarlı olmakla birlikte, daha XV. yüzyıldan başlayarak beyaz hamurlu bir esasa dayanmaktadır. Ortaçağın çizikleme (sgrofitto) dekorlu seramikleri yanında, beyaz astar üzerine kobalt mavisi ile serbest fırça dekorlu ve sıraltı tekniğindeki seramiklere geçişte, Selçuklu döneminin astar boyama (slip) tekniğindeki canlı kapkacağının da etkisi vardır. Nitekim erken Osmanlı dönemi seramiklerinde bu teknik, yeşil, sarı, kahverengi, firuze renkli sır altında çok etkileyici örnekler vermiştir[954].

XVI. Yüzyılın Osmanlı Seramiği, beyaz sert hamurlu, parlak saydam sırlı seramiktir. Bu tarz seramiğin kullanımı dekorlara da değişiklik getirmiştir. Gövde ile dekorların arasını kaplayan sır arasında müthiş bir denge vardır ve bu genleşme katsayısının uyumundan meydana gelen denge, çatlaksız, parlak, pürüzsüz bir yüzeyin oluşmasını ve bu durumun kullanıma bağlı olmaksızın devamını sağlamıştır[955].

---

[954] Ara Altun, "XVI. Yüzyılda Osmanlı Çini ve Seramikleri", s. 158.
[955] Ara Altun, "XVI. Yüzyılda Osmanlı Çini ve Seramikleri", s. 158-59.

3.2. Çini ve Seramik Fiyatları

XVI. yüzyıl seramik fiyatlarına ilişkin bazı verilere ulaşmak mümkünse de inşaat sektöründe kullanılan çini fiyatlarına ilişkin bilgilerimiz yok denilecek kadar azdır. Ancak Süleymaniye Külliyesi (1550-57) ve Sultan Ahmet Camii (1609-17) inşaatı için satın alınan çinilerin fiyatlarından yola çıkarak bir şeyler söylemek mümkün olmaktadır. Süleymaniye Camiine sarf edilen 4083 adet İznik çinisi mukabilinde 64.400 akçe (adedi 15.7 akçe) ve İmal edildiği yer belirtilmemekle birlikte Sultan Ahmet Camiine sarf edilen 20.143 adet çini içinde 350.950 (adedi 17.5 akçe) akçe ödenmiştir[956]. Aradaki zaman dilimi bir hayli fazla olduğundan rakamları kıyaslamamız mümkün olmamaktadır.

1009/1600 tarihli narh defterine göre, İstanbul'da günlük ihtiyacı karşılamaya yönelik satılan seramiklerin çeşitlerini ve fiyatlarını tespit etmemiz mümkün olmaktadır. Ancak bu seramiklerin nerede üretildikleri noktasında tam bir netlik olmadığından bilgileri tablo haline getirerek aynen sunuyoruz.

TABLO 24: XVI. Yüzyılın Sonlarında Seramik Fiyatları[957]

Seramik Çeşitleri	Fiyatlar	
	1589-99	1600
Büyük İznik badyası (kapaklı ve tepsisili)	-	65
Yaldızlı hoşab kâsesi (kapaklı ve tepsili)	-	40
Büyük yoğurt kâsesi mavi	28	20
Büyük yoğurt kâsesi yeşil	35	20
Büyük cam taşı şeklinde olan kâse	70	20
Orta, kapaklı, yeşil ve mavi altınlı kâse	80	37
Büyük safa, yaldızlı	80	32
Büyük safa, mavi ve yeşil	45	22
Orta safa	40	20

956 Ömer L. Barkan, *Süleymaniye Cami ve İmareti İnşaatı*, s. 297, 301.
957 M. Kütükoğlu, "1009/1600 Tarihli Narh Defteri", s. 63-64.

Yek-merdi kâse, altınlı	80	36
Kahve fincanı, altınlı	14	5
Kahve fincanı, sade	-	2
Çini kavanoz (6 vukıyye)	50	20
Salata ve helva tabakları, İznik	14	10
Salata ve helva tabakları, Kütahya	7-8	16
Çini leğen ve ibrik	-	100
Çini kavanoz (4 vukıyye)	16-20	10
Marteban (12 vukıyye)	180	60
Büyük çini sahan	-	30
Küçük çini sahan	-	20
İznik divatı	-	2-3

Tablodaki bilgileri edindiğimiz narh defterinde de belirtildiği gibi, seramik çeşitleri öylesine çoktur ki bunları herhangi bir tasnife tabi tutmak mümkün değildir. Bu sebeple ancak günlük kullanımda geniş yer bulan çeşitlerin fiyat değerlendirmesi yapılabilmiştir.

İznik ve Kütahya'da üretilen seramiklere ilişkin fiyatlara ayrı ayrı ulaşmamız mümkün olmadığından teknoloji ve kalite farkını değerlendirmemiz mümkün olamamaktadır. Ancak şunu belirtmek gerekir ki, çinicilik sektöründe yaşanan tüm gelişmelere rağmen, Anadolu çiniciliği hiçbir zaman Çin işi seramiklerle boy ölçüşebilecek düzeye gelememiştir. Nitekim Muhallefat defterlerinde yer alan kayıtlardan yola çıkarak hazırlanan bazı veriler bu kanaati destekler mahiyettedir: 1546 yılında İznik tabağı 5 akçe iken, Çin tabağı 30 akçe; 1596 yılında İznik tabağı 10 akçe iken Çin tabağı 150 akçe; 1605 yılında İznik tabağı 10 akçe iken Çin tabağı 175 akçe ve 1623 yılına gelindiğinde ise İznik tabağı 60 akçe iken Çin tabağı 150 akçedir[958]. Bu rakamların yüzde yüz belirleyici olduğunu söylemek elbette ki yanıltıcı olacaktır. Ancak fiyatlar arasındaki farkın bir hayli yüksek oluşu; kullanılan teknoloji ve ürün kalitesi hakkında bir fikir verecek niteliktedir.

---

[958] Nurhan Atasoy, "Osmanlı Belgelerindeki İznik Seramikleri", *İznik Seramikleri*, İstanbul 1989, s. 27.

3.3. İmalatın Gerçekleştirildiği Şehirler

Anadolu'da faaliyet gösteren İznik ve Kütahya gibi önemli çini ve seramik üretim merkezlerine geçmeden önce Devletin başkenti olarak her türlü gelişmeye öncülük eden İstanbul'daki faaliyetlere değinmek yerinde olacaktır. XVI. yüzyılın hemen başlarında büyük olasılıkla Tekfur Sarayı'nda (Haliç sırtlarında) bir çini atölyesi (kâşihane) açıldı. Yalnızca sarayın ihtiyaçlarını karşılamaya yönelik faaliyet gösteren bu atölyede imal edilen çiniler özellikle 1510-1550 yılları arasında saraya ait binaların süslenmesinde kullanılmıştır[959]. Bu kâşihanede imal edilen sırlı ve renkli duvar çinileri Yavuz Sultan Selim tarafından Tebriz'den getirilen fayans işçilerinin eseri olsa gerektir. Çünkü 1514 tarihinde Safevilere karşı kazanılan Çaldıran zaferinden sonra İran'dan getirilen Tebrizli ustaların İznik veya başka bir yere gönderildiklerine dair kaynaklarda herhangi bir bilgi yer almamasına karşın, İstanbul'da yerleştirildiklerine dair önemli ipuçları mevcuttur; 1525 tarihinde düzenlenen saray *ehl-i hiref* listesinde Tebrizli Habib adlı bir kaşigerin (çini ustası) ismi zikredilmekteydi ki[960] bu kişi atölyenin başına geçirilmişti. 1527 yılında Tebrizli Habib'in yerini Üstad Ali'nin aldığını görüyoruz. Tebrizli ustalara ait ilk örnek 1522/23'de yapılmış olan Sultan Selim Camii ve türbesidir. Hatice Sultan Türbesi ve Çinili Köşk'te muhafaza edilen Haseki Hurrem Medresesi'ne ait duvar çinileri ise aynı türün diğer örnekleridir[961]. Ancak bu döneme ait asıl şaheserler daha öncede değindiğimiz Sünnet Odası'nın duvarlarını süsleyen duvar panolarıdır.1527-28 yıllarına ait olduğu tahmin edilen dört levha Türkiye'de şimdiye kadar yapılmış en olağan üstü çinilerdir ve 125 cm yüksekliğiyle dünyada üretilmiş en büyük çini levhalar arasındadır[962].

3.3.1. İznik

İznik'te çini üretimi başlamadan önce Osmanlı başkentlerindeki cami ve türbe gibi dini yapılarda kullanılan çiniler yabancı gezgin ustalar tarafından inşaat alanı yakınında kurulan atölyelerde imal ediliyordu. Bunlar ileri tekniklerin uygulandığı

---

[959] *Osmanlı Seramiklerinin Görkemi XVI-XIX. Yüzyıl*, s. 28.
[960] R. Anhegger, "Türk Çiniciliği", *İA*, Eskişehir 1997, s. 431.
[961] R. Anhegger, "Türk Çiniciliği", s. 431.
[962] *Osmanlı Seramiklerinin Görkemi XVI-XIX. Yüzyıl*, s. 28.

beyaz, sert hamurlu ve son derece zengin motiflerle bezeli ürünlerdi. Oysa bu sıralarda İznik'te geniş halk kitlelerinin günlük kullanımı için hala yumuşak, kırmızı hamurlu sırlı kaplar yapılmaktaydı. Beyaz astar üzerine birkaç renkle boyanan bu kaplar çok basit desenlere sahipti. Bu tür köylü işi çini kaplar İznik dışında, başta Kütahya olmak üzere Anadolu'nun başka yerlerinde de yapılmaktaydı. XV. yüzyıla gelindiğinde, Ortadoğu pazarını elinde tutan Çin porselenlerine özgü desenlerin İznik'te kullanılmaya başlandığını görüyoruz. Özellikle bu yüzyılın sonlarına doğru 400 haneden müteşekkil İznik şehri, beyaz üstüne mavi desenli çinileriyle yepyeni bir döneme adımını atmış oluyordu. İznik çinilerinde görülen bu üslup gelişmesi değişik yörelerden gelen ustaların şehre yerleşmeleri ve II. Mehmed'in Topkapı Sarayı'nda açtığı nakkaşhane ile kurulan ilişkilere bağlanabilir[963].

XVI. yüzyılda İznik'te seramik (Resim 10) ve çini hammaddesi genellikle fritli hamurdan imal edilmekteydi. Silika oranı fazla kil oranı az olan bu hamurun, çini ve seramiğe beyaz ve sert bir altyapı kazandırdığına şüphe yoktur. İznik çini ve seramiğine üstünlük sağlayan özellik bu alt yapı ile dekorun üzerini örten sırın uyumudur. Sır, genellikle kurşun alkali esaslıdır. Genleşme katsayılarında ki uyum çatlakları bulunmayan sert ve şeffaf sırın uzun yıllar dayanmasını sağlamıştır[964].

İznik çinicileri imalat için gerekli kuartzı çevredeki dere yataklarından rahatlıkla temin edilebilmelerine karşın, bir diğer önemli madde olan *bora* Kütahya'dan getirilmekteydi. Kütahya kadısına gönderilen 1608 tarihli hükümde, Kütahya'daki *fincancıların* İznik'teki *kâşicibaşıya* borayı (Karahisar'dan çıkarılan soda) narh fiyatı üzerinden göndermeleri emredilmişti ki[965], İznik çinicileri için son derece önemli olan boranın daha önceki senelerde de Kütahya'dan getirildiğini tahmin etmek hiç güç değildir. Esasen çini imalatı için gerekli olan hammaddenin temini noktasında Kütahya daha avantajlı konumda olmasına rağmen, İznik'in Osmanlı başkentlerine yakın olması; Gemlik ve Karamürsel üzerinden deniz yolu ile İstanbul'a ulaşılabilmesi, sürekli olarak Kütahya'nın ikinci planda kalmasına sebep olmuştur. Nitekim, XVI. yüzyılın ikinci yarısında İstanbul'da çini imalatı yapılıyor olmasına karşın, Sarayın İznik çinilerine olan talebi devam etmiştir. İznik kadısına gönderilen, 16 Mart 1576 tarihli hükümde, Bölük halkından Mehmed'in çini işiyle görevlendirildiği ve çinicilerin kendisine

---

963 Nurhan Atasoy, "Türkiye'de Günümüze Gelen İznik Çinileri", *İznik Seramikleri*, İstanbul 1989, s. 17.
964 Ara Altun, "XVI. Yüzyılda Osmanlı Çini ve Seramikleri", s. 161; Julian Raby, "İznik Çinisinin Yapılışı", s. 50, (İznik fritli kapları İran cam fritinden tamamen ayırmaktaydı. Cam frite göre kil oranı Kaşan hamurunda olduğundan daha azdı. Daha da önemlisi İznik fritinde kurşun vardı).
965 Şebnem Akalın, "Kütahya Çini ve Seramik Sanatının Kısa Tarihçesi", s. 13.

muhalefet etmeyip, belirtilen özeliklerdeki çinileri acilen hazırlamaları emredilmiştir[966]. 16 Nisan 1580 tarihli diğer benzer bir hükümde ise, Saray-ı Âmire'de yeni inşa olunacak konak için istenilen özelliklerde çinilerin acilen işlenip gönderilmesi istenmiş ve karşılığında 15.000 akçe ödeneceği belirtilmiştir[967].

Resim 10: İznik Atölyesinden Çıkma Uzun Boylu Çini Sürahi

Kaynak: Oktay Aslanapa, *Türk Sanatı,* s. 332.

İznik çini ve seramiklerinin büyük ün yapmasında, kullanılan malzeme ve işçiliğin yanı sıra, fırınlama işleminin de önemli yer tuttuğuna hiç şüphe yoktur. XVI. yüzyıl boyunca, İznik'te kullanılan fırınları *Dikdörtgen fırınlar* ve *Daire planlı fırınlar* olmak üzere iki temel grupta ele almak mümkündür. Dikdörtgen fırınların ilk pişirim veya kurutma için kullanıldığı, dairesel fırınların ise sırlı ve son pişirimde devreye

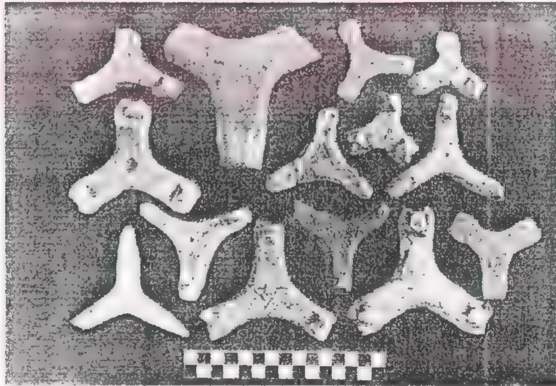
---

[966] BA, *MD. 27,* h. 615, s. 262.
[967] H. Turhan Dağlıoğlu, *On altıncı Asırda Bursa,* s. 127.

girdiği kanısı yaygındır. Her iki tip fırının da ateşhane kısmı toprağa gömülü olup, asıl pişirme hacmi veya odası ise toprak üstündedir. Pişirmenin gerçekleştirildiği modülün genelde 100 cm civarında olduğu buluntulardan anlaşılmaktadır. İznik çini ve seramiğinin pişirme ısısı genellikle 900 C civarında tahmin edilmektedir. MTA laboratuarlarında yaptırılan bir analizde 1260 C sonucuna varılmıştır ki bu yumuşak porselen anlamına gelmektedir. Ancak meydana çıkarılan fırınlarda bu derecede sıcaklık elde edilebileceği pek mümkün görülmemektedir[968].

Fırınlarda pişirme işleminin gerçekleştirildiği bölümün 100 cm. gibi oldukça dar ölçülere sahip olması düşündürücüdür. Seramik imalatı için uygun olan bu genişliğin büyük parça çinilerin fırınlanması için yetersiz olacağı açıktır. İznik ve çevresinde yapılan kazılarda çok sayıda üç ayağın (Resim 11) üç ayak ortaya çıkarılması ve önemli eserlerde üç ayak izlerine rastlanması[969], özellikle büyük parçaların açık alanda pişirildiği izlenimini uyandırmaktadır. Nitekim bu işlemin gerçekleştirilebilmesi için ihtiyaç duyulan gerekli reçinesiz odun çevreden rahatlıkla temin edilebilmekteydi[970]. Reçinenin yandığı zaman fazla is çıkarması ve yapışkan oluşu, reçinesiz odun kullanımını teşvik etmiş olsa gerektir.

Resim 11: 1988 Kazısından Değişik Biçimli Üçayaklar

Kaynak: Oktay Aslanapa, "İznik Çini Fırınları Kazısı", Resim 29.

---

[968] Ara Altun, "XVI. Yüzyılda Osmanlı Çini ve Seramikleri", s. 161, 163.
[969] Oktay Aslanapa, *İznik Çini Fırınları Kazısı 1988 Yılı Çalışma Raporu*, Ankara 1991, s. 134 vd.
[970] O. Aslanapa, *İznik Çini Fırınları Kazısı 1988 Yılı Çalışma Raporu*, s. 163.

Özellikle İstanbul'da inşa edilen Süleymaniye Camiinin (1550-57) süslemesinde kullanılacak çinilerin bu şehirde üretiminin kararlaştırılması, İznik'te duvar çiniciliğini büyük oranda teşvik etmiştir[971]. İznik çini ve seramiklerinin ününün yalnız sarayla sınırlı olmayıp, Avrupa'da da revaçta oldukları görülmektedir; bazı kaynaklarda büyük siparişler için atölyelerin yoğun olarak çalıştığı dönemlerde Avrupalı tüccarların Gemlik'te işin bitmesi için beklediklerini kaydedilmektedir[972].

3.3.2. Kütahya

Kütahya çiniciliğine ait örneklerin Frigler döneminde (M.Ö.1200-600) verildiği yapılan arkeolojik kazılarla ortaya çıkmıştır. Bu dönemin en dikkat çekici parçası horoz şeklindeki bir çocuk oyuncağıdır. Roma ve Bizans dönemine gelindiğinde ise, seramikten yapılmış heykeller dikkat çekmektedir[973]. Osmanlı dönemi Kütahya çiniciliğinin ilk devresinin XIV. yüzyılın ortalarıyla XV. yüzyılın başlarında yaşandığı ve İznik çiniciliği ile paralel bir seyir izlediği görülür. Bu dönem Kütahya ve İznik Seramiklerinin tamamı sır altı tekniğiyle yapılmıştır[974].

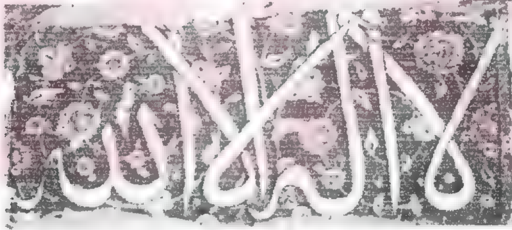
Osmanlı Türk çini-seramik çağının ikinci devresini XV. yüzyılın sonlarına doğru şekillenen mavi beyaz seramikler teşkil etmektedir. Bu devrede, teknik ve desen üstünlükleri ile Türk çini sanatının en güzel örnekleri verilmiştir. Kütahya'da 1979 yılında yapılan bir hafriyat sırasında bu döneme ait mavi beyaz seramik parçaları bulunmuştur. Böylece mavi beyaz seramiklerin İznik'in yanı sıra Kütahya'da da üretilmiş olduğu netlik kazanmıştır. İlk Osmanlı seramiklerinin kırmızı hamurunun kaybolarak, mavi-beyaz grubu seramiklerde beyaz hamurun görülmeye başlamasında çeşitli nedenlerle saraya hediye edilen Çin porselenlerinin etkisi olduğu açıktır. Çin porseleninin etkisiyle kırmızı hamuru terk eden Türk çini ustaları, ilk Osmanlı seramiklerinde astar olarak uyguladıkları beyaz hamuru mavi-beyaz seramiklerde yapım hamuru olarak kullanmışlardır[975].

---

971 *Osmanlı Seramiklerinin Görkemi XVI-XIX. Yüzyıl*, s. 31.
972 Ara Altun, "XVI. Yüzyılda Osmanlı Çini ve Seramikleri", s. 167.
973 H. Yücel Gel, *Kütahya'da Seramik ve Çini Üretiminin İncelenmesi*, (Gazi Ünv. Sos. Bil. Ens. Yüksek Lisans Tezi), Ankara 1989, s. 15.
974 Faruk Şahin, "Kütahya Çini-Keramik Sanatı ve Tarihinin Yeni Buluntular Açısından Değerlendirilmesi", *İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Sanat Tarihi Yıllığı IX-X*, İstanbul 1981, s. 262.
975 F. Şahin, "Kütahya Çini-Keramik ", s. 264, 265.

Yapılan araştırmalarda Kütahya mavi-beyaz çini grubuna dahil edilen bazı örneklerin günümüze değin ulaşabildiği tetkik edilmiştir. Kütahya Hisar Bey Camii'nin (1487-88) mihrap bordüründeki çiniler; Kütahya Kurşunlu Cami'ye 1520 yılındaki onarımda konulduğu kabul edilen *"La ilâhe illâllah"* yazılı çini kitabe (Resim 12) ve Bursa Şehzade Ahmet Türbesi'ndeki (1513) bordür çinileri Kütahya mavi-beyaz çinilerinin önemli uygulama alanlarını teşkil etmektedir. İznik'e son derece yakın bir şehir olan Bursa'da inşa edilen Şehzade Ahmet Türbesi'nde Kütahya çinilerinin kullanılması gerçekten ilgi çekicidir. Nitekim renk ve desen özelliklerinin yanı sıra yapılan hamur analizlerinde de kullanılan çinilerin, İznik fritli üretiminden farlı özellikler gösterdiği ve Kütahya civarında bulunan örneklerle benzeştiği tespit edilmiştir[976]. Ayrıca İstanbul Rüstem Paşa Camii (1550-56) için kullanılan çinilerin büyük bir kısmının Kanuni Sultan Süleyman'ın sadrazamı Rüstem Paşa'nın Kütahya'da yaptırdığı medresenin yanında kurduğu çini atölyesinde üretildiği belirtilmektedir[977].

Resim 12: Kütahya Kurşunlu Camii'ndeki "La ilâhe illâllah" Yazılı Çini Kitabe

Kaynak: Şebnem Akalın, "Kütahya Çini ve Seramik Sanatı", s. 11.

Kütahya'da ve İznik'te üretilen mavi-beyaz seramiklerde ilk bakışta aynı gibi görünmekle beraber hamur yapıları ve sır özelliklerine ilişkin bazı farklılıklar arz etmektedirler: Kütahya mavi-beyaz seramiklerinin hamurları, İznik mavi-beyaz seramiklerinin hamurları kadar sert ve gözeneksiz değildir. Kütahya'da işlenenlerin büyük bölümünde astar olmayıp, kobalt mavisi rengi koyu ve İznik'te işlenenlere oranla

---

976 Ş. Akalın, "Kütahya Çini ve Seramik Sanatının Kısa Tarihçesi", s. 10-12.

977 H. Yücel Gel, *Kütahya'da Seramik ve Çini Üretimi*, s. 22.

daha kalın kullanılmıştır. Kütahya mavi-beyazlarında koyu siyahımsı kobalt mavisi renk, ilk örneklerden itibaren süreklilik göstermesine karşın, İznik'te imal edilen ilk örneklerde kobalt mavisi koyu renk, sonra ki dönemlerde kaybolarak yerini daha açık, sıcak kobalt mavisine terk etmiştir. Kütahya mavi-beyazlarının sırları İznik örneklerine oranla daha ince tatbik edildiğinden, bazı araştırmacılar sır altı tekniği değil, sır üstü tekniğiyle çalışıldığını iddia etmişlerse de teknik açıdan buna katılmak mümkün değildir[978].

XVI. yüzyıl Kütahya seramikleri arasında nadide parçalara rastlamak mümkündür. Bu yüzyıla ait Kütahya seramiklerinin en tanınmış örneği olan 1510 tarihli ibrik, (Resim 13) tabanındaki Ermenice kitabeye göre, Kütahyalı Abraham'ın anısına yapılmıştır. Kuşaklar halinde yapılan bezemede, içe doğru kıvrık yapraklı hatayiler rumilerle birleşmektedir. Ejderha biçiminde tasarlanmış olan kulpun üzeri balık pullarını andıran motiflerle bezenmiştir. Ankara'daki bir manastıra armağan olarak 1529 yılında Piskopos Ter Martiros tarafından Kütahya'ya ısmarlanan sürahi, Kütahyalı ustaların İznik'le paralel üretim yaptıklarını gösteren güzel bir örnektir. *Haliç işi* veya *Helozoni tuğrakeş üslubu* olarak adlandırılan seramiklerin tek üretim merkezinin İznik olmadığı ve Kütahyalı ustaların Ankara'ya kadar uzanan bir pazara sahip oldukları bu örnekten anlaşılmaktadır[979].

Resim 13: Kütahyalı Abaraham Anısına Yapılan İbrik

Kaynak: Şebnem Akalın, "Kütahya Çini ve Seramik Sanatı", s. 11.

[978] F. Şahin, *Kütahya Çini Seramik Sanatı*, s. 270.
[979] Şebnem Akalın, "Kütahya Çini ve Seramik Sanatının Kısa Tarihçesi", s. 12.

Kütahya çini ve seramiklerinin özellikleri ve belirli bir döneme damgasını vuran sanatsal üstünlüklerinden bahsettikten sonra, dönemin çini atölyeleri ve fırınları hakkında bilgi verememek gerçekten üzücüdür. Nitekim, Kütahya'da elli altmış yıl kadar öncesinden daha eski çini fırınlarını görmek mümkün olamamıştır. Ancak iyimser bir tahminle bunların günümüz Kütahya çini atölyelerine ve fırınlarına benzediğini söyleyebiliriz. Ayrıca, XVI. yüzyılda Kütahya'da 300 kadar çini atölyesinin varlığından söz ediliyorsa da, bunun çok mantıklı bir yaklaşım olmadığı ortadadır[980].

---

[980] Faruk Şahin, "Kütahya Seramik Teknolojisi ve Çini Fırınları Hakkında Görüşler", *Sanat Tarihi Yıllığı XI*, Ankara 1982, s. 147.

YEDİNCİ BÖLÜM
DEĞİRMENLER

1. ANADOLU'DA FAALİYET GÖSTEREN DEĞİRMENLERİN ÇEŞİTLERİ VE VERGİLENDİRİLME USULLERİ

Anadolu'da faaliyet gösteren değirmenleri, kullanılan enerji ve işlenen ürünün türü esas alınarak sınıflandırmak mümkündür. Değirmenlerin vergilendirilme usulüne gelince bu bazen kullanılan enerji ve işlenen ürün türüne ve bazen de çalışma süresine göre farklılık arz etmektedir.

1.1. Su Değirmenleri

Anadolu'da irili ufaklı çok sayıda akarsuyun bulunması su değirmenlerinin çalışabilmesi için uygun ortam sağlamaktadır. Su değirmenlerinde ihtiyaç duyulan enerji, suyun yüksek bir noktadan salıverilerek aşağıya doğru hız kazanması neticesinde elde edilmektedir. Değirmenin çalışması için gerekli aşamaları şu şekilde sıralayabiliriz.

Öncelikle, değirmenin konumuna göre daha yüksek bir noktadan açılan arklarla ihtiyaç duyulan miktarda suyun değirmenin üst kısmına ulaştırılması sağlanır.

Değirmenin üst kısmına taşınmış olan su oldukça dik bir açıyla silindir şeklindeki borunun içinden değirmenin altında bulunan çarka gönderilir. Çarkı çarpma gücüyle çevirecek olan suyun basıncını daha da arttırabilmek için borunun alt kısmının daha dar olması gerekir.

Çarktan elde edilen dönme hareketi değirmenin iç kısmında kendisine bağlı bulunan öğütme ünitesini harekete geçirir. Bu ünitenin çalışma prensibi, birbirine paralel yatay konumda ve eşit çapta iki yuvarlak taştan üste bulunanın hareketine bağlıdır.

Kullanılan enerjinin çeşidi ne olursa olsun tahıl öğütmeye yönelik değirmenlerde taşların işlevi ve çalışma prensibi aynıdır. Tahıl dönen taşın ortasındaki bir delikten, sabit taşın merkezine dökülür ve oradan dışarı doğru oluklara yayılır. Oluklardan, taşın düzgün yüzeyli öğütme bölümüne aktarılan tahıl burada un haline getirilir[981]. İki taşın

---

[981] *AnaBritannica Ansiklopedisi,* "Değirmen Taşı", c. 9, İstanbul 1994, s.383.

arasındaki mesafenin biraz daha açılması ve öğütme süresinin kısaltılmasıyla parçalanan ancak un haline gelmeyen tahıllar hayvan yemi olarak kullanılır.

Su değirmenlerinin vergilendirilmesi çalışma süreleri esas alınarak düzenlenmiş ve bu durum yüzyıl boyunca devam etmiştir. Bir yıl boyunca çalışan değirmenlerden Bursa müdüyle bir müdd buğday ve bir müdd arpa alınması ve altı ay çalışanlardan bunun yarısının alınması kararlaştırılmış iken, halkın kıtlık çekmesini engellemek amacıyla nakdi vergilendirmeye geçilmiş; yıl boyunca çalışan değirmenlerden 60 akçe; 6 ay çalışanlardan 30 akçe ve 6 aydan daha az süre çalışanlar için ise çalıştığı her ay için 5 akçe alınması kararlaştırılmıştır[982].

Değirmencilerin öğüttükleri hububattan ne kadar ücret alacaklarına dair bilgiye ise ancak bir tek yerde tesadüf edebildik; 907/1501 Tarihli İstanbul İhtisab Kanunnamesi'nde *"Değirmenciler bir müdd buğdayı 5 akçeye öğüteler, ziyade öğütmeyeler. Eğer artuğa öğüdürlerse muhtesib kema-hüve hakkından gele"* ifadesi yer almaktadır[983].

1.2. Yel Değirmenleri

Yel değirmenleri isminde de anlaşılacağı üzere rüzgar gücüyle çalışan değirmenlerdir. Anadolu'da yel değirmenlerinin su değirmenlerine nispet oldukça sınırlı sayıda olduklarını tahmin etmekteyiz.

Tarihte yatay çarklı ve düşey çarklı olmak üzere iki tür yel değirmeni kullanılmıştır. Yatay çarklı yel değirmeni , sabit bir bina içindeki dikey bir milin çevresine yerleştirilmiş kanatlardan oluşur. Bu yel değirmeni türünde çark herhangi bir dişli donanımı olmaksızın doğrudan bir çift değirmen taşını hareket ettirir. Düşey çarklı yel değirmeninde ise çark yatay bir milin çevresine yerleştirilir ve hareket bir dişli donanımı aracılığıyla iletilir. 1420 yıllarında düşey çarklı değirmenlerin Amerika'da ve Avrupa'da kullanılmaya başlandığı[984] düşünülecek olursa muhtemelen XVI. yüzyıl Anadolu'sunda kullanılan yel değirmenleri de bu teknik donanıma sahip olsa gerektir.

---

[982] A. Akgündüz, *Osmanlı Kanunnameleri,* c. 2, s.157, (II. Bayezid dönemi Aydın Sancağı Kanunnamesi); c. III, s. 115, (Yavuz Sultan Selim Han'ın Umumi Kanunnamesi); c. IV, s. 316, (Kanuni Sultan Süleymanın 929/1523 tarihli Kanunname-i Osmanisi) vs.

[983] A. Akgündüz, *Osmanlı Kanunnameleri,* c. II, s. 294-95.

[984] *AnaBritannica Ansiklopedisi,* "Yel Değirmeni", c. 32, İstanbul 1994, s .153-54.

Yel değirmenlerinin vergilendirilmesine ilişkin bilgiye Yavuz Sultan Selim Kanunnamesi'nden ulaşmaktayız. Kanunnamede Anadolu Vilayetinde yel değirmenlerinden 24 akçe alınması istenmiştir. Ancak rüzgarın esiş dönemlerine ilişkin olarak herhangi bir farklılıktan söz edilmemiştir[985]. Aslında Tapu-tahrir defterlerinde yel değirmenlerine ilişkin herhangi bir vergi kaydın yer almayışı bizi bu değirmenlerin varlığına ilişkin bazı şüphelere sevk etmektedir.

1.3. Dingler

Ding olarak isimlendirilen bu değirmenler su veya hayvan gücüyle çalışabilmekteydi. Dinglerin asıl kullanım amacı çeltiği kabuğundan ayırarak sofralık pirinç elde etmeye yönelikti. XVI. yüzyılda Anadolu'da pirinç üretiminin yaygın olarak yapıldığı Manisa, Balıkesir, Kocaeli ve Bolu sancaklarında dinklerin yaygın olarak kullanıldığını görüyoruz. Manisa'da faal durumda bulunan bir dinkten alınan vergi geliri ise yıllık 30 akçeydi[986].

Dinglerin susam ve zeytin yağı çıkarmak amacıylada kullanıldığından da söz edilmektedir[987]. Ancak Yavuz Sultan Selim Kanunnamesinde zeytin yağı elde etmek için kullanılan değirmenlerden bizzat "zeytûn değirmeni" olarak bahsedilmekte ve yıllık vergi gelirinin 10 akçe olduğu belirtilmektedir[988]. Şu halde bir belirsizliğin olduğu açıktır. Her şeye rağmen yağ çıkarmak amacıyla kullanılan değirmenleri de ding olarak nitelendirirsek zeyrek ve kenevirden bezir yağı elde etmek için kullanılan değirmenleri[989] de bu kategoriye dahil etmemiz gerekir. Ancak bu değirmenler Tahrir defterlerine "bezirhane" ismiyle kaydedilmiştir.

Hayvan gücüyle çalışan değirmenlerin tamamının ding değirmeni olduğunu söyleyemeyiz. Çünkü suyun yeterli olmadığı kurak yıllarda su değirmenleri çalışamaz duruma geldiklerinden, un öğütmek için hayvan gücünden istifade edilmekteydi. Nitekim, İstanbul kadısına gönderilen 26 Eylül 1567 tarihli hükümde, değirmenlerin yazın suyun azlığından dolayı çalışamadığı ve buna bağlı olarak ekmek sıkıntısı

---

985 A. Akgündüz, *Osmanlı Kanunnameleri,* c. 3, s. 115.
986 M. Feridun Emecen, *XVI. Asırda Manisa Kazası,* s. 260;
987 M. Feridun Emecen, *XVI. Asırda Manisa Kazası,* s. 260, (H.Z Koşay'ın "Türkiye halkının maddi kültürüne dair araştırmalar" isimli çalışmasından).
988 A. Akgündüz, *Osmanlı Kanunnameleri,* c.3, s. 104.
989 MD. İnbaşı, *Kayseriye Kazası,* s. 142.

çekildiği belirtilerek, her fırın sahibinin uygun bir yerde at değirmeni yaptırması istenmiştir[990]. At değirmenlerinin benzer şekilde Bursa'da da un öğütmek amacıyla kullanıldığını görmekteyiz[991].

2. XVI. YÜZYILDA ANADOLU'DA DEĞİRMENLER VE GELİRLERİ

XVI. yüzyılda Anadolu'da faaliyet gösteren su değirmenlerinden elde edilen vergileri çeşitli yıllar itibariyle Tapu-tahrir defterlerinden tespit etmemiz mümkün olmaktadır. Vergilendirmede esas alınan bina itibariyle değirmen sayısı değil, değirmende çalışır durumda olan ünite sayısıdır. Bir değirmen binasında birden fazla ünite bulunabilmekteydi. Üniteler, "bab", "hacer" veya "taş" şeklinde ifade edilmişlerdir. Tahrir defterlerine işler durumda olan değirmenler "mamur", atıl olanlar ise "harab" şeklinde kaydedilmişlerdir.

Anadolu'nun bazı sancaklarında değirmenlerin ünite sayısı, yıl içindeki işlerlik durumu ve elde edilen vergi geliri ayrıntılı olarak verilmesine karşın, bazı sancaklarda hiçbir açıklama yapılmaksızın sadece yıllık gelir kaydedilmiştir. Aşağıda vereceğimiz tabloda bazı yörelerde eksikler olmasına karşın, Anadolu'da faaliyet gösteren değirmenlerin kapasiteleri ve elde edilen vergi geliri hakkında genel bir fikir edinmemiz mümkün olacaktır.

TABLO 25: XV. Yüzyılda Anadolu'da Değirmenler ve Gelirleri

Kaza ve Nahiyeler	Değirmen Sayısı ve Vergi Gelirleri (Akçe)							
	1500-24		1525-49		1550-74		1574-99	
Amasya[992]	84	9147	-	-	-	-	394	32.994
Antakya[993]	-	-	15 18	5.100 8.300	15	7.800	-	-

[990] *7 Numaralı Mühimme Defteri*, c. I, h. 273, s. 140.
[991] BA, *MD. 43*, h. 124, s. 43, (Bursa kadısına gönderilen 20 Şubat 1589 tarihli hükümden anlaşıldığına göre; elinde ulak emri olan bazı kişiler at değirmenlerinde koşulu atları almayı talep etmişler, ancak değirmencilerin ve halkın tepkisi üzerine merkezden gönderilen hükümle, bu kişilerin değirmende koşulu atları değil, menzil atlarını kullanmaları emredilmiştir).
[992] Adnan Gürbüz, *Amasya*, s. 190, (1520 yılına ait veriler Merzifon, Gümüş, Ladik ve Simere-i Ladik'i; 1576 yılına ait veriler tüm sancağı kapsamaktadır).
[993] M. Öztürk, "Antakya", s. 332, (1527, 1537 ve 1552 yıllarına ait veriler).

Antep[994]	-	-	4 64	180 3570	81	4375	-	-
Akşehir [995]	-	-	11	500	-	-	-	-
Aladağ [996]	-	-	5	300	-	-	-	-
Behisni[997]	28	1560	26 21	1095 810	28	1370	-	-
Bergama[998]	-	1.400	-	1.400	-	360	-	-
Beyşehir[999]	-	7240 10308	-	-	-	-	-	16465
Birecik[1000]	5	300	-	-	-	-	12	720
Bitlis[1001]	-	-	107	5.975	-	-	-	-
Bolu[1002]	-	61.555	-	-	-	72.181	-	-
Canik[1003]	157	15101	-	-	-	-	483	32107
Domanic[1004]	-	-	-	-	-	-	17	1185
Ereğli [1005]	-	1880 2345	-	-	-	-	-	-
Erzurum[1006]	-	-	68	910	-	-	-	-
Gerger[1007]	34 53	1350 3003	68 -	1772 2960	45	2740	-	-
Harput[1008]	52	2940	-	-	183	7650	-	-
Hısn-ı Mansur[1009]	-	480 540	44	2340	41	1720	-	-

[994] Hüseyin Özdeğer, *Ayıntab Livası,* s. 87, (1536 yılına ait veriler Antep'i; 1543 ve 1574 yıllarına ait veriler Antep, Tel-Başer ve Nehrül-Cevâz'ı kapsamaktadır).
[995] BA, *TD. 455,* (Kanuni), s. 471.
[996] BA, TD. *415,* (948/1541), s. 243.
[997] M. Taştemir, *Adıyaman,* s. 150, (1519, 1530, 1547 ve 1560 yıllarına ait veriler).
[998] V. Günay, *Bergama Kazası,* s. 138, (1521, 1539-40 ve 1573 tarihlerine ait veriler).
[999] M. Akif Ersoy, *Beyşehir Livası,* s. 397, (1507'de 7240; 1524'de 10308 ve 1584'de 16465 akçe).
[1000] A. Yılmaz, *Birecik Sancağı,* s. 30, (1520 ve 1584 yıllarına ait veriler).
[1001] E. Altunay, *Bitlis Sancağı,* s. 87, (1540 yılına ait bu veriler Bitlis, Koltik, Tatvan, Güzeldere, Tanik, Karni, Huyut, Boynaran, Gevar Selim, Gercivan, Muş, Çukur, Uçgan ve Ahlat'ı kapsamaktadır).
[1002] Kenan Ziya Taş, *16. Yüzyılda Bolu Sancağı,* (A.Ü. Sos. Bil. Ens. Basılmamış Doktora Tezi), Ankara 1993, s. 141, (1519 ve 1568 yıllarına ait bu veriler Bolu, Çağa, Dodurga, Ereğli, Gerede, Hızırbegeli, Kıbrıs, Konpara, Mengen, Mudurnu, Onikidivan, Tarakhborlu, Ulus, Viranşehir, Yedidivan ve Yenice'yi kapsamaktadır).
[1003] Mehmet Öz, *Canik Sancağı,* s. 104, (1520 yılına ait veriler Satılmış, Ünye, Terme, Arım, ve Basra'yı; 1576 yılına ait veriler Satılmış, Ünye, Terme, Arım, Samsun, Kavak ve Bafra'yı 1576 kapsamaktadır).
[1004] Julide Berkün, *XVI. Yüzyılda Söğüt ve Domaniç Kazaları,* (Anadolu Ün. Sos. Bil. Ens. Tarih Anabili Dalı Yüksek Lisans Tezi), Eskişehir 1994, s. 44, (1573 yılına ait veriler).
[1005] Ş. Çelik, *Ereğli Kazası* , s. 76, (1502 ve 1518 yıllarına ait veriler).
[1006] Nurullah Karta, *1540 Tarihli Tapu-Tahrir Defterine Göre Erzurum Kazası,* (Yüzüncü Yıl Ün. Sos. Bil. Esn. Tarih Anabilim Dalı), Van 1997, s. 116, (Erzurum, Gecik, Kara-arz, Cinis, Karaş-kulu, Çermelü ve Seçeme'ye ait veriler).
[1007] Hüseyin Özdeğer, *Ayıntab Livası,* s. 206, (1524, 1530, 1547 ve 1560 yıllarına ait veriler).
[1008] M. Ali Ünal, *Harput Sancağı,* s. 140, (1518 yılına ait veriler Harput, Gölcük ve Hersini'yi; 1566 yılına ait veriler Gölcük, Hersini, Kuzabat, Ulubat, Ebutahir, Behrimaz ve Sarıkamış'ı kapsamaktadır).

Kahta [1010]	18 61	780 2.545	63	2.280	56 74	2.850 1.400	-	-
Karasi[1011]	-	-	87	-	243	-	-	-
Kayseri[1012]	81	3.799	-	-	-	-	-	-
Kemah[1013]	-	-	-	90	-	135	-	185
Kiğı[1014]	26	1290	-	-	-	-	-	-
Kocaeli[1015]	37	2420	-	-	213	5740	-	-
Manisa [1016]	-	-	121	9654	-	-	121	9654
Mardin[1017]	-	-	-	-	-	800	-	-
Ruha[1018]	-	-	50	2610	92	4680	-	-
Sakif [1019]	-	-	-	409300	-	-	-	-
Siverek[1020]	-	-	-	-	-	882	-	-
Söğüt[1021]	-	-	-	-	-	-	8	360
Tokat[1022]	12	390	-	-	-	-	-	-
Trabzon[1023]	-	-	-	-	84	2636	-	-
Zile[1024]	16	1.120	-	-	-	-	-	-

Anadolu'nun hemen her yerinde irili ufaklı çok sayıda değirmenin bulunması elbette ki tüm verileri elde etmemizi güçleştirmektedir. Tablomuzda yer verdiğimiz değirmenler, debisi istikrarlı akarsular üzerinde yer alan ve büyük ekseriyetle yıl boyu

[1009] Hüseyin Özdeğer, *Ayıntab Livası*, s. 166, (1524, 1540 ve 1560 yıllarına ait veriler).
[1010] M. Taştemir, *Adıyaman*, s. 186,187, (1519, 1524, 1530, 1547 ve 1560 yıllarına ait veriler).
[1011] Sezai Sevim, *Karasi Sancağı*, s. 242, (1530 yılına ait veriler Balıkesir, Başgerdek ve İvrindi'yi; 1573 yılına ait veriler Balıkesir, Ederemid, Sındırgı, ve Manyas'ı kapsamaktadır).
[1012] M. İnbaşı, *Kayseri Kazası*, s. 142, (1520 yılına ait bu veriler Sahra, Koramaz, Cebel-i Ali, Cebel-i Erxciyes, Karakaya ve Kenar-ı Irmak nahiyelerini Kapsamaktadır).
[1013] İ. Miroğlu, Kemah ve Erzincan, s. 177, (1530, 1568 ve 1591 yıllarına ait veriler).
[1014] B. Karaca, *Kiğı Sancağı*, s. 67.
[1015] Ahmet Güneş, *Tahrir Defterlerine Göre XVI. Yüzyıl Başlarından XVII. yüzyıl Başlarına Kadar Kocaeli Sancağı*, (A.Ü. Sos. Bil. Ens. Basılmamış Doktora Tezi), Ankara 1994, s. 194, (1522-23 yılına ait veriler İznikmid'i; 1561 yılına ait veriler Kangırı, Şili, İznik, Yoros ve Genevize'ye aittir).
[1016] M. Feridun Emecen, *Manisa Kazası*, s. 259, (1531 ve 1575 yıllarına ait bu veriler Manisa, Belen, Emlak, Palmud, Yengi ve Yundağı'nı kapsamaktadır).
[1017] BA, *MAD. 29*, (967/1559-60), s.232.
[1018] A. N. Turan, *Ruha Sancağı*, s. 133, (1540 yılına ait veriler Urfa ve Bozabat'ı; 1566 yılına ait veriler Urfa, Bozabat, Cüllah, Harran, Samsad ve Yaylak'ı kapsamaktadır).
[1019] BA, *TD. 208*, (947/1540), s. 66.
[1020] BA, *MAD. 29*, (967/1559-60), s.223.
[1021] Julide Berkün, *XVI. Yüzyılda Söğüt ve Domaniç Kazaları*, (Anadolu Üniversitesi Sos. Bil. Ens. Basılmamış Doktora Tezi), Eskişehir 1994, s. 44, (1573 yılına ait veriler).
[1022] BA, *TD. 79*, (926/1520), s. 119, (Yalnızca Tokat'ın Yıldız nahiyesine ait veriler).
[1023] T. Gökbilgin, "Trabzon Livası", s. 308, (1554 yılına ait veriler).
[1024] BA, *TD. 79*, (926/1520), s. 190, 196, 223, 258, 267, (Dört nahiyesi ile birlikte).

işleyen değirmenler olup tahrir kayıtlarında kaza ve nahiye hasılları içinde yer almışlardır.

Anadolu'da büyük oranda çeltik ziraatına bağlı olarak faaliyet gösteren dinglerin sayısı, un ve yem imal etmek için kullanıları değirmenlere oranla bir hayli azdır. Daha ziyade Anadolu'nun batısında yoğunlaşan bu değirmenlere ilişkin verileri aşağıda sunuyoruz.

TABLO 26: XVI. Yüzyılda Anadolu'da Dingler ve Gelirleri

Kaza ve Nahiyeler	Ding Sayısı ve Vergi Gelirleri (Akçe)							
	1500-24		1525-49		1550-74		1574-99	
Balıkesir[1025]	-	-	-	-	54	-	-	-
Bolu[1026]	-	2.829	-	-	-	1.460	-	-
Göynük[1027] (Bir hassa tarlası ile)	-	-	-	245	-	245	-	-
Kocaeli[1028]	7	335	-	-	3	90	-	-
Manisa[1029]	-	-	14	470	14	470	-	-

Tablomuzdaki rakamlar incelendiğinde ilk dikkatimizi çeken Bolu'da faaliyet gösteren dinglerden elde edilen gelirin, Anadolu'nun diğer bölgelerine oranla bir hayli yüksek oluşudur. Ancak yüzyılın sonlarına doğru Bolu'da dahil olmak üzere ding gelirindeki önemli bir düşüş çeltik üretimine olan ilginin de azaldığı anlamına gelmektedir.

[1025] S. Sevim, *Karasi Sancağı*, s. 242, (1573 yılına ait veri).
[1026] K. Ziya Taş, *Bolu Sancağı*, s. 141, (1519 yılına ait veriler, Konrapa, Dodurga ve Hızırbegeli nahiyelerini; 1568 yılına ait veri sadece Konrapa nahiyesini kapsamaktadır).
[1027] Sema Toprakeşenler, *XVI. Yüzyılda Göynük ve Yenice-i Taraklı Kazaları*, (Anadolu Ün. Sos. Bil. Ens. Tarih Anabilim Dalı Yüksek Lisans Tezi), s. 52, (1530 ve 1573 yılına ait veriler).
[1028] Ahmet Güneş, *Kocaeli Sancağı*, s. 194, (1522-23 yılına ait veriler İznikmid, İzmid ve Gürle'yi, 1561 yılına ait veriler İznikmid ve Gürle'yi kapsamaktadır).
[1029] M. Feridun Emecen, *Manisa Kazası*, s. 259, (1531 ve 1575 yıllarına ait bu veriler, Belen, Palmud, Yengi ve Yundağı nahiyelerini kapasamaktadır).

3. DEĞİRMENLERİN BAKIM VE ONARIMI

Değirmenlerin işletilmesinde su yoları ve bentlerin bakım ve onarımı önemli bir problem olarak karşımıza çıkmaktadır. Değirmene su taşıyan arkların herhangi bir sebeple tahrip olması değirmeni atıl bırakacağı gibi aynı zamanda kontrolsüz bir şekilde etrafa yayılan sular yollara ve halkın arazisine de zarar vermekteydi. Değirmenlerin tahrip olan bentlerini ve arklarını tamir edebilmek için ciddi bir iş gücüne gereksinim duyulduğundan bu konuda da önemli problemler yaşanmaktaydı.

Trabzon'da değirmen deresinde faaliyet gösteren değirmenlerin bentleri ve arkları zaman zaman tahrip olup değirmenler işlemez hale geldiğinde, değirmen sahipleri şehrin müslüman ve gayrimüslim halkını değirmen deresine götürerek bentlerin tamir işlerinde çalıştırırlarmış. Senede birkaç defa tekrarlanan bu durum karşısında halkın şikayeti üzerine mesele Divan-ı Hümayun'a intikal etmiş ve her değirmen sahibinin kendi bendini kendi imkanlarıyla ıslah ettirmesi kararlaştırılmıştır[1030].

Değirmenlerin şehre temiz içme suyu sağlayan kaynakların üzerinde bulunması, taşan suyun çevreye zarar vermesinin ötesinde şehirde su sıkıntısının çekilmesine de sebebiyet verebilmekteydi. Bursa kadısına gönderilen 21 Aralık 1565 tarihli hükümde, Göksu mevkiinde bulunan değirmene gelen beygirlerin suyun arkını yıktıkları ve neticesinde suyun yola taşarak çevreye zarar verdiği, ayrıca şehrin içme suyu buradan sağlandığından suyun renginin değişip kirlenmesi neticesinde çeşmecilerin sıkıntı çektikleri belirtilerek, olayın ispatı halinde değirmenin kapatılması istenmiştir[1031].

Değirmende öğütme ünitesinin temelini oluşturan değirmen taşlarının da belli zaman aralıklarıyla bakım ve onarımının yapılması gerekmekteydi*. Şöyle ki sürtünmeye bağlı olarak değirmen taşının yıpranan olukları zaman zaman yeniden derinleştirilir ve öğütme bölümünün pürüzlenen yüzeyi düzleştirilirdi. 929/1523 tarihli Kanunname-i Osmani'de *"... değirmenciler taşların vakit geldikçe diş edeler..."* denilmektedir[1032].

[1030] A. Akgündüz, *Osmanlı Kanunnameleri*, c. 6, s. 302, (Tarihli Trabzon Livası Kanunnamesi); T. Gökbilgin, "Trabzon Livası", s. 303.
[1031] H. T. Dağlıoğlu, *Bursa*, s. 46.
* Anadolu'da çok sayıda bulunan değirmenlerin değirmen taşı ihtiyaçlarını nereden karşıladıklarını bilemiyoruz. Ancak Sezai Sevim'in Karasi Sancağı üzerine yapmış olduğu çalışmada, Edremid nahiyesinin Reşid-i Sagir ve Reşid-i Kebir köyleri ile Temrezler nahiyesinin Karasekülü köyünde "Resm-i Senk-i Asiyab" adıyla vergi tahsil edildiği ve bu verginin 10 akçede bir akçe alındığı kaydedilmektedir).
[1032] A. Akgündüz, *Osmanlı Kanunnameleri*, c. 4, s. 329.

Değirmenler herhangi bir şarta bağlı olarak çalışamaz duruma gelirlerse, öncelikle sahibinin ıslah etmesi teklif edilmekteydi. Eğer sahibinin buna gücü yetmezse, değirmenin kadı gözetiminde sattırılarak işler duruma getirilmesine gayret edilirdi. Tımarlarda kayıtlı olan değirmenlerde bu uygulamanın yüzyıl boyunca geçerli olduğunu görmekteyiz[1033].

[1033] A. Akgündüz, *Osmanlı Kanunnameleri*, c. 3, s. 104, (Yavuz Sultan Han Kanunnamesi); c. 4, s. 316, 374, (929 Tarihli Kanunname-i Osmani); c. 8, s. 122, (III. Murat Devri Kanun-i Osmanisi).

SEKİZİNCİ BÖLÜM
TUZLALAR

1. TUZ ÇEŞİTLERİ VE ELDE EDİLİŞ YÖNTEMLERİ

Osmanlı ülkesinde üretilen tuzların çeşitlerini ve niteliklerini gösteren herhangi bir belgeye veya bilgiye rastlayamadık. Ancak ilgili kayıtlardan anladığımız kadarıyla ülkede faaliyet gösteren tuzlalardan elde edilen tuzların önemli bir bölümü insanlar ve hayvanlar tarafından besin maddesi olarak tüketilmekteydi. Tuzların diğer bir bölümünün ise ülkede büyük gelişme gösteren deri sanayiinde ve belli oranda gıda sektöründe kullanıldığına şüphe yoktur.

Tuz çeşitleri ve bunların kullanım alanlarına ilişkin bilgilere Ortaçağ İslam kaynaklarında ulaşmak mümkündür. Rakamsal ve teknik veriler sunmaktan uzak olan bu kaynaklar her şeye rağmen önemli bir boşluğu doldurmakta ve konuyla ilgili bize fikir vermektedir. Abdulhalik BAKIR, *Ortaçağ İslam Dünyasında Madencilik ve Maden Sanayi* isimli eserinde el-Harezmi ve Kaşanî'ye atıfla şu bilgilere yer vermektedir: "Tuz madeninin tatlı, tatsız ve endari çeşitlerinin yanında, masa yapımında kullanılan kırmızı, yumurta kokusu saçan beyzi ve taberzed denilen çeşitleri de vardı. Ayrıca suni olarak idrardan yapılan tuza idrar tuzu ve kalay madeninden üretilen tuza da kal'i tuz adı verilmekteydi. Siyah ve başka renkleri de bulunan bu madenin en kalitelisi olan beyaz tuz, saf billur misali saydam ve bazısı da şeffaf olmayan kar gibi gözeneklidir. Tuz altın, gümüş ve bakır gibi madenlerin saflaştırılması hususunda da aktif rol oynamaktadır"[1034].

Tuz üretimi bütün mineral çıkarma yöntemleri arasında hemen hemen en basit ve kolay olanıdır. Gerekli olan başlıca unsurlar bir tuzlu su yada tuz kayacı kaynağının bulunması, ortamdaki nemin düşük olması ve suyun buharlaşmasını sağlayacak yeterli güneş ışığının var olmasıdır. Ortalama olarak bir litre deniz suyundaki katı madde oranı %3 ile 5 arasındadır. Çözeltideki çeşitli tuzlar arasında en bol bulunanı %77 ile sodyum klorürdür[1035] ki bildiğimiz sofra tuzundan başkası değildir.

[1034] Abdulhalik Bakır, *Ortaçağ İslam Dünyasında Madencilik ve Maden Sanayi*, s. 158.
[1035] *AnaBritannica Ansiklopedisi*, "Tuz", c. 30, İstanbul 1994, s. 283.

XVI. yüzyıl Anadolu'sunda her iki yöntemle de tuz üretimi yapılmaktaydı. Anadolu'nun batı sahillerinde yer alan Bantos, Meğri, Menemen, Tavşanlı tuzlaları ve Kızılca Tuzla'da deniz suyunun buharlaştırılması yöntemiyle tuz elde edilmekteydi. Tuzlalarda deniz suyunun buharlaşması için hazırlanmış olan havuzlara Osmanlı literatüründe ocak veya gölek denilmekteydi. Örneğin 1531-32 yılında Hüdavendigar livasına tabi Kızılca Tuzlada mevcut 720 buharlaşma havuzu (gölek) bulunmakta idi. 30 ila 80 arasında değişen sayılarda gölekler bir ünite kabul edilmek suretiyle, 14 ünite teşekkül edilmiş ve her ünite bir veya birkaç reisin denetiminde faaliyet göstermekteydi[1036].

Tuz kayalarından tuz elde etme yönteminin daha ziyade Anadolu'nun iç kesimlerinde faaliyet gösteren tuzlalarda uygulandığını görmekteyiz. Erzurum, Hınıs ve Kemah başta olmak üzere Anadolu'da bu tarz faaliyet gösteren pek çok küçük tuzla bulunmaktaydı. Bilhassa Kemah'ın Kömür köyü tuzlasından çıkarılan tuz çok kaliteliydi. Bölge sakinleri, hatta Bingöl yaylalarına çıkan aşiretler tuz ihtiyacını buradan karşılarlardı[1037].

2. TUZLALARDA İDARİ YAPILANMA

Dönemin önemli tüketim maddelerinden birisi olan tuzun elde edilişi ve bu bağlamda tuzlaların işletilmesi bizzat devlet tarafından büyük bir titizlikle ele alınıp yürütülmüştür. Tuzun denizlerden, göllerden veya yer altı tuz yataklarından elde edilmesi, Osmanlı devlet geleneğine uygun olarak tuzlaların mülkiyet hakkını; tıpkı diğer madenlerde olduğu gibi doğrudan devlete vermiştir. Daha sora geniş olarak ele alacağımız tuz üretimi ve satışını denetim altına almak için düzenlenen tuz yasaknamelerinde, tuzlaların bizzat devlet kontrolünde sıkı denetim altında faaliyet gösterdikleri anlaşılmaktadır.

Güherçile ve demir madenlerinin işletilmesinde başvurulan iltizam ve emanet sistemlerinin tuzlalar içinde geçerli işletme modelleri olduğunu görüyoruz. Ancak

---

[1036] Lütfi Güçer, "XV-XVII. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda Tuz İnhisarı ve Tuzlaların İşletme Nizamı", *İ.Ü. İktisat Fakültesi Mecmuası*, c. XXIII, S. 1-2, İstanbul 1963, s. 103-104, (Eserde, BA, *TD. 111*, s. 511'de kayıtlı bilgiler esas alınmak suretiyle reislerin isimleri ve denetimlerinde bulunan gölek sayısı verilmiştir).
[1037] İ. Miroğlu, *Erzincan ve Kemah*, s. 174.

konuya ilişkin bazı farklı açılamalar dikkatimizi çekmektedir; güherçile ve demir madenlerinin işletilmesine yönelik Mühimme kayıtlarında yer alan hükümlerden anlayabildiğimiz kadarıyla, iltizam sisteminin geçerli olduğu işletmelerde, tasarruf sahibi bizzat iltizamın işletme hakkını belli bir ücret mukabilinde alan mültezim idi. Emanet sisteminde ise devletin itimat ettiği emin ismi verilen memur, belli bir ücret karşılığında işletmenin başında durarak işleyişi sağlamakla görevliydi. Ancak Lütfi Güçer, *XV-XVII asırlarda Osmanlı İmparatorlunda Tuz İnhisarı ve Tuzlaların İşletme Nizamı,* isimli makalesinde konuya farklı bir açıklama getirmektedir. Güçer'e göre, tuzlanın işletme hakkını belli bir ücret mukabilinde elde eden kişi devlet memuru ise, kendisine emin, sahip olduğu işletmeye emanet denilmekte; eğer işletme hakkını elinde bulunduran kişinin resmi sıfatı yok ise kendisine mültezim denilmekteydi. Yani her iki durumda da iltizama konu olan işletme belli bir ücret mukabilinde alınıp kar elde etmek amacıyla çalıştırılmaktaydı. Amil sıfatı ise, devlet memuru olsun olmasın işletmenin başında bulunan kişiyi genel olarak ifade etmekteydi[1038]. Lütfi Güçer hocamızın konuyla ilgili görüşlerine nelerin kaynak teşkil ettiğini eserinde yer vermediği için bilemiyoruz. Aslında konunun anlaşılmasını güçleştiren zaman zaman eminlerinde iltizam sahibi olabilmeleriydi. Bu noktada Halil Sahillioğlu hocamız bir ara işletme modelinden söz etmektedir; emin, mukataayı bir müddet idare ettikten sonra mültezim gibi tahvil süresi için bir meblağ önerebilir ve emanetle birlikte iltizamı kabul edebilirdi. Emanetle iltizamı birleştiren bu işletme tarzına *emânet-i ber-vech-i İltizâm*, emine de *emin bervech-i iltizâm* adı verilirdi[1039]. Sonuçta idarecinin sıfatı ne olursa olsun bugünkü manada tuzlalar ya devlet tarafından işletilmekteydi veya özel sektöre belirli bir ücret mukabilinde devredilmekteydi.

Tuzlaların idaresi, üretimden satışa kadar olan safhalarda tuzlanın idaresini taahhüt eden emin veya amil tarafından yürütülüyordu. Tuz ölçümü ve alınması, satış bedellerinin tahsili, ummal eminine ve diğerlerine verilen ulufeler, salgın havaleler ve havalelerin ödenmesi hep emin tarafından yapılmaktaydı. Emin ayrıca tuzlaya gelen kervanların belirtilenden başka yere gitmesini önlemek, aykırı hareket edenleri bildirmekle de görevlendirilmişti. Bir tuzlaya bağlı üretimin fazla olmadığı ocaklar ise amilin gönderdiği bir mutemet tarafından idare edilmekteydi. Ayrıca tuzlalarda emin veya amillerin yardımcısı konumunda bulunan *amil emini* veya *ummal emini* olarak

---

[1038] L. Güçer, "Osmanlı İmparatorluğunda Tuz İnhisarı ve Tuzlaların İşletme Nizamı" s. 109.
[1039] Halil Sahillioğlu, "Emin", *DİA,* c. 11, İstanbul 1995, s. 112.

isimlendirilen katiplerde görev yapmaktaydı Eğer tuzla birden fazla amil veya emin tarafından işletiliyorsa her birinin ayrı ayrı katibi olabiliyordu[1040].

Tuzlaların işletilmesinde iltizam sisteminin uygulandığı durumlarda, mültezimin yaptığı sözleşme gereği tuzlayı faal bir şekilde çalıştırabilmesi için mahalli idareciler tarafından her türlü desteğin sağlandığı ve üretimin belli bir seviyenin altına düşmemesi için devlet tarafından gerekli denetimlerin yapıldığı açıktır. Yükümlüğünü yerine getirmesinin ötesinde mültezimlerin idari bir otoriteye sahip olduğunu zannetmiyoruz. Çünkü sözleşmeye uyulmadığı taktirde mültezim mağduriyetini doğrudan merkeze bildirmekte ve merkezi yönetim tayin etmiş olduğu nazır sıfatlı kadı, çavuş ve benzeri güvenilir kişiler aracılığıyla problemin halli yoluna gitmekteydi. Örneğin 1553 yılında İzmir tuzlasının iltizam hakkını üç yıllığına 80.000 akçe karşılığında almış olan Mehmet isimli kişi, sahildeki depolara kaldırdıkları tuzun yörede yaşayan köylülerce çalındığını merkeze bildirmesi üzerine Mukataa Nazırlığı görevini yürüten Tire kadısı Mevlana Muhiddin'den konuyla ilgili gerekli araştırmayı yapması istenmiştir[1041].

Tuzlalarda yönetim hiyerarşisi içinde yer alan bir diğer görevli kethüdadır. İdari zümreyle işçiler arasında bağlantıyı kurduğunu düşündüğümüz kethüdaların üretimin belli bir düzen içinde yürütülmesinde ve kanuna muhalif hareketlerin tespit edilip gerekli mercilere bildirilmesi noktasında önemli görevlere sahip oldukları ilgili kanunname hükümlerinden anlaşılmaktadır[1042].

Tuzlalarda istihdam edilen en alt düzey idari görevli reisdi. Kethüdaların denetiminde görev yaptıklarını tahmin ettiğimiz reislerin asli vazifeleri, işçileri kontrol etmek ve belli bir düzen içinde çalıştırmaktan ibaretti. Örneğin Kızılca Tuzla'da 720 buharlaşma havuzu 14 üniteye ayrılmış ve her ünitenin başına işçileri organize ve kontrol etmek üzere bir veya birkaç reis görevlendirilmişti[1043]. Ayrıca tuz satışları da kethüda ve reisler tarafından yapılır, hatta mültezimler arasında vuku bulan anlaşmazlıklarda bunlar inceleme heyetinin içinde yer alırlardı[1044].

Tuzlalardaki personelin ücretleri tuzlanın amili veya muhassıl tarafından ödeniyordu. Bu vazifeleri görenlere her tuzlada ödenen meblağ farklı olduğu gibi zaman içinde de değişiklik gösteriyordu. Mesela 952/1545 yılında İzmir tuzlası katibine

---

1040 M. Kütükoğlu, *İzmir Kazası*, s. 51.

1041 *M. S. Kütükoğlu, İzmir Kazası*, s. 53. (BA, *Kamil Kepeci no. 63*, s. 522; Mukataa Nazırı Tire Kadısı Mevlana Muhiddin'e gönderilen 15 Mayıs 1553 tarihli hüküm),

1042 A. Akgündüz, *Osmanlı Kanunnameleri*, c. I, s. 623, 628.

1043 L. Güçer, "Tuz İnhisarı ve Tuzlaların İşletme Nizamı", s. 103-104.

1044 M. S. Kütükoğlu, *İzmir Kazası* s. 52.

ödenen günlük ücret 7 akçe iken, 955/1548 yılında Patnos tuzlası katibine 6 akçe; Urla tuzlasının katibine 5 akçe; Seferihisar tuzlasının katibine ise 4 akçe yevmiye ödenmekteydi. 958/1551 yılına gelindiğinde İzmir tuzlası amilleri, miri tuzun divanlara dağıtılmasında kullanılmak üzere bir katibe daha ihtiyaç göstermişler ve ücreti amil tarafından ödenmek üzere 3 akçe yevmiyeli ikinci bir katip tayin edilmişti[1045].

3. İŞÇİLERİN İSTİHDAMI VE ÜCRETLERİ

İşçi sınıfını havuzların bakımı ve tamiri ile uğraşan *meremmetci*ler, tuzların anbarlarda depolanma ve muhafazasından sorumlu olan *ambarcılar* ve satışa sunulacak tuzun tartımını yapan *keyyaller* oluşturmaktaydı. Ayrıca güvenliği sağlamaktan sorumlu *dîdebân* veya *pasban* ismi verilen bekçilerde tuzlalarda görev yapmaktaydı[1046]. Ancak bekçiler istisna edilecek olursa genel olarak bunların hepsi tuzcu olarak isimlendirilmekteydi

Tuzcular genel itibariyle tuzlaların yakınında bulunan köy ve kasabalardan seçilmekteydi. İhtiyaç durumunda tüm köy ve kasaba halkının tuzcu olarak görevlendirildiği de olurdu. Bu işçiler hizmetleri mukabilinde devlete ödemekle mükellef bulundukları bir kısım *tekalif-i örfiye* ve *avarız-ı divaniye* vergilerden muaf tutulmakta idiler. 1522 yılında Menteşe livasındaki Becin tuzlasında muhtelif köylerde ikamet eden 274 hane çalıştırılmakta[1047], 1562-63 yılına gelindiğinde burada faaliyet gösteren 415 ocaktan 197'sinde yine bölgedeki köylüler, kalan 218 ocakta ise tuzcular akçe mukabilinde istihdam edilmekteydi[1048]. İzmir tuzlasında şehir halkı ve Boynuzeski halkının[1049]; Hüdavendigar livasındaki Kızılcatuzla'nın arklarında ise benzer şekilde yöre halkından 343 kişinin hizmet ettiğini görüyoruz. Benzer uygulamanın Rumeli'de faaliyet gösteren tuzlalar içinde geçerli olduğu anlaşılmaktadır; Ahyolu tuzlasında nefsi Ahyolu'ndan 1047 kişi; Selanik tuzlasından 1546 kişi; Silistre livasına tabi Tekfurköyü'ndeki tuzlada 56 kişi; Gümilcine livasına tabi Herşe tuzlasından 147 kişi; Eğriboz livasına tabi İstefe tuzlasında 105 kişi; aynı livada İzdin tuzlasında 28 kişi,

---

1045 M. S. Kütükoğlu, *İzmir Kazası*, s. 52.
1046 M. S. Kütükoğlu, *İzmir Kazası*, s. 51.
1047 L. Güçer, "Tuz İnhisarı ve Tuzlaların İşletme Nizamı", s. 102.
1048 BA, *TD. 337*, (970/1562-63), s. 62 b.
1049 M. S. Kütükoğlu, *İzmir Kazası* s. 52.

Avlonya'ya bağlı üç tuzlada 36 kişi vergi muafiyeti çerçevesinde yöre halkından istihdam edilmiştir[1050].

Tuzcuların muaf tutulduğu vergileri genelde örfi vergiler ve avarız vergileri teşkil etmekteydi. Ayrıca bunlar reayanın ödemekle yükümlü olduğu bir takım vergileri daha düşük miktarlarda ödemekteydiler. Örneğin Becin tuzlasında çalışan köylüler çift resmini 3 akçe olarak ödüyor, bennak ve karalar hiç resim ödemiyorlardı. Bu vergi muafiyetinden yalnızca tuzlalarda çalışan işçiler değil aynı zaman tuz nakliyatıyla görevli çalışanlarda istifade etmekteydiler[1051].

Vergi indirimi ve muafiyetinin yanı sıra, üretimi teşvik etmek için emine teslim edilen tuz miktarı ve tuzun elde edilişinde karşılaşılan güçlükler göz önüne alınarak tuzculara belli oranda bir ücret verilmekte idi. Daha ziyade Rumeli'de faaliyet gösteren tuzlalarda tesadüf edilen bu uygulamanın tek örneğine Kanuni Süleyman döneminde Ayas (Adana) tuzlasında rastlamaktayız. Burada elde edilen gayrı safi hasılatın %33'ü tuzculara ücret olarak ödenmekteydi. Bu dönemde tuzlanın devlet kasasına giren yıllık gelirinin 280.000 akçe olduğu düşünülecek olursa, 140.000 akçelik gelirin de tuzcular arasında pay edildiği düşünülebilir [1052].

Didebân veya pasban denilen bekçilerin memur statüsünde oldukları ve maaşlarının üretim miktarıyla alakalı olmadığı anlaşılmaktadır. Örneğin 1549-51 yıllarında İzmir, Patnos ve Seferihisar tuzlalarında görevli bekçilerin yevmiyeleri 5'er akçe idi[1053].

4. ÜRETİLEN TUZUN NAKLEDİLMESİ VE SATIŞI

Tuzlalardan elde edilen tuzun nerelere götürülüp satılabileceğine ilişkin düzenlemelerin Fatih Mehmet döneminde yayınlanan *tuz yasaknameleri* ile mükemmel bir şekilde tanzim edildiğini görüyoruz. XVI. yüzyıl boyunca geçerliliğini koruduğu anlaşılan bu kanunların hazırlanışında özel ihtimam gösterilen konulardan en önemlisi şüphesiz, üretim merkezlerine yakın bölgelerin tuzlanın örüsü yani satış alanı olarak düzenlenmesidir. Ayrıca her tuzlanın *divan* denilen ikinci dereceden tuz satış bölgeleri

---

1050 M. S. Kütükoğlu, *İzmir Kazası*, s. 102.
1051 L.Güçer, "Tuz İnhisarı ve Tuzlaların İşletme Nizamı", s. 102,103..
1052 *BA, TD. 450*, (Kanuni), s. 299.
1053 M. S. Kütükoğlu, *İzmir Kazası*, s. 52

bulunmaktaydı[1054] ki, böylelikle herhangi bir tuzlada görülen üretim düşüklüğünün bölge halkını mağdur etmesinin önüne geçilmiş oluyordu.

Tuzlalarda elde edilen tuzun nakledilmesinde uygulanan yöntemlerin devlet kontrolünde işletilen diğer mukataalardan çok farklı olmadığı anlaşılmaktadır. Güherçile odun ve barut sevkıyatında sıklıkla kullanılan aşiretlere ait yük hayvanlarından istifade etme yönteminin, tuz sevkıyatının sağlanmasında da aynen uygulandığını görüyoruz. Daha Fatih Sultan Mehmet döneminde düzenlenen Kızılca Tuzla Yasaknamesinde şöyle denilmektedir; "*Karaburun, Edremit, Ayazmend ve Kızılca-dağ eskiden davarları ve arabaları ile bu tuzlanın tuzunu taşıya gelmişlerdir. Yine götürülmesi gereken yerlere onlar taşıyalar...*"[1055]. Bu yükümlüğün 928/1521-22 yılında yapılan düzenlemelerde de aynen korunduğunu görüyoruz. Benzer şekilde *garipler cemaatı* olarak zikredilen 44 kişiden oluşan bir grubun Behram tuzlasının tuzunu kasabalara taşımakla yükümlü olduğu; Biga livasında Ezine kazasına tabi Enduzlu köyünde *gurbedan cemaatı* adı altında, biri 27 diğeri 15 kişiden ibaret iki yörük cemaati için "develeri ile padişah âlempenah emriyle Behram tuzlasının tuzun emrolduğu yere iletir" kaydı ile bütün avarız-ı divaniye ve tekalif-i örfiyeden mu'af oldukları; ayrıca Karaburun garipleri denilen 21 kişilik diğer bir cemaatın da tuz işinde çalıştırıldığı mevcut kayıtlarda yer almaktadır[1056]. Vergi muafiyetleri tanıyarak belli bir nüfusun devamlı olarak tuz nakliyle vazifelendirilmesinin yanı sıra, diğer bir yöntem olarak ücretleri devlet tarafından karşılanmak koşuluyla araba ve yük hayvanı kiralama yoluna da gidilebiliyordu. Nitekim Becin memlahasına tabi Tavas divanına bervech-i iltizam mültezimleri olan Bali ve Mustafa isimli kişiler ürettikleri tuzu kazaya götürmek için gerekli olan katırları kaza halkından talep ettiklerinde, önceden tuzcu olmadıklarını beyan eden halk bu isteği reddetmiştir. Ancak mültezimlerin şikayeti üzerine Bozöyük ve Tavas kadılarına gönderilen 29 Eylül 1579 tarihli hükümle tuz nakli için ihtiyaç duyulan kira davarlarının kirasının emin tarafından karşılanmak koşuluyla yöre halkından karşılanması istenmiştir[1057].

Her tuzlanın örüsü olarak tanımlanan tuz satış bölgesi devlet tarafından sıkı denetim altında tutularak diğer bölgelerden tuz getirilip satılması engellenmeye çalışılmıştır. Yayınlanan hemen bütün tuz yasaknamelerinde dikkatimizi çeken unsur

---

1054 M. S. Kütükoğlu, *İzmir Kazası*, s. 50.
1055 A. Akgündüz, *Osmanlı Kanunnameleri*, c. 1, s. 623, (Fatih devrine ait Kızılca-Tuzla Yasaknamesi).
1056 L. Güçer, "Tuz İnhisarı ve Tuzlaların İşletme Nizamı", s. 121, (BA, *TD. 111*, s. 511; *TD. 59*, s. 82).
1057 BA, *MD. 41*, h. 298, s. 133.

ise devletin satışı belli bir düzen içinde yürütebilmek için son derece sert önlemlere baş vurmuş olmasıdır. Yasaknamelerde yer alan konuyla ilgili hükümleri daha anlaşılır olması için aşağıda özetleyerek sunuyoruz.

Meğri'den Karasu'ya varıncaya kadar bu aralıkta yabancı veya yerli hiç kimse dışarıdan tuz getirip kullanmasın, her kim muhalefet ederse yasağım gereğince hakkından gelinsin[1058].

Karasi Elinde Kızılca tuzu gelen yerlerde Kızılca tuzundan başka tuz satılmasın, her kim başka yerden tuz getirirse, tuzunu ve beygirlerini elinden alıp tuzunu suya döküp yabana saçsınlar ve kendisinin sakalını kesip, yüzüne kara sürüp gezdirsinler. Naibler ve kethüdalar yasağa uymayanları tespit edip bildirsinler, eğer bildirmezlerse boğazlarından astırayım (bu siyâseten katl anlamına gelmektedir)[1059].

Eskiden Tavşanlı tuzunun kullanıldığı vilayetlerde yine Tavşanlı tuzu kullanılsın, Beyram tuzu, Saruhan-eli tuzu ve diğer yerlerden tuz getirilip kullanılmasın, Fileke halkı dahi eskiden olduğu gibi tavşanlı tuzunu kullansın. Muhalefet edenlerin gereği gibi hakkından gelinsin[1060].

Saruhan vilayetinde yaşayan gerek idareci ve gerekse Müslim ve gayrimüslim halk her kim olursa olsun Saruhan eli tuzu kullansın. Saruhan vilayetine dışarıdan tuz getirenlerin, tuzları ve beygirleri ellerinden alınsın, kendilerinin sakalları kesilip burunlarına kıl takılsın. Cezanın tatbikine hiç kimsenin müdahale etmesine izin verilmesin[1061].

Alınan tüm tedbirlere rağmen halkın ucuz tuza olan talebi ve mültezimlerin fazla kar etme arzusu, tuzlaların kendi örüleri dışına tuz satışını teşvik etmiştir. Özellikle Becin tuzlasında imal edilen tuzun pahalıya mal olması, daha verimli tuzlalardan bu tuzlanın örüsüne tuz akışını kolaylaştırmıştır. Nitekim Becin tuzlasına tabi Tavas kazasında tuz satış hakkını üç yıllığına 100.000 akçe karşılığında ellerinde bulunduran Ramazan ve Bali isimli kişiler, kaza halkının dışarıdan gelen tuza rağbet etmeleri

---

1058 A. Akgündüz, *Osmanlı Kanunnameleri*, c. 1, s. 620, (Fatih devrine ait Meğri ve Karasu Tuz Yasaknamesi).
1059 A. Akgündüz, *Osmanlı Kanunnameleri*, c. 1, s. 622-23,(Fatih devrine ait Kızılca-Tuzla Yasaknamesi).
1060 A. Akgündüz, *Osmanlı Kanunnameleri*, c. 1, s. 626, (Fatih devrine ait Tavşanlı Tuz Yasaknamesi).
1061 A. Akgündüz, *Osmanlı Kanunnameleri* c. I, s. 628, (Fatih dönemine ait Saruhan Vilayeti Tuz Yasaknamesi).

neticesinde kendilerinin satış yapamadığını belirterek şikayetçi olmuşlardır[1062]. Alınan tüm tedbirlere rağmen benzeri olayların yaşanmasının önüne geçilememiştir[1063].

Devletin zaman zaman üretimde görülen belirgin artış ve azalmalar karşısında daha müsamahakar olduğunu, üretim fazlası tuzun, Tuzlanın örüsü dışında ihtiyaç duyulan alanlara satışına izin verdiğini görüyoruz; 1579-80 yılında Menemen tuzlasının mahsulünün ihtiyaç fazlası, Urla, Batnos ve İzmir tuzlalarındaki üretimin son derece düşük olması nedeniyle, bu tuzlaların örüsü içinde yer alan bölgelere sevk edilmiştir[1064].

Hasıl edilen tuzun toptan ve perakende satış fiyatlarını belirlememize yardımcı olacak kaynaklardan maalesef yoksunuz. Tuz fiyatlarına ilişkin *1502 Tarihli Bursa İhtisab Kanunnamesi*'nde yer alan bilgiler bir fikir edinmemiz açısından önemlidir. Kanunnameye göre, tuzun bol olduğu zamanlarda 4 vukıyyesi 1 akçeye; tuzun az olduğu zamanlarda 3 vukıyyesi 1 akçeye ve Kışın tuzun 2 vukıyyesi 1 akçeye satılmaktaydı[1065]. Diğer bir örneğimiz Ahyolu tuzlasına aittir. Burada bir mezur tuzun emin tarafından satış fiyatı 30 akçe idi ki bunu toptan satış bedeli olarak düşünebiliriz[1066].

5. XVI. YÜZYILDA ANADOLU'DA TUZLALAR VE GELİRLERİ

Tahrir Defterlerinde *Mukataa-i Memlaha, Mahsul-i Memlaha* veya *Mahsul-i Milh* şekliyle kaydedilmiş olan tuzlalara ait vergi gelirleri, kısmen de olsa işletmelerin kapasitesi ve büyüklüğü hakkında fikir vermektedir. Ayrıca değişik senelere ilişkin aşağıda bir tablo olarak sunacağımız bu veriler, yüzyıl içinde tuz üretiminde ki artış ve azalmaları kabaca tespit etmemize imkan sağlayacaktır.

1062 BA, *MD. 41*, h. 298, s. 133, (Mukataa müfettişi Bozöyük kadısı olan Bayazıd ve Tavas kadısına yazılan 29 Eylül 1579 tarihli hüküm).

1063 BA, MD. 41, h. 325, s. 145, (Bervech-i iltizam emini olan Mehmed, Becin memlahasında hasıl olan tuzun, örüsü dahilindeki yerlere üç yılda bir dağıtılmasının tahvili gereği olduğu, ancak dışarıdan tuz getirilerek satılmasının bunu engellediğini belirterek şikayetçi olmuştur).

1064 BA, *MD. 41*, h. 797, s. 372, (Saruhan mukataasını teftişle görevli Ayasuluk kadısı Hacı İlyas'a yazılan 987/1579-80 tarihli hüküm); L. Güçer, "Osmanlı İmparatorluğunda Tuz İnhisarı", s. 120; M. S. Kütükoğlu, *İzmir*, s. 51.

1065 A. Akgündüz, *Osmanlı Kanunnameleri*, c. II, s. 212.

1066 L. Güçer, "Osmanlı İmparatorluğunda Tuz İnhisarı", s. 107.

TABLO 27: XVI. Yüzyılda Anadolu'da Tuzlalar ve Gelirleri

Kaza ve Nahiyeler	Vergi Gelirleri (Akçe)			
	1516-31	1536-51	1556-63	1566-74
Ayas[1067] (Adana'ya bağlı)	-	280.000	-	400.000
Becin[1068]	-	-	513.333	-
Budaközü[1069] (Sivas'a bağlı)	-	-	1.000	-
Erzurum[1070]	-	12.000	-	20.000
Hınıs[1071]	-	-	125.000	-
İzmir[1072]	-	726.667 733.333	783.333 26.667	-
Kemah[1073]	130.000	-	-	60.000 80.000
Kiğı[1074]	25.000	-	-	-
Koçhisar[1075] (Konya'ya bağlı)	-	2.000	-	-
Menemen[1076]	433.334	-	-	-
Silifke[1077]	-	5.000	-	30.000
Tavşanlı[1078]	81.333	-	-	-

Anadolu'da faaliyet gösteren tuzlalar elbette ki bu kadarla sınırlı değildir. Adına tuz yasaknamesi düzenlenecek düzeyde üretim kapasitesi yüksek Aydın iline bağlı Meğri tuzlası; Bursa'nın Karacabey ilcesine bağlı Karasu tuzlası ve Ayvalık

---

[1067] BA, *TD. 450,* (Kanuni), s. 299; *TD. 547,* (II. Selim), s. 14.
[1068] BA, *TD. 337,* (970/1562-63), s. 62 b.
[1069] BA, TD. 322, (967/1559-60), s. 10.
[1070] BA, *TD. 197,* (946/1539-40), s. 2; *TD. 468,* (976/1568-69), s. 7.
[1071] BA, *TD. 294,* (963/1556), s. 5, (Hınıs ve çevresinde toplam 5 memlaha).
[1072] BA, MAD. 385, s. 7, (Üç yıl süreli iltizam sözleşmeleri 1549'da 2.180.000; 1551'de 2.200.000; 1552'de 2.350.000; 1553'de 80.000 akçe olarak belirlenmiştir); M. S. Kütükoğlu, *İzmir Kazası*, s. 53.
[1073] İ. Miroğlu, *Kemah ve Erzincan,* s. 174, (1516 yılında Kömür, Timosi, Gölaris ve Yolkulu köylerindeki tuzlaların toplam geliri 130.000 akçeydi); BA, *TD. 540,* (II. Selim), s. 19, (60.000 akçelik gelir sadece Kömür Köyü Tuzlasına aittir); *TD. 468,* (976/1568-69), s. 7, (80.000 akçelik gelir sadece Kömür Köyü tuzlasına aittir).
[1074] B. Karaca, *Kiğı Sancağı,* s. 74, (1518 yılına ait bu gelir Hamuç ve Muhlis'deki tuzlalara aittir).
[1075] BA, *TD. 455,* (Kanuni), s. 107.
[1076] Cevat Baykal, *Menemen Kazası "XV-XVII Yüzyıllar",* (E.Ü. Sos. Bil. Ens. Basılmamış Doktora Tezi), İzmir 1994, s. 214.
[1077] BA, *TD. 943,* (943/1536-37), s 157; *TD. 272,* (958/1551), s. 236.
[1078] S. Sevim, *Karasi Sancağı,* s. 243, (Gelir 1530 tarihine aittir).

yakınlarındaki Kızılca-Tuzla'nın gelirleri tahrir defterlerine kaydedilmediğinden tablomuzda yer veremedik. Ayrıca Teke, Divriği[1079],Arapkir[1080] ve Biga yakınlarında faaliyet gösteren Behram[1081] tuzlalarından yer yer bahsedilmesine rağmen vergi gelirleri hakkında herhangi bir kayıt mevcut değildir.

İzmir kazasına ait tuzla gelirine yalnızca 1467 tarihli defterlerde rastlanmaktadır ki, Özbek, Sivrihisar ve Batnos tuzlalarına ait toplam gelir 317.000 akçe olarak kaydedilmiştir[1082]. Ancak Maliyeden Müdevver 385 numaralı mukataa defterinde kayıtlı İzmir tuzlasına ait iltizam sözleşmeleri, tablomuzda yer alan en gerçekçi rakamları yansıtmaktadır. Çünkü mukataa gelirleri genellikle ilk tahririn yapıldığı seneye ait rakamları yansıtmaktadır. Sonraki tahrirlerde de aynen kaydedilen bu bedel, mukataanın iltizama verilmesi esnasında mültezim adayları arasında uygulanan açık arttırma yöntemiyle gerçek değerine ulaşmaktaydı. Normal şartlarda her üç yılda bir yenilenen iltizam sözleşmelerinde bu bedelin istikrarlı bir şekilde arttığını görmekteyiz. Ancak İzmir tuzlasına ilişkin tablomuzda yer alan 1553 yılına ait 80.000 akçelik rakamın önceki yıllara göre daha düşük olmasının sebebi mahsulün yöre halkınca talan edilmesinden ileri gelmektedir.

Aydın livası dahilinde yer alan Patnos tuzlasından 1578 yılına değin yıllık 10.000 deve yükü tuz elde edilmesine rağmen, tuzlanın yıllık gelirini akçe cinsinden tespit etmemiz mümkün olmamaktadır[1083].

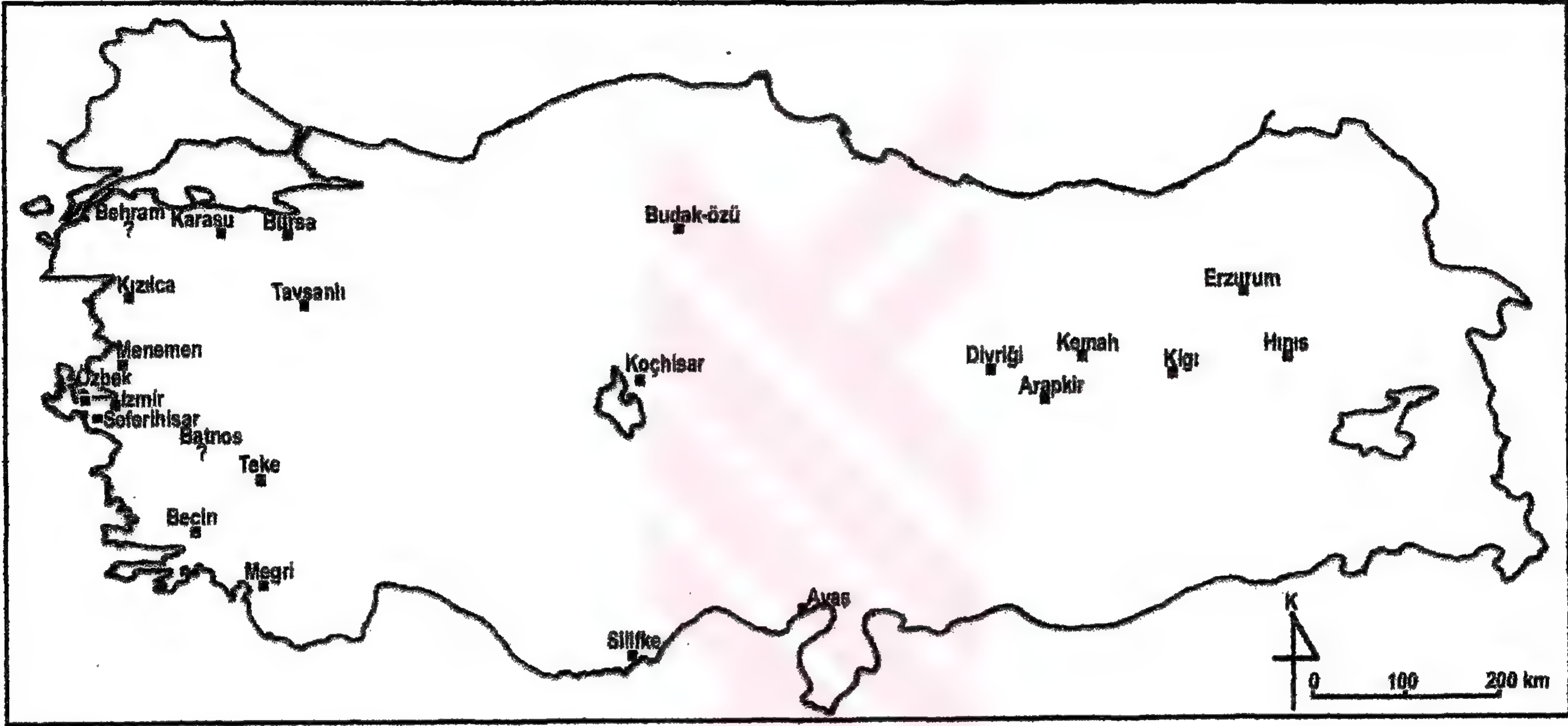
1079 M. S. Kütüoğlu, *İzmir Kazası*, s. 52; Zeki Arıkan, "XVI. Yüzyılda Divriği", *X. Türk Tarih Kongresi*, c. 5, Ankara 1994, s. 2417, (Divriği'de üç, Ziniski, Anzagar ve Sevir nahiyelerinde birer tuzla faaliyet göstemektedir).

1080 *7 Numaralı Mühimme Defteri*, c. 3, s. 76, h. 2127, (23 Eylül 1568 tarihli hükümde Vilayet Muharriri olan Sadık Çelebinin, Divriği ve Arapkir sancaklarında zuhur ettiği haber alınan tuzlaları yerinde inceleyerek işletildiği taktirde yıllık ne kadar hasılat elde edilebileceğinin bildirilmesi istenmiştir).

1081 L. Güçer, "Tuz İnhisarı ve Tuzlaların İşletme Nizamı", s. 121.

1082 M. S. Kütüoğlu, *İzmir Kazası*, s. 52.

1083 BA, *MD. 41*, h. 621, s. 290; L. Güçer, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Tuz İnhisarı", s. 99.

Harita 13: XVI. Yüzyılda Anadolu'da Tuzlalar

SONUÇ

Osmanlı ülkesinde ve bilhassa Anadolu coğrafyasında sanayi faaliyetlerinin seyrini belirleyen unsurlar bir hayli çeşitlilik arz etmektedir. Anadolu'nun coğrafi konumu ve sahip olduğu doğal kaynaklar, Anadolu halkının yaşam tarzı ve sanayie olan ilgisi, siyasi istikrar ve güven ortamı, Osmanlı yönetiminin sanayi faaliyetlerine bakış açısı ve bütün dünyayı yakından ilgilendiren konjonktürel alanda yaşanan değişimler Anadolu sanayiinin karakterini belirleyen temel unsurlar olarak karşımıza çıkmaktadır.

Anadolu'nun coğrafi konumu ve sahip olduğu doğal kaynaklar, sanayi faaliyetlerinin seyrini etkileme ve belirleme noktasında birici dereceden öneme sahip olmuştur. Asya ve Avrupa arasında bir köprü vazifesi gören Anadolu, her şeyden önce karasal kültürün hakim oluğu savaşçı kavimlere ev sahipliği yapma durumunda kalmıştır ki, Roma, Bizans, Selçuklu ve son olarak da Osmanlı Devleti'ni bu kategoride değerlendirebiliriz. Özellikle Anadolu'nun kıyı şeridinde bölgesel otorite tesis etmiş olan yerel yönetimler, hakim oldukları coğrafyanın sunmuş olduğu olanaklara bağlı olarak sanayiinin çeşitli kollarında atılımlar yapmışlarsa da , yarım adanın sanayi karakterini belirleyebilecek düzeyde etkin olamamışlardır. Osmanlı yönetiminde Anadolu'da filizlenen ilk sanayi dallarının siyasi otoritenin talepleri ve coğrafyanın sunduğu doğal zenginlikler kombinasyonunda önemli gelişmeler kaydettiğini söyleyebiliriz. Hakim olduğu oldukça geniş toprakları koruma arzusunda olan Osmanlı Devleti'nin sanayi adına ilk teşebbüsü, şüphesiz ordularını en mükemmel teknoloji ile donatabileceği gelişmiş bir silah sanayiinin tesisi yönünde olmuştur. Tüm ateşli ve ateşsiz silahlar için gerekli olan zengin demir ve bakır yataklarının yanı sıra, barut imalatı için son derece önemli olan güherçile madeninin Anadolu'da bol miktarda bulunması Osmanlı Devleti'nin savaş sanayii projesine önemli katkılarda bulunmuştur. Özellikle XVI. yüzyılda açık denizlere hakim olma düşüncesine bağlı olarak gündeme gelen güçlü bir donanmasının inşası fikri, yine Anadolu'nun sahip olduğu geniş ormanlık alanlara bağlı olarak hayata geçirilebilmiştir.

XV. Yüzyılda savaş alanlarında önemini hissettiren ve XVI. yüzyılda savaş stratejilerinin esasını teşkil eden ateşli silahlar; bilhassa top imalatı ve denizlerde hakimiyeti tesis etmek için gerekli olan güçlü bir donanmanın inşası konusunda Osmanlı Devleti'nin izlemiş olduğu strateji genel olarak iki aşamadan oluşmaktaydı. Bu

stratejinin ilk ve en önemli ayağını dışa bağımlı olmayan yerli sanayi, ikinci ayağını ise, gerektiği an istifade edilmeye hazır ucuz iş gücü teşkil etmekteydi.

Top dökümü ve gülle imalatı için gerekli olan demir ve bakırın Anadolu'da bol miktarda bulunmasına karşın, özellikle tunç topların dökülebilmesi için son derece gerekli bir maden olan kalay maalesef Anadolu topraklarında mevcut değildi. Bu nokta da dışa bağımlı olan Osmanlı Devleti Batının tüm ambargo girişimlerine rağmen, kalay temininde önemli sıkıntılar yaşamamıştır. Çünkü oldukça karlı bir ticaretin konusu olan kalay, bizzat Avrupalı tacirler tarafından Osmanlı ülkesine sokulmaktaydı. Gülle yapımı için gerekli olan kurşun ve barut imalatı için güherçileden sonra ikinci derece öneme sahip olan kükürt ise, ihtiyacı karşılayacak düzeyde Anadolu topraklarında mevcuttu. Osmanlı yönetimi savaş sanayii için vazgeçilmez olan tüm bu madenlerin ülke dışına çıkışını engellemek için gerekli tedbirleri almıştı. Özellikle İran sınırında gerçekleştirilen sıkı denetimler sayesinde önemli ölçüde savaş araç gereci ile birlikte bu madenlerin ülke dışına çıkışı engellenmişti.

Gemi inşası için gerekli olan malzemenin temininde Osmanlı Devleti'nin ciddi güçlüklerle karşılaştığını söylemek mümkün değildir. Nitekim İnebahtı yenilgisini (1571) takip eden yıllarda dahi gerek İstanbul'da ve gerekse Anadolu tersanelerinde sürdürülen yoğun faaliyetlere rağmen, hammadde (kereste, çivi, zift, kendir, yelken bezi vs.) temininde ciddi sıkıntılar yaşanmamıştır. Ancak gerekli iş gücünün temini yalnızca gemi inşasında değil, savaş sanayiinin hemen her kolunda; demir madenlerinin işletilmesi, top dökümü, gülle ve fındık yapı, güherçile madenlerinin işletilmesi ve barut imalatı gibi aşamalarda kendini hissettirmiştir. Anadolu savaş sanayiinin seyrini olumsuz yönde etkileyen usta ve işçi temininde yaşanan sıkıntıların sebebini, işletmelerin kadrolu elamanlardan yoksun oluşuna bağlamak yerinde bir yaklaşım olacaktır. Nitekim gerek gemi inşasında ve gerekse top, gülle ve barut imalatında İstanbul'da olduğu gibi süreklilik arz eden bir programdan bahsetmek mümkün değildir. Ancak her şeye rağmen Osmanlı yönetimi gerekli iş gücünün temini noktasında çıkış yolları bulabilmiştir. Bazen yöre halkı belli vergi muafiyetleri karşılığında bu işletmelerde istihdam edilmiş, bazen de ücretleri mukabilinde ırgatlar çalıştırılmıştır. Ancak en yaygın uygulamayı yaya, müsellem ve yeniçeri gibi askeri sınıfa mensup kişilerin istihdamı teşkil etmiştir. Nakliyenin gerçekleştirilebilmesi için ise bazen ücretleri mukabilinde ve bazen de vergi yükümlülüğü kapsamında aşiretlerin sahip

olduğu yük hayvanlarından istifade edilme yoluna gidilmiştir. Gerekli usta ve teknik elemanların ise ekseriyetle İstanbul'dan gönderilmiş olduklarını söyleyebiliriz.

Teknolojik açıdan ele aldığımızda ise, Osmanlı savaş sanayiinin bilhassa XV. yüzyılın ortalarında zirveye ulaştığını ve XVI. yüzyılın sonlarına gelindiğinde Batı teknolojisi karşısında önemli zafiyetler yaşadığını görmekteyiz. Top imalatında yeni döküm tekniklerinin geliştirilmesi ve farklı oranlarda alaşımların kullanılması; barut imalatında güherçile, kükürt ve odun kömürü oranlarının yeniden düzenlenerek barutun daha güçlü hale getirilmesi, Batı teknolojisinde yaşanan yenilikler olarak sıralanabilir. Gemi inşa teknolojisine gelindiğinde ise Osmanlı Devleti'nin Akdeniz'in denizci milletleri karşısında üstünlük tesis ettiğini söylemek mümkün değildir. İspanyol, Portekiz, Venedik ve diğer denizci milletlerin açık denizlerde seyreden kalyonlarına nispet Osmanlıların geleneksel gemileri hüviyetinde olan kadırgalar çok mütevazı kalmaktaydılar. Kalyon inşa etmeye yönelik girişimler ise ekseriyet itibariyle başarısızlıkla sonuçlanmıştır.

Gelişimi büyük oranda Osmanlı sarayının ve üst düzey yönetici zümrenin talepleri doğrultusunda şekillenen bir diğer sanayi kolundan burada bahsetmek yerinde olacaktır. Hakimiyet tesis etmek için ileri savaş teknolojisine gereksinim duyan Osmanlı Devleti, hakimiyetini abideleştirmek için de çeşitli tür ve özelliklerde yapılar inşa etmiştir. Saray, cami, medrese, türbe ve benzeri binaların süslenmesinde sıklıkla tercih edilen çini, yeni bir sanayi kolunun konusu olarak karşımıza çıkmaktadır. Anadolu çiniciliğini elbette ki Osmanlı hakimiyetiyle birlikte başlatmak doğru bir yaklaşım olmayacaktır. Anadolu Selçukluları ve Beylikler döneminde bilhassa Konya ve çevresinde önemli oranda çini imalatının gerçekleştirildiğini biliyoruz. Ancak çiniciliğin uygulanan teknikler ve teknolojik özellikler itibariyle XVI. yüzyılda zirveye ulaştığını söyleyebiliriz. Bu dönemde çiniciliğin merkezi durumunda olan İznik, gerek hammadde kaynaklarına yakınlığı ve gerekse imal edilen çinilerin Bursa ve İstanbul gibi merkezlere ulaştırılabilmesi noktasında sağladığı avantajlardan dolayı sektörde önemli gelişmeler kaydetmiştir. Çini imalatında bir diğer önemli merkez olan Kütahya ise daha ziyade Selçuklu döneminin izlerini taşımasına karşın, kısmen de olsa çağın teknolojisine uyum sağlayabilmiştir. Ancak hiçbir zaman İznik'le boy ölçüşebilecek düzeye ulaşamamıştır.

Gerek Osmanlı savaş sanayiinin ve gerekse çini imalathanelerinin devlete uluslar arası bir ekonomik getiri sağladığını söyleyebilmek pek mümkün görünmemektedir.

Ancak Osmanlı ülkesinde ve bilhassa Anadolu'da gelişme kaydeden bazı sanayi kolları vardır ki, bunlar ülkeye önemli kazançlar sağlayan uluslararası ticaretin konusunu teşkil etmektedirler. Bilhassa Orta ve Batı Anadolu'da büyük gelişme kaydeden dokuma sanayii ile Anadolu'nun hemen her köşesinde rastlayabileceğimiz deri ve deri mamulleri sanayiini bu bağlamda ele alıp incelemek yerinde olacaktır.

XV ve XVI. yüzyıl Osmanlı Dokuma Sanayiinin esasını pamuk ve ipekli dokumalar ile sof ve halı dokumacılığı teşkil etmektedir. Anadolu'da geniş çapta ziraatı yapılan pamuğun XVI. yüzyıl itibariyle hububattan sonra ikinci sırayı aldığını söyleyebiliriz. Böylesi yüksek üretim kapasitesinin pamuklu dokuma sanayiini teşvik edeceğine şüphe yoktur. Nitekim Anadolu pamuklularının Osmanlı ülkesinde önemli ölçüde talep gördüğünü söyleyebiliriz. Bilhassa iç çamaşırı imalatında kullanılan bogasiler ile elbise dikiminde gereksinin duyulan astarlar, Anadolu pamuklu dokumacığında önemli yere sahipti. Donanmanın ihtiyacı için gerçekleştirilen yelken ve tente bezi ile esir gömleği imalatı ise pamuklu üretimin askeri ayağını teşkil etmekteydi. Ancak pamuklu üretimi asıl uluslar arası sektör haline getiren ihracatta önemli paya sahip olmasıydı; XV ve XVI. yüzyıl boyunca Tuna nehrinden Kafkasya'ya kadar tüm kuzey ülkelerine ihraç edilen Anadolu pamukluları ülkeye önemli oranda kazanç sağlamaktaydı.

Anadolu ipekli dokumacılığına gelindiğinde, bu sektör teknolojik ve teknik olarak pamuklu dokumacılıkla kıyaslanamayacak düzeyde önemli gelişmeler kaydetmişti. Anadolu'da Bizans ve Selçuklu döneminde faaliyetlerini sürdüren ipekli dokuma sanayii, istikrarlı gelişimini Osmanlı yönetimi altında da sürdürmüş ve XVI. yüzyıla gelindiğinde güçlü bir uluslararası sektör hüviyetine kavuşmuştu. Osmanlı ipekli dokumacılığının merkezi Bursa olmakla birlikte Anadolu'nun diğer bazı şehirlerinde küçük çapta da olsa ipekli dokumacılık yapılmaktaydı. Anadolu ipekli dokumacılığı gelişimini İran üzerinden gelen ipek ipliğine (rişte) borçluydu. Küçük çapta gerçekleştirilen yerli ham ipek üretimi ise buna nispet kıyas kabul etmeyecek derecede azdı. İran ipeğinin Anadolu'ya getirisi Bursa' da muazzam gelişme gösteren ipekli dokuma sanayiinden ibaret değildi. Ayrıca Avrupa ipekli sanayiinin ihtiyaç duyduğu İran ipeği, Anadolu üzerinden geçip Bursa'da satışa sunulduğundan önemli bir ticaret gelirinin de kaynağıydı.

Osmanlı ipekli mamulleri Avrupa'da ve hatta İran'da dahi alıcı bulurken, İran ve Avrupa ipeklilerinin de Osmanlı ülkesinde pazar payı olduğuna şüphe yoktur. Şunu

rahatlıkla söyleyebiliriz ki, ipekli dokumacılık hiçbir ülkenin veya bölgenin tekelinde değildi. Özellikle XVI. yüzyıla gelindiğinde Avrupa ve bilhassa Venedik ipeklilerini teknik olarak Osmanlı ipeklilerinden ayırmak çok güçtü. Ancak Osmanlı zanaatkarları ipekli dokumacılığın bir branşında öylesine mükemmel gelişme kaydetmişlerdi ki, Batılı devletlerin bu noktada rekabeti mümkün değildi. Kadifeler. Türklerin engin tecrübe sahibi oldukları halı dokuma tekniklerini kadifelerin ilk örneklerinde görmek mümkündür. Hatta denilebilir ki, kadifelerin meydana gelişinde halı dokumacılığı rehber olmuştur.

Sof dokumacılığı dünyanın hiçbir yerinde benzerine rastlanmayan, Anadolu'ya özgü bir dokuma türü olarak karşımıza çıkmaktadır. Ankara'da yetişen tiftik keçisinin yününden dokunan soflar, bu hayvanın yününe has bazı özelliklerden dolayı gerek ülke içinde ve gerekse Avrupa pazarlarında büyük ilgi görmüştür. Evliya Çelebi'nin de kaydettiği gibi Avrupalılar tiftik keçisini ülkelerine götürüp orada sof dokumacılığı yapmayı denemişler ancak yündeki parlaklık ve yumuşaklık kaybolduğundan bunda muvaffak olamamışlardır. XVI. yüzyıl da dahil olmak üzere Osmanlı ihraç malları içinde önemli yer tutan soflar, özellikle Venedikli tacirler aracılığıyla Avrupa pazarlarına ulaştırılmıştır. Sof dokumacılığı Avrupa'nın yeni geliştirmiş olduğu tezgahlara nispet oldukça ilkel sayılabilecek tezgahlarda gerçekleştirildiği XVII. yüzyıl boyunca dahi Osmanlı ihraç malları içindeki önemini muhafaza etmiştir.

Eski Türklerden Osmanlı Devleti'ne varıncaya kadar önemli gelişmeler kaydeden Türk halı sanatı en güzel örneklerini XVI. ve XVII. yüzyılda vermiştir. Bu sanatın önemli ticari getiri sağlayan bir sanayi koluna dönüşümü yine bu yüzyıllarda mümkün olmuştur. Çeşitli Avrupa ülkelerine ve bilhassa İngiltere'ye ihraç edilen Uşak halıları ise Türk halıcılığının zirvesini teşkil etmekteydi. Osmanlı ülkesinde yünlü dokumacılığın tek gelişme gösterdiği alan halı dokumacılığı bir yönüyle pamuklu dokumalarla benzeşmekteydi. Çünkü pamuklu dokuma ve halı dokumacılığı büyük şehirlerde yer alan gelişmiş dokuma tezgahlarında değil, bizzat köy ve küçük kasabalarda geleneksel yöntemler kullanılarak uygulanmaktaydı.

Osmanlı ihracatında dokumadan sonra en önemli paya sahip olan sanayi kolu hiç şüphesiz deri ve deri mamulleri sanayiidir. Türk sanayi tarihinin hemen her aşamasında önemli yer tutan dericilik gerek kullanılan teknoloji ve gerekse teknik ve süslemeler açısından çağdaşlarına önderlik etmiştir. Avrupalı debbağların bazı deri işleme yöntemlerini Türklerden öğrenmeleri daha ziyade Macarlar aracılığıyla XIV ve XV.

yüzyıllarda mümkün olmuştur. Ancak XVI. yüzyıl ve sonrasında Türk dericiliği Avrupa karşısındaki üstünlüğünü bariz şekilde sürdürmüştür.

Osmanlı Devleti'ne ticari kazanç sağlayan uluslar arası sanayi kolları arasında zikrettiğimiz dokuma ve deri sanayiinin gelişim süreci incelendiğinde ilk dikkatimizi çeken unsur ticaretin hemen her safhasında yer alan gayrimüslimlerin ve bilhassa Yahudilerin üretim safhasında ipekli ve sof dokumacılığıyla yetinmeleridir. Yahudilerin büyük şehir merkezlerinde yaşadıkları düşünülecek olursa, göçebe kültürün ürünü olan halıcılık ve küçük yerleşim alanlarında pamuk ziraatına bağlı olarak gelişme gösteren pamuklu dokuma alanında başarı gösterememeleri olağandır. Ancak büyük şehirlerde ve bilhassa İstanbul'da gelişme gösteren deri ve deri mamulleri sanayiinde Yahudilerin hiçbir katkılarının olmayışı dikkat çekicidir. Bunu iki sebebe bağlamak mümkündür. İlki Türklerin deri sanayiinde son derece başarılı olmaları ve Ahilik geleneğinin bir neticesi olarak farklı inanclara mensup kişilerin bu teşkilat içinde yer alamamaları; ikincisi ise deri işçiliğinin bu işle uğraşanların pis kokmasına sebebiyet verdiğinden Yahudi inancına göre makbul sayılmayışı ve debbağların ibadethanelere girişlerinin yasaklanması gösterilebilir. Her iki faktörün de dini temellere dayanması dikkat çekicidir. Ayrıca Türk deri işleme tekniklerinin ve özellikle sahtiyanın Avrupalı dericiler tarafından çok beğenilmesine karşın taklit edilemeyişinin en önemli sebebi olarak yine bu sektörde Yahudilerin yer almayışını gösterebiliriz. Çünkü tarih boyunca belli bir vatanları olmayan Yahudiler sanayi ve sanata ilişkin öğrendikleri tüm teknolojik ve teknik birikimlerini dünyanın önemli merkezlerine taşımışlardır.

Siyasi otorite tesis etme düşüncesine bağlı olarak gelişen savaş sanayii; devletin siyasi gücünü sembolize eden mimari faaliyetler ve çinicilik; uluslar arası ticari getirisi olan döneminin ileri teknoloji ürünü dokuma faaliyetleri ve dericilik genel olarak Anadolu ağır sanayiini teşkil etmekteydi. Bir de doğrudan Anadolu insanının günlük ihtiyaçlarını karşılamaya yönelik gelişme gösteren ve irili ufaklı hemen bütün Anadolu şehirlerinde tesadüf edebileceğimiz sanayi kolları vardı ki, bunları küçük sanayi faaliyetleri olarak değerlendirmemiz mümkündür. Daha ziyade bölgenin tarımsal üretimine ve hayvancılık faaliyetlerine bağlı olarak gelişme gösteren bu tür sanayi kolları içerisinde mum, bezir yağı ve sabun üretimi yapılan imalathaneleri; bölgesel ihtiyacı karşılamaya yönelik küçük dokuma faaliyetlerine bağlı olarak gelişen boyahaneleri ve gıda amaçlı faaliyet gösteren tahin imalathaneleri ve değirmenleri zikretmemiz mümkündür. Bu tür bölgesel özellik taşıyan imalathanelerin üretimi yine

doğrudan bölge insanının ihtiyacını karşılamaya yönelikti. Olağanüstü şartlar gelişmediği müddetçe şehirde üretilen zeytin yağı, sabun, mum ve benzeri mamul maddelerin diğer şehirlere sevk edilmesi kesinlikle yasaklanmıştı. Şayet bir şehirde kıtlık, diğerlerinde üretim fazlası mevcutsa özel izin ve sıkı denetim neticesinde ürün sevkıyatı yapılabilmekteydi. *Asya tipi üretim tarzı* olarak nitelendirilen ve kapalı ekonomilerin tüm vasıflarını bünyesinde bulunduran bu sistemin, ağır sanayi olarak nitelendirdiğimiz, ileri teknoloji gerektiren diğer sanayi kollarını da içine alacak şekilde genellenmesi Osmanlı ekonomik modeli üzerine haksız eleştirilerin yapılmasına sebep olmuştur. Bu haksız eleştiriyi yapan kesimler Osmanlı ihracatın da önemli yer tutan sanayii mamullerini ısrarla görmezlikten gelmişlerdir.

İstikralı bir üretim anlayışının siyasi istikrarın tesisine bağlı olduğuna şüphe yoktur. Bu sebepten dolayıdır ki, hammadde kaynakları, üretim üniteleri ve ticari nitelik taşıyan yol güzergahları güvence altına alındığında çeşidi ne olursa olsun sanayi faaliyetleri gelişme göstermiş, eşkıyalık faaliyetleri, isyanlar ve ardı arkası kesilmeyen savaş yılları sanayi faaliyetlerini olumsuz yönde etkilemiştir. Özellikle incelme dönemimiz olan XVI. yüzyıl Anadolu sanayiinin seyri tüm bu olumlu ve olumsuz gelişmeleri içermektedir. Yüzyılın ilk yarısını bazı istisnai girişimler göz ardı edilecek olursa, istikrarın tesis edildiği bir dönem olarak değerlendirmemiz mümkündür. İran ipeklerinin Anadolu üzerinden Avrupa'ya ulaşması bu dönemde mümkün olduğundan hem Osmanlı Devleti önemli bir gümrük vergisine sahip olmakta ve hem de bu sayede Bursa ve İstanbul'da hatırı sayılır büyüklükte ipekli dokuma atölyeleri tesis edilmekteydi. Anadolu'da sağlanan huzur ortamı Ankara'da büyük gelişme gösteren sof dokumacılığının uluslar arası bir hüviyet kazanmasına imkan tanımaktaydı. Ayrıca pamuklu dokuma ve dericilik faaliyetlerinde de benzer olumlu gelişmelerin yaşandığına şüphe yoktur.

Yüzyılın ikinci yarısında Anadolu'nun büyüsü bozulmuş ve Anadolu sanayii gerek iç huzursuzluk ve eşkıyalık olaylarından ve gerekse İran'la sürdürülen ardı arkası kesilmeyen seri savaşlardan nasibini fazlasıyla almıştır. Suhte isyanları ve akabinde gelişen Celali isyanları Anadolu'da can ve mal güvenliğini ciddi şekilde tehdit ettiğinden sanayi faaliyetleri ancak sınırlı düzeyde etrafı surlarla çevrili büyük şehirlerde sürdürülebilmiştir. İran savaşları ise iki yönden Anadolu sanayiinin çöküşüne zemin hazırlamıştır. İlki, İran'la ticaret yapılamadığından Anadolu'ya yeterli oranda ipek getirilememiş ve neticesinde ipekli dokuma sanayii iflasın eşiğine gelmiştir.

İkincisi ise, Anadolu sanayi erbabının askere alınması ve savaş sonrası geriye dönememeleri neticesinde başta dokuma sanayii olmak üzere zaten kötü durumda olan diğer tüm sanayi kolların büyük oranda çöküş yaşanmıştır.

XVI. yüzyılın ikinci yarısına ilişkin yapılacak değerlendirmelerde çok dikkatli olunması gerektiği açıktır. Çünkü İran üzerinden gerçekleştirilen başta ipek olmak üzere diğer ticaret metaından önemli kârlar temin eden Osmanlı Devleti niçin İran'a savaş ilan etme gereği hissetmiştir. Osmanlı ekonomisi ve sanayii bu kadar iyi durumda ise, ekonomik temellere dayandığı bir çok araştırmacı tarafından kabul edilen Suhte ve Celali isyanları niçin Anadolu'da patlak vermiştir. Esasen ne İran seferleri ve ne de Suhte ve Celali isyanları Osmanlı ekonomisinin bozuluş sebepleri değildir. Osmanlı ekonomisinin sekteye uğraması ancak ve ancak dünyada meydana gelen konjonktürel değişim ve gelişimlere bağlı olarak yaşanmıştır. Amerika'nın keşfi ve burada bulunan zengin gümüş madenlerinin Avrupa gümüş arzını beslemesi neticesinde yaşanan ekonomik belirsizlik, hiç şüphesiz Osmanlı ekonomisini derinden sarsmıştır. XVI. yüzyılın başlarında Avrupa'da yaşanan bu değişimin yıkıcı tesirleri Osmanlı ülkesinde ve bilhassa Anadolu'da ancak yüzyılın ikinci yarısında ciddi olarak kendisini hissettirmiştir. Avrupalı tüccarların yüksek bedeller ödemeleri neticesinde pamuk, deri, yün, palamut ve diğer sanayi hammaddesinin ülke dışına kaçışı, Anadolu sanayicisini önemli sıkıntılarla karşı karşıya bırakmış, bir de buna sefer giderlerinin bilançosu eklenince; ağırlaşan vergiler büsbütün sanayicinin belini bükmüştür. Osmanlı Devleti'nin ganimet arayışları; İran'ın zengin hazinesine sahip olma düşüncesi ise çöküşü hızlandıran bir diğer etken olmuştur. Böylece XV. yüzyılın başlarından XVI. yüzyılın ortalarına kadar devam eden Osmanlı sanayiinin yükseliş tirendi bu tarihten sonra hızlı bir düşüş eğilimi içine girmiş ve bu durum Osmanlı Devleti'nin çöküşüne kadar devam etmiştir.

BİBLİYOGRAFYA

1. ARŞİV VESİKALARI

1.1. Başbakanlık Osmanlı Arşivi -Mühimme Defterleri

Defter No: 3, 5/1, 10, 14, 16, 19, 21, 23, 24, 26, 27, 28, 29, 30, 31, 32, 34, 35, 48, 59, 60, 62.

1.2. Başbakanlık Osmanlı Arşivi-Tapu Tahrir Defterleri

TD. 33 (906/1500-1501): Kayseri sancağı mufassal defteri.
TD. 40 (Tarihsiz): Konya livası mufassal defteri.
TD. 49 (918/1512): Kütahya vilayeti mufassal defteri.
TD. 59 (922/1516): Biga, Balya, Çan ...vs. kazaları mufassal defteri.
TD. 63 (924/1518): Konya kazası mufassal defteri.
TD. 64 (924/1518): Diyarbekir, Mardin, Birecik, Ruha, Siverek, Çermik, Ergani, Harput, Arapgir, Kiğı ve Çemişgezek livaları mufassal defteri.
TD. 69 (925/1519): Adana livası, Tarsus, Koşun ve Ulaş nahiyeleri mufassal defteri.
TD. 79 (926/1520): Sivas, Tokat, Turhal, Mecidözü... vs. mufassal defteri.
TD. 83 (I. Selim/1512-1520): İçel livası mufassal defteri.
TD. 87 (Kanuni/1520-1566): Aydın livasının Tire, Ayasuluğ, Birgi, Güzelhisar, Sultanhisarı ve Kestel kazaları mufassal defteri.
TD. 90 (I.Selim/1512-1520): Amasya livasında Lâdik, Merzifon, Gümüşmadeni, mufassal defteri.
TD. 110 (928/1522): Adana'ya tabi Üzeyr, Kınık, Berendi ve İskenderun nahiyeleri mufassal defteri.
TD. 111 (928/1522): Hüdavendigar livası mufassal defteri.
TD.117 (929 1523): Ankara kazası mufassal defteri.
TD.118 (944/1537-38): Karaman eyaletinin Konya, Beyşehir, Kayseriye, Niğde, Aksaray, İçel, Akşehir ve Larende livalarında bulunan tımarların icmâl defteri.
TD. 142 (934/1527-28): Maraş livasının tımar icmâl defteri.

TD. 147 (935/1528-29): Karahisar-ı Sahib livası nahiyelerine tabi köylerin nüfus, hasılat ve tımarlarını gösteren defter.

TD. 178 (943/1536-37): Sis livası mufassal defteri.

TD. 182 (943/1536-37): İçel livası mufassal defteri

TD. 197 (946/1539-40): Erzurum livası icmâl defteri.

TD. 205 (947/1540): Erzurum ve nahiyelerine tabi köy ve cemaatlerin nüfus, hasılat, zeamet, tımar ve evkafını gösteren defter.

TD. 208 (947/1540-41): Bitlis, Adilcevaz, Hısn-ı Keyf, Tercil ve Atak livaları has, zeamet ve tımarlarını gösteren icmâl defteri.

TD. 229 (950/1543): Tarsus livası mufassal defteri.

TD. 255 (954/1547): Karahisar-ı Şarki sancağı mufassal defter.

TD. 257 (954/1547): Malatya ve nahiyelerinin köy ve mezralarının hasılatlarını gösteren defter.

TD. 272 (958/1551): İçel livası mufassal defteri.

TD. 287 (961/1554): Sivas livası ve Tokat kazası mufassal defteri.

TD. 294 (963/1556): Hınıs livası mufassal defteri.

TD. 315 (966/1559): Bozok vilayeti mufassal defteri.

TD. 322 (967/1559-60): Bozok, Budaközü, Sivas ve Sorkun vilayetleri mufassal defteri.

TD. 331 (968/1560-61): Maraş livasının tımarlarını gösteren icmâl defteri.

TD. 337 (970/1562-63): Menteşe livası mufassal defteri.

TD. 358 (973/1565-66): Diyarbekir vilayeti nahiyelerindeki has, zeamet ve tımarları gösteren icmâl defteri.

TD. 415 (948/1541): Konya livası mufassal defteri.

TD. 444 (Kanuni/1520-1566): Çorum livası mufassal defteri.

TD. 450 (Kanuni/1520-1566): Adana, Tarsus ve Sis nahiyeleri mufassal defteri.

TD. 455 (Kanuni/1520-1566): Konya livası ve nahiyeleri mufassal defteri.

TD. 468 (976/1568-69): Erzurum livasının kazaları ile kalelerindeki müstahfızlara ait tımar icmâl defteri.

TD. 478 (977/1569-70): Karahisar-ı Şarki sancağı mufassal defteri.

TD. 489 (977/1569-70): Ankara'nın tımar ve mukataalarını gösteren defter.

TD. 516 (980/1572-73): Aydın livasının has, zeamet ve tımarlarını gösteren icmâl defteri.

TD. 537 (983/1575-76): İzmir, Çeşme, Ayasuluğ ve Akçaşehir kazalarına tabi köylerin nüfus ve hasılatını gösteren mufassal defteri.

TD. 540 (II. Selim/1566-74): Erzurum sancağı mufassal defteri.

TD. 547 (II. Selim/1566-1579): Adana livası ve kazalarındaki müstahfızlara ait tımar icmâl defteri.

TD. 601 (990/1582): Kastamonu sancağı nahiyelerindeki tımarları gösteren icmâl defteri.

TD. 613 (992/1584): Trabzon vilayetinin tımar icmâl defteri.

TD. 627 (996/1588): Kars, Ardahan, Kağızman ve Geçvan livalarının has, zeamet ve tımarlarını gösteren icmâl defteri.

TD. 669 (III. Murat/1574-1595): Mamervan, Küçük Ardahan ve Kars livaları mufassal defteri.

1.3. Başbakanlık Osmanlı Arşivi -Maliyeden Müdevver Defterler

Defter No: 20, 29, 75, 160, 3457, 3737, 4944, 15450, 18293.

1.4. Kuyud-ı Kadime Arşivi- Tapu Tahrir Defterleri

Kuyud-ı Kadime 14, (980/1572-73): Çorum, Sivas ve Tokat livaları mufassal defteri.

Kuyud-ı Kadime 26, (984/1576-77): Amasya livası mufassal defteri.

Kuyud-ı Kadime 47, (978/1570-71): Kütahya livası mufassal defteri.

Kuyud-ı Kadime 74, (979/1571-72): Ankara livası mufassal defteri.

Kuyud-ı Kadime 97, (975/1567-68): Amid, Sincar, Deyr ve Rahbe livaları ile Hısn-ı Keyf ve Siird kazaları mufassal defteri.

Kuyud-ı Kadime 104, (992/1584-85): Konya ve Larende livaları mufassal defteri.

Kuyud-ı Kadime 128, (992/1584-85): İçel livası mufassal defteri.

Kuyud-ı Kadime 136, (992/1584-85): Kayseri livası mufassal defteri.

Kuyud-ı Kadime 155, (975/1567-68): Amid livası mufassal defteri.

Kuyud-ı Kadime 161, (982/1574-75): Ayıntab livası mufassal defteri.

Kuyud-ı Kadime 202, (975/1567-68): Van, Bitlis, Adilcevaz, Erciş ve Bargiri livaları evkaf defteri.

1.5. Milli Kütüphane- Şer'iye Sicilleri

Ankara Şer. Sic. No: 2, 5, 7, 10.

Antep Şer. Sic. No: 4

Balıkesir Şer. Sic. No: 691.

Bursa Şer. Sic. No: A-71, A-113, A-116, A-119, A-143.

Konya Şer. Sic. No: 1

Manisa Şer. Sic. No: 17.

2. YAYINLANMIŞ ARŞİV VESİKALARI

2.1. Mühimme Defterleri

3 Numaralı Mühimme Defteri (966-968/1558-1560), (Yayına Hazırlayanlar: AYKUT, Nezihi; BOSTAN, İdris; CEBECİOĞLU, Murat; EMECAN, Feridun; İLGÜREL, Mücteba; İSPİRLİ, Mehmet; KÜÇÜK, Cevdet; MERT, Özcan; ÖZCAN, Abdulkadir; ŞAHİN, İlhan; ŞENTÜRK, Hüdai; VARLIK, Mustafa Çetin), Ankara, 1993.

5 *Numaralı Mühimme Defteri,(973/1565-1566),* Özet-transkripsiyon, (Yayına hazırlayan: YILDIRIM, Hacı Osman; ATİK, Vahdettin; Murat CEBECİOĞLU; DEMİRBAŞ, Uğurhan; KARAZEYBEK, Mustafa; SAFİ, Muhammed; SERİN, Mustafa; USLU, Osman; YEKELER, Numan; YILDIRIM, Zabit), Ankara 1994.

5 Numaralı Mühimme Defteri, (973/1565-1566), Tıpkıbasım, Ankara 1994.

6 Numaralı Mühimme Defteri (972/1564-1565), Özet-Trasnskripsiyon-İndeks, (Yayına Hazırlayanlar: YILDIRIM, Hacı Osman; ATİK, Vahdettin; CEBECİOĞLU, Murat; SAF, Muhammed; SERİN, Mustafa; USLU, Osman; YEKELER, Numan), c. I,II, Ankara, 1995.

7 Numaralı Mühimme Defteri, (975-976/1567-1569), Özet-Transkripsiyon-İndeks, (Yayına Hazırlayanlar: YILDIRIM, Hacı Osman; ATİK, Vahdettin; CEBECİOĞLU, Dr. Murat; ÇAĞLAR, Hasan; SERİN, Mustafa; USLU, Osman; YEKELER, Fuat Numan), c.I, III, Ankara 1998-99.

12 Numaralı Mühimme Defteri (978-979/1570-1572), (Yayına Hazırlayanlar: YILDIRIM, Hacı Osman; ATİK, Vahdettin; CEBECİOĞLU, Murat; SAF, Muhammed; SERİN, Mustafa; USLU, Osman; YEKELER, Numan), c. I,II, Ankara, 1996.

2.2. Maliye Defterleri

166 Numaralı Muhâsebe-i Vilâyet-i Anadolu Defteri 937/1530 (Hüdâvendigar, Biga, Karesi, Saruhan, Aydın, Menteşe, Teke ve Alâiye Livaları), (Hazırlayanlar: ÖZKILIÇBAY, Ahmet; ÇOŞKUN, Ali, KARAZEYBEK, Mustafa; SİVRİDAĞ, Abdullah; YÜZBAŞIOĞLU, Murat), Ankara 1995.

387 Numaralı Muhâsebe-i Vilâyet-i Karaman ve Rum Defteri 937/1530, (Konya, Beyşehri, Larende, Ak-saray, Niğde, Kayseriyye ve İç-il livaları), c. I, (Hazırlayanlar: ÖZKILIÇ, Ahmet; ÇOŞKUN, Ali; ERGUN, Gülsen; KARAZEYBEK, Mustafa; SİVRİDAĞ, Abdullah; YÜZBAŞIOĞLU, Murat), Ankara 1996.

438 Numaralı Muhâsebe-i Vilâyet-i Anadolu Defteri 937/1530, (Kütahya, Karahisar-ı Sahib, Sultan-önü, Hamid ve Ankara livaları), c. I, (Hazırlayanlar: ÖZKILIÇ, Ahmet; ÇOŞKUN, Ali; KARAZEYBEK, Mustafa; ÇALIK, Sıddık; SİVRİDAĞ, Abdullah; YÜZBAŞIOĞLU, Murat), Ankara 1993.

998 Numaralı Muhâsebe-i Vilâyet-i Diyar-ı Bekr ve Arab ve Zü'l-Kadriyye Defteri 937/1530, (Amid, Mardin, Sincar, Musul, Arabkir, Ergani, Çirmük, Siverek, Kiğı, Çemişgezek, Harpurt, Ruha, Ana-Hit ve Deyr-Rahbe livaları ile Hısn-ı Keyf ve Siird Kazalrı), c. I, (Hazırlayanlar: ÖZKILIÇ, Ahmet; ÇOŞKUN, Ali; SİVRİDAĞ, Abdullah; YÜZBAŞIOĞLU, Murat), Ankara 1998.

2.3. Diğerleri

Ankara'nın İki Numaralı Şer'iye Sicili, (Hazırlayan: ORGAN, Halit), Ankara 1974.

II. Bâyezid Dönemine Ait 906/1501 Tarihli Ahkâm Defteri, (Hazırlayan: İlhan Şahin-Feridun Emecen), İstanbul 1994.

3. KLASİK KAYNAKLAR

Evliya Çelebi, *Seyahatnâme,* c. I, II, İstanbul 1314.

Hazerfen Hüseyin Efendi, *Telhîsü'l-Beyân Fî Kavânîn-i Âl-i Osmân,* (Haz. Sevim İlgürel), Ankara 1998.

Mehmet Neşri, *Kitab-i Cihân-nümâ, Neşri Tarihi,* (Yayınlayanlar: F. R. Unat, M. A. Köymen), c. II, Ankara 1987.

Solak-Zâde Mehmed Hemdemi Çelebi, *Solak-Zâde Tarihi,* (Hazırlayan: Vahid Çabuk), c. I, Ankara 1989.

Silahdar Fındıklı Mehmed Ağa, *Silahdar,* (Neşreden Ahmed Refik), c. II, İstanbul 1928.

4. TETKİK ESERLER

ACAR, Belkıs Balpınar; *Kilim-Cicim Zili-Sumack Türkihs Flatweaves,* İstanbul 1983.

ACAR, Belkıs; *Kilim ve Düz Dokuma Yaygılar,* İstanbul 1975.

Ahmet Refik; *Osmanlı Devrinde Türkiye Madenleri (967-1200),* İstanbul 1988.

AKALIN, Şebnem; "Kütahya Çini ve Seramik Sanatının Kısa Tarihçesi", *Suna ve İnan Kıraç Koleksiyonundan Kütahya Seramikleri* , İstanbul 1997, s. 9-15.

AKDAĞ, Mustafa ; "Celâli İsyanlarında Büyük Kaçgunluk (1603-1606)", *Tarih Araştırmaları Dergisi,* c.II, S. 2-3, Ankara 1964, s. 1-50.

AKDAĞ, Mustafa; "Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuruluşu ve İnkişafı Devrinde Türkiye'nin İktisadi Vaziyeti", *Belleten,* c. XIII, S. 51, Ankara 1949, s.497-568.

AKGÜNDÜZ, Ahmet; *Osmanlı Kanunnameleri ve Hukuk Tahlilleri,* c. I, II, III, IV, İstanbul 1990-96.

AKURGAL, Ekrem; *Anadolu Kültür Tarihi,* İstanbul 1995.

ALP, Sedat; *Hititlerde Şarkı, Müzik ve Dans. Hitit Çağında Anadolu'da Üzüm ve Şarap*, Ankara (tarihsiz).

ALTUN, Ara; "XVI. Yüzyılda Osmanlı Çini ve Seramikleri", *Osmanlı İmparatorluğu'nun Doruğu, 16. Yüzyıl Teknolojisi,* İstanbul 1999, s. 155-169.

ALTUN, Ara; "Osmanlı Çiniciliğinde İznik", *Osmanlı-Kültür ve Sanat,* c. 11, Ankara 1999, s. 231-226.

ALTUNAY, Emine; *1540 (947) Tarihli Tahrir Defterine Göre Bitlis Sancağı,* (O.M.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Samsun 1994,

AnaBritannica Ansiklopedisi, "Anadolu", c. 2; "Değirmen Taşı", c.9; "Lak", c. 20; "Mum", c. 23; "Pamuk", c. 25; "Sabun", c. 27; "Şarap", c. 29; "Tuz", c. 30; "Yağ", "Yel Değirmeni", c. 32, İstanbul 1993-1994.

ANHEGGER, R.; "Türk Çiniciliği", *İA,* Eskişehir 1997, s. 430-433.

ARIKAN, Zeki; "XVI. Yüzyılda Divriği", *X. Türk Tarih Kongresi,* c. V, Ankara 1994, 2399-2423.

ARIKAN, Zeki; *XV-XVI. Yüzyıllarda Hamit Sancağı,* İzmir 1988.

ARIKAN, Zeki; "Osmanlı İmparatorluğu'nda İhracı Yasak Mallar (Memnu Meta)", *Prof. Dr. Bekir Kütükoğlu'na Armağan,* İstanbul 1991, s. 279-306.

ASLANAPA, Oktay; *Anadolu'da Türk Çini ve Seramik Sanatı,* İstanbul 1965.

ASLANAPA, Oktay; *İznik Çini Fırınları Kazısı 1988 Yılı Çalışma Raporu,* Ankara 1991.

ASLANAPA, Oktay; *Osmanlı Devri'nde Kütahya Çinileri,* İstanbul 1949.

ASLANAPA, Oktay; *Türk Halı Sanatının Bin Yılı*, İstanbul 1987.

ASLANAPA, Oktay-DURUL, Yusuf; *Selçuklu Halıları, Başlangıçtan XVI. Yüzyıl Ortalarına Kadar Türk Halı Sanatı,* ...1973.

ARSLANTAŞ, Yüksek; Tarih Öncesi Dönemde Anadolu'nun İktisadi Durumu (Poleolitikten Asur Ticaret Kolonileri Dönemine Kadar), (F.Ü. Sos. Bil. Ens. Tarih Anabilim Dalı Basılmamış Doktora Tezi), Elazığ 2003.

ATALAY, Besim; *Türk Halıcılığı ve Uşak Halıları,* ...? 1967.

ATASOY, Nurhan; "Osmanlı Belgelerindeki İznik Seramikleri", *İznik Seramikleri,* İstanbul 1989, s. 25-32.

ATASOY, Nurhan; "Türkiye'de Günümüze Gelen İznik Çinileri", *İznik Seramikleri,* İstanbul 1989, s. 17-24.

AYDOĞ, Tamer; *Halıcılık ve Halı Hammaddesini Boyamada Kullanılan Bitkisel Boyalar ile Bunlardan Elde Olunan Renklerin Çeşitli Müessirlere Karşı Haslık Dereceleri,* Ankara 1977.

AYDÜZ, Salim; "XIV-XVI. Asırlarda, Avrupa Ateşli Silah Teknolojisinin Osmanlılara Aktarılmasında Rol Oynayan Avrupalı Teknisyenler (Tâife-i Efrenciyân)", *Belleten,* c. LXII, S. 235, Ankara 1999, s. 779-830.

AYDÜZ, Salim; *Osmanlı Devleti'nde Tophâne-i Âmire'nin Faaliyetleri ve Top Döküm Teknolojisi (XIV-XVI. Asırlarda),* (İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi), İstanbul 1998.

BAHADIR, Osman; "Osmanlıların 16. Yüzyıldaki Askeri Durumu ve Tekniği", *Osmanlı İmparatorluğu'nun Doruğu 16. Yüzyıl Teknolojisi,* İstanbul 1999, s. 337-349.

BAKIR, Abdulhalik; *Ortaçağ İslam Dünyasında Itriyat, Gıda, İlaç Üretimi ve Tağşişi,* Ankara 2000.

BAKIR, Abdulhalik; "Ortaçağ İslam Dünyasında Deri, Tahta ve Kağıt Sanayi", *Belleten,* c. LXV, S. 242, (Nisan 2001) Ankara 2001, s. 75-160.

BAKIR, Abdulhalik; "Ortaçağ İslam Dünyasında Dokuma Sanayi", *Belleten,* c. LXIV, S. 241 (Aralık 2000) Ankara 2001, s. 749-826.

BAKIR, Abdulhalik; *Ortaçağ İslam Dünyasında Madencilik ve Maden Sanayi,* Ankara 2002.

BAKIR, Abdulhalik; *Ortaçağ İslam Dünyasında Taş ve Toprak Ma'mulleri Sanayi,* Ankara 2001.

BAKKAL, Cevat; *Menemen Kazası "XV ve XVIII. Yüzyıllarda",* (E.Ü. Sos.Bil. Ens. Basılmamış Doktora Tezi), İzmir 1994.

BAKTIR, Mustafa; "Deri İle İlgili Fıkhî Hükümler", *DİA,* c. 9, İstanbul 1994, s. 175-176.

BARKAN, Ö. Lütfi; *Kanunnameler I,* İstanbul 1943.

BARKAN, Ömer L.; *Süleymaniye Cami ve İmareti İnşası (1550-1557),* c. 2, Ankara 1979.

BAYKARA, Tuncer; *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyasına Giriş I Anadolu'nun İdari Taksimatı,* Ankara 1988.

BAYKARA,Tuncer; *Yatağan,* Tokyo 1984.

BELLİ, Oktay-KAYAOĞLU, İ. Gündağ; *Anadolu'da Türk Bakırcılık Sanatının Gelişimi,* İstanbul 1993.

BELLİ, Oktay-KAYAOĞLU, İ. Gündağ; *Trabzon'da Türk Bakırcılık Sanatının Tarihsel Gelişimi,* İstanbul..

BERKÜN, Julide; *XVI. Yüzyılda Söğüt ve Domaniç Kazaları,* (Anadolu Üniversitesi Sos. Bil. Ens. Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Eskişehir 1994.

BİLGİLİ, Ali Sinan; *Osmanlı Döneminde Tarsus Sancağı ve Tarsus Türkmenleri,* Ankara 2001.

BOSTAN, Hanefi; *XV-XVI. Asırlarda Trabzon Sancağında Sosyal ve İktisadi Hayat,* Ankara 2002, s. 313-335.

BOSTAN, İdris; "XVI. Yüzyılda Osmanlı Tersaneleri ve Gemi İnşa Teknolojisi", *Osmanlı İmparatorluğu'nun Doruğu, 16. Yüzyıl Teknolojisi,* İstanbul 1999.

BOSTAN, İdris; "XVI-XVII. Yüzyıllarda Osmanlı Tersaneleri ve Gemi İnşa Teknolojisi", *Osmanlı Teşkilat,* c. 6, Ankara 1999, s. 612-620.

BOSTAN, İdris; *Osmanlı Bahriye Teşkilatı: XVII. Yüzyılda Tersâne-i Âmire,* Ankara 1992.

BOZKURT, Nebi; "Deri", *DİA*, c. 9, İstanbul 1994, s. 174-175.

BOZKURT, Nebi; "Halı", *DİA,* c.15, İstanbul 1997, s. 251-262.

BURYAKOV, Yuriy F.; "Eski ve Orta Çağ Dönemlerinde Büyük İpek Yolu Üzerindeki Orta Asya Türkleri", c. 3, *Türkler,* Ankara 2002, s. 234-242.

CANTAY, Gönül; "Anadolu Türk Beylikleri Sanatı", *Türkler,* c. 8, Ankara 2002, s. 15-29.

ÇAĞATAY, Neşet; "Anadolu Türklerinin, Ekonomik yaşamları üzerine gözlemler", *Belleten,* c. LII, S. 203, (Ağustos 1998), Ankara, s. 485-500.

ÇELİK, Şenol; *Ereğli Kazası, (1500-1520),* (M.Ü. Sos. Bil. Ens. Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 1990.

ÇETİNTÜRK, Bilge; "İstanbul'da XVI. Asrın Sonuna Kadar Hassa Halı Sanatkarları", *Milletler Arası Birinci Türk Sanat Kongresi,* İstanbul 1959, s. 99-100.

ÇİFTÇİ, Cafer; "XIV. Yüzyılda Anadolu'da Uç Beyliklerinin Siyasi ve İktisadi Faaliyetleri", *Türkler,* c. 7, Ankara 2002, s. 393-406.

ÇORUHLU, Tülin; "Osmanlı Ateşli Silahları", *Osmanlı-Kültür ve Sanat,* c. 11, Ankara 1999, s. 251-263.

ÇORUHLU, Tülin; "Osmanlı Koruyucu Silahları", *Osmanlı-Kültür ve Sanat,* c. 11, Ankara, 1999, s. 264-274.

ÇORUHLU, Tülin; "Osmanlı Tüfekleri Üzerinde Görülen Kontrol Damgaları", *Türk Dünyası Tarih Dergisi,* S. 18, İstanbul 1988, s. 9-15.

DAĞLIOĞLU, Hikmet Turhan; *1558-1589 Onaltıncı Asırda Bursa,* Bursa 1940.

DALSAR, Fahri; *Türk Sanayi ve Ticaret Tarihinde Bursa'da İpekçilik,* İstanbul 1960.

DAŞDEMİR, Latif; *XVI. Asırda Karahisar-ı Sahib Kazasının Sosyal ve Ekonomik Yapısı,* (İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi), İstanbul 1996.

DENİZ, Bekir; " Osmanlı Dönemi Halıları", *Osmanlı-Kültür ve Sanat,* c. 11, Ankara 1999, s. 381-394.

DENİZ, Bekir; "Osmanlı Döneminde Düz Dokuma Yaygıları (Kilim, Cicim, Zili, Sumak)", *Osmanlı-Kültür ve Sanat,* c. 11, Ankara 1999, s.395-409.

DİNÇOL, Ali M.; "Hititleri", *Anadolu Uygarlıkları ve Görsel Anadolu Tarihi Ansiklopedisi,* c. I, İstanbul 2000, s. 18-120.

DEVELLİOĞLU, Ferit; *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat,* Ankara 1993.

DÖLEN, Emre; *Tekstil Tarihi, Dünya'da ve Türkiye'de Tekstil Teknolojisinin ve Sanayiinin Tarihsel Gelişimi,* İstanbul 1992.

EMECEN, Feridun; *XVI. Asırda Manisa Kazası,* Ankara 1989.

EMECEN, Feridun; "Bilecik", *DİA,* c. 6, İstanbul 1992, s. 154-156.

ERALP, T. Nejat; *Tarih Boyunca Türk Toplumunda Silah Kavramı ve Osmanlı İmparatorluğu'nda Kullanılan Silahlar,* Ankara 1993.

ERDOĞAN, M. Akif; *XV ve XVI. Yüzyıllarda Beyşehir Sancağı,* (A.Ü. Sos. Bil. Ens. Basılmamış Doktora Tezi), Ankara 1989.

ERGENÇ, Özer; *Ankara ve Konya,* Ankara 1995.

ERGİN, Osman; *Türk Maarif Tarihi,* İstanbul 1977.

ERGUVANLI, Kemâl; "Taş Endüstrisi ve Teknolojisinin Anadolu'da Tarihsel Gelişimine Genel Bir Bakış", *I. Uluslararası Türk-İslam Bilim ve Teknoloji Tarihi Kongresi,* (14-18 Eylül 1981), s. 288, S. 279-293.

ETTINGHAUSSEN, R.; " Halı", *İA,* İstanbul 12987, s. 129-136.

FAROQHI, Suraiya; *Osmanlı'da Kentler ve Kentliler, Kent Mekanında Ticaret, Zanaat ve Gıda Üretimi, 1550-1650,* İstanbul 1993.

FEKETE, L.; "Osmanlı Türkleri ve Macarlar 1366-1699", *Belleten,* c. XIII, (Ekim 1949), Ankara 1949, s. 663-743.

GEL, H. Yücel; *Kütahya'da Seramik ve Çini Üretiminin İncelenmesi,* (Gazi Ünv. Sos. Bil. Ens. Yüksek Lisans Tezi), Ankara 1989.

GENCER, Ali İhsan; "Osmanlı Türklerinde Denizcilik", *Osmanlı-İktisat,* c. 6, Ankara 1999, s. 569-589.

GÖĞEBAKAN, Göknur; *XVI. yüzyılda Malatya Kazası (1516-1560),* Malatya 2002.

GÖKBİLGİN, M. Tayyib; "XVI. Yüzyılın Başlarında Trabzon Livası ve Doğu Karadeniz Bölgesi", *Belleten,* c. XXVI, S.102, Ankara 1998, s. 293-337.

GÖKÇE, Turan; *XVI ve XVII. Yüzyıllarda Lâzıkıyye (Denizli) Kazası,* Ankara 2002.

GÖKÇEN, İbrahim; *XVI. ve XVII. Yüzyıl Vesikalarına Göre Manisa'da Deri Sanatları Tarihi Üzerine Bir Araştırma,* İstanbul 1945.

GÖLEN, Zafer; "Osmanlı Barut Üretim Merkezi: Baruthane-i Âmire", *Türkler,* c. 10, Ankara 2002,136-144.

GÖYÜNÇ, Nejat Göğünç; *XVI. Yüzyılda Mardin Sancağı,* Ankara 1991.

GÖYÜNÇ, Nejat; "Dicle ve Fırat Nehirlerinde Nakliyat", *Belleten,* c. LXV, S. 243, Ankara 2002, s. 655-660.

GUDIASHVILI, David; "XV-XVII. Yüzyıllarda Türkiye'de İpekli Kumaş Dokumacılığı", *Osmanlı-İktisat,* c. 3, Ankara 1999, s.86-96.

GUDIASHVILI, David; III-X. Yüzyıllarda Doğu Türkistan'da Dokumacılık, *Türkler,* c. 3, Ankara 2002, s.251-257.

GÜÇER, Lütfi; "XV-XVII. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda Tuz İnhisarı ve Tuzlaların İşletme Nizamı", *İ.Ü. İktisat Fakültesi Mecmuası,* c. XXIII, S. 1-2, İstanbul 1963, s. 97-143.

GÜNAY, Vehbi; XV ve XVI. Yüzyıllarda Bergama Kazası, (E.Ü. Sos. Bil. Ens. Basılmamış Doktora Tezi), İzmir 1999.

GÜNDOĞDU, Hamza; "Tarihi Türk Halıcılığı", *Türkler,* c. 8, Ankara 2002, s. 185-195.

GÜNEŞ, Ahmet, Tahrir Defterlerine Göre XVI. Yüzyıl Başlarından XVII. Yüzyıl Başlarına Kadar Kocaeli Sancağı, (A.Ü. Sos. Bil. Ens. Basılmamış Doktora Tezi), Ankara 1994.

GÜRBÜZ, Adnan; *Toprak Vakıf İlişkisi Çerçevesinde XVI. Yüzyılda Amasya Sancağı,* (A.Ü. Sos. Bil. Ens. Basılmamış Doktora Tezi), Ankara 1993.

GÜRSU, Nevber; *Türk Dokumacılık Sanatı-Çağlar Boyu Desenler,* İstanbul 1988.

HEYD, W.; *Yakındoğu Ticaret Tarihi,* (Çeviren, Enver Ziya Karal) Ankara 2000.

HINZ, Walther, *İslâmda Ölçü Sistemleri,* İstanbul 1990.

IERUSALIMSKAYA, Anna; "İpek Yolunda Kafkaslar", *Türkler,* c. 3, Ankara 2002, s. 243-250.

İLGÜREL, Mücteba; "Osmanlı Devleti'nde Ateşli Silahlar", *Osmanlı-Teşkilat,* c. 6, Ankara 1999, s. 605-611.

İLGÜREL, Mücteba; Osmanlı İmparatorluğu'nda Ateşli Silahların Yayılışı, *İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi,* İstanbul 1979, s. 301-318.

İNALCIK, Halil –AYALON, David; "Gunpowder and firearms in the Memluk Kingdom, a challenge to a medial society", *Belleten,* c. XXI, S. 8, Ankara 1995, s. 506.

İNALÇIK, Halil; "Bursa I. XV. Asır Sanayi ve Ticaret Tarihine Dair Vesikalar", *Osmanlı İmparatorluğu Toplum ve Ekonomi,* İstanbul 1993, s. 203-258.

İNALÇIK, Halil; "Osmanlı Pamuklu Pazarı, Hindistan ve İngiltere Pazar Rekabetinde Emek Maliyetinin Rolü", *Osmanlı İmparatorluğu Toplum ve Ekonomi,* İstanbul 1993, s. 259-317.

İNBAŞI, Mehmet; "XVI. Yüzyılda Kayseri'nin İktisadi Yapısı ve Esnaf Teşkilatı", I. Kayseri ve Yöresi Tarih Sempozyumu Bildirileri (11-12 Nisan 1996), Kayseri 1997, s. 129-138.

İNBAŞI, Mehmet; *1500 ve 1520 Tarihli Tapu-Tahrir Defterlerine Göre Kayseri Kazası,* (Atatürk Üniversitesi Sos. Bil. Ens. Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Erzurum 1991.

İstanbul Ansiklopedisi, "Debbağhane", c. 8, İstanbul 1966.

KABACIK, Mehmet, *XVI. Yüzyıl Osmanlı Devleti'nin Doğu Ticareti,* (F.Ü. Sos. Bil. Ens. Basılmamış Doktora Tezi), Elazığ 2001.

KAFESOĞLU, İbrahim; *Türk Milli Kültürü,* İstanbul 1986.

KARACA, Behset; 1518 (H.924) Tarihli Tahrir Defterine Göre Kiğı Sancağı, (O.M.Ü. Sos. Bil. Ens. Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Samsun 1991.

KARAHAN, Atıf; *Osmanlı Devleti'nde Spor*, Ankara 1995.

KARTA, Nurullah, *1540 Tarihli Tapu Tahrir Defterine Göre Erzurum Kazası*, (Y.Ü. Sos. Bil. Ens. Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Van 1997.

KILIÇ, Orhan; *XVI. ve XVII. Yüzyıllarda Van (1548-1648)*, Van 1997.

KILIÇ, Orhan; *XVI. Yüzyılda Adilcevaz ve Ahlat (1534-1605)*, Ankara 1999.

KILIÇ, Orhan; 730 Numaralı Van, Adilcevaz, Muş ve Bitlis Livaları Tımar İcmal Defteri -I. Ahmet Dönemi, (Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi), Elazığ 1989, s. 245.

KOLERKILIÇ, Ekrem; *Osmanlı İmparatorluğu'nda Para*, Ankara 1958.

KÖYMEN, Mehmet Altay; *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi, (Alparslan ve Zamanı)*, Ankara 1992.

KURT, Yılmaz; 1572 Tarihli Adana Mufassal Defterine Göre Adana'nın Sosyo-Ekonomik Tarihi Üzerine Bir Araştırma, *Belleten*, c. LIV, S. 209-211, Ankara 1991, 179-213.

KURT, Yılmaz; "XVI. Yüzyılın İkinci Yarısında Diyarbakır Eyaletinde Sanayi ve Ticaret", *Tarih İncelemleri Dergisi*, S. 5, İzmir 1990, s. 191-200.

KÜTÜKOĞLU, Mübahat S.; "1009 (1600) Tarihli Narh Defterine Göre İstanbul'da Çeşitli Eşya ve Hizmet Fiyatları", *İ.Ü. Tarih Enstitüsü Dergisi*, c. IX, S. 9, İstanbul 1970, s. 1-86.

KÜTÜKOĞLU, Mübahat S.; *XV ve XVI. Asırlarda İzmir Kazasının Sosyal ve İktisadi Yapısı*, İzmir 2000.

KÜTÜKOĞLU, Mübahat; "Baruthane-i Âmire", *DİA*, c. 5, İstabul 1992, s. 96-98.

MC NEIL, William; *The Pursuit of Power,* USA 1982.

Meydan Larousse, "Kökboya", c. VII, 1972.

MİROĞLU, İsmet; *XVI. Yüzyılda Bayburt Sancağı,* İstanbul 1975.

MİROĞLU, İsmet; *Kemah Sancağı ve Erzincan Kazası (1520-1566),* Ankara 1990,

NOWSHERVİ, A.R; "Development of War Industry Under The Muslims with Special Reference to Sword Making", *I. Intenational Congress On The History Of Turkish-Islamic Science And Tecnology*, İstanbul 1981, s. 225-234.

Dr. Nuri, *Türklerin Deri Sanayiine Yaptıkları Hizmetler,* İstanbul 1936.

OFLAZ, Mustafa, *16. Yüzyılda Niğde Sancağı,* (A.Ü. Sos. Bil. Ens. Basılmamış Doktora Tezi), Ankara 1992.

OKAYGÜN, Itır-YARAŞ, Füsun; *Doğal Boyalarda Yün Boyama Uygulaması ve Geleneksel Yöntemler,* İstanbul 1983.

ORHONLU, Cengiz- IŞIKSAL, Turgut; "Osmanlı Devinde Nehir Nakliyatı Hakkında Araştırmalar Dicle ve Fırat Nehirlerinde Nakliyat", *Tarih Dergisi,* c. XIII, S. 17-18 den ayrı basım, İstanbul 1963, s. 77-102.

Osmanlı Seramiklerinin Görkemi XVI-XIX. Yüzyıl, (Suna-İnan Kıraç ve Sadberk Hanım Müzesi Koleksiyonlarından, Paris 2000.

ÖGEL, Bahaeddin; *İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi (Orta Asya Kaynak ve Buluntularına Göre),* Ankara 1991.

ÖGEL, Bahaeddin; *Dünden Bugüne Türk Kültürünün Gelişme Çağları,* İstanbul 1988.

ÖGEL, Bahaeddin; *Türk Kültür Tarihine Giriş,* c. 5, Ankara 1991.

ÖNEY, Gönül; "Erken Osmanlı Mimarisinde Çini (XV-XVI. Yüzyıl Başı İznik-Bursa-Edirne)", *Osmanlı-Kültür ve Sanat*, c. 11, Ankara 1999, s. 205-212.

ÖZ, Mehmet; *XV-XVI. Yüzyıllarda Canik Sancağı,* Ankara 1999,.

ÖZ, Tahsin; *Türk Kumaş ve Kadifeleri,* c. I, İstanbul 1946.

ÖZDEĞER, Hüseyin; *XVI. Yüzyılda Ayıntâb Livası,* İstanbul 1988.

ÖZER, Mustafa, "Osmanlı Dönemi Ticaret Hayatı ve Ticaret Yapıları: Genel Bir Değerlendirme", *www.trabzon-bld.gov.tr./il/ticaret.asp.*

ÖZSAİT, Mehmet; "Anadolu'da Roma Egemenliği", *Anadolu Uygarlıkları ve Görsel Anadolu Tarihi Ansiklopedisi,* c. 2, İstanbul 2000, s. 380-414.

ÖZTÜRK, Mustafa; *Tahrir Defterlerine Göre 16. Yüzyılın İlk yarısında Antakya*, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, c. 8, S. 2, Elazığ 1996, s. 327-333.

ÖZTÜRK, Said; "Osmanlı Devleti'nde Sabun Sanayii", *Türkler,* c. 10, Ankara 2002, s. 781-790.

PAKALIN, M. Zeki; *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü,* c. I, II, III, İstanbul 1993.

PAMİR, M. Hilmi; *Boza Üzerine Mikrobiyolojik ve Kimyasal Araştırmalar*, Ankara 1961.

PARRY, V. J.; "Barut-The Ottaman Empire", *EI,* c. I, Netherlands 1979, s. 1055-1069.

PARRY, V. J; "Osmanlı İmparatorluğu'nda Kullanılan Harp Malzemelerinin Kaynakları", *Tarih Enstitüsü Dergisi,* S. 3, İstanbul 1973, s. 35-46.

PUHALA, Selami-YÜCEL,Yaşar; *I. Selim Kanunnamesi (1512-1520) ve XVI. Yüzyılın İkinci Yarısının Kimi Kanunları,* Ankara 1988.

RABY, Julian; "İznik Çinisinin Yapılışı", *İznik Seramikleri,* İstanbul 1989, s. 49-63.

SAHİLLİOĞLU, Halil; "Emin", *DİA,* c. 11, İstanbul 1995, s. 111-112.

Sanat Ansiklopedisi, "Bezir Yağı", " Bezir İsi Mürekkebi", "Deri", c. I; "Zırh", c. 5, İstanbul 1983, 1998.

SCHMID, J.H; "Çini", *İA,* c. 3, Eskişehir 1997, s. 426-430.

Semîr el Hâdim; *Es-Silahunnari ve Eşeruhu Fiş-Şark,* Beyrut 1980.

SERTOĞLU, Mithat; Sertoğlu, *Resimli Osmanlı Tarihi Ansiklopedisi,* İstanbul 1958.

SEVİM, Sezai, XVI. Yüzyılda Karasi Sancağı, (A.Ü. Sos. Bil. Ens. Basılmamış Doktora Tezi), Ankara 1993.

SEVİN, Veli; *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyası I,* Ankara 2001.

SEVİN, Veli, "Frygler" *Anadolu Uygarlıkları ve Görsel Anadolu Tarihi Ansiklopedisi,* c. 2, İstanbul 2000, s. 248-274.

SEVİN, Veli, "Lydialılar" *Anadolu Uygarlıkları ve Görsel Anadolu Tarihi Ansiklopedisi,* c. 2, İstanbul 2000, 276-308.

SEVİNÇ, Necdet; *Osmanlının Yükselişi ve Çöküşü,* İstanbul 1992.

SEZAİ, Sevim; *XVI. Yüzyılda Karasi Sancağı,* (Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi), Ankara 1988.

ŞAHİN, Faruk; "Kütahya Çini-Keramik Sanatı ve Tarihinin Yeni Buluntular Açısından Değerlendirilmesi", *İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Sanat Tarihi Yıllığı IX-X,* İstanbul 1981, s. 261-275.

ŞAHİN, Faruk; "Kütahya Seramik Teknolojisi ve Çini Fırınları Hakkında Görüşler", *İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Sanat Tarihi Yıllığı XI,* İstanbul 1982, s. 133-150.

Şemseddin Sami; *Kâmûs-i Türkî,* İstanbul 1317.

ŞENER, Latif; *XVI. Yüzyılda Karahisar-ı Sahib Kazasının Sosyal ve Ekonomik Yapısı,* (İ.Ü. Sos. Bil. Ens. Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 1996.

TAŞ, Kenan Ziya; *16. Yüzyılda Bolu Sancağı,* (A.Ü. Sos. Bil. Ens. Basılmamış Doktora Tezi), Ankara 1993.

TAŞTEMİR, Mehmet; *XVI. Yüzyılda Adıyaman (Behisni, Hısn-ı Mansur, Gerger, Kahta) Sosyal ve İktisadi Tarihi,* Ankara 1999.

TEKİN, Zeki; "İstanbul Debbağhaneleri", *OTAM,* S. 8, Ankara 1997, s. 349-365.

TEKİN, Zeki; "Türklerde Dericilik", *DİA,* c. 9, İstanbul 1994, s. 176-178.

TELCİ, Cahit; XV-XVI. *Yüzyıllarda Ayasuluğ Kazası,* (Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi), İzmir 1999.

TEZ, Zeki; "Güherçileden Karabaruta", *Bilim Tarihi,* S.17, Mart 1993, s. 9-17.

TIZLAK, Fahrettin; "Osmanlılardan Önce Türklerde Madencilik", *Türkler,* c. 7, Ankara 2002, s. 407-414.

TOPRAKEŞENLER, Sema; *XVI. Yüzyılda Göynük ve Yenice-i Taraklı Kazaları,* (Anadolu Üniversitesi Sos. Bil. Ens. Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Eskişehir 1994.

TOSUNOĞLU, Ayşe; *Tapu-Tahrir Defterlerine Göre XVI. yüzyılda Kastamonu Sancağı,* (İ.Ü. Sos. Bil. Ens. Tarih Anabilim Dalı Doktora Tezi), İstanbul 1999.

TUNCEL, Metin, "Anadolu", DİA, c. 3, İstanbul 1991, s. 106-109.

TURHAN, A. Nezihi; *XVI. Yüzyılda Ruha (Urfa) Sancağı,* (A.Ü. Sos. Bil. Ens. Basılmamış Doktora Tezi), Ankara 1993.

Türk Ansiklopedisi, c. 8, Ankara 1956.

UĞUR, Gürbüz; *Türk Halılarında Doğal Renkler ve Boyalar,* Ankara 1988.

ULUÇAY, Çağatay; *XVII inci Yüzyılda Manisa'da Ziraat, Ticaret ve Esnaf Teşkilatı,* İstanbul 1942.

UYKUCU, Ekrem; *Muğla Tarihi,* İstanbul 1983.

UZUNÇARŞILI, İ. Hakkı; *Osmanlı Devleti Teşkilatı'nda Kapukulu Ocakları,* c. II, Ankara 1988.

UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı; *Osmanlı Devleti'nin Merkez ve Bahriye Teşkilatı,* Ankara 1988.

UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı; *Osmanlı Tarihi,* c. III/2 Ankara 1977.

ÜNAL, Mehmet Ali; *XVI. Yüzyılda Çemişgezek Sancağı,* Ankara 1999.

ÜNAL, Mehmet Ali; "XV. ve XVI. Yüzyıllarda Sinop", *XVII. Türk Tarih Kongresi,* c. III, Ankara 1999, s. 793-?

ÜNAL, Mehmet Ali; *XVI. Yüzyılda Harput Sancağı (1518-1566),* Ankara 1989.

YATMAN, Nurettin; *Türk Kumaşları,* Ankara 1945.

YEDİYILDIZ, Bahaeddin; *Ordu Kazası Sosyal Tarihi,* Ankara 1985.

YETKİN, Şerare; *Anadolu'da Türk Çini Sanatının Gelişmesi,* İstanbul 1986.

YETKİN, Şerare; "Çini", *DİA,* c. VIII, İstanbul 1993, s. 329-335.

YETKİN, Şerare; "Türk Kilim Sanatında Yeni Bir Grup Saray Kilimleri", *Belleten,* c.XXXV, S.138 (Nisan 1971'den ayrıbasım), Ankara 1971, s. 217, 232.

YILDIZ, Hakkı Dursun; "Bizans" *Anadolu Uygarlıkları ve Görsel Anadolu Tarihi Ansiklopedisi,* c. 2, İstanbul 2000, s. 388-465.

YILMAZ, Ali; *XVI. Yüzyılda Birecik Sancağı,* (İ.Ü. Sos. Bil. Ens. Basılmamış Doktora Tezi), İstanbul 1996.